

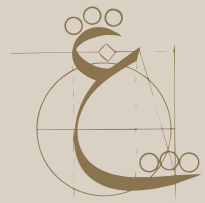

kadim

SAYI / ISSUE 10 • EKİM / OCTOBER 2025

IO

kadim

*“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”*

Kadim is that no one knows what came before.

kadim

Osmanlı araştırmalarına münhasır, altı ayda bir (Nisan ve Ekim) neşredilen, açık erişimli, çift kör hakem sistemli akademik dergi

A double-blind peer-reviewed open-access academic journal that is published semiannually (April and October) in the field of Ottoman Studies

SAYI | ISSUE 10 • EKİM | OCTOBER 2025

İMTİYAZ SAHİBİ | PROPRIETOR

Burhan ÇAĞLAR

SORUMLU YAZI İşLERİ MÜDÜRÜ | MANAGING EDITOR

Ömer Faruk CAN

İRTİBAT | CONTACT

Kadim • Sakarya Üniversitesi

Esentepe Kampüsü, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, A Blok, Ofis: 110,
Serdivan/Sakarya (Türkiye) 54050

Telefon | Phone • 00 90 264 295 60 15

İnternet Adresi | Webpage • dergipark.org.tr/kadim • kadim.sakarya.edu.tr

E-posta | E-mail • kadim@sakarya.edu.tr

TASARIM | DESIGN Hasan Hüseyin CAN

BASKI | PRINTED BY

MetinCopyPlus • Artı Dijital & Baskı Merkezi

Türkocağı Cad. 3/A Cağaloğlu - Fatih / İstanbul

BASIM TARİHİ | PRINT DATE • EKİM | OCTOBER 2025

ISSN 2757-9395 • E-ISSN 2757-9476

ÜCRETSİZ | FREE OF CHARGE

Kadim'deki makaleler, [Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır. Bilimsel araştırmaları kamuya ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracakı ilkesini benimseyen dergi, tüm içeriğine anında Libre açık erişim sağlamaktadır. Makalelerdeki fikir ve görüşlerin sorumluluğu sadece yazarlarına ait olup Kadim'in görüşlerini yansıtmazlar.

Articles in Kadim are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 \(CC BY-NC\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) International License. Kadim provides immediate Libre open access to its content on the principle that making research freely available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Authors are responsible for the content of contributions; thus, opinions expressed in the articles belong to them and do not reflect the opinions or views of Kadim.

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

DergiPark

EDİTÖR
EDITOR-IN-CHIEF

YAYIN KURULU
EDITORIAL BOARD

KİTAP İNCELEME EDİTÖRÜ
BOOK REVIEW EDITOR

YAZIM VE DİL EDİTÖRLERİ
WRITING AND LANGUAGE
EDITORS

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRLERİ
ENGLISH LANGUAGE
EDITORS

TÜRKÇE DİL EDİTÖRLERİ
TURKISH LANGUAGE
EDITORS

MİZANPAJ VE SOSYAL
MEDYA EDİTÖRÜ
LAYOUT AND SOCIAL MEDIA
EDITOR

YAYIN SEKRETERİ
SECRETARIAT

Arif BİLGİN | Yükseköğretim Kurulu

Necmettin ALKAN | Sakarya Üniversitesi
Serpil ATAMAZ | California State University, Sacramento
Zahit ATÇIL | Boğaziçi Üniversitesi
Fatih BOZKURT | Sakarya Üniversitesi
Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI | Marmara Üniversitesi
Büşra ÇAKMAKTAŞ | Sakarya Üniversitesi
M. Talha ÇİÇEK | University College Dublin
Filiz DIĞIROĞLU | Marmara Üniversitesi
Ella FRATANTUONO | University of North Carolina at Charlotte
Selim KARAHASANOĞLU | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Miraç TOSUN | Karadeniz Teknik Üniversitesi
Kenan YILDIZ | İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Ömer Faruk CAN | Sakarya Üniversitesi

Burhan ÇAĞLAR | Sakarya Üniversitesi
Burak ÇİTİR | Sakarya Üniversitesi
Mehmet KERİM | Sakarya Üniversitesi
Bünyamin PUNAR | Sakarya Üniversitesi

Didar Ayşe AKBULUT | Marmara Üniversitesi
İrem GÜNDÜZ-POLAT | Sakarya Üniversitesi
Hacer KILIÇASLAN | Sakarya Üniversitesi

Sedat KOCABEY | Sakarya Üniversitesi
Büşranur KOCAER | İbn Haldun Üniversitesi
Muhammed Emir TULUM | İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Büşranur BEKMAN ERKAN | Sakarya Üniversitesi

Yusuf İslam YILMAZ | Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

DANIşMA KURULU
ADVISORY BOARD

Kezban ACAR-KAPLAN | Celal Bayar Üniversitesi
Houssine ALLOUL | University of Amsterdam
Ines ASCERIC-TODD | University of Edinburgh
Mahmut Halef CEVRİOĞLU | İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Hüseyin ÇINAR | Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Roger DEAL | University of South Carolina Aiken
Randi DEGUILHEM | Aix-Marseille University
Şefaattin DENİZ | İstanbul Üniversitesi
Ümit EKİN | Sakarya Üniversitesi
Kübra FETTAHOĞLU | Kırklareli Üniversitesi
Davut GUTMAN | Manhattanville College
Davut HUT | Marmara Üniversitesi
Betül İPŞİRLİ-ARGIT | Marmara Üniversitesi
Mehmet KURU | Sabancı Üniversitesi
Milena METHODIEVA | University of Toronto
Christopher MARKIEWICZ | Ghent University
Michalis N. MICHAEL | University of Cyprus
Ali Fuat ÖRENÇ | İstanbul Üniversitesi
Erol ÖZVAR | Yükseköğretim Kurulu
Orlin SABEV | Bulgarian Academy of Sciences
Kazuaki SAWAI | Kansai University
Tsvetelina TSVETKOVA | Balkan History Association
Yunus UĞUR | Marmara Üniversitesi
Anđelko VLAŠIĆ | University of Osijek
Sadık YAZAR | İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Hale YILMAZ | Southern Illinois University at Carbondale
İlhami YURDAKUL | Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

DİZİNLER VE VERİTABANLARI | INDEXING AND ABSTRACTING

WoS Emerging Sources Citation Index (ESCI)

Scopus

TR Dizin

dergipark.org.tr/kadim/indexes

HAKEM LİSTESİ LIST OF REVIEWERS	- Alfabetik olarak sıralanmıştır. Hakemlik için ilgili alanda doktora derecesi aranmaktadır. - Sorted alphabetically. For refereeing, a PhD degree in the relevant field is required.
Elmin ALİYEY	İstanbul Medeniyet Üniversitesi elmin.aliyev@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0001-6936-9592.
Fatma TURE ARPAÇ	Tokyo University of Foreign Studies fatma@tufs.ac.jp ORCID: 0000-0003-2673-5091.
Seyfullah ASLAN	Kırklareli Üniversitesi seyfullah.aslan@klu.edu.tr ORCID: 0000-0003-0713-4987.
Atacan ATAKAN	Sabancı University atacan.atakan@sabanciuniv.edu ORCID: 0009-0003-8629-2111.
Semra ÇÖREKÇİ	İstanbul Medeniyet Üniversitesi semra.corekci@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0001-5495-8829.
Mahmut Halef CEVRİOĞLU	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi mahmuthalef.cevrioglu@ikcu.edu.tr ORCID: 0000-0002-0079-8134.
Mehmet ÇETİN	Dokuz Eylül Üniversitesi mehmet.cetin@deu.edu.tr ORCID: 0000-0002-6954-0908.
Roger DEAL	University of South Carolina Aiken rogerd@usca.edu ORCID: 0000-0003-2016-8532.
Zeynep DİREK	Koç Üniversitesi zdirek@ku.edu.tr ORCID: 0000-0003-2168-7975.
Mehmet ERKEN	İstanbul Üniversitesi mehmeterken@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0003-3676-876X.
Fatma EROĞLU GENÇ	Necmettin Erbakan Üniversitesi fatimaeroglugenc@gmail.com ORCID: 0000-0002-0430-5501.
Kübra FETTAHOĞLU	Kırklareli Üniversitesi kubrafettahoglu@yahoo.com ORCID: 0000-0001-9620-6473.
Kasım HIZLI	T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı kasimhizli@gmail.com ORCID: 0000-0001-7265-5522.
Betül İPŞİRLİ-ARGIT	Marmara Üniversitesi betulargit@gmail.com ORCID: 0000-0002-1917-7434.
Ercan KARAKOÇ	Yıldız Teknik Üniversitesi ercankarakoc@hotmail.com ORCID: 0000-0002-5859-8661.
Yahya KOÇ	Kırklareli Üniversitesi yahya.koc@klu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5918-6749.
Yener KOÇ	Kadir Has Üniversitesi yener.koc@khas.edu.tr ORCID: 0000-0003-3736-9445.
Dilge KODAK	İstanbul Ticaret Üniversitesi dkodak@ticaret.edu.tr ORCID: 0000-0001-5587-3886.
Nada MOUMTAZ	University of Toronto nada.moumtaz@utoronto.ca ORCID: 0000-0002-0729-8036.
Özlem OĞUZHAN	İstanbul Medeniyet Üniversitesi ozlem.oguzhan@medeniyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-1037-4327.
Fatma ÖNCEL	Bahçeşehir Üniversitesi fatma.oncel@bau.edu.tr ORCID: 0000-0003-2019-9259.
Şenay ÖZDEMİR GÜMÜŞ	Mersin Üniversitesi belit33@mersin.edu.tr ORCID: 0000-0002-5929-1602.
Selim PARLAZ	Pamukkale Üniversitesi sparlaz@pau.edu.tr ORCID: 0000-0002-1636-5261.
Furkan POLAT	Bursa Teknik Üniversitesi furkan.polat@btu.edu.tr ORCID: 0000-0002-8318-1526.
Habib SAÇMALI	Marmara Üniversitesi habib.sacmali@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0002-7291-3904.

HAKEM LİSTESİ LIST OF REVIEWERS	• Alfabetik olarak sıralanmıştır. Hakemlik için ilgili alanda doktora derecesi aranmaktadır. • Sorted alphabetically. For refereeing, a PhD degree in the relevant field is required.
Serap SUNAY	Balıkesir Üniversitesi serapsunay@balikesir.edu.tr ORCID: 0000-0002-0332-5439.
Bülent ŞENER	Karadeniz Teknik Üniversitesi bulentsener@ktu.edu.tr ORCID: 0000-0003-1223-4106.
Nil TEKGÜL	Bilkent Üniversitesi niltekgul@yahoo.com ORCID: 0000-0002-2380-5843.
Efkan UZUN	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi efganuzun@ohu.edu.tr ORCID: 0000-0002-4419-0243.
Mehmet Alper YALÇINKAYA	TED Üniversitesi alper.yalcinkaya@tedu.edu.tr ORCID: 0000-0002-9661-5741.
İsmail YAŞAYANLAR	Düzce Üniversitesi ismailyasayanlar@duzce.edu.tr ORCID: 0000-0002-4009-3286.
Banu YILMAZ	Gümüşhane Üniversitesi banu.yilmaz@gumushane.edu.tr ORCID: 0000-0001-6770-7519.
Gülây YILMAZ	Akdeniz Üniversitesi gulayyilmaz@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0003-2454-0135.
Nuray YILMAZ SERT	Manisa Celal Bayar Üniversitesi nuray.sert@cbu.edu.tr ORCID: 0000-0002-5329-5469.
İlker YİĞİT	Marmara Üniversitesi ilker.yigit@marmara.edu.tr ORCID: 0000-0002-1473-3438.
İrfan YİĞİT	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi irfan-yigit@hotmail.com ORCID: 0000-0002-7265-1991.
Kübra Sultan YÜZÜNCÜYİL	Sakarya Üniversitesi kubrayuzuncuyil@sakarya.edu.tr ORCID: 0000-0002-0123-7849.

YAZARLARA NOTLAR

Kadim, Osmanlı tarihi sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırmacı ve inceleme makaleleri, tenkitli metin neşri ve tercümeleleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri ve doktora tez özetleri türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir. Yazılar gönderilmeden önce aşağıdaki notların dikkatli bir şekilde okunması tavsiye edilir. Bu kılavuza uymayan yazılar müelliflerine iade edilecektir.

Yazılar Türkçe veya İngilizce kaleme alınmalı ve dergipark.org.tr/kadim adresinden sisteme yüklenmelidir. Ana metin, Microsoft Word programında Times New Roman yazı stili, 12 punto ve 1,5 satır aralığında, dipnotlar ise Times New Roman 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları Microsoft Word programının varsayılan kenar boşluğunda (her yönden 2,5 cm) olmalıdır. Makalelere ayrıca 100-200 kelime aralığında Türkçe ve İngilizce öz ve bunların altına 4-7 tane anahtar kelime eklenmelidir.

Makalenin başlığı, ilk sayfaya ortalı şekilde yazılmalıdır. Unvan, kurum, elektronik posta ve ORCID bilgileri, makale başlığı altına yazılacak olan yazarın tam ismine dipnot olarak eklenmelidir. (Bütün yazarlar ORCID kimliği edinmekle mükelleftir: orcid.org).

Bu kıstasları karşılayan ve ilk editör incelemesinde içerik bakımından uygun bulunan makaleler, çift taraflı kör hakemlik sistemi uyarınca, yazarın bilgilerine erişimi kapalı olan iki hakeme gönderilecektir. Müelliflere uluslararası bir kitleye hitap ettiklerini hatırla bulundurmaları tavsiye edilmektedir.

Dipnot, Alıntı ve Referanslar: Dergide referans sistemi olarak İSNAD 2. Edisyon (Dipnotlu) kullanılmaktadır: isnadsistemi.org. Arşiv evrakına referans için bk. dergipark.org.tr/kadim/page/12808

Transliterasyon: Bu konuda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nin yaklaşımı benimsenmiştir. Gerekli olmadıkça transliterasyon alfabesinin kullanılması tavsiye edilmemektedir. Kullanılması durumunda, aynı kelime için yazının tümünde tutarlı olmak kaydıyla İSNAD Sistemi takip edilmelidir. Bu konuda tutarlı ve doğru kullanımı takip etmeyen yazılar, yazarlarına tashih için geri gönderilecektir.

Benzerlik Analizi: Tüm makaleler yayın etiği ihlallerini engellemek amacıyla intihal taramasından geçirilir. *iThenticate* intihal engelleme programı vasıtası ile denetlenen çalışmalarda benzerlik oranı %15'i geçmemelidir.

Telif Hakları: *Kadim*, "Libre Açık Erişim" sağlama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Tüm yazarlar *Kadim*'de yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmaları [Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası \(CC BY-NC 4.0\)](http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) olarak lisanslıdır. Bu lisans, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

K*adim* welcomes original and scholarly contributions to the field of Ottoman History. Contributors can submit research articles, translations or critical editions, book or scholarly event reviews and dissertation proposals. Contributors are expected to read the text below carefully before submitting a manuscript. Manuscripts that do not conform to *Kadim's* guidelines will be returned to the author.

Manuscripts should be written in Turkish or English and uploaded to *Kadim's* system via dergipark.org/kadim. Authors should write manuscripts with Times New Roman font style, 12-point font, and 1.5 line spacing in Microsoft Word. The footnotes should be in Times New Roman, 10-point font, and single-spaced. The margins of each Microsoft Word page should be in the default form (2.5 cm per side). The manuscript should also include an abstract of 100-200 words in Turkish and English with 4-7 keywords below.

The article's title should be vertically centered at the top of the first page. The author's full name should follow the title, and contributors should include title, institution, email, and ORCID information as footnoted to the names (All contributors are responsible for creating an ORCID account: orcid.org).

Manuscripts conforming to these conditions will be read by the editors for the evaluation of the content. They reserve the right to decide on the suitability of the subject matter at this step. Eligible submissions then will be seen anonymously by two referees. Contributors are kindly suggested to keep in mind that they are addressing an international audience.

Footnotes, Text Citation and References: *Kadim* follows the citation system of İSNAD^{2nd} Edition, which utilizes footnotes for referencing. For more information on this citation system, authors can refer to the website isnadsistemi.org. If authors need to cite archival materials, they should refer to the information provided on the *Kadim* website at dergipark.org.tr/kadim/page/12808.

Transliteration: *Kadim* adheres to the *TDV İslam Ansiklopedisi's* approach for transliteration. It is recommended to avoid using diacritical marks or transliteration alphabets unless required. When employing diacritics, Transliteration: contributors should maintain consistency throughout the text and adhere to *İSNAD's transliteration system*.

Similarity Check: Articles undergo thorough plagiarism screening to uphold publication ethics and prevent violations. Utilizing *iThenticate* plagiarism detection software, the similarity rate must not exceed 15% to ensure the integrity of the content.

Copyright: Articles in *Kadim* are licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International \(CC BY-NC 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). *Kadim* adapts "Libre Open Access" Policy. It has no price barriers and removes any permission barriers. Libre Open access to information benefits humanity as it improves the global value of information. The authors publishing with *Kadim* retain the copyright to their work. *Kadim* gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform, and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.

AMAÇ & KAPSAM

Kadim'in amacı, dünyanın dört bir tarafındaki Osmanlı araştırmacılarına, çalışma sonuçlarını paylaşıp tartışabilecekleri açık erişimli akademik bir zemin sunmaktır. Eleştirel bakış açılarını teşvik eden dergi, farklı ekollere mensup tarihçilerin bilimsel niteliği yüksek çalışmalarını yayınlayarak alanındaki bilgi birikimine katkıda bulunmayı ve Osmanlı çalışmalarını daha ileri bir seviyeye taşımayı hedeflemektedir.

Kadim, Osmanlı çalışmaları sahasında özgün ve alanlarına katkı sunan araştırma ve inceleme makaleleri, araştırma notu, tenkitli metin neşri ve tercümelemleri, kitap ve bilimsel etkinlik kritikleri, doktora tez özetleri, derleme, çeviri, kısa rapor, teknik not, söyleşi, biyografi ve bibliyografi, vefeyât türünde kaleme alınmış çalışmaları kabul etmektedir.

AÇIK ERIŞİM POLİTİKASI

Kadim "Libre Açık Erişim" sağlama politikasını benimsemiştir. Ödeme talebi bulunmayan ve izin engellerini ortadan kaldıran bir "Libre Açık Erişim" dergisidir. Açık erişim bilginin küresel değişimini artırarak insanlık için yararlı sonuçlar doğurmaktadır. *Kadim* aynı zamanda 12 Eylül 2012 tarihinde kabul edilen [Budapeşte Açık Erişim Girişimi](#)'ni desteklemektedir.

Kadim'de yayınlanan tüm makaleler [Creative Commons Atıf-Gayriticari 4.0 Uluslararası \(CC BY-NC 4.0\)](#) Lisansı ile lisanslanmıştır. Bu lisans; yayınlanan tüm makaleleri, veri setlerini, grafik ve ekleri kaynak göstermek şartıyla veri madenciliği uygulamalarında, arama motorlarında, web sitelerinde, bloglarda ve diğer tüm platformlarda çoğaltma, paylaşma ve yayma hakkı tanır. Bu lisans eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

Açık erişim disiplinler arası iletişimi kolaylaştıran, farklı disiplinlerin birbirleriyle çalışabilmesini teşvik eden bir yaklaşımdır. Bu doğrultuda dergi makalelerine daha çok erişim ve daha şeffaf bir değerlendirme süreci sunarak kendi alanına katkı sağlamaktadır.

ÜCRET POLİTİKASI

Kadim, hiçbir kütüphane veya okuyucudan yayınlanan elektronik makalelere erişim için abonelik ve ücret talep etmeyeceğini taahhüt eder. Makalenin gönderim, yayınlama ve süreç işlemleri için ücret talep edilmez veya yazarlara ödeme yapılmaz.

ETİK İLKELER & YAYIN POLİTİKASI

Kadim araştırma ve yayın etiği konusunda uluslararası standartlara bağlıdır, Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan [Uluslararası Etik Yayıncılık İlkeleri](#)'ni benimsemiştir. Çalışmalarını dergiye sunan yazarlar COPE ve bu çerçevede hazırlanmış aşağıdaki etik ilkeleri karşılamakla mükelleftir.

Ortak yazarlık: Aday makalenin yazarları, sunulan çalışmaya önemli katkı sağlayanlarla sınırlı olmalıdır. Makalenin yazarları makalenin sunumundan önce kesinleşir. Çalışmaya katkısı olmayanların isimlerine aday makalede yer verilmesi (hediye yazarlık) ya da katkısı olanların isimlerine yer verilmemesi (hayalet yazarlık) kabul edilemez.

Teşekkür: Yazarlar gönderdikleri çalışmaları destekleyen kuruluşları ve finansal kaynakları "Teşekkür" kısmında beyan etmekle yükümlüdür.

Özgünlük ve intihalden kaçınma: Sunulan çalışma bütünüyle yazarlarına ait olmalıdır. Diğer araştırmacıların çalışmalarına makale içinde yer verildiyse, bunun uygun bir şekilde alıntılanması ve kaynaklarda bu çalışmaların listelenmesi gerekmektedir. Gönderilen makaleler bir intihal tespit yazılımı olan *iThenticate* programında taranarak kontrol edilir. Elde edilen raporda benzerlik oranı %15 ve üzeri olan makaleler değerlendirmeye alınmayacaktır.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket ve fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Basılmış bir yayının tekrar sunumu: Yazarların, daha önce yayınlanmamış çalışmalarını *Kadim*'e sunmaları beklenir. Çalışma sunumuyla birlikte bir başka dergiye gönderilmemelidir.

Dilimleme: Yazarlar bir araştırmanın sonuçlarını, araştırmanın bütünlüğünü bozacak şekilde ve uygun olmayan biçimde parçalara ayırıp birden fazla sayıda yayımlayarak bu yayınları akademik atama ve yükselmelerde ayrı yayımlar olarak sunmamalıdır.

Ham verileri sunma ve saklama: Yazarlar, editör ve hakemler tarafından talep edildiğinde araştırmalarının ham verilerini sunmak ve bu verileri makaleleri yayımlandıktan sonra da saklamak zorundadırlar.

Yayınlanmış makalelerde hata tespiti: Bir yazar *Kadim*'de yayınlanmış makalesinde önemli bir hata veya yanlışlık olduğunu tespit ettiğinde, dergi editörünü derhal haberdar etmek ve makaleyi geri çekmek veya düzeltmek için editörle işbirliği yapmak zorundadır.

AIM & SCOPE

Kadim is committed to creating an open-access, academic forum for scholars in the field of Ottoman Studies to share and discuss research findings. The journal encourages critical discourse by featuring academic contributions from diverse schools of thought, with the aim of enriching scholarly literature and promoting the advancement of Ottoman studies.

Kadim accepts a wide range of submissions related to the history of the Ottoman Empire and associated fields. The journal welcomes contributions in Turkish or English, including articles, critical editions, translations, book and dissertation reviews, article reviews, short reports, interviews, meeting abstracts, obituaries, biographies, and bibliographies.

OPEN ACCESS POLICY

Kadim embraces a "Libre Open Access" policy, eliminating both price and permission barriers to ensure unrestricted access to information. By supporting the free flow of knowledge, *Kadim* contributes to enhancing the global value of information for the betterment of humanity. In line with this commitment, *Kadim* endorses the Budapest Open Access Initiative, signed on September 12, 2012.

All articles published in *Kadim* are licensed under the [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License \(CC BY-NC 4.0\)](#). This license allows for the reproduction, sharing, and distribution of all articles, data sets, graphics, and attachments on data mining applications, search engines, websites, blogs, and all other platforms, as long as proper attribution is given. This license allows for the sharing, copying, reproducing, and adapting of the work in any size and format, as long as it is not for commercial use and proper attribution to the original work is made, including the ability to edit, transform, and build upon the work.

Open access is an approach that facilitates interdisciplinary communication and encourages collaboration between different disciplines. In this regard, the journal provides greater access to its articles and a more transparent peer-review process, contributing to its field.

PRICE POLICY

Kadim is committed to providing free and open access to its electronic articles without any charges or fees imposed on its readers or libraries. The journal does not require any payment for the submission, publication, or management of the submission process. It is worth noting that the journal does not offer any form of compensation to its authors for their contributions.

ETHICAL PRINCIPLES & PUBLICATION POLICY

Kadim adheres to international standards in research and publication ethics and has adopted the International Ethical Publishing Principles published by the [Committee on Publication Ethics \(COPE\)](#), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and World Association of Medical Editors (WAME). Authors who submit their work to the journal must comply with the ethical principles prepared by this framework.

Authorship of the Paper: Authorship should be limited to those who significantly contribute to the study. The authors of an article are to be decided before the submission, no one should be a 'gifted' author or denied as a ghost author.

Acknowledgments: Those (institutions and financial resources) who provide support but not contribute to the research should be acknowledged in an Acknowledgements section.

Originality and purity of plagiarism: The authors should be entirely own the submitted work. All the references in the manuscript should be cited appropriately and listed in the references. All submitted articles will be screened through *iThenticate* to prevent plagiarism and violations of publication ethics. The studies showing a 15% or more similarity rate will be rejected.

Ethics committee permission and approval: If the research involves human participants, the authors must claim ethical approval from an appropriate committee and explain how they obtained consent in the manuscripts.

Redundant publication: Authors are expected to submit original, previously unpublished content to *Kadim*. Authors should not submit the work to another journal concurrently.

Salami publication or salami slicing: Authors should not disaggregate the research results and publish them separately by violating the integrity of the research, and they should not present these publications for academic appointments and promotions.

Data access and retention: Authors are required to submit the raw data of their research when requested by the editors and referees and keep this data after publication.

Fundamental errors in published works: When an author discovers a significant error or inaccuracy in the published article, the author should promptly notify the journal editor and cooperate to retract or correct the paper.

YAZARLAR İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Gönderilen makalenin akademik sahaya katkı sunacak nitelik taşıması yazarın sorumluluğundadır.
- Çalışmaların özgün değer taşımasıve araştırmaya dayalı olması gerekmektedir.
- İntihal taraması dergi tarafından yapılıyor ise de akademik onursuzluk olan intihalin sonuçları tamamen yazara yönelecektir.
- Makale aynı anda farklı dergilere gönderilmemelidir ve daha önce başka bir dergiye gönderilmiş olmamalıdır.
- Makalede ismi yazılacak olan diğer yazarların araştırmaya katkı sağladığından emin olunmalıdır. Akademik katkısı olmayan kişilerin ilave yazar olarak gösterilmesi veya katkı sırası gözetilmeksizin, unvan, yaş ve cinsiyet gibi bilimsel ölçütlerle yazar sıralaması yapılması bilim etiğine aykırıdır.
- Dergiye makale gönderen yazarların derginin yayım ve yazım ilkelerini okuduğu ve kabul ettiği varsayılır ve yazarlar bu ilkelerde kendinden beklenenleri taahhüt etmiş sayılmaktadır.
- Atıflar ve kaynakça gösterimi eksiksiz olmalıdır.

YAZARLAR İÇİN ETİK BEYANI HAKKINDA

- Etik kurul izni gerektiren çalışmalar için ilgili izinlerin alınarak söz konusu bilgilere makalede yer verilmesi gerekmektedir. Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir.
- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar. Bunlara ek olarak aşağıdaki hususlara ilişkin gerekli izinlerin de alınması gerekmektedir:
- Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi.

HAKEMLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Hakemler dergide yayımlanacak makalenin akademik kalitesinin en temel tespit edicisi olduklarının bilinciyle davranmalı ve akademik kaliteyi artırma sorumluluğuyla değerlendirme yapmalıdır.
- Hakemler, yalnızca uygun bir değerlendirmeyi yapmak için gereken uzmanlığa sahip oldukları, kör hakemlik gizliliğine riayet edebilecekleri ve makaleye dair detayları her şekilde gizli tutabilecekleri makalelerin hakemliğini kabul etmelidirler.
- Makale inceleme süreci sonrasında da incelenen makaleye dair herhangi bir bilgi hiçbir şekilde başkalarıyla paylaşılmamalıdır.
- Hakemler, yalnızca makalelerin içeriğinin doğruluğunu ve akademik ölçütlere uygunluğunu değerlendirmelidir. Makalede ortaya konan düşüncelerin hakemin düşüncelerinden farklı olması değerlendirmeyi etkilememelidir.
- Hakem raporları objektif ve ölçülü olmalıdır. Hakaret içeren, küçümseyici ve itham edici ifadelerden kesinlikle kaçınılmalıdır.
- Hakemler, değerlendirme raporlarında yüzeysel ve muğlak ifadelerden kaçınmalıdır. Sonucu olumsuz olan değerlendirmelerde sonucun dayandığı eksik ve kusurlu hususlar somut bir şekilde gösterilmelidir.
- Hakemler, kendilerine tanınan süre içerisinde makaleleri değerlendirmelidir. Şayet değerlendirme yapmayacaklarsa, makul bir süre içerisinde dergiye bildirmelidirler.

EDİTÖRLER İÇİN ARAŞTIRMA & YAYIN ETİĞİ

- Editörler, dergi politikasında belirtilen ilgili alanlara katkı sağlayacak makaleleri değerlendirme sürecine kabul etmelidir.
- Editörler, kabul veya reddedilen makaleler ile herhangi bir çıkar çatışması/ilişkisi içinde olmamalıdır.
- Editörler bir makaleyi kabul etmek ya da reddetmek için tüm sorumluluğa ve yetkiye sahiptir.
- Hakemlerin ve yazarların isimlerinin karşılıklı olarak gizli tutulması editörlerin sorumluluğudur.
- Yayımlanmak üzere gönderilen makalelerin intihal taraması ve böylece akademik onursuzluğun önüne geçilmesi için editörler gerekli çabayı göstermelidir.
- Dergiye gönderilen makalelerin ön inceleme, hakemlik, düzenleme ve yayınlama süreçlerinin vaktinde ve sağlıklı bir şekilde tamamlanması editörlerin görevidir.
- Editörler dergiye makale kabul ederken akademik kaygı ve ölçütleri öncelemelidir.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR AUTHORS

- It is the authors' responsibility to ensure that the submitted article is of a quality that contributes to the academic field.
- The works must be original and based on research.
- Although the plagiarism scan will be carried out, it is the authors' responsibility for the academic consequences of plagiarism as academic dishonesty.
- The articles should not be sent to different journals concurrently and should not have been in the evaluation process in another journal.
- It should be made sure that other individuals shown as co-authors have contributed to the research. It is contrary to scientific ethics to add some, who are not academic contributors to the article, as co-authors or to put in order co-authors with non-academic criteria such as title, age, and gender regardless of the order of contribution.
- It is assumed that authors who submit articles to the journal read and accept the publishing and writing principles of the journal and the writers are deemed to have committed themselves to these principles.
- Citations and bibliography should be complete and valid.

ETHICAL DECLARATION FOR AUTHORS

- The studies requiring ethical committee permission must mention the respective situation in the article. Researches requiring the permission of the Ethics Committee are as follows.
- Any research carried out with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants using survey, interview, focus group work, observation, experiment, interview techniques,
- Use of humans and animals (including material / data) for experimental or other scientific purposes,
- Clinical researches on humans,
- Researches on animals,
- Retrospective studies in accordance with the law of protection of personal data.

Additionally, it is necessary to obtain such permissions for the followings:

- In the case reports, it is stated that the "informed consent form" was taken,
- Obtaining and specifying the permission of the owners for the use of scales, surveys and photographs of others,
- Stating that the copyright regulations are complied with for the ideas and works of art used.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR REFEREE

- Referees must evaluate the articles within the time frame granted to them. If they will not evaluate the article, they must notify the journal within a reasonable time.
- Referees should act with the awareness that they are the most basic determinant of the academic quality of the article to be published in the journal and should evaluate it with a view to increasing academic quality.
- Referees should only accept the articles that they have the expertise necessary to make an appropriate appraisal. Also, they should only accept the articles that they can adhere to the double-blind peer-review secrecy and they should keep the details of the article in every way confidential.
- Any information about the article examined in the review process should not be shared with anyone in any way.
- Referees should only evaluate the correctness of the content of the articles and the appropriateness of the academic criteria. The opinions put forth in the article by the authors may differ from those of the referees. The differences should not affect the evaluation.
- Referee reports should be objective and moderate. Defamatory, derogatory, and accusatory statements must be avoided.
- Referees should avoid superficial and ambiguous expressions in evaluation reports. For the evaluations that resulted negatively, the missing points and imperfections of the article must be shown clearly and concretely.

RESEARCH & PUBLICATION ETHICS FOR EDITORS

- Editors should accept the articles that may contribute to the relevant areas expressed in the scope of the Journal to the evaluation process.
- Editors should not be in any conflict of interest with the accepted or rejected articles nor take advantage of them.
- Editors have all the responsibility and authority to accept or reject a submission.
- It is the responsibility of editors to keep the names of referees and authors confidential.
- Editors should take the necessary effort to ensure that the articles submitted for publication will be scanned to prevent plagiarism, which is academic dishonesty.
- It is the responsibility of editors to complete the review, refereeing, editing, and publishing processes of the submitted articles in a timely and healthy manner.
- Editors should give priority to academic concerns and criteria when accepting the articles to the journal.

kadim

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

VEFEYÂT / OBITUARY

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

HAVA ÖNALAN ¹

Mürted Bir Denizcinin Sergüzeşti: Mir Ali Bey'in Doğu Afrika Seferleri ve Portekiz'deki Esareti

The Adventure of an Apostate Sailor: Mir Ali Bey's East African Expeditions and Captivity in Portugal

MEHMET BEŞİKÇİ ²³

Modern Osmanlı-Türk Askerî Tarihinde Manzum Ben-Anlatıları: Askerî Hafızadan Duyguların Tarihine

Verse (Poetic) Ego-Documents in Modern Ottoman-Turkish Military History: From Military Memory to the History of Emotions

İSMAİL EDİZ ⁴⁹

The Turkish Straits in British Strategy (1774-1923): Geography Balancing the Ottoman Empire, Britain, and Russia

İngiliz Stratejisinde Türk Boğazları (1774-1923): Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya'yı Dengeleyen Coğrafya

HAKAN YAZAR - HÜSEYİN YILMAZ ⁸⁵

Avrupa Devletlerine Hediye Edilen Erken Dönem Osmanlı Topları ve Bombardları

Early Ottoman Cannons and Bombards Given as Gifts to European States

KÜBRA FETTAHOĞLU ¹¹³

Comets As Omens of Catastrophe: Halley's Return in 1910 and the Ottoman Empire

Felaket Alameti Olarak Kuyruklu Yıldızlar: 1910 Yılında Halley'in Dönüşü ve Osmanlı Devleti

KÜBRA SULTAN YÜZÜNCÜYİL ¹⁴⁵

Geç Dönem Osmanlı'da Bilim İletişimi Örneği: Çiftçiler Derneği Mecmuası

A Case Study of Science Communication in the Late Ottoman Period: Çiftçiler Derneği Mecmuası

ZEKERİYA KURŞUN - İBRAHİM AKKURT ¹⁷⁹

Tasvirhânenen Müzey: Osmanlı Müzeciliğinin Kuruluşunda Ahmed Fethi Paşa

From the Tasvirhâne to the Museum: Ahmed Fethi Pasha and the Making of Ottoman Museology

FATİH ALTUĞ ²⁰⁷

Encounter, Translation, and Affective Mediation in Fatma Aliye's *Nisvan-ı İslam*

Fatma Aliye'nin Nisvan-ı İslam'ında Karşılaşma, Tercümeve Duygulanımsal Dolayım

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / BOOK REVIEWS

HÜSEYİN AL ²³³

Sefer, Semih. *Uluslararası Sermaye ve Borç Yönetimi: Osmanlı Dış Borçları Nasıl Yapılandırıldı?*

KAMİL ÇAYIR ²³⁹

Emecen, Feridun M. *Derkenar: Söyleşiler, Portreler, Makaleler*

ARZU GÜLDÖŞÜREN ²⁴⁵

Yakut, Esra. *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet (1918-1922)*

NERİMAN BEYZA KORU ²⁵³

Öztürk, Kurtuluş. *Modern Bireyi Eğitmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Tedrisat, Terbiye ve Eğitim*

VEFEYÂT / OBITUARY

MEHMET Ö. ALKAN ²⁵⁹

Tarihçiliğimizin Gerçek Anlamda Özgün İsmi: Mete Tunçay İçin
To Mete Tunçay: the Genuinely Original Name in Our Historiography

BÜLENT BİLMEZ ²⁷⁷

Bir Hocadan Fazlası: Avangart Tarihçi Mete Tunçay Hoca ile Geçen Yıllar
More Than a Mentor: Years with the Avant-Garde Historian Mete Tunçay

GÜL ŞEN ²⁸³

Machiel Kiel: A Memoir
Machiel Kiel: Vefeyât

kadim

ARAşTIRMA MAKALELERİ / *RESEARCH ARTICLES*

Mürted Bir Denizcinin Sergüzeşti: Mir Ali Bey'in Doğu Afrika Seferleri ve Portekiz'deki Esareti*

THE ADVENTURE OF AN
APOSTATE SAILOR:
MIR ALI BEY'S EAST
AFRICAN EXPEDITIONS AND
CAPTIVITY IN PORTUGAL

HAVA ÖNALAN**

ÖZ

ABSTRACT

Osmanlı Devleti'nin Hind Okyanusu'ndaki Portekiz varlığına karşı bölgesel nüfuzunu artırma stratejisinin bir parçası olarak 1585 yılında Mogadişu'ya gönderilen Mir Ali Bey, 1589 yılında Mombasa'da Portekizliler tarafından esir alınarak önce Hindistan'a, ardından Portekiz'e götürülmüştür. Portekiz kaynaklarına göre; Lizbon'daki São Julião da Barra Kalesi'nde esir olduğu esnada Hristiyan olarak adını Francisco Julião olarak değiştirmiştir. Bu olay, yalnızca bireysel bir dönüşüm değil aynı zamanda Osmanlı-Portekiz rekabetinin dinî ve siyasi boyutlarına da ışık tutmaktadır. Bu çalışma, 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı-Portekiz rekabeti bağlamında Doğu Afrika kıyılarında Osmanlı temsilcisi olarak görevlendirilen Mir Ali Bey'in faaliyetlerini ve esaret sürecini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma; Portekiz arşiv belgeleri ile dönemin birincil kaynak niteliğindeki kroniklerine dayanarak bir Osmanlı denizcisinin Afrika'dan Portekiz'e uzanan yolculuğu ve Lizbon'daki esaret hayatına dair sınırlı kayıtları incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Portekiz, 16. yüzyıl, Mir Ali Bey, Esaret.

As part of the Ottoman Empire's strategy to expand its regional influence against Portuguese presence in the Indian Ocean, Mir Ali Bey was dispatched to Mogadishu in 1585. In 1589 he was captured by the Portuguese in Mombasa and subsequently transferred first to India and then to Portugal. According to Portuguese sources, during his captivity in the São Julião da Barra Fortress in Lisbon he converted to Christianity and adopted the name Francisco Julião. This incident reflects not only a personal transformation but also sheds light on the religious and political dimensions of the Ottoman-Portuguese rivalry. This study aims to examine the activities and captivity of Mir Ali Bey, who was appointed as an Ottoman representative along the East African coast during the final quarter of the 16th century within the context of the Ottoman-Portuguese rivalry. Drawing on Portuguese archival documents and contemporary primary sources the research seeks to explore the journey of an Ottoman seafarer from Africa to Portugal and to analyze the limited records concerning his life in captivity in Lisbon.

Keywords: Ottoman Empire, Portuguese, 16th century, Mir Ali Beg, Captivity.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 12 Mayıs 2025 | Date Received: 12 May 2025
Kabul Tarihi: 24 Temmuz 2025 | Date Accepted: 24 July 2025

ATIF | CITATION

Önal, Hava. "Mürted Bir Denizcinin Sergüzeşti: Mir Ali Bey'in Doğu Afrika Seferleri ve Portekiz'deki Esareti". *Kadim* 10 (Ekim 2025), 1-21. doi.org/10.54462/kadim.1697957

* Bu makale, 1-4 Temmuz 2024 tarihlerinde Leeds'de düzenlenen International Medieval Congress'te (IMC) sunulan "A Segment on the Ottoman-Portuguese Struggle: The Adventure of Mir Ali Beg from Afrika to Lisbon" adlı tebliğin gözden geçirilerek genişletilmiş hâlidir.

** Dr., Bağımsız Araştırmacı. İstanbul/ Türkiye, havvaonalan@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7759-1142.

GİRİŞ

Portekizlilerin Doğu Afrika kıyılarıyla kurduğu ilk doğrudan temaslar, 15. yüzyılın sonlarında Avrupa merkezli denizcilik faaliyetlerinin hız kazandığı bir döneme denk gelmektedir. Bu temaslar, Vasco da Gama'nın 1498 yılında Hindistan'a gerçekleştirdiği keşif seferi sırasında Mozambik, Mombasa ve Malindi gibi kıyı şehirlerine uğramasıyla gerçekleşmiştir. Gama'nın bu bölgelere yönelik gözlemleri bir seyyahın bireysel izlenimleri olmanın ötesinde, Portekiz'in Hind Okyanusu'nda kurmayı hedeflediği deniz imparatorluğunun ilk ipuçlarını vermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Doğu Afrika kıyı şeridi, o dönemde Hindistan ve Kızıldeniz ile bağlantılı gelişmiş bir Müslüman ticaret ağına ev sahipliği yapmaktaydı. Bu ticaret ağında baharat, altın, değerli taşlar, dokuma ürünleri ve köle gibi malların yoğun biçimde el değiştirdiği liman kentleri önemli bir rol oynamaktaydı. Fernão Lopes de Castanheda gibi dönemin Portekizli tarihçilerine göre Mozambik Limanı, bu ticaretin merkezlerinden biri olup Hindistan ile Kızıldeniz'den gelen Müslüman tüccarların aktif olduğu bir noktadaydı. Portekizlilerin bölgeye ilk gelişlerinde yerel halk tarafından *Türk* olarak tanımlandıklarına dair bilgiler de mevcuttur.¹

Günümüzde Mozambik sınırları içerisinde yer alan Sofala, sahip olduğu zengin altın yataklarıyla tarih boyunca bölgenin ekonomik potansiyelini yansıtan önemli bir ticaret merkezi olarak öne çıkmıştır. 16. yüzyılın önde gelen Portekizli tarihçilerinden João de Barros (ö. 1570), Vasco da Gama'nın seyahatlerini konu edinen anlatısında Sofala'dan *altınlarıyla ünlü* bir şehir olarak söz etmektedir. Portekizliler bu bölgedeki ticaret üzerinde kalıcı bir denetim elde edebilmek amacıyla 1505 yılında Sofala'da, 1507 yılında ise Mozambik'te kaleler inşa etmişlerdir. Bununla birlikte bölgedeki yerel güçlerle -bilhassa Malindi Sultanlığı ile- ittifak kurarak siyasi nüfuzlarını pekiştirmeye çalışmışlardır. Malindi Sultanı Ali tarafından Portekiz Kralı Dom I. Manuel'e (ö. 1521) gönderilen bir mektupta, iki taraf arasında dostane ilişkilerin tesis edildiği açıkça ifade edilmektedir. Başka bir yazısmada ise Malindi Sultanının kendisini Portekiz kralının hizmetinde gördüğü, ömrünün sonuna kadar Portekizlilerle barış içinde yaşamaya kararlı olduğu belirtilmektedir. 1521 yılına ait bir belgede Malindi Hükümdarı el-Alawali'nin Hindistan'a yapmayı planladığı deniz yolculuğu için Portekiz kralından destek talebinde bulunduğu görülmektedir. İki taraf arasında uzun süredir devam eden dostane ilişkilerin sağlam bir temele dayandığı, planladığı seferin başarılı olması için Portekiz desteğinin kritik öneme sahip olduğunu ifade etmektedir.²

Doğu Afrika kıyıları 16. yüzyıl boyunca yalnızca zengin doğal kaynakları ve ticaret ağlarıyla değil aynı zamanda Osmanlı-Portekiz rekabetinin merkezinde yer almasıyla da öne çıkmaktadır. Malindi, Mombasa, Kilva ve Mozambik gibi *el-Sevâbil* olarak anılan kıyı bölgeleri, zengin ve yoğun bir ticaret ağına ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgelerde başta altın ile köle olmak üzere çeşitli ürünlerin ihracatı yapılırken karşılığında değerli taşlar gibi kıymetli malların ithalatı gerçekleştirilmiştir. Söz konusu ticaret, Arap ve Hintli tüccarların aracılığıyla Hind Okyanusu ile Kızıldeniz arasında sürekli ve dinamik bir ticari dolaşım

1 Fernão Lopes de Castanheda, *Historia do Descobrimento e Conquista da India pelos Portugueses* (Lisboa: Na Typographia Rollandiana, 1833), 1/18-19; João de Barros, *Da Ásia: Dos Feitos que os Portuguezes Fizeram na Conquista e Descobrimento das Terras e Mares do Oriente* (Lisboa: Na Regia Officina Typografica, 1778), 1/292-293.

2 Arquivo Nacional da Torre do Tombo (ANTT), Coleção de cartas, Núcleo Antigo, 891, Maço, 1/18.

sağlamıştır.³ Bu ekonomik canlılık, Doğu Afrika kıyı şeridinin stratejik önemini artırarak Portekizlilerin bölgeye olan ilgisinde önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, bölgenin sadece ticari bir merkez değil aynı zamanda Osmanlı-Portekiz rekabetinin yaşandığı başlıca sahalardan biri hâline geldiği görülmektedir. Bilhassa 16. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz ve Hind Okyanusu üzerindeki hakimiyetini genişletme çerçevesinde bu kıyı bölgeleri üzerinde doğrudan egemenlik kurma girişimleri hız kazanmıştır. Portekiz nüfuzunu sonlandırmak üzere Doğu Afrika kıyılarına gönderilen Mir Ali Bey'in faaliyetleri ve akabinde esir düşmesi, iki devlet arasındaki mücadelenin seyrini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

Bu çalışma, Osmanlı kaynaklarında hakkında sınırlı bilgi bulunan Mir Ali Bey'in bilhassa Portekiz'deki esaret sürecine dair mevcut bilgi eksikliklerini gidermeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel hedefi, söz konusu esaretin gerçekleştiği mekân ile bu sürece zemin hazırlayan Doğu Afrika'daki askerî faaliyetlere dair veriler sunmaktır. Bu minvalde; Osmanlıların Doğu Afrika'daki Portekiz hâkimiyetine karşı izlediği politikalar, yerel güçlerle kurduğu ittifaklar ve bu süreçte yaşanan çatışmalar sonucunda güçlü bir Osmanlı denizcisinin Portekiz'de son bulan esaret süreci ele alınacaktır. Osmanlı kaynakları, Portekiz arşiv belgeleri ve dönemin Portekiz kronikleri ışığında on altıncı yüzyılın son çeyreğinde Doğu Afrika kıyılarındaki güç dengelerinin nasıl şekillendiğini anlamaya yönelik kapsamlı bilgiler sunularak literatürdeki Portekizce kaynak kullanımındaki eksikliğe önemli bir katkı sağlanması hedeflenmektedir.

1. Mir Ali Bey'in Doğu Afrika Kıyılarındaki Faaliyetleri

Malindi Sultanları ile kurulan dostane ilişkiler, on altıncı yüzyılın ilk yarısında Portekizlilerin Doğu Afrika'daki varlığını belirgin şekilde güçlendirmiştir. Ancak bu varlık, bölgeye *Rumes* olarak adlandırdıkları Osmanlıların gelişine kadar devam edebilmiştir. Doğu Afrika kıyılarındaki Osmanlı varlığına ilişkin artan endişelerin, dönemin yazışmalarına yansımalarını görmekteyiz. Söz gelimi; João de Sepúlveda'nın 10 Ağustos 1542 tarihinde Mozambik'ten gönderdiği mektup, Portekiz Kralı III. João'yu (ö. 1557) Osmanlı tehlikesi hakkında uyarmaktadır. 1541 yılında Malindi kıyılarına yaptığı ziyaret sırasında Portekiz'e ait gemilere yönelik gerçekleştirilen saldırıların ardından bölgeye büyük bir Türk donanmasının geleceğine ve kalelere yönelik harekât başlatılacağına ilişkin istihbarat aldığını bildirmektedir. Müttefiklerin ise bu gelişmeler karşısında Türk tehdidi nedeniyle ciddi bir tedirginlik yaşadıklarını belirten Sepúlveda; kalelerin herhangi bir dış yardıma erişiminin mümkün olmadığını, yalnızca güçlü bir savunma ile güvence altına alınabileceği uyarısında bulunarak acil önlem alınması gerektiğini vurgulamıştır.⁴

Hind Okyanusu'nda Portekizlilere karşı yürütülen mücadelede etkin rol oynayan ve elde ettiği başarılarla Süveyş kapudanlığına atanan Sefer Reis, 1565 yılında Doğu Afrika kıyılarına bir sefer düzenlemeyi planlamış ancak 29 Mayıs 1565 tarihinde vefat etmiştir.⁵ Portekiz

3 Salih Özbaran, *Umman'da Kapanan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz* (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2013), 136-137.

4 ANTT, Corpo Cronológico, Parte, 1, Maço, 72/87.

5 Robert Bertram Serjeant, *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadrami Chronicles* (Oxford: At the Clarendon Press, 1963), 110-111.

kaynaklarında sıkça yer alan Sefer Reis'in cesur hamleleri, dönemin dikkat çeken olayları arasında yer almaktadır. Tarihçi Diogo do Couto (ö. 1616); Sefer Reis'i büyük bir korsan, cesaret ve feraset sahibi, danışılması gereken bir şahsiyet olarak tasvir etmektedir.⁶ Yine 1566 yılında Matias Bicudo Furtado tarafından Kahire'den yazılan bir mektupta da Sefer Reis hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Sefer Reis'in on kadırgalık bir filo ile Süveyş'ten Hindistan'a doğru yola çıktığını, Sokotra Adası'ndan ayrıldıktan sonra şiddetli bir fırtınaya yakalandığını, ölüm tehlikesi geçirerek Aden'e dönmek zorunda kaldığını ve burada üç gün sonra vefat ettiğini bildirmektedir. Bu Osmanlı denizcisinin Malindi kıyılarına yönelik yağma girişimi ve Mozambik'te krallığa ait bir gemiyi ele geçirme planının kayıtlarda yer alması, Osmanlı'nın bölgedeki faaliyetlerinin casuslar tarafından yakından takip edildiğini açıkça göstermektedir. Furtado, Sefer Reis'in ölüm haberinin henüz ulaşmadığını belirttikten sonra Osmanlı esirlerinin satışa çıkarılması hâlinde bu esirlerin mutlaka Hristiyanlar tarafından satın alınması gerektiğini bilhassa vurgulamaktadır.⁷

Osmanlı Devleti'nin Mozambik ile Malindi bölgelerine yönelik bir sefer planladığını öğrenen Portekiz kuvvetleri, Doğu Afrika'daki varlıklarını tehlikeye atacak olası girişimlere karşı önlem almaya başlamışlardır. Bu süreçte, Sefer Reis'in ardından bölgeye gönderilen Mir Ali Bey'in yürüttüğü faaliyetler akabinde esir düşmesi, 16. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Afrika kıyılarında yaşanan güç mücadelesinin çarpıcı bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Şekil 1: 1572 Yılına Ait Bir Tasvirde Mombasa, Kilwa ve Sofala (Georg Braun-Frans Hogenberg, *Arabiae Foelicis Emporium Celeberrimi Nominis, quo ex India, Aethiopia ... [on sheet with] Mombaza [and] Quilwa [and] Cefala, Cologne 1572* (Erişim 21 Haziran 2025)).

Malindi girişimi, Osmanlıların bölgedeki stratejik çıkarları açısından büyük bir öneme sahipti. Zira kereste bakımından oldukça zengin olan bu bölge, özellikle Süveyş'te inşa edilmesi planlanan donanmanın ihtiyaç duyduğu malzemenin tedariki açısından ideal bir kaynak olarak görülmekteydi. Diogo do Couto da Osmanlıların Malindi üzerindeki hâkimiyet çabalarının bu doğrultuda şekillendiğine dikkat çekmektedir. Ancak Portekizlilerin Hind Okyanusu'nda *cartaz*⁸ adı verilen izin belgesi sistemiyle uyguladıkları sıkı denetim, Osmanlılar açısından yalnızca ticari bir kayıp değil aynı zamanda siyasi prestijlerini doğrudan etkileyen ciddi bir tehdit olarak algılanmıştır.⁹

6 Diogo do Couto, *Da Ásia* (Lisboa: Na Regia Officina Typografica, 1782), 7/46.

7 ANTT, Corpo Cronológico, Parte, 1, Maço, 107/101.

8 Portekiz'in Hind Okyanusu'ndaki gemi geçişlerini denetlemek için verdiği resmi izin belgesidir.

9 Diogo do Couto, *Da Ásia* (Lisboa: Na Regia Officina Typografica, 1788), 10/178.

Portekizliler, karşı karşıya bulundukları tehdidin ciddiyetini göz önünde bulundurarak stratejik bir yaklaşım benimsemişlerdir. 1580 yılında İspanya hakimiyetine girerek faaliyetlerini II. Felipe'nin egemenliği altında sürdürürken Osmanlı toprakları hakkında bilgi toplamak amacıyla Yemen ile Habeşistan'ın önemli ticaret limanlarından biri olan Sevakin'de görünmeye başlamışlardır. 7 Ramazan 988 (16 Ekim 1580) tarihli bir hükümde, Habeş Beylerbeyi tarafından Mısır Beylerbeyine iletilen bilgilere göre Portekiz gemilerinin Habeş kıyılarında varlık göstermeye devam ettiği bilgisi verilmiştir.¹⁰

Osmanlı Devleti, İspanya Kralı'nın Hindistan'daki stratejik kaleleri ele geçirmesinin Yemen, Hicaz ve Habeş bölgeleri için ciddi bir tehdit teşkil ettiğinin bilincindeydi. Bu minvalde, bölgedeki liman savunmalarının yetersizliği dikkate alınarak muhtemel bir İspanyol saldırısına karşı Süveyş'te donanma inşası zorunlu hale gelmişti.¹¹ Müslüman kıyafetleriyle dolaşan iki Portekizlinin iskele ve köprüleri incelerken yakalanmaları, üzerleple rinde gözlemlerine dair notların bulunması, casusluk faaliyetlerinin devam ettiğini açıkça göstermektedir.¹² Bu durum, 14 Mart 1583 tarihli bir başka kayıta daha ayrıntılı şekilde ele alınmıştır. Kayda göre; İspanya Kralı tarafından görevlendirilen iki Portekizli casus, kılık değiştirerek Yemen'den Aden Limanı'na ulaşmaya çalışırken Yemen beylerinden Hızır Bey tarafından yakalanmıştır. Ancak yakalandıktan sonra kaçmayı başaran casuslar, Sevakin'e gitmiştir. Casusların Sevakin'de bulunduğu dair haber alınır alınmaz harekete geçilmiş, Habeş Kralı Sarsa Dengel'e (ö. 1597) gitmek üzereyken Sevakin Limanı'nda yeniden yakalanmışlardır. Üzerlerinden çıkan mühürlü mektuplar ise İstanbul'a gönderilmiştir.¹³

Casus faaliyetleri, Yemen Beylerbeyi Hasan Paşa tarafından Portekizlilerin Hind Okyanusu'ndaki Portekiz varlığını sona erdirmek için bir fırsattı.¹⁴ Zira Couto; III. Murad'ın (ö. 1595), Portekizlilerin Hind Okyanusu'ndaki gücü ve önemli noktadaki hakimiyetine karşı bu bölgede Osmanlı egemenliğini tesis etmesi için Hasan Paşa'yı özellikle görevlendirdiğine vurgu yapmaktadır.¹⁵ Couto, *Mirasenasi* olarak adlandırdığı Hasan Paşa'nın bu görev için Mir Ali Bey'i Doğu Afrika kıyılarına gönderdiğini söyleyerek onu *denizcilik alanında usta, kibirli, aceleci fakat yönetme noktasında çok yetenekli olmayan biri* olarak tanımlamaktadır. Bu yetenekli denizciye Malindi kıyısındaki tüm limanları incelemesi, bu bölgelerden hangisinin bir kale inşası için en elverişli olduğunu belirlemesi ve yerel halkı Osmanlı hizmetine çekmek amacıyla kapsamlı vaatlerde bulunarak ikna etmeye çalışması talimatı verilmişti.¹⁶

Hasan Paşa, Yemen Beylerbeyi olarak görev yaptığı dönemde Portekiz donanmasının Kızıldeniz'de yeniden faaliyet göstermeye başlaması üzerine 1581 yılında Mir Ali Bey'i, üç kadırğa ile Maskat'taki Portekizlilere karşı bir sefer düzenlemekle görevlendirmiştir. O dönemde Maskat'ta yaklaşık yüz Portekizli bulunsa da şehirde resmî bir Portekiz temsilcisi veya görevlisi yer almıyordu. Bu durum Osmanlıların şehri ele geçirmesini kolaylaştı-

10 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d), 43/339.

11 BOA, A.DVNSMHH.d, 48/977.

12 BOA, A.DVNSMHH.d, 48/610.

13 BOA, A.DVNSMHH.d, 48/977.

14 Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration* (New York: Oxford University Press, 2010), 164.

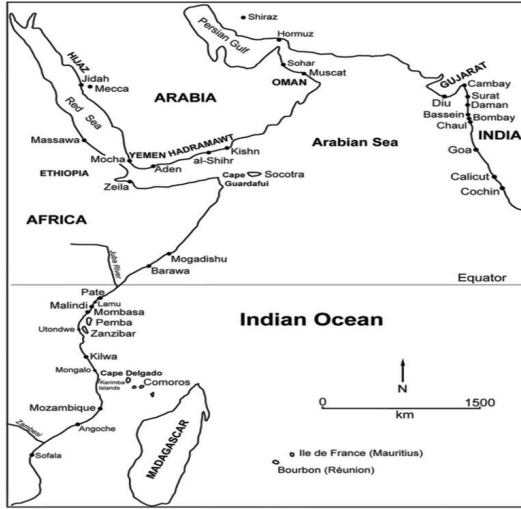
15 Rui Manuel Loureiro, "16. Yüzyılın Sonlarına 17. Yüzyılın Başlarına Ait Portekiz Kayıtlarında Bahsedilen Osmanlı-Portekiz İlişkileri", *Uluslararası Türk Deniz Gücü Tarihi Sempozyumu: 16'ncı ve 17'nci Yüzyıllarda Hint Okyanusu'nda Osmanlı Deniz Varlığı* (İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2008), III-8-9; Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, 164.

16 Bu vaatler arasında Portekizlileri sadece kendi bölgelerinden değil, Mozambik ve Cuama Madenleri'nden bile uzaklaştırmaya yetecek destek ile kaynakların sağlanacağı yer alıyordu. Couto, *Da Ásia*, 10/ 179.

tırırken halkın diğer Arap şehirlerine sığınmasına yol açmıştır. Maskat altı gün boyunca yağmalandıktan sonra üç Portekiz kalyonu ve ele geçirilen ganimetlerle birlikte Muha'ya geri dönmüştür.¹⁷ Bu hadise, Osmanlıların bölgedeki etkinliğini artırırken Portekiz'in Kızıldeniz üzerindeki etkisini zayıflatmıştır. Olası bir saldırıya karşı bölgedeki kalelerin yeterince sağlam olmaması nedeniyle bilhassa 1580 yılından itibaren Habeş beylerbeylerinin kıyı şeridini korumak amacıyla mevcut kaleleri güçlendirdiği, yeni kaleler inşa etmeye çalıştığı görülmektedir.¹⁸

Mir Ali Bey, 1585 yılının sonlarında Maskat'ta Osmanlı egemenliğini tesis etmesinin ardından Yemen Beylerbeyi Hasan Paşa tarafından Doğu Afrika kıyılarında Osmanlı nüfuzunu güçlendirmek, şehir devletleri arasında Portekizlilere karşı ittifak kurulabilecek unsurları tespit etmek ve Malindi'de bir kale inşa etmek üzere görevlendirilerek bölgeye gönderilmiştir.¹⁹ Mogadişu'da sıcak bir ilgiyle karşılanmış, şehrin önde gelenleri ise Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını ifade ederek güney kıyılarına düzenlenmesi planlanan seferin masraflarını gönüllü olarak üstlenmişlerdir. Ayrıca seferin diğer şehirleri kapsayan bölümü için bazı yerel tekneler tahsis edilmiş, ziyaret edilen her şehirde erzak ile para desteği sağlamıştır.²⁰

*"Bir adamın şansı veya gücü ne kadar büyük olabilir ki! İşte o, tam da böyle biriydi. Mir Ali Bey adındaki bu Müslüman; cesur ve gözü pek biri olarak görüldü."*²¹ Bu ifade, kaynaklarda Mir Ali Bey'in Doğu Afrika kıyılarında kısa sürede uygulamaya koyduğu etkili politikalar neticesinde oluşturduğu güçlü izlenimi yansıtmaktadır. Cesareti, kararlılığı ve liderlik vasıfları ile cesur bir figür olarak tasvir edilmiştir.

Şekil 2: Hind Okyanusu ve Doğu Afrika Kıyıları (Thomas Vernet, "Slave trade and Slavery on the Swahili Coast (1500-1750)", *Africa World Press* (2009), 40.)

17 Loureiro, "Portekiz Kayıtlarında Bahsedilen Osmanlı-Portekiz İlişkileri", III-9.

18 BOA, A.DVNSMHM.d, 39/111; A.DVNSMHM.d, 43/326, 43/339; BOA, A.DVNSMHM.d, 48/9.

19 Loureiro, "Portekiz Kayıtlarında Bahsedilen Osmanlı-Portekiz İlişkileri", III-10.

20 Couto, *Da Ásia*, 10/180-181.

21 Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, 165, 241.

Osmanlı birliklerinin Mogadişu ve diğer bölgelerdeki faaliyetleri gerek casuslar gerekse müttefikler aracılığıyla Portekizliler tarafından yakından takip ediliyordu. Zira Mir Ali Bey'in Pate'de bulunan Diu kaptanına ait bir gemiyi ele geçirerek içinde bulunan yaklaşık on ya da on iki kişiyi esir aldığı bilgisinin, Malindi kıyılarından sorumlu Portekizli kaptan Rui Lopes Salgado'ya ulaşması uzun sürmemiştir. Bu hadisenin duyulmasıyla birlikte kıyılardaki tüccarlar ile Hristiyanlar Malindi'de toplanmaya başlamıştır. Nitekim Salgado, Osmanlı birlikleri ile mücadele etmek yerine Malindi Limanı'ndaki savunma hattını güçlendirmeyi tercih etmiştir. Osmanlı birliklerinin Pate'ye kadar ulaştığına dair haberlerin gelmesi üzerine, daha önce Malindi kıyılarından sorumlu olan Portekizli kaptan Roque de Brito ile beraberindeki on beş kişi güvenlik endişesiyle Lamu yöneticisinin yanına gitmiştir. Brito'nun bu bölgede bulunduğunu Müslümanlar aracılığıyla öğrenen Mir Ali Bey, Lamu yöneticisine bir mesaj göndererek Portekizlilerin kendisine teslim edilmesini talep etmiş ve taleplerinin reddedilmesi durumunda ise Lamu topraklarını tahrip edeceğini bildirmiştir.²² Couto; Brito'nun, Pate'deki Müslümanların düzenlediği bir hile sonucunda esir alındığını söylemektedir. Anlatımına göre; Pate'deki Müslümanlar, Portekizlilerin teslim edilmesi karşılığında Lamu yöneticisinin güvenliğini garanti altına alacaklarını taahhüt etmişlerdir. Yaşlı ve kör bir Müslüman olan Lamu yöneticisi, Pate'deki Müslümanların baskıları sonucunda Portekizlileri, Osmanlılara teslim etmeyi kabul etmiştir. Neticede Brito ile beraberindeki Portekizliler esir alınmış, aralarında Brito'ya ait bir fusta, yaklaşık yirmi bin cruzado değerindeki altın ve kehribar da ganimet olarak ele geçirilmiştir. Yaklaşık yirmi gemiden oluşan filoyla silahlandırılmış Müslümanları yerleştiren Mir Ali Bey, kendisine destek olacağını düşündüğü Pate kralıyla anlaşma yapmak için geri döndüğü esnada içinde otuzdan fazla Portekizlinin bulunduğu bir gemi ile karşılaşmıştır. Ancak Portekizlilerin savunma yapmasına fırsat vermeden hücumla geçince direnişle karşılaşmıştır. Bu sebeple esir aldığı Brito'ya, gemideki Portekizlilere teslim olmaları yönünde bir mesaj iletmesi için baskı yapmıştır. Gemidekilere, teslim olmaları halinde serbest bırakılacakları taahhüt edilmiş ancak yine de Brito'nun gönderdiği mesaj, gemide fikir ayrılığına yol açmıştı. Bazıları teslim olmayı önerirken diğerleri ise savaşmayı tercih etmiştir. Ancak ortak alınan kararla, teslim olmayı kabul ettikleri esnada esir alınmışlardır. Mir Ali Bey esirlerle birlikte yola çıktıktan sonra eskimiş bir geminin Muha Limanı'nda parçalanmasının ardından onları Yemen'in San'a şehrine götürerek burada Hasan Paşa'ya teslim etmiştir. Couto, Hasan Paşa'nın esirlere iyi davrandığını, Brito'yu ise III. Murad'a hediye olarak gönderdiğini söylemektedir. Esirlerin bazıları zamanla fidye karşılığında serbest bırakılmıştır. İstanbul'a gönderilen Brito ise iki bin cruzado²³ fidye karşılığında serbest kaldıktan sonra İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.²⁴

Tarih-i Selânikî'de anlatıldığı üzere Zilka'de 994 (Kasım 1586) tarihinde Yemen Beylerbeyi Hasan Paşa tarafından gönderilen bir arzda, İspanya'ya ait dört kadirganın daha önce onarılan kaleye mühimmat taşıırken Osmanlı gemileriyle karşılaşmıştır. Bu karşılaşma esnasında çıkan çatışma sonucunda dört İspanyol²⁵ kadirgasının karaya oturduğu, gemilerdeki ganimetlerin ele geçirildiği ve kaptan ile önemli rütbedeki askerlerin padişaha sunulmak

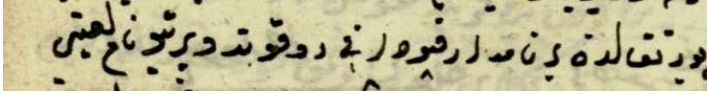
22 Couto, *Da Ásia*, 10/181-182.

23 Portekiz para birimi.

24 Couto, *Da Ásia*, 10/182-186; João de Santos, *Ethiopia Oriental*, ed. Mello d'Azevedo (Lisboa: Bibliotheca de Classicos Portuguezes, 1891), 1/288.

25 Portekizliler 1580-1640 yılları arasında faaliyetlerini İspanya yönetimi altında gerçekleştirdikleri için bu tarihlere ait kayıtlarda İspanya ibaresine sıklıkla rastlanmaktadır.

üzere İstanbul'a gönderildiği bildirilmiştir.²⁶ Roque de Brito ile beraberindeki Portekizli esirler, Receb 995 (Haziran 1587) tarihinde İstanbul'da Kılıç Ali Paşa'ya teslim edilmiştir.²⁷ Yine 10 Muharrem 996 (11 Aralık 1587) tarihli bir mühimme kaydına göre Roque de Brito; Hindistan'dan Habeş, Yemen, Mekke ve Medine'ye yağma yapmak amacıyla gelmiştir. Aralarında Roque de Brito'nun da bulunduğu Portekizli esirleri İstanbul'a gönderen Hasan Paşa, iki hil'at ve değerli taşlarla süslenmiş bir kılıç ile taltif edilmiştir.²⁸

Şekil 3: Mühimme Kaydında Roque de Brito'nun Yazılışı (A.DVNSMHM.d, 62/453)

Doğu Afrika kıyılarındaki yaşanan bu gelişmeler, Malindi kralının elçisi tarafından Portekizlilere haber verilmişti. Elçinin söylemleri, Osmanlı askerlerinin Doğu Afrika kıyılarında oluşturduğu tahribat ve bölgedeki diğer kralların Osmanlılarla yaptıkları ittifak üzerinedir. Mombasa hâkiminin, Osmanlılara kendi topraklarında kale yapmalarını teklif etmesi şüphesiz Portekizliler nezdinde bir yıkım olacaktı. Çünkü Türklerin Mombasa'da hakimiyet kurması, Mozambik'e hâkim olunmasının yolunu açacak önemli bir gelişme olarak görülüyordu. Hindistan Genel Valisi Duarte de Meneses; Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki etkisini engellemek, Türklerle iş birliği yapan yerel krallıkları cezalandırmak amacıyla Martim Afonso de Melo'yu 1587 yılı başlarında iki kadirga, üç kalyon ve on üç fustadan oluşan bir filoyla Doğu Afrika kıyılarına göndermiştir.²⁹ Melo, Mombasa'yı yakıp tahrip ettiği esnada şehrin yöneticisi, tüm bu olayları uzaktan seyretmekle yetinmek zorunda kalmıştı. Bu hadiseyi kaleme alan Couto; Mombasa hâkiminin Türklerle ittifak yaptığı için pişmanlık duyduğunu, Portekizlilerle barış yapmak istediğini kaydetmiştir.³⁰ Melo, Osmanlı donanmasının faaliyetleri ile özellikle kadirga inşa edip etmedikleri hakkında bilgi almak amacıyla Portekiz dostu olan Keşmir kralına iki gemi göndermiştir. Bu esnada Mir Ali Bey'in sefer için hazırladığı dört kadirganın Malindi sahiline doğru yelken açacağına dair söylentiler dolaşmaktaydı. Bununla birlikte Osmanlıların bir sonraki yaz Mombasa'da bir kale inşa etmeye karar verdikleri, bu girişimin bölgedeki yerel hükümdarla daha önce yapılan bir anlaşmanın gereği olduğu da teyit edilmiştir.³¹

2. Zimbalarla ve Portekizlilerle Mücadele

Afonso de Melo'nun kendilerini cezalandırması neticesinde ağır kayıplar vererek ciddi sıkıntılar yaşayan bölgedeki Müslüman topluluklar, onun bölgeden ayrılmasının ardından Mir Ali Bey'e elçiler aracılığıyla mektuplar, hediyeler göndermişlerdir. Mektuplarda;

26 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/ 1563-1595)*, nşr. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 175-176; Hulusi Yavuz, *Yemen'de Osmanlı İdaresi ve Rumûzî Tarihi (923-1012/1517-1604)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003), 1/CLXVIII-CLXIX.

27 Selânikî, *Tarih-i Selânikî*, 185.

28 BOA, A.DVNSMHM.d, 62/453.

29 Couto, *Da Ásia*, 10/328-330.

30 Couto, *Da Ásia*, 10/ 399-400.

31 Couto, *Da Ásia*, 10/404.

Portekizlilerin verdiği zararın ve yol açtığı can kayıplarının intikamının alınması, onların bölgeden tamamen uzaklaştırılması için bir an önce harekete geçilmesi talep edilmiştir.³² Bu talepler doğrultusunda dört kadirga ve Roque de Brito'dan ele geçirilen fusta ile birlikte 1589 yılı başlarında yola çıkan Mir Ali Bey, ilk olarak Müslümanların yaşadığı Mogadişu'ya ulaşmıştır. Kıyı boyunca Müslüman şehirlerini ziyaret ettikten sonra, Portekizlilerin müttefiki olan Malindi kralını cezalandırmak amacıyla şehre yönelmiştir. O esnada Malindi'de bulunan Portekizli Kaptan Matheus de Vaconcelos, Osmanlı gemilerinin limanda demirlemiş olduğunu görünce iki top ile ateş açmaya başlamıştır.³³ Filo, beklenmeyen bu saldırı karşısında rotasını Mombasa'ya çevirmek zorunda kalmıştır. Ancak Portekizliler, casusları vasıtasıyla önceden bilgi alarak Hindistan Valisi Manuel de Sousa Coutinho'yu bu konuda haberdar etmişlerdi.³⁴ Manuel de Sousa Coutinho'nun kardeşi Thomé de Sousa Coutinho komutasındaki yirmi gemi ve dokuz yüz savaşı, Osmanlı birlikleriyle mücadele etmek üzere Goa'dan Doğu Afrika kıyılarına doğru yola çıkmıştır. Ancak şiddetli rüzgâr ve fırtına nedeniyle gemiler dağılmış, iki büyük kadirga dışındaki diğer gemiler Müslümanların yaşadığı Brava şehrine ulaşmıştır. Portekizliler burada Mir Ali Bey hakkında bilgi edinmişlerdir.³⁵ Lamu Adası'na ulaştıklarında ise Matheus de Vaconcelos'tan Osmanlı gemilerinin Mombasa'da olduğuna dair bir mesaj almışlardır. Neticede Portekiz birlikleri, 5 Mart sabahı Mombasa şehrine ulaşmıştır.

Osmanlı askerleri, Mombasa'da daha önce Osmanlılar tarafından inşa edilen kalede bulunarak Portekiz donanmasının gelişine karşı gerekli tedbirleri almışlardır. Thomé de Sousa Coutinho, donanma harekâtını dikkatli ve stratejik bir şekilde planlamıştır. Harekât sırasında küçük gemiler öncü birlikler olarak önden ilerlerken kadirgalar ise daha geriden hareket ederek onları desteklemiştir. Portekiz filosunun savaş atmosferinden ziyade tören havasında hareket etmesi, psikolojik üstünlük sağlamaya yönelik bir tutum olarak değerlendirilebilir. Osmanlı kalesinden açılan top atışlarının isabet sağlayamaması, büyük bir hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştı. Her ne kadar kadirgalara yönelik daha etkili bir top saldırısı planlamış olsa da Portekiz amiral gemisinden açılan yoğun ateş sonucu kale komutanının hayatını kaybetmesi, Osmanlı savunma hattının çökmesine sebep olmuştur. Bu gelişme, Osmanlı askerleri arasında paniğe yol açmış ve birliklerin kaleyi terk ederek geri çekilmesiyle neticelenmiştir. Öte yandan Mir Ali Bey, atına binerek Mombasa hâkiminin bulunduğu şehrin iç kesimlerine doğru yönelmiştir.³⁶

Matheus de Vasconcelos'un; şehrin surları yakınında bulunan iki galeota ile bir fustayı ele geçirmesi bu gemilerdeki ganimetler, köleler ve kalede bulunan ağır topların Portekizlilerin kontrolüne geçmesini sağlamıştır. Direnen Osmanlı askerleri öldürülürken bazıları denize atlayıp yüzerek kıyıya ulaşmayı başarmışlardır. Ancak bu esnada Osmanlı askerleri, Zimba olarak bilinen yamyam bir kabilenin saldırısına uğramıştır.³⁷ Osmanlı birlikleri, Portekizlilerin gelişinden önce Zimbalara karşı bir savunma hattı oluşturmuşlardı. Mombasa hâkimi, bu çatışmayı sonlandırması için Thomé de Sousa Coutinho'ya bir mesaj göndermiş,

32 Diogo do Couto, *Da Ásia* (Lisboa: Na Regia Officina Typografica, 1788), 11/27-28.

33 Couto, *Da Ásia*, 11/27-28.

34 Couto, *Da Ásia*, 11/ 27-28.

35 Couto, *Da Ásia*, 11/ 31.

36 Couto, *Da Ásia*, 11/37-40; Santos, *Ethiopia Oriental*, 409.

37 Misyoner João dos Santos (ö. 1622) ile Couto, Zimbaları yamyam bir kabile olarak betimlemişlerdir.

Coutinho ise Türklerin teslim edilmesi şartıyla bu isteği yerine getireceğini bildirmiştir. Ancak beklediği ittifak sözünü alamayan Coutinho, 7 Mart sabahı yaklaşık beş yüz askerini karaya çıkarmıştır. Halkın ormanlık alana çekilmesi sonucunda direnişle karşılaşmayan Portekizliler, şehri ateşe vermişlerdir. Adada saklanan ve Zimbalar tarafından öldürülme korkusu taşıyan Türkler ile diğer Müslümanların, hayatta kalabilmek için Portekizlilere sığınmayı ve esir alınmayı tercih edecekleri öngörülmüştü. Zira Mombasa şehrinin tahrip edilmesinin ardından Zimba topluluğu, Portekizlilerin bölgedeki askerî operasyonlarını tamamladığını gözlemleyerek Thomé de Sousa Coutinho'ya bir mesaj göndermişlerdi. Bu mesajda; dostane ilişkiler kurma niyetinde olduklarını, onlarla herhangi bir çatışmaya girmek istemediklerini, Mombasa Adası'na girip ormanlık alanlarda saklanan Müslümanları tespit ederek onları öldürmeyi amaçladıklarını dile getirmişlerdir. Coutinho; adada saklanan Müslümanların ve Osmanlı askerlerinin, Zimbaların eline düşme korkusuyla sahile kayacağı ve bu durumun onları Portekizlilere teslim olmaya zorlayacağını düşünüyordu.³⁸ Zimbaların adaya saldıracağı gün önceden bilindiğinden, adanın kıyılarına karadan görünür şekilde tekneler ve gemiler konuşlandırılmış, kaçanların kurtarılması için gerekli talimatlar verilmiştir. Nihayetinde Portekizliler, sahile doğru kaçan büyük bir kalabalığın teknelere doğru bağırarak kendilerini almaları için yardım istediklerine tanık olmuşlardı.

Zimbalar hızla yaklaşarak kaçanları öldürüp yemek üzere hazırlık yaparken Portekiz gemileri kıyıya mümkün olduğunca yaklaşarak kaçanları korumak amacıyla ateş açmıştır. O esnada Zimbaların hedefinde sürekli ok yağmuruna tutulan Mir Ali Bey, at üstünde denize girerek boynuna kadar suya battığı için Portekizlilerden yardım talebinde bulunmak zorunda kalmıştır. Otuz Osmanlı askeri ve iki yüzden fazla Mombasalı da Portekiz gemilerine binerek kurtulmayı başarmışlardır. Gemilere sığmayanlar ise Zimbaların eliyle ölmektense denize atlayarak ölmeyi tercih etmişlerdir.³⁹ João dos Santos, Zimbaların, nehrin karşı kıyısından Portekizliler ile Türkler arasında karada gerçekleşen çatışmayı uzaktan izlediklerini kaydetmiştir. Portekizlilerden korkan bazı Türkler, kadırgalardan kaçarak karaya çıkmaya çalıştıkları esnada Zimbalar bu kişileri yakalayıp parçalayarak yemiştir. Karada sığınacak güvenli bir yer olmadığını gören bazı Türk askerlerinin Portekiz gemilerine geri dönerek esir düşmeyi, Zimbalar tarafından yenmeye tercih etti dialar arasındadır.⁴⁰

Portekizliler, Zimba saldırılarından kurtardıkları Müslümanları donanmanın bulunduğu bölgeye naklettikten sonra, Mir Ali Bey'i kaptan gemisine almış, diğer askerleri ise farklı gemilere dağıtmışlardır. Couto, onun Portekizli kaptana hitaben yaptığı konuşmayı şu şekilde aktarmaktadır: Kötü talihime şaşırmıyorum zira savaşın sonuçları böyledir. Ancak Zimbaların beni barbarca ve insanlık dışı şekilde yemelerindense, Hristiyanlara esir düşmeyi tercih ederim. Nitekim daha önce de İspanya'da Hristiyanlara esir düşmüştüm.⁴¹

Kurtardıkları Osmanlı askerleri ve Türk kadırgalarıyla birlikte yola çıkan Portekiz donanması, 16 Mayıs 1589 tarihinde Hindistan Goa'ya ulaşmıştır. 1593 yılında Mombasa Kalesi, Portekizliler tarafından tahkim edildikten sonra ertesi yıl burada bir gümrük binası inşa edilmiştir. Bu gümrükten elde edilen gelirler, Portekiz Estado da Índias ile Malindi

38 Santos, *Ethiopia Oriental*, 414-415.

39 Couto, *Da Ásia*, 11/44-45; Santos, *Ethiopia Oriental*, 415.

40 Santos, *Ethiopia Oriental*, 411-412.

41 Santos, *Ethiopia Oriental*, 416.

Kralı arasında paylaşılmıştır. Ancak Mombasa'daki kale ile burada görev yapan kaptanın komutasındaki filo, Kızıldeniz'deki ticareti tamamen engellemeyi başaramamıştır.⁴²

Şekil 4: Mombasa Adası Tasvri (António Bocarro, Livro das Plantas de Todas as Fortalezas, Cidades e Povoações do Estado da India Oriental 1635 (Erişim 21 Haziran 2025)).

3. Mir Ali Bey'in Lizbon'daki Esaret Yıllarına Dair Kayıtlar

Mir Ali Bey'in Mombasa'da Portekizlilere teslim olmasının ardından yaşanan süreç ile akıbeti hakkında Osmanlı kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu durum, konunun Portekiz kaynaklarına dayalı bir anlatımla ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Portekiz'den Doğu Afrika kıyılarına gönderilen, 1586 yılından itibaren on yıl boyunca bu bölgede yaşamış olan misyoner João dos Santos'un kaleme aldığı *Etiópia Oriental* adlı eserde esarete giden süreç hakkında bilgiler yer almaktadır. Bu esnada Goa'da bulunan Portekizli tarihçi Diogo do Couto'nun *Da Ásia* adlı eserinde aktardıkları, muhtemelen *Etiópia Oriental*'den alıntılanmış olsa da Couto'nun verdiği bilgilerin daha ayrıntılı olması farklı kaynaklardan da faydalandığına işaret etmektedir.⁴³ Bu bağlamda değerlendirildiğinde söz konusu hadise, karşılaştırma yapmaya olanak tanıyacak kaynaklardan yoksundur.

Couto, bu esaret hadisesini kayıptan ziyade bir lütuf olarak anlatmaktadır. Söz gelimi; Mir Ali Bey'in Hindistan Valisi Manuel de Sousa Coutinho ile arasında gerçekleşen diyaloglarda Portekizlilere esir düşmekten memnuniyet duyduğu ve bu durumu açıkça dile getirdiği vurgulanmaktadır.⁴⁴ Önemli rütbede bulunan bir Osmanlı denizcisinin esir alma hususu,

⁴² Sanjay Subrahmanyam, *The Portuguese Empire in Asia 1500-1700* (West Sussex: John Wiley - Blackwell, 2012), 143.

⁴³ Loureiro, "Portekiz Kayıtlarında Bahsedilen Osmanlı-Portekiz İlişkileri", III-11.

⁴⁴ Couto, *Da Ásia*, 11/55-59.

şüphesiz Portekiz kaynaklarında büyük bir başarı olarak anlatılmaktadır. Couto ve Santos, bu denizcinin Portekiz'e gönderildiğini, orada Hristiyan olduğunu şu sözlerle ifade etmektedirler: Mir Ali Bey, krallığa [Portekiz'e] gönderilerek orada Hristiyan oldu. Böylece bedeniyle aldığı tüm zarar ve kayıpları, ruhu için telafi etmiş oldu.⁴⁵ Manuel de Sousa Coutinho'nun Aralık 1589 tarihli bir mektubunda, esir alınan bu Osmanlı komutanının fidye dahil hiçbir koşulda serbest bırakılmaması gerektiği hususuna vurgu yapması, 1589 tarihinden önce Portekiz'e gönderildiğini göstermektedir.⁴⁶ Mombasa'da ele geçirilen diğer esirler ise Portekiz gemilerine kürekçi yapılmıştır.

Portekiz'in Oeiras bölgesinde yer alan São Julião da Barra'da esir tutulan Mir Ali Bey'in⁴⁷ esir hayatının devam ettiği esnada Hristiyan olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Esir olduğu dönemde Hristiyan olduğu yönündeki ifadeler, özellikle Türk bir kâfirken elli yaşında Hristiyan oldu şeklindeki bir kayıtla belgelenmiştir. Bir kayda göre, 25 Temmuz 1592 tarihinde vaftiz edilerek Hristiyan olmuştur.⁴⁸ Arquivo Geral de Simancas'ta⁴⁹ Consejo de Portugal adlı tasnifte bulunan 1608 yılına ait Portekizce ve İspanyolca iki arşiv belgesinin, vaftiz edildikten sonra Francisco Julião adını alan Mir Ali Bey hakkında olduğunu belirtmek gerekmektedir. Nitekim bu ismin kendisi tarafından seçilip seçilmediği ya da ismi kendisine kimin verdiği hususunda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Rodrigo Kalesi Markizinin 16 Mart 1608 tarihinde Lizbon'dan gönderdiği mektupta Francisco Julião'yu, São Julião Kalesi'nden Lizbon'daki⁵⁰ kaleye nakletme emri hakkında bazı endişeleri yer almaktadır. Francisco Julião'nun geçmişine dair detayları hatırlatarak onun Hindistan'daki Osmanlı donanmasına ait birkaç gemiye komuta ederken ele geçirildikten sonra San Gian⁵¹ Kalesi'ne hapsedildiğini, bu kalede Hristiyanlığa geçerek vaftiz edildiğini anlatmaktadır. Francisco Julião'nun sahip olduğu yetenekler ve bilgi birikimi dolayısıyla Hindistan'daki Portekizli valiler tarafından dikkatle izlenen biri olduğu vurgulamaktadır. Markiz, onunla gerçekleştirdiği konuşmalardan yola çıkarak Julião'nun zeki bir adam olduğunu, kalede bulunan herkesin onun iyi bir Hristiyan ve güvenilir biri olduğuna inandığını ifade etmektedir. Bu nedenle III. Felipe'nin⁵² ona göstereceği lütfun yerinde olacağını düşünmektedir. Ancak Markiz; Lizbon Kalesi'nin güvenlik açısından daha zayıf olması, daha önce birçok askerin buradan kaçması nedeniyle Francisco Julião'nun Lizbon Kalesi'ne nakledilmesine dair karara endişeyle yaklaşmaktadır. Zira şehirde muhafız eşliğinde hareket etmesi dahi yeterli güvenliği sağlamayabilirdi. Bu nedenle Markiz, konuyu III. Felipe'nin dikkatine sunarak nihai kararı onun vereceğini ifade etmektedir.⁵³

1608 tarihli Portekizce belgede yine Türk asıllı Francisco Julião'nun durumu ele alınmıştır. Francisco Julião, Malindi kıyılarında Osmanlı gemilerinin komutanıyken Manuel de Sousa Coutinho'nun vali olduğu dönemde yakalanarak Portekiz'e gönderilmiştir. III. Felipe,

45 Couto, *Da Ásia*, 11/59; Santos, *Ethiopia Oriental*, 426.

46 Loureiro, "Portekiz Kayıtlarında Bahsedilen Osmanlı-Portekiz İlişkileri", III-12.

47 Vaftiz edildikten sonraki ismi, Francisco Julião'dur.

48 Rui Carita, *The Shield of The Realm, The Fortress of São Julião da Barra* (Ministry of National Defence, 2014), 76.

49 İspanya'nın Valladolid şehrinde bulunmaktadır.

50 São Jorge Kalesi.

51 São Julião.

52 Portekiz tahtında II. Felipe olarak anılmaktadır.

53 Arquivo Geral de Simancas (AGS), Consulta do Conselho de Portugal, Libro, 1465, No, 18/170.

onun Lizbon yakınlarındaki São Julião Kalesi'nde hapsedilmesine ve geçimini sağlamak için maaş bağlanmasına karar vermiştir. Francisco Julião, São Julião Kalesi'nde esaret hayatı yaşarken vaftiz edilerek Hristiyan olmuştu. Onun Lizbon Kalesi'ne nakli gündeme gelmiş olsa da konsey, güvenlik gerekçesiyle mevcut yerinde tutulmasını önermiştir. Markiz tarafından gönderilen bir yanıt da önceki konsey kararlarıyla uyumlu olduğundan, Francisco Julião'nun, São Julião Kalesi'nde kalmaya devam etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Hristiyan olduğu için iyi muamele görmesi gerektiği belirtilmiş ancak kaçma ihtimaline karşı gerekli tedbirlerin alınması gerektiği vurgulanmıştır.⁵⁴ Mir Ali Bey'in São Julião da Barra'daki esaretinin ne kadar süre devam ettiği ve neler yaşadığına dair kayıtlar bulunmamaktadır. Ancak 1608 yılına ait bu iki kayıt, 66 yaşında hâlâ esir hayatı yaşadığına işaret etmektedir.

SONUÇ

Bu çalışma; Osmanlı İmparatorluğu ile Portekiz arasında 16. yüzyılın son çeyreğinde Hind Okyanusu ve Doğu Afrika kıyılarında yoğunlaşan askerî rekabeti, Mir Ali Bey'in Afrika'daki başarılarının ardından esir alınarak Lizbon'a götürülmesi üzerinden anlatmayı hedeflemiştir. Osmanlı Devleti'nin Hind Okyanusu'ndaki çıkarlarını korumak amacıyla Doğu Afrika'ya gönderdiği bu denizci, bölgedeki askerî faaliyetleriyle Osmanlı deniz gücünün sınırlarını ve bu gücün yerel müttefikler aracılığıyla nasıl bir dış politika aracı olarak kullanıldığını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak 1589 yılında Portekizlilere esir düşmesi, Osmanlıların bu bölgede kurmaya çalıştığı deniz aşırı hâkimiyetin karşılaştığı zorlukları da gözler önüne sermektedir.

Çalışmanın en önemli katkılarından biri; Osmanlı kaynaklarında hakkında sınırlı bilgi bulunan Mir Ali Bey'in esaretine dair sürecin, Portekiz arşiv belgeleri ve dönemin birincil kronikleri aracılığıyla detaylandırılmasıdır. Portekiz tarih yazımında Francisco Julião adıyla anılan bir Osmanlı denizcisinin Lizbon'daki São Julião da Barra Kalesi'nde tutuklu bulunduğu esnada Hristiyanlığa geçtiğine dair bilgi Osmanlı-Portekiz rekabetinin yalnızca askerî ve siyasi değil aynı zamanda dinî düzlemde de nasıl şekillendiğini gösteren önemli bir örnektir. Mogadişu, Pate, Mombasa gibi şehir devletleriyle kurulan temaslar; ganimet elde etme, kale inşa etme ve yerel yöneticileri Osmanlı otoritesine bağlama yönündeki girişimler Osmanlı Devleti'nin Hind Okyanusu'nda kalıcı bir varlık oluşturma stratejisinin yansımalarıdır. Ancak Portekizlilerin güçlü istihbarat ağı ile yerel müttefiklerle kurduğu bağlar, Osmanlıların bölgedeki nüfuz alanını sınırlamıştır.

Bu makale, Portekizce ve İspanyolca arşiv belgeleri, mühimme defterleri ve Portekiz kroniklerden derlenen özgün içerikleriyle literatüre önemli katkılar sağlamaktadır. São Julião da Barra'da tutulan bu Osmanlı esirine dair 1608 tarihli arşiv belgeleri ile vaftiz kayıtları hem bireysel bir kimlik dönüşümünün hem de dönemin dinî söylemlerinin nasıl şekillendiğinin izlerini taşımaktadır. Portekiz kaynaklarında Mir Ali Bey'in Hristiyan oluşunun ruhun kurtuluşu olarak sunulması, erken modern dönemde dinin siyasi propaganda aracı olarak nasıl kullanıldığını göstermektedir. Mürted olarak zikrettiğimiz bu denizcinin Hristiyanlığa geçiş sürecinin gönüllü mü yoksa baskıyla mı gerçekleştiğine dair elimizde herhangi bir kayıt

54 AGS, Consulta do Conselho de Portugal, Libro, 1465, No, 18/169.

bulunmamaktadır. Nitekim Mir Ali Bey'in Afrika'dan Lizbon'a uzanan serüveni, mevcut kaynaklar üzerinden 16. yüzyıl Hind Okyanusu güç dengelerini anlamak adına önemli bir vaka çalışması olarak değerlendirilmelidir.

.....
Araştırma & Yayın Etiğı: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

.....

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Arquivo Geral de Simancas (AGS)

Consulta do Conselho de Portugal, Libro, 1465.

Consulta do Conselho de Portugal, Libro, 1465.

Arquivo Nacional da Torre do Tombo (ANTT)

Colecção de cartas, Núcleo Antigo, 876.

Colecção de cartas, Núcleo Antigo, 891.

Colecção de cartas, Núcleo Antigo, 891.

Corpo Cronológico, Parte, 1, Maço, 72.

Corpo Cronológico, Parte, 1, Maço, 107.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-1 Asafi Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri (A. DVNSMHHM.d) nr. 39, 43, 48, 62.

2. Kaynak Eserler

Barros, João de. *Da Ásia: Dos Feitos que os Portuguezes Fizeram na Conquista e Descobrimento das Terras e Mares do Oriente*. 1. Lisboa: Na Regia Officina Typografica, 1778.

Castanheda, Fernão Lopes de. *Historia do Descobrimento e Conquista da India pelos Portuguezes*. 1. Lisboa: Na Typographia Rollandiana, 1833.

Couto, Diogo do. *Da Ásia*. 7. Lisboa: Na Regia Officina Typografica, 1782.

Couto, Diogo do. *Da Ásia*. 10. Lisboa: Na Regia Officina Typografica, 1788.

Couto, Diogo do. *Da Ásia*. 11. Lisboa: Na Regia Officina Typografica, 1788.

Santos, João de. *Ethiopia Oriental*. ed. Mello d'Azevedo. 1. Lisboa: Bibliotheca de Classicos Portuguezes, 1891.

Selânikî Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî (971-1003/ 1563-1595)*. nşr. Mehmet İpşirli, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Boxer, Charles Ralph. *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*. London: Hutchinson of London, 1969.
- Carita, Rui. *The Shield of The Realm, The Fortress of São Julião da Barra*. Ministry of National Defence, 2014.
- Casale, Giancarlo. *The Ottoman Age of Exploration*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Loureiro, Rui Manuel. “16. Yüzyılın Sonlarına 17. Yüzyılın Başlarına Ait Portekiz Kayıtlarında Bahsedilen Osmanlı-Portekiz İlişkileri”. *Uluslararası Türk Deniz Gücü Tarihi Sempozyumu: 16’ncı ve 17’nci Yüzyıllarda Hint Okyanusu’nda Osmanlı Deniz Varlığı*. III 3-14. İstanbul: Deniz Basımevi Müdürlüğü, 2008.
- Özbaran, Salih. *Umman’da Kapışan İmparatorluklar Osmanlı ve Portekiz*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2013.
- Roque, Ana Cristina. “Mozambique Ports in the 16th Century: Trade Routes, Changes and Knowledge in the Indian Ocean Under Portuguese Rule”. *History Research* 3/3 (2013), 188-204.
- Serjeant, Robert Bertram. *The Portuguese off the South Arabian Coast: Hadrami Chronicles*. Oxford: At the Clarendon Press, 1963.
- Sousa, João de. *Documentos Arabicos para a Historia Portugueza Copiados dos Originaes da Torre do Tombo*. Lisboa: Academia Real das Sciencias de Lisboa, 1790.
- Subrahmanyam, Sanjay. *The Portuguese Empire in Asia 1500-1700*. West Sussex: John Wiley - Blackwell 2012.
- Vernet, Thomas. “Slave trade and Slavery on the Swahili Coast (1500-1750)”. *Africa World Press* (2009), 36-76.
- Yavuz, Hulûsi. *Yemen’de Osmanlı İdaresi ve Rumûzî Tarihi (923-1012/1517-1604)*. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003.

3. Görsel Kaynaklar

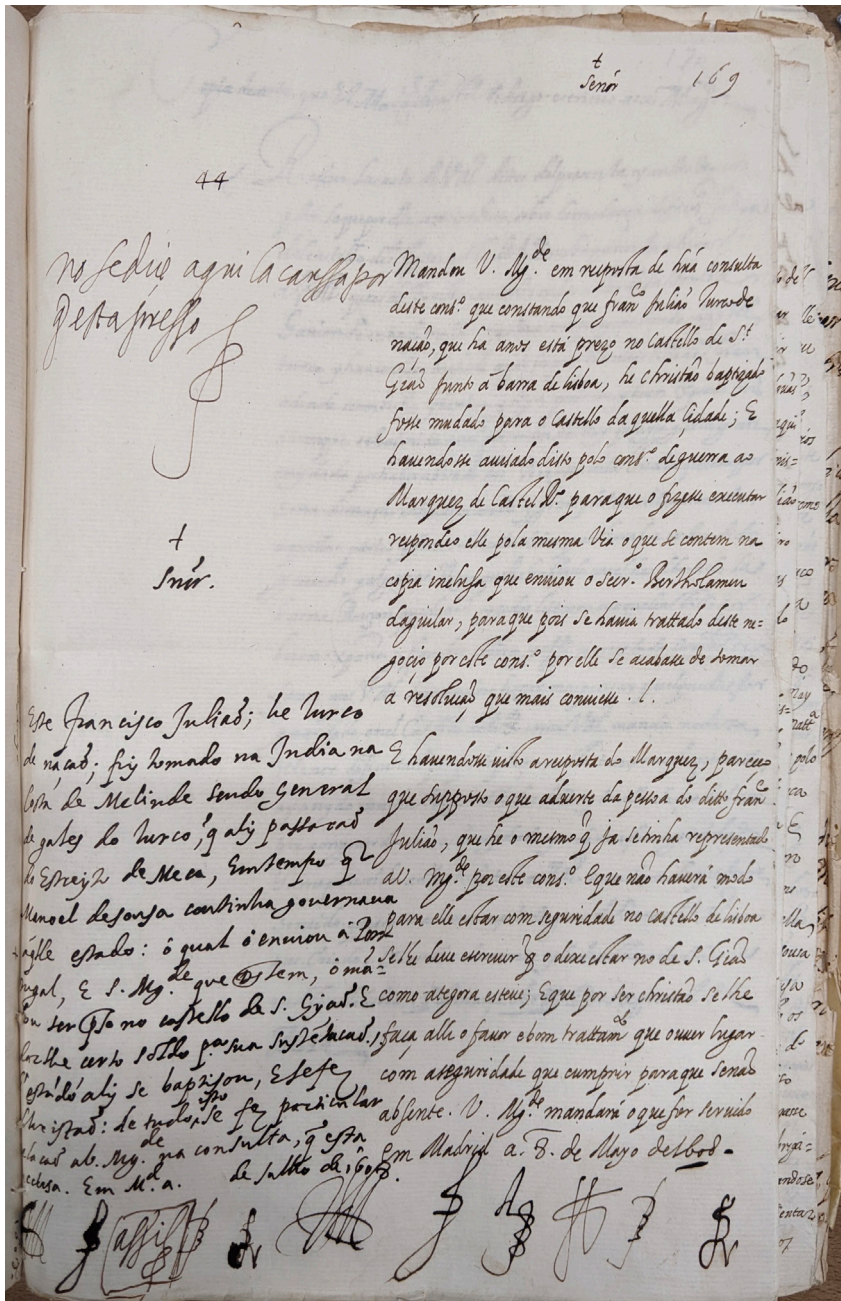
- Bocarro, António. *Livro das Plantas de Todas as Fortalezas, Cidades e Povoações do Estado da India Oriental 1635*. Erişim 21 Haziran 2025. (<https://purl.pt/27184>)
- Braun, Georg & Hogenberg, Frans: *Arabiae Foelcis Emporium Celeberrimi Nominis, quo ex India, Aethiopia ... [on sheet with] Mombaza [and] Quiloa [and] Cefala, Cologne 1572*. Erişim 21 Haziran 2025. <https://www.raremaps.com/gallery/detail/54473mp2/aden-arabiae-foelcis-emporium-celeberrimi-nominis-quo-ex-i-braun-hogenberg>

Ek 1: Mir Ali Bey'in Esaretine Dair İspanyolca Belge

170
 Copia de carta que el Març deca del Rodrigo escribió a su Mag^d
 Decir. La carta de V. M. de la del preben te. y ante de un
 p. l. r. lo que por ella se me ordena sobre la mudança de Juan Sultan
 del castillo de Gran a. e. de la de me a. g. a. r. e. d. o. a. b. i. v. a. r.
 a V. M. que es de Sombre. y en la co. tu. de la B. d. i. a.
 Ganien. do. en. b. u. d. o. en. e. l. l. a. s. c. o. n. g. a. l. e. r. a. s. a. u. n. q. u. e. p. o. c. a. s. i. e. n. d. o. c. a. p. p. d. e. l.
 t. u. r. c. o. y. h. a. n. i. e. n. d. o. r. e. t. r. a. h. i. d. o. a. q. u. i. f. u. e. q. u. e. s. e. n. d. e. l. a. t. i. l. l. o. d. e. G. r. a. n.
 a. d. o. n. d. e. r. e. c. o. n. b. i. r. t. i. o. y. b. a. n. t. i. q. u. e. s. m. u. y. b. u. e. n. X. p. a. n. o. m. a. s.
 s. i. e. m. p. r. e. s. e. h. a. t. e. n. i. d. o. c. o. n. e. l. p. o. r. o. r. d. e. n. d. e. l. R. e. y. q. u. e. a. y. a. g. l. o. r. i. a. g. r. a. n.
 c. u. y. d. a. d. o. p. o. r. h. a. b. e. r. a. b. i. v. a. d. o. l. o. s. V. e. x. e. r. e. s. d. e. l. a. I. n. d. i. a. q. u. e. r. a. p. e. r.
 s. o. n. a. d. e. m. u. c. h. o. e. n. t. e. n. d. i. m. i. e. n. t. o. y. g. r. a. n. p. l. a. t. i. c. a. d. e. l. a. c. o. r. r. a. s. d. e.
 a. q. u. e. l. l. a. s. p. a. r. t. e. s. y. b. i. e. n. s. e. l. e. b. r. e. c. h. a. d. e. b. e. r. q. u. e. s. o. m. b. r. e. e. n. t. e. n. d. i. d. o. s.
 y. c. u. e. n. d. o. y. a. l. g. u. n. a. s. V. e. z. e. s. q. u. e. h. e. h. a. b. i. d. o. c. o. n. e. l. h. e. a. d. b. e. r. t. i. d. o. l. a.
 b. u. e. n. a. R. a. z. o. n. q. u. e. d. a. d. e. r. i. y. t. o. d. o. s. l. e. t. i. e. n. e. n. e. n. a. q. u. e. l. l. a. t. i. l. l. o. p. o. r.
 b. i. e. n. X. p. a. n. o. y. h. o. m. b. r. e. d. i. b. i. e. n. y. a. s. s. i. m. e. n. c. e. t. o. d. a. l. a. m. t. a. y.
 f. a. v. o. r. q. u. e. V. M. l. e. m. a. n. d. a. r. e. h. a. z. e. r. m. a. s. p. e. n. s. a. r. q. u. e. l. q. u. e. d. a. s. p. o. r.
 g. u. a. r. d. a. d. o. e. n. e. l. C. a. s. t. i. l. l. o. d. e. l. i. b. e. r. e. c. o. m. o. V. M. m. a. n. d. a. n. o. d. e. r. e.
 d. e. t. e. n. e. r. d. i. f. i. c. u. l. t. a. d. p. o. r. q. u. e. l. a. p. l. a. c. a. n. o. s. t. a. t. a. n. c. e. r. r. a. d. a. q. u. e. n. o. s.
 a. y. a. n. y. d. o. m. u. c. h. a. s. V. e. z. e. s. s. o. l. d. a. d. o. s. d. e. l. l. a. y. t. r. a. e. l. l. a. l. a. c. i. d. a. d. a. d. u. n.
 p. r. e. c. o. n. g. u. a. r. d. a. e. i. c. o. r. a. d. e. c. u. y. d. a. d. o. y. n. o. d. e. m. u. c. h. a. s. e. g. u. r. i. d. a. d.
 S. a. m. p. a. r. e. c. i. d. o. a. d. b. e. r. t. i. d. o. t. o. d. o. V. M. m. a. n. d. a. r. e. l. o. q. u. e. f. u. e. r.
 s. e. n. t. i. d. o. q. u. e. u. o. s. e. r. a. l. o. m. a. s. a. c. e. p. t. a. d. o. g. u. a. r. d. e. D. i. o. s. a. S. M. i. c. o. m. o.
 s. u. s. C. r. i. a. d. o. s. O. b. a. s. a. l. l. o. s. d. i. c. a. m. o. s. y. l. a. c. h. r. i. s. t. i. a. n. a. d. h. a. m. e. s.
 n. e. s. t. e. r. d. e. l. i. b. e. r. o. a. S. d. e. m. a. n. o. l. b. o. S. D. o. n. X. p. o. u. a. l. d. e.
 M. o. z. a.

Kaynak: (AGS, Consulta do Conselho de Portugal, Libro 1465, No, 18, s. 170.)

Ek 2: Mir Ali Bey'in Esaretine Dair Portekizce Belge

Kaynak: AGS, Consulta do Conselho de Portugal, Libro 1465, No, 18, s. 169.

Ek 3: São Julião da Barra Hapishanesi

Hava Önalın Arşivi, Lizbon 2022

Ek 4: São Julião da Barra hapishanesinden bir kesit

Hava Önalán Arşivi, Lizbon 2022

Ek 5: São Julião da Barra'nın Deniz Cephesindeki Giriş Kapısı

(Hava Önalın Arşivi, Lizbon 2022)

Modern Osmanlı-Türk Askerî Tarihinde Manzum Ben-Anlatıları: Askerî Hafızadan Duyguların Tarihine*

MEHMET BEŞİKÇİ**

ÖZ

VERSE (POETIC) EGO-DOCUMENTS IN MODERN OTTOMAN-TURKISH MILITARY HISTORY: FROM MILITARY MEMORY TO THE HISTORY OF EMOTIONS

ABSTRACT

Bu makale, modern Osmanlı-Türk askerî tarihyazımında bugüne dek büyük ölçüde göz ardı edilmiş manzum (şiişel) ben-anlatılarına odaklanarak, bu metinlerin hem biçimsel hem işlevsel açıdan özgün bir kaynak türü olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Makale bilhassa son dönem Osmanlı harpleri ve 20. yüzyıla ait manzum asker anısı örneklerini ele alarak, askerî tecrübelerin sadece olgusal değil, yoğun duygusal içerikleriyle de kayda geçirildiğini göstermektedir. Makale, manzum anlatıların gazavatnâme, sergüzeştname ve âşık tarzı destanlar gibi, erken modern dönem menşeli Osmanlı anlatı geleneklerinden beslendiğinin altını çizmektedir. Bunun yanı sıra, makale şiir formunun duygu aktarımındaki esnekliği ve sözlü kültürle kurduğu güçlü bağlar sayesinde, bireysel hafızayı kolektif hafızaya etkili biçimde taşıyacak araçlardan biri olarak görüldüğünü tartışmaktadır. Bu çerçevede çalışma, manzum ben-anlatılarını yalnızca edebi bir tercih değil, modern dönemde askerî deneyimlerin bilhassa duygusal boyutunu kayda geçiren metinler olduğunu göstermektedir. Bununla bağlantılı olarak, manzum ben-anlatılarının, askerî tarihyazımının “duyguların tarihi” gibi yeni yaklaşımlarla daha verimli bir şekilde etkileşime geçmesini sağlayabilecek çokkatmanlı anlatılar olduğunu ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Manzum Ben-anlatıları, Asker Anıları, Osmanlı Askerî Tarihi, Duyguların Tarihi, Gazavatnâme, Sergüzeştname, Âşık Tarzı Destanlar.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 27 Haziran 2025 | Date Received: 27 June 2025
Kabul Tarihi: 14 Eylül 2025 | Date Accepted: 14 September 2025

ATIF | CITATION

Beşikçi, Mehmet. “Modern Osmanlı-Türk Askerî Tarihinde Manzum Ben-Anlatıları: Askerî Hafızadan Duyguların Tarihine”. *Kadim* 10 (Ekim 2025), 23-48. doi.org/10.54462/kadim.1661145

* Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 224Ko85 numaralı proje ile desteklenmiştir. TÜBİTAK’a katkılarından dolayı teşekkür ederim.

** Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, mbesikci@yildiz.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7681-9790.

This article examines verse (poetic) ego-documents of soldiers, a largely overlooked source type in modern Ottoman-Turkish military historiography, and argues for their recognition as distinctive historical texts, both in form and function. Focusing on examples from the late Ottoman wars and twentieth-century military memoirs, the study demonstrates that these narratives record military experience not only in factual terms but also through rich emotional expression. It highlights the continuity of these verse accounts with early modern Ottoman narrative traditions such as Ottoman military campaign narratives (*gazavatnâme*), memoir narratives (*sergüzeştname*), and the *âşık*-style folk poetry. The article further contends that the poetic form—due to its flexibility in conveying emotions and its deep connection to oral culture—served as a powerful vehicle for transforming personal memory into collective remembrance. Accordingly, it positions verse autobiographies not merely as literary choices, but as meaningful records of the emotional dimensions of military life in the modern period. In doing so, the article suggests that these multilayered narratives offer fertile ground for integrating Ottoman-Turkish military historiography with newer approaches such as the history of emotions.

Keywords: Verse (poetic) Ego-documents, Military Memoirs, Ottoman Military History, History of Emotions, Military Campaign Narratives, Memoir Narratives, Âşık-style Folk Poetry.

GİRİŞ

Tarihsel olayları yalnızca yapısal ya da kurumsal dinamikler üzerinden değil, dönemin failerince doğrudan tecrübe edilen öznel yaşantılar bağlamında anlamlandırmayı amaçlayan tarih araştırmaları için ben-anlatıları vazgeçilmez bir kaynak işlevi görmektedir. Osmanlı-Türk tarih yazımı bağlamında bu tür şahsi tanıklıklara yönelik artan ilgi ise, söz konusu anlatıların epistemolojik ve metodolojik açıdan taşıdığı özgün değer giderek daha derinlikli biçimde kavrandığını göstermektedir.¹ Benzer biçimde, bilhassa 1912-1922 arasındaki On Yıllık Harp Dönemi'nde savaşmış askerlerin otobiyografik metinlerinin oluşturduğu zengin külliyat zemininde, son yıllarda Osmanlı-Türk askerî tarihi çalışmalarında da askerî ben-anlatılarına yönelik ilgi ve farkındalığın belirgin biçimde arttığı görülmektedir.² Bununla birlikte, bu kaynak türüne dair sürdürdüğümüz araştırmalar, söz konusu literatürün yalnızca mevcut örneklerle sınırlı kalmadığına; sadece içerik değil anlatım biçimleri açısından da genişlemeye elverişli ve dikkat çekici bir çeşitliliğe sahip olduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede, şimdiye dek akademik ilginin yeterince yönelmediği, özgün biçimsel özellikler taşıyan askerî ben-anlatıların araştırma gündemine dâhil edilmesi önemlidir. Özellikle, modern dönemde genellikle mensur (düzyazı) biçimde kaleme alındığı kabul edilen asker anıları ve günlükleri içerisinde yer alan manzum (şiirsel) otobiyografik metinlerin incelenmesi, askerî ben-anlatıları literatüründe hâlihazırda mevcut olan önemli bir boşluğun giderilmesine anlamlı bir katkı sağlayacaktır.

Bu makale, modern dönemde Türkçe kaleme alınmış ben-anlatıları literatürü çerçevesinde tespit ettiğimiz manzum askerî otobiyografik metinleri merkeze alarak, Osmanlı-Türk askerî tarih yazımında genellikle ben-anlatılarının yalnızca düzyazı formunda üretildiği yönündeki yaygın varsayımı eleştirmekte ve manzum biçimde kaleme alınmış asker anılarının da bu alanda kayda değer bir damar oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bu iddiayı temellendirmek amacıyla makale tematik açıdan üç parçadan oluşan ve toplam dört alt-başlığa yayılan bir analiz yapmaktadır. İlk olarak, On Yıllık Harp döneminden 21. yüzyıl başına uzanan süreçte tespit edilen manzum asker otobiyografileri tanıtılmakta; bu metinlerin temel biçimsel özellikleri, ait oldukları dönem, yazıldıkları ve yayımlandıkları koşullar ile yazarlarına dair bilgiler, makalenin amaçlarıyla uyumlu bir çerçevede aktarılmaktadır. Ardından ikinci ve üçüncü alt-başlıklarda, anılarını şiir biçiminde kaleme almayı tercih eden askerlerin hangi tarihsel, edebî ve folklorik geleneklerden etkilenmiş olabilecekleri ve manzum anlatı biçiminin hangi kültürel miraslardan beslenerek şekillendiğini tartışmaktadır. Spesifik olarak, manzum anı yazma tercihinin kökleri erken modern döneme uzanan Osmanlı tarih ve edebî türlerinden gazavatnâme ve sergüzeştname gelenekleri ile halk edebiyatındaki âşık tarzı destan formu gibi köklü anlatı kalıplarıyla olan muhtemel tarihsel, estetik ve işlevsel bağları üzerinde durulmaktadır.

1 Alanın hâlihazırda durumuna dair değerlendirmeler için bk. Selim Karahasanoğlu, "Hakir ile Fakir, Ben ile Biz: Osmanlı-Türk Toplumunda Kendini Anlatmanın Dayanılmaz Hafifliği", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 64 (2024), 11-26; Selim Karahasanoğlu, "Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkanları, Sınırları", *Turkish History Education Journal* 8/1 (2019), 211-230. Ayrıca, 2023 yılından beri yayınlanmakta olan (5 sayı) *Ceride: Ben-Anlatıları Araştırmaları Dergisi* de ağırlıklı olarak Osmanlı-Türk ben-anlatıları alanındaki özgün çalışmalara yer vermekte olup, alanın birikimini yansıtmaya açısından kayda değerdir.

2 Kapsamlı bir inceleme için bk. Mehmet Beşikçi, *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası* (İstanbul: İletişim Yayınevi, 2024).

Makalenin üçüncü kısmında, yani dördüncü alt-başlıkta ise manzum ben-anlatısı yazan askerlerin bu biçimi neden seçtiği sorusuna odaklanılarak çok-yönlü cevaplar bulunmaya çalışılmaktadır. Makalede incelenen mevcut manzum asker anılarını kaleme alan askerler elbette bu soruya doğrudan cevap verme mecburiyetinde değillerdi. Bununla birlikte, bu metinlerin içerik analizi, onların bu tercihlerini etkileyen bazı beklenti veya eğilimler hakkında önemli ve anlamlı ipuçları sunmaktadır. Örneğin, bu metinlerin tamamından açıkça edilebilecek ilk izlenim, bu askerlerin manzum anı türünü yalnızca hadiselerin değil, aynı zamanda duyguların da aktarımına daha elverişli bir zemin olarak gördükleridir. Şiirsel ben-anlatısının, savaşın veya başka askerlik tecrübelerinin yarattığı duygusal yoğunluk, gerilim veya içsel kırılmaları (örneğin korku, hayal kırıklığı, öfke, umut veya aşırı sevinç gibi temaları) düzyazının ifade olanaklarının ötesine taşıyabildiği tespiti, aşağıda metinlerden yapılan alıntı örnekleriyle tartışılmaktadır. Ayrıca, bu askerlerin, şiirsel anlatımın duygusal yoğunluğu artırma kapasitesinden ve sözlü kültürle kurduğu güçlü bağlardan yararlanarak, bireysel hafızalarını yalnızca kayıt altına almakla kalmayıp aynı zamanda toplumsal hafızada daha geniş ve kalıcı bir yankı uyandıracak şekilde aktarabileceklerini düşündükleri de öne sürülebilir. Makalede bu tercihin, bireysel tanıklığın toplumsal düzeyde tanınma arzusu ve kolektif bir anlam üretme çabasıyla da ilişkilendirilebileceği üzerinde durulmaktadır. Zira manzum biçimde yazılan anıların, kolektif hafızada muhtemelen daha kalıcı ve derin izler bırakma potansiyeline sahip olduğu varsayılmıştır. Bu çerçevede, Osmanlı-Türk askerî tarihi bağlamında manzum anı örneklerini inceleyen bu çalışma,³ yalnızca bu metinlerin muhtemel kültürel ve edebî kaynakları ile tarihsel işlevlerine dair bir değerlendirme sunmakla yetinmemektedir. Aşağıda aynı zamanda, aslen askerî tarihle ilişkili bu metinlerin analizinin, duyguların tarihi, ben-anlatıları kuramı ve edebî anlatı biçimleri-hafıza ilişkisi gibi alanlarla verimli kesişim noktaları da ortaya çıkarabileceği tartışılmaktadır. Bilhassa, geçmişi daha bütünlüklü anlamamıza büyük katkı sağlama potansiyeline sahip olan duyguların tarihi yaklaşımında⁴ yeterli ve doğru birincil kaynaklara ulaşmak hâlâ en büyük zorluklardan biridir.⁵ Bu zorluğun, resmî anlatı boyutu halen çok güçlü olan askerî tarihyazımı için daha da büyük olduğunu söylemek abartılı olmayacaktır. Askerlerin geçmiş tecrübelerini duygusal boyutuyla birlikte anlayabilmek açısından ben-anlatılarının önemi tartışmasıdır.⁶ Bu doğrultuda makale, bu disiplinler arasında yeni tartışma zeminleri ve araştırma soruları önermeyi de amaçlamaktadır.

3 Bu makale, araştırmamız süresince tespit edebildiğimiz manzum asker anılarını içermektedir ve makalenin modern Osmanlı-Türk askerî tarihinde tüm manzum ben-anlatılarını kapsama gibi bir iddiası yoktur. Tabii ki bu konuyla ilgili yeni çalışmaların matbu kitap, elyazması-müşvedde veya süreli yayınlar içerisinde yayınlanmış olarak yeni örnekler tespit etmesi gayet muhtemeldir.

4 Duyguların tarihi alanının genel durumunun, Osmanlı-Türk tarihyazımından örnekleri de dahil eden eleştirel bir tanıtımı için bk. Şeyma Afacan, "Duygular Tarihi: Bir Ezber Bozma Alanı", ed. Esra Dicle, *Edebiyatın Duygu Haritası* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 13-40.

5 Şeyma Afacan, "Normların Ötesinde: Tarih, Edebiyat ve Duygular Üzerine Birkaç Not", ed. Hazal Bozyer, *Edebiyat ve Duygular* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 9.

6 Duyguların tarihi alanının birincil kaynak sorunsalı hakkında bk. Jan Plamper, *The History of Emotions: An Introduction*, çev. Keith Tribe (Oxford: Oxford University Press, 2022), 33-39.

1. Tespit Edilen Manzum Asker Anıları: On Yıllık Harp'ten 21. Yüzyıla

Modern döneme⁷ ait manzum asker ben-anlatıları içerisinde içerik zenginliği ve hacmi açısından öne çıkan ilk örneklerden biri, Tabip Mirliva Mehmed Fahri Paşa'nın (1860, İstanbul-1932, İstanbul) Balkan Harbi (1912-1913) sırasında İşkodra/Karadağ Cephesi'nde yaşadıklarını manzum bir anlatımla aktardığı *Manzûm İşkodra Târih-i Harbi* adlı anıdır.⁸ 1914 (Rumî 1329 sonu) yılında yayımlanan bu eser, Balkan Harbi'ne dair şimdiye dek tespit edilmiş yegâne manzum askerî ben-anlatısı olmasının yanı sıra, Karadağ/İşkodra Cephesi'ne ait ve bir Osmanlı askeri tarafından kaleme alınmış, bilinen tek müstakil matbu Türkçe harp hatıratı olması bakımından da özgünlük taşımaktadır.⁹ Mehmed Fahri Paşa 1880 senesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'den devre birincisi olarak mezun olmuştur. 1910 yılında İşkodra'daki, Hasan Rıza Paşa'nın komuta ettiği 24. İşkodra Nizamiye Tümenine baştabip olarak tayin edilmiştir. Mehmed Fahri Paşa'nın harp anılarında merkezî bir yere sahip olan İşkodra, Osmanlı kamuoyunda, 28 Ekim 1912 ile 23 Nisan 1913 arasında süren 177 günlük kuşatmaya gösterdiği direnişle öne çıkar.¹⁰ 1911'de Malisör (Katolik Arnavutlar) isyanıyla dikkat çeken şehir, Karadağ sınırındaki konumuyla Osmanlı için stratejik bir merkezdi. Savaşın başlamasıyla kale çevresinde yoğunlaşan çatışmalarda Osmanlı kuvvetleri üstünlük sağlayamayınca şehir kuşatılmıştır. Kuşatma boyunca kent çevresinde 15'e yakın muharebe yaşanmış, sivil halk uzun süren bombardımanlara maruz kalmıştır. Osmanlı birlikleri önce Karadağ-Malisör ittifakıyla, ardından Sırp ordusuyla çarpışmış, direnişe rağmen şehir 23 Nisan'da düşmüştür. Balkan Harbi'nde İşkodra'daki muharebelere ve kuşatmaya doğrudan tanık olan Mehmed Fahri Paşa'nın manzum anıları bu tanıklığa dayanmaktadır.

Mehmed Fahri Paşa'nın manzum anılarını içeren matbu metin, her bir sayfasında 20 mısra olan toplam 139 sayfadır (metnin toplam sayısı, 3 sayfa iç kapak ve içindekiler, 4 sayfa da metnin sonundaki hata-savab cetveli olmak üzere toplam 146 sayfadır). Alt-başlıklara ayrılan anılar, bölgede cereyan eden muharebelere dair 6 anlatı, İşkodra'daki kuşatma günlerini konu alan muhtelif konularda 12 anlatı, ölen askerler için kaleme alınmış ve her biri kendi içinde müstakil mini birer manzum anı niteliğinde 12 mersiye ve 1 marş içermektedir. Matbu metnin bilinen herhangi bir elyazması veya müsveddesi tespit edilememiştir. Çok sistematik ve tutarlı olmamakla birlikte manzum anılar mesnevi nazım biçiminde, aruz vezni kullanılarak kaleme alınmıştır.

Mehmed Fahri Paşa'nın anılarının anlatı yapısı, İşkodra ve çevresinde vuku bulan askerî çatışmalar, yoğun topçu ateşi altında şekillenen savaş atmosferi, kuşatma esnasında sivil ve askerî halkı giderek daha derinden etkileyen açlık sorunu ve çatışmaların yol açtığı insani kayıplar etrafında kurgulanmıştır. Bu bağlamda bu manzum anılar, 19. yüzyılda hem

7 Bu makalede “modern dönem” ifadesinden kastedilen daha ziyade 19. ve 20. yüzyıl askeri tarihidir.

8 Doktor Mehmed Fahri, *İşkodra Muhâsarası, Muhârebat-ı Mühimme, Vekâyi'-i Fecî'a, Şehîdlerimiz ve Mersiyeleri: Manzûm İşkodra Târih-i Harbi* (İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1914).

9 Eserin ve müellifi Mehmed Fahri Paşa'nın hayatının daha kapsamlı tanıtımı için bk. Dindar Negiş, *Mehmed Fahri Paşa'nın Manzum İşkodra Târih-i Harbi Adlı Eserinin Edebi ve Tarihi Tahlil ve Tenkid* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

10 Balkan Harbi'nde İşkodra Cephesi ve kuşatmasına dair ayrıntılı bilgi için bk. Ferik Abdurrahman Nafiz Gürman – Mirliva Kırımattin Kocaman, *1912-1913 Balkan Harbinde İşkodra Müdafası* (Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği X. Şube Askerî Matbaa, 1933). İlginç bir not olarak, bu eserin müellifleri Abdurrahman Nafiz ve Kırımattin bizzat İşkodra Cephesi'nde görev yapmışlardır (ikisi de Hasan Rıza Paşa'nın karargâhında o esnada kurmay yüzbaşydı). Dolayısıyla, aslında bir askeri tarih değerlendirmesi meramıyla kaleme alınmış olan bu eserde otobiyografik unsurlar da mevcuttur.

derinliği hem de kapsamı giderek artan modern savaş olgusunun, cephe ile cephe gerisi arasındaki sınırları belirsizleştirme eğilimini İşkodra örneğinde somutlaştıran bir anlatı olarak değerlendirilebilir.¹¹

Zikredilmesi gereken ikinci önemli örnek, Binbaşı “Hafız” Süleyman Bey’in (Gürcan) (1871 Trabzon - 1949 İstanbul) “*Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır...*” başlığını düşüğü manzum anılarıdır.¹² Harbiye’den 1895’te mezun olan Süleyman Bey’in anıları, mezuniyetten itibaren görev yaptığı ve daha ziyade isyan bastırma harekâtlarında görev yaptığı Lübnan, Girit, Yemen, Elbistan, Haçin (Saimbeyli), Kozan ve Balkan Harbi’ni de dahil olmak üzere neredeyse tüm askerlik hayatını içermekle birlikte, anlatının asıl ağırlığı, Kafkas Cephesi’nde görev yaptığı Birinci Dünya Savaşı’dır. Süleyman Bey, Balkan Harbi’nde düşüğü görece kısa esaretten sonra Polathane (Akçaabat) Taburuna atanmış, Osmanlı Devleti savaşa resmen girmeden az evvel Rus sınırında Teşkilat-i Mahsusa ile bağlantılı görevlerde yer almıştır. Önce Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey tarafından emrine verilen gönüllülerle birlikte Arhavi’ye bağlı Soğucak (Potocur) Taburu’nda görevlendirilmiş, ardından Çoruh Vadisi boyunca ilerlemeye başlayan Ruslara karşı Borçka’nın savunması tahkim etmeye çalışmış, akabinde de Hopa Hudut Tabur Komutanlığı görevini üstlenmiştir.¹³ Manzum anılarında bu bölgedeki tecrübesinden bahsettiği kısım, Osmanlı gayrinizami harp tecrübelerine dair asker anısı örneği kısıtlı olduğu için, bilhassa ilginçtir. Anıların bu kısmı, bir çatışma esnasında kendi başına ricat kararı veren Süleyman Bey’in daha sonra resmî olarak suçlanmasına karşı bir tür “manzum kişisel savunma” niteliği de göstermektedir. 1915’te emekli edilmesine de vesile olan bu olayın Süleyman Bey’in hafızasında derin izler bıraktığı anlaşılmaktadır.

Manzum ben-anlatısına,

“Yazmak isterdim her an tercüme-i hâlimi

Facialarla dolu meraklı ahvâlimi”¹⁴

diyerek başlayan Süleyman Bey, anılarını ancak 1946’da tamamlayabilmiş, ailesinin elinde olan bu müsvedde matbu olarak erişilebilir hale ise ancak 1997 yılında yayınlanmasıyla gelebilmiştir. Süleyman Bey’in manzum anıları, tıpkı Mehmed Fahri Paşa’nın anlatısı gibi, mesnevi nazım biçimiyle yazılmıştır. Bununla birlikte, nazım yapısı olarak bent biçimini tercih eden Mehmed Fahri Paşa’dan farklı olarak, 14’lü hece ölçüsüyle kaleme alınmış beyit formunu kullanmıştır. 161 sayfayı kaplayan ana metnin her bir sayfasında ortalama 16-18 beyit bulunmaktadır.

Çok uzun bir şiir veya şiirlerden müteşekkil olan manzum anılarda neden mesnevi nazım biçiminin tercih edildiği sorusunun cevabı muhtemelen bu biçimin sağladığı esneklikle ilgilidir. Zira, her beyti kendi içinde ayrı ayrı kafiyeli olabilen mesnevi, şaire büyük bir

11 Bu istikamette bir analiz için bk. Dindar Negiş - Mehmet Beşikçi, “Muhassara, Muharebe, Manzume: Mehmed Fahri Paşa’nın Manzum Anılarında Balkan Harbi’nde İşkodra Kuşatması, 1912-1913”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 14 (2025), 1-28.

12 Binbaşı Süleyman Bey, “*Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır...*”: Binbaşı Süleyman Bey’in Manzum Anıları, ed. Ömer Türkoğlu (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1997).

13 Mehmet Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa’nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları* (İstanbul: Ötüken, 2017), 533.

14 Binbaşı Süleyman Bey, *Binbaşı Süleyman Bey’in Manzum Anıları*, 11.

serbestlik sunabilmektedir. Bu nedenle, Fuad Köprülü'nün de altını çizdiği gibi, “destânî veya hayâlî hikâyelerde, tâlimî veya tasavvufî mevzu'larda, hulâsa uzun manzum eserlerde hemen hemen umumiyetle bu tarza mürâcaat olunur.”¹⁵

On Yıllık Harp dönemine dair yazılmış bir diğer manzum anı, Halil Hilmi Kalaycıoğlu'nun (1884 Görele - 1959 Giresun) Birinci Dünya Savaşı'na dair anılarıdır.¹⁶ 3 Ağustos 1914'te ilan edilen seferberlikten sonra, medrese eğitimi görmekte olan Halil Hilmi “er” olarak askere alınmıştır. Ama hem eğitilmiş oluşuna hem de görevdeyken aldığı eczacılık kursuna istinaden, askerliğine sıhhiye onbaşı olarak devam etmiş, 1917'de ise gerekli imtihandan geçtikten sonra “tabur imamı” olmuştur. Halil Hilmi'nin ben-anlatısının özgün tae raflarından biri, hem mensur hem manzum kısımları birden içermesidir. Daha büyük kısmı düzyazı olan matbu anı metninde, biri 14 sayfa (s. 107-121) diğeri 22 sayfa (s. 123-145) uzunluğunda iki manzum anlatı bulunmaktadır. Torunlarının belirttiğine göre, anılarını parçalar halinde cephedekeyken kaleme aldığı anlaşılan Halil Hilmi'nin (ki bu özgün müsvedde matbu kitabın sonuna konmuştur) bu dağınık müsveddenin üzerinden 1955 yılında geçerek daha derli toplu bir metin ortaya çıkarmıştır.¹⁷

Halil Hilmi'nin manzum anıları onun askere alınışı, Sarıkamış Harekâtı, Doğu Anadolu'daki Rus işgali, bu bölgelerin geri alınışı, Bolşevik Devrimi ve harbin son safhasında Bakü ve Erivan'ın ele geçirilmesi gibi konular ekseninde kaleme alınmıştır. Kıta ve bentler arasında gidip gelen manzum anlatıda belirgin ve sistemli bir edebî biçimin izlendiğini söylemek zordur. Anılarının manzum kısmını oldukça serbest bir üslupla yazan Halil Hilmi, gözlemlerinin doğrudanlığından ise taviz vermemiştir. Örneğin,

“Eller, ayaklar incimad olmuştur

Ayakta olanlar geri kalmıştı

Muhiti sarmıştı şiddetli salgın

Binlerce vefat amansız her gün”¹⁸

dörtlüğünde olduğu gibi, bilhassa Sarıkamış hezimetinde soğuk, salgın hastalık ve açlık gibi temaları sade ama doğrudan bir dille kaleme almış olması dikkat çekicidir.

Hacim olarak kısa olmakla birlikte tamamen manzum yazılmış bir diğer asker anısı, Birinci Dünya Savaşı'na ihtiyat zâbiti (yedek subay) olarak katılan ve savaş yıllarında “İkinci Sınıf İhtiyat Süvari Birinci Mülâzımı” olarak görev yapan Raşit Duranoğlu'na (1879 Konya - 1963 Konya) ait *Yanan Gönül* başlığını taşıyan metindir.¹⁹ On Yıllık Harp boyunca neredeyse kesintisiz biçimde cephelerde görev yaptığı anlaşılan yazar, toplam 16 sayfa olan manzum anılarının kapağına, “Balkan, Umumî Harp ve İstiklâl Harbinde cephe hayatında geçirdiğim günlere ait manzum hatıraları, İstiklâl savaşından sonra yazılmış manzum parçaları ihtiva

15 M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Ötüken, 1981), 142.

16 Müderris Halil Hilmi (Kalaycıoğlu), *Birinci Cihan Harbi'ndeki Hayatım (Sarıkamış ve Kafkas Cephesi)*, ed. T. Taylan Durukan (İstanbul: Arı Sanat: 2023).

17 Müderris Halil Hilmi, *Birinci Cihan Harbi'ndeki Hayatım*, 16. Ancak, aynı aile üyeleri, revize edilmiş bu metnin neden uzun süre bekletildiği ve 2023'e kadar yayınlanmadığı konusunda bir izahat vermemektedir.

18 Müderris Halil Hilmi, *Birinci Cihan Harbi'ndeki Hayatım*, 109.

19 Raşit Duranoğlu, *Yanan Gönül* (Konya: Yenikıtap Basımevi, 1939).

eder” açıklamasını koymuştur. Görevi esnasında kaleme alınan 12 şiirin derlenmesinden oluşan anlatıda oldukça serbest bir edebî üslup benimsenmiştir; “Başlangıç” başlığını taşıyan bentteki,

“Gönül yanmadadır aşk ateşile
Yıllarca tutmuşdu yas çekmişti çile
Alçaklarla düşmanla yurtta çarpıştı
Çevirmeden gözünü bir gün geriye...”²⁰

dizelerinin de işaret ettiği gibi, bu şiirlerde duygusal yoğunluk ön plandadır. Öte yandan, şiirler görece kısadır ve aslında yazarın harp tecrübelerine dair sundukları ayrıntılar kısıtlıdır.

Doğrudan bir harp anısı olmamakla birlikte, Osmanlı donanmasına ait Ertuğrul Firkateyni’nin, askerî bir misyon sayılabilecek trajik yolculuğuna dair, geminin serdümeni Ali Hakkı Efendi’nin, “Ertuğrul Firkateyn-i Hümayunu Destanı” başlığıyla kaleme aldığı manzumanıları da gerek hacmi gerekse de içeriğinin zenginliği açısından zikretmek gerekir.²¹ Bilindiği gibi, Ertuğrul Firkateyni, II. Abdülhamid adına düzenlenen, Japon İmparatoruna iade-i ziyaret seyahatinden dönüş yolunda, 1890 yılında Kushimoto açıklarında şiddetli fırtınada batmış; toplam sayı kaynaklara göre ufak değişiklikler göstermekle birlikte, 609 kişilik gemi mürettebatından ancak 69 kişi sağ kurtulmuştur.²² Sağ kurtululardan biri olan Serdümen Hakkı’nın²³ bu yolculuğa ve kazaya dair kaleme aldığı toplam 218 dörtlükten oluşan manzum anlatısı, hem Japonya’ya uzun ve sorunlarla dolu gidiş yolculuğundan, hem de Japonya’daki ziyaret ve elbette dönüş yolunda yaşananlara dair, kapsamlı tutulmuş bir günlükmüşçesine zengin ayrıntılar sunan bir otobiyografik kaynaktır. “*Dinlesün efendim söyleyeyim bir destan*”²⁴ mısrasıyla başlayan anlatı, aşağıda daha ayrıntılı inceleneceği gibi, manzum anı yazma tercihi üzerinde bariz etkileri olan âşık tarzı destan geleneği içerisinde yer alabilecek uzun bir şiirdir.

Âşık tarzı destan geleneği içerisinde, otobiyografik niteliği olan başka manzum anlatılara da rastlamak mümkündür; ancak, bu örneklerin müstakil bir anlatı olmaktan ziyade, hacim açısından sınırlı orta büyüklükte veya küçük şiirler şeklinde olduğunu da not etmek gerekir. Kayda değer örneklerden biri, Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi’nde, Zığındere Muharebesi (28 Haziran – 5 Temmuz 1915) esnasında 1. Tümen 124. Alay’da görev yapmış er İbrahim Oğlu Ömer’in “Seddülbahir’de Sağ Cenahta Birinci Fırkanın Şehitler Sırtı Destanı” başlıklı manzum anlatısıdır.²⁵ Her ne kadar daha dar kapsamlı olsalar da, bazı

20 Duranoğlu, *Yanan Gönül*, 3.

21 M. Sabri Koz (ed.), *Ertuğrul Firkateyni Destanı: Kazadan Kurtulan Serdümen Hakkı Efendi’nin Kaleminden* (İstanbul: Atlas Tarih Dergisi Kitaplığı, 2011).

22 Koz, “Sunuş”, *Ertuğrul Firkateyni Destanı*, 5. Daha detaylı bilgi için bk. Kaori Komatsu, *Ertuğrul Faciası: Bir Dostluğun Doğuşu* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1992).

23 “Hakkı Çavuş” olarak da bilinen Serdümen Hakkı Efendi’ye ait mevcut bilgiler sınırlı olmakla birlikte, donanmada muhtemelen “alaylı” bir astsubay idi.

24 Koz, *Ertuğrul Firkateyni Destanı*, 10.

25 İbrahim Oğlu Ömer, *Şehitlersırtı Destanı*, ed. M. Sarı (Çankırı: Astsubay Hazırlama Okul Komutanlığı Yayını, 1989); Ömer Çakır, *Türk Şiirinde Çanakkale Muharebeleri* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2004), 87-90.

askerlerin görev aldıkları savaşlar ve katıldıkları muharebelerin, “destan” başlığı altında şiirsel anlatımlarla aktarıldığı başka örneklerle de rastlamak mümkündür.²⁶

Manzum asker anılarının On Yıllık Harp dönemiyle birlikte sona ermediğini, bu tür şiirsel ben-anlatılarına Cumhuriyet döneminde de rastlandığını belirtmek önemlidir. Bu açıdan kayda değer örneklerden biri, Harp Okulu’ndan 1941 yılında mezun olan Tümgeneral Reşit Aydıngün (1923 Bursa- 2012 İstanbul) tarafından kaleme alınan *Bir Askerin Yaşam Destanı* başlıklı otobiyografik eserdir.²⁷ Eserin yayın tarihinin 2007 olması, manzum anlatım tarzının cazibesinin 21. yüzyıl eşiğinde bile canlılığını koruduğunun bir işareti olarak okunabilir. Bu anlatının ilk öne çıkan özelliği, tespit edebildiğimiz manzum anı örnekleri içerisinde, matbu 287 sayfalık boyutuyla en hacimli olmasıdır. İkinci özelliği ise, bir harp tecrübesi veya hafızada iz bırakan başka özel bir askerî deneyimi aktarmaktan ziyade, yazarın 1974 yılında emekli oluncaya kadarki tüm askerlik yaşamını kapsamaya çalışmasıdır. Anılarına,

“Hayatımın hikâyesini abartmadan anlattım

Satırlarımın sonuna kafiye kattım...”²⁸

dizeleriyle başlayan Aydıngün, askerlik hayatı boyunca yaşadıklarını, yurt dışı görev tecrübelerini, Amerikan ordusuyla kurduğu ilişkileri ve bilhassa dağcı komando kimliğini ve yaşamından çeşitli kesitleri manzum formda aktarmıştır. Bentler hâlinde yazılmış ve serbest vezin kullanılmış olan bu anlatıda şiirlerin oldukça sade ve amatörce üslupla yazıldığı söylenebilir.

Cumhuriyet döneminde kaleme alınmış manzum asker anılarına ait bir diğer dikkat çekici örnek, 1958 yılında Harp Okulu’ndan mezun olan Tuğgeneral Sedat Metin (1938 İzmir-2016 Ankara) tarafından, *Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı – Sancak Destanı* başlığıyla yazılmıştır.²⁹ Harp Okulu’ndan 1958’de mezun olan Metin’in anlatısı, Kıbrıs Harekâtı (1974) esnasında Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı’nda Muhabere Kurmay Binbaşı olarak görev yaptığı dönemde bizzat tanıklık ettiği olayları konu edinmektedir. Bu manzum ben-anlatısı ağırlıklı olarak alayın operasyonel faaliyetlerini merkeze almakta; harekât sürecinde yaşanan askerî gelişmeleri ve bu bağlamdaki deneyimleri şiirsel bir dille aktarmaktadır. Toplam 141 sayfadan oluşan metin, biçimsel özellikleri bakımından da benzer örneklerle ortaklık göstermektedir. Nitekim, anlatımda serbest vezin kullanılmış; şiir, bentler hâlinde kurgulanarak yapılandırılmıştır. Bu yönüyle eser, Aydıngün’ün çalışmasıyla biçimsel ve türsel açıdan paralellik göstermektedir.

Her ne kadar bu makalenin temel odağını manzum asker anıları oluştursa da, araştırmamız esnasında dikkate değer bazı sivil manzum hatırat örneklerine de ulaşılmıştır. Bunlar arasında, Bıçakçızade İsmail Hakkı’nın (Altınöz) (1861 İzmir-1950 İzmir) Lozan Barış Konferansı sürecinde kaleme aldığı *Tarih-i Zafer* başlıklı eseri kayda değer bir örnektir.³⁰

26 Örneğin bk. M. Sabri Koz (ed.), “Çanakkale Zaferi ile İlgili Bir Destan”, *Türk Folklor Araştırmaları* 13/265 (1971), 6063-6065; M. Sabri Koz (ed.), “Napolyon’un Mısır’ı İşgali ve İki Destan”, *Türk Folklor Araştırmaları* 14/271 (1972), 6230-6232.

27 Reşit Aydıngün, *Bir Askerin Yaşam Destanı* (İstanbul: Neden Kitap Yayınları, 2007).

28 Aydıngün, *Bir Askerin Yaşam Destanı*, 9.

29 Sedat Metin, *Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı – Sancak Destanı* (Ankara: Ajans Türk Yayınları, 1996).

30 Bıçakçızade İsmail Hakkı, *Tarih-i Zafer* (İzmir: İzmir Tayyare Cemiyeti, 1924); İbrahim Sona - Dindar Negiş, “İstanbul’un İşgali’nden Lozan Barış Konferansı’na: Bıçakçızade İsmail Hakkı’nın *Tarih-i Zafer*’i”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 19 (2023), 317-338.

Dönemin yüksek dereceli bürokratlarından olan İsmail Hakkı'nın anlatısında, otobiyografik unsurlarla kendi dönemine dair bir tür siyasi tarih anlatma çabası iç içe geçmiştir. Bu manzum metinde yalnızca Lozan Konferansı'na ilişkin gözlemlerini değil, Arap Ayaklanması, Medine Kuşatması, azınlık grupların (Ermeni ve Rum cemaatleri) faaliyetleri, İtilaf Devletleri'nin müdahaleleri ve Millî Mücadele'nin genel seyri gibi makro ölçekli tarihî olaylara da kendi bakış açısından yer vermiştir. Toplam 83 bentlik dörtlülüklerden oluşan eser, işgal altındaki İstanbul'da yaşayan bir sivilin Anadolu'daki direnişi nasıl algıladığını ve kamuoyunun bu sürece dair tutumunu göstermesi bakımından özgün bir anlatı sayılabilir.

Askerî alan dışında kaleme alınmış bu ve benzeri³¹ manzum hatırat örneklerinin varlığı, bireysel deneyimlerin şiirsel form aracılığıyla ifade edilmesine yönelik eğilimin, modern dönem Osmanlı-Türk ben-anlatıları literatüründe rastlantısal bir tercih değil, anlamlı ve belli ölçüde yerleşik bir anlatı pratiği olarak benimsendiğine işaret etmektedir. Bu durum, manzum ben-anlatısı geleneğinin söz konusu literatürdeki konumunu ve işlevini değerlendirme gerekliliğine yaptığımız vurguyu da teyit eder niteliktedir.

2. Sergüzeştname ve Gazavatname Gelenekleri

Modern dönemde ben-anlatısı kaleme alan bazı askerlerin, anılarını dönemin yaygın anlatı biçimi olan mensur tarz yerine manzum formda ifade etmeyi tercih etmelerinin gerekçesi, üzerinde durulması gereken önemli bir sorunsal olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira, eğer anılarını şiir biçiminde yazan askerlerin bu tercihi tesadüfî bir durumdan ziyade belli bir kültürel iklimin içerisinde cereyan eden bilinçli bir seçim olarak görüyorsak, o zaman bu tercihi besleyen ve ona etki eden gelenekleri anlamak gerekli hale gelir.

Aslında, erken modern döneme uzanan Osmanlı-Türk edebî ve tarihî anlatı geleneğinde, bireylerin hayatlarına dair deneyimleri aktarırken edebî anlatım biçimlerine yönelmeleri, zamanla kökleşmiş bir ifade geleneğinin parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlatı geleneği çerçevesinde, en genel anlamda, otobiyografik unsurlar içeren metinler biçimsel özelliklerine göre farklı adlandırmalara tabi tutulmuş; şiir formunda kaleme alınanlar genellikle “sergüzeştname,” düzyazı şeklinde yazılanlar ise “anı” ya da “hatırat” olarak tanımlanmıştır.³² Şairlerin kendi şahsi hayat hikâyelerini içeren manzum anlatılar olan ve 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar sürekli üretilmiş olan sergüzeştname, zaman zaman kurmaca unsurlar da içerebilen örneklerin olabileceği de unutulmamak kaydıyla, “anı- hatıra türü eserler içerisinde” değerlendirilmeleri gerektiği vurgulanmıştır.³³ Dolayısıyla, otobiyografik vasıfların sıkça öne çıktığı aktarım türü olan sergüzeştname, “Osmanlı edebiyatının kişisel yazı geleneğini temsil eden ve yazarların kendi benlerini ortaya koydukları anlatılar” olarak

31 Doğrudan bu araştırmanın hedefi olmamakla birlikte, tespit edilebilen sivil manzum anı örnekleri şunlardır: Seyyid Faruk Önder, *Dünden Bugüne: Manzum Hatıralar* (İstanbul: Günlük Ticaret Gazetecilik Neşriyat, 1992); Hasan Âli Yücel, *Dinle Benden* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998); Sevinç Üner, *Manzumeler: Hatıralarım* (b.y: y.y., 2005); Emin Yıldırım, *Manzum Yazdım Öykümü ve Amcamın Karboğazı Destanı* (Ankara: Gülnar Yayınları, 2021); Mahmut Baycan, *Eskiler Satyoom!..: Ardahan'dan Şiirsel Anılar ve Öyküler* (İstanbul: Kora Yayın, 2021); Mustafa Akal vd., *Şiirsel Anılar* (İstanbul: y.y., t.s.). Elbette bu alanda yeni çalışmalar bu örneklerin sayısını çok daha artırma potansiyeline sahip olacaktır.

32 Genel bir tanıtım için bk. Orhan Kemal Tavukçu, “Sergüzeştname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36/559-560 (erişim 13 Eylül 2025); Orhan Okay, “Hâtırat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 16/445-449 (erişim 13 Eylül 2025).

33 Haluk Gökalp, *Eski Türk Edebiyatında Manzum Sergüzeştname* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 6-7.

kabul edilmelerinde bir sakınca yoktur.³⁴ Bu bağlamda, örneğin, Mehmed Fahri Paşa'nın şiir biçiminde yazdığı *Manzûm İşkodra Târih-i Harbi* başlıklı anıları, onun eğitim yıllarında ve bilhassa divan şiiri olmak üzere edebiyata özel bir ilgi geliştirdiği yetişkinlik döneminde bolca örneğine ulaşabileceği sergüzeştname geleneğiyle organik bağı olan bir anlatı olarak görülebilir. Hiç değilse, söz konusu geleneğin farkında olduğu ve bu doğrultuda ondan etkilendiği olma ihtimalinin yüksek olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir.

Sergüzeştname geleneğiyle yakın temasta olan, ancak içerik bakımından özellikle askerî tarih anlatılarıyla daha güçlü bir bağ kuran anlatı türü ise hem düzyazı hem de şiir formunda kaleme alınmış örnekler sunan gazanâme/gazavatnâme türüdür. Tekil bir savaşı ele aldığında genellikle gazanâme, bir dizi savaşı ele aldığında ise gazavatnâme denen bu anlatılar,³⁵ “düşman topraklarına yapılan sürekli akınlarla, girilen karşılıklı savaşları, bu savaşlarda gösterilen kahramanlıklarla kazanılan zaferleri anlatan” eserlerdir.³⁶ Erken modern dönemdeki klasik savaş “Tarih”leriyle daha kıyaslandığında gazavatnâmeler resmî tarihlerin eksik bıraktığı yerleri zengin ve renkli ayrıntılarla tamamlama işlevi görmüşlerdir. Öte yandan, *Battalname*, *Dânişmendnâme* ve *Saltuknâme* gibi, yer yer manzum unsurlar da içeren ve Diyar-ı Rûm'un fethinin 11.-15. yüzyıllarda Müslüman-Türk gruplarınca nasıl tasavvur edildiğini destan-halk hikâyesi tarzı bir üslupla aktaran³⁷ anlatılara kıyasla, gazavatnâmeler daha kronikleşmiş ve ampirik bir karakter taşımaktadır. Bu türün erken dönem örneklerinden biri olan Gelibolulu Zâ'î'nin *Gazâvât-ı Sultan Murad* adlı eseri, II. Murad'ın 1447 yılına dek yürüttüğü sefer ve savaşları şairin bizzat tanıklığıyla aktarması açısından dikkat çekicidir.³⁸ Erken tarihli bir başka önemli örnek, Suzî Çelebi'nin 15. yüzyılın ünlü akıncılarından Mihaloğlu Ali Bey'in gazalarını anlatan *Gazavatnâme*'sidir.³⁹ Bu türün kapsamına giren anlatılar, spesifik olarak savaşlarda kazanılan zaferleri anlatıyorsa “zafername” ya da kale/şehir fetihlerini konu alıyorsa “fethiname” isimleriyle de anılmışlardır.⁴⁰ Bu manzum anlatılar, edebî ve kurgusal öğeler ile sıkça propaganda unsurları da barındırmakla birlikte, özünde şiiri bir araç olarak kullanarak gerçek olayları aktaran eserlerdir.⁴¹

34 İbrahim Şirin, “Osmanlı Kadın Ben-Anlatılarının Kadın Tarihi Çalışmalarında Kullanım Değeri”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 64 (2024), 449.

35 Genel bir tanıtım için bk. Mustafa Erkan, “Gazavatnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 13/439-440 (erişim 13 Eylül 2025).

36 Ağah Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi I: Giriş* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 158.

37 Buket Kitapçı Bayrı, *Diyar-ı Rumdan Hikâyeler: Hareketli Sınırlar, Değişen Kimlikler* (13.-15. Yüzyıllar), çev. Zeynep Rona (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2025), 33-34.

38 Mehmet Sarı, *Gelibolulu Za'î Muhammed - Gazavat-ı Sultan Murad Han: İnceleme (Ses Değişimleri, Denişimleri ve Uyumlar), Metin – Sözlük* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994).

39 Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi I*, 158.

40 Örnekler için bk. Ağah Sırrı Levend, *Gazavatnameler ve Mihaloğlu Ali Bey Gazavatnamesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956); Bosnalı İntizâmî, *Tuhfetü'l-İhvân*, ed. C. Okuyucu - S. Yazar (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2020); Kıvâmî, *Fethiname*, ed. C. V. Uygur (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007); Tulû'î, *Paşa-Nâme*, ed. O. Suliman (Ankara: Akademişyen Yayınevi, 2020); Vuslatî Ali Bey, *Gazâ-nâme-i Çehrîn*, ed. M. İsen - İ. H. Aksoyak (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2003); Merâhî, *Fethiname-i Sigetvar*, ed. A. Arslantürk - M. Kaçar (İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012).

41 Muhammed Emir Tulum, “Manzum Fethinâmelerin Tarihi Kaynak Değeri”, *Kadim* 5 (Nisan 2023), 2-3. Tulum'un incelediği örnekler içerisinde, Safâyî (*Fethiname-i İnebahtı ve Moton*), Rumûzî (*Nâme-i Fütûh-i Yemen*), Nihâlî (*Fethiyye-i Yemen*), Adlî (*Manzûme-i Feth-i Şirvân ve Demirkapı*) ve Harimî'nin (*Gonca-i Bağ-ı Murâd*), manzum anlatılarına konu olan seferlere “asker-şair” olarak bizzat katılmış oldukları bilgisi burada önemli bir not olarak verilebilir. Bir başka asker-şair örneği olarak, Yavuz ve Kanuni dönemlerinde gene bizzat katıldığı seferlerden (1514 Çaldıran Savaşı, 1516-1517 Osmanlı-Memlûk Savaşı, 1535 Bağdat Seferi ve 1566 Sigetvar Kuşatması) etkilenecek yazdığı kasideleri içeren Taşlıcalı Yahyâ Bey'in divânını da burada zikretmek yerinde olur. Bk. Mehmed Çavuşoğlu (ed.), *Yahyâ Bey ve Divânından Örnekler* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983).

Öte yandan, bu anlatı geleneğinin erken modern dönemle sınırlı kalmadığını, modern dönemde de devam ettiğini not etmek önemlidir. Zira 19. yüzyıldaki Osmanlı savaşlarına dair, mesnevi tarzında manzum yazılmış çeşitli eserler mevcuttur. Örneğin, Ahmed Rıza Trabzonî'nin *Manzûme-i Sivastopol* adlı eseri, aslında bazı safhalarına bizzat katılarak gözlemleme imkânı bulduğu Kırım Harbi'ni (1853-1856), başlangıcından itibaren kronolojik bir şekilde, tüm cephelere değinerek ve en son barış anlaşması sürecinden de bahsederek anlatan, mesnevi tarzında yazılmış manzum bir gazanâme örneğidir.⁴² Benzer biçimde, gene Kırım Harbi'ni kısmen de olsa doğrudan gözlemleme imkânı bulmuş olan Yusuf Hâlis Efendi'nin *Şehnâme-i Osmânî* adlı manzum anlatısı harbin şiirsel bir tarihçesini sunmaktadır.⁴³ Bu tür metinler esasen birer "harp tarihi" anlatısı niteliği taşımakta olup doğrudan ben-anlatısı olarak sınıflandırılmasalar da, yazarlarının kişisel gözlemlerine, deneyimlerine ve zaman zaman duygularına yer vermeleri bakımından otobiyografik unsurlar barındırdıkları şüphesizdir.

Ayrıca, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Rumeli'de Eski Zağra'da deneyimleyen, hatta buradan Edirne üzerinden İstanbul'a göç etmek zorunda kalan muhacir kitlesi içinde bulunan Hüseyin Râci Efendi, harbin ve muhaceretin serencamını anlattığı *Târihçe-i Vak'a-i Zağra* adlı eserinin üçüncü kısmını manzum olarak kaleme almıştır.⁴⁴ Öte yandan, gene Kırım Harbi'yle ilgili, kendisi doğrudan cephede yer almamakla birlikte savaş atmosferini ve çatışmanın gidişatını yakından takip ederek, manzum bir anlatı içerisinde harbin tarihçesini veren Salih Hayrî'nin *Kırım Zafernâmesi - Hayrâbâd* adlı eseri de, bilhassa yaklaşık 4 bin beyitlik hacminin genişliği dikkate alındığında zikredilmeye değerdir.⁴⁵

Açıkta ki sergüzeştname ve gazavatname geleneğinin şekillendirdiği Osmanlı-Türk edebî ve kültürel ikliminde gerek kolektif gerekse de bireysel hafızalarda derin izler bırakan önemli tarihsel olaylara dair şiirsel anlatılar üretmek en az düzyazı anlatılar kadar meşru ve yerleşik bir uygulamaydı. Dolayısıyla, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında manzum anı yazarların söz konusu kültürel iklimden ne ölçüde doğrudan etkilendiklerini kesin olarak belirlemek mümkün olmasa da, örneğin Ertuğrul Firkateyni kazasının yarattığı travmayı derinden yaşamış Serdümen Hakkı Efendi veya Balkan Harbi sırasında İşkodra kuşatmasının cephe gerisinde yol açtığı yıkım ve açlığa yakından tanıklık eden Mehmed Fahri Paşa'nın, bu olaylara dair kendi şahsi hafızalarını anlatıya dökmeye karar verdiklerinde aktarım biçimi olarak şiiri tercih etmeleri ne garipsenmesi gereken ne de aykırı sayılabilecek bir tutumdur.⁴⁶

3. Âşık Tarzı Destan Geleneği

Hatıralarını mensur yerine manzum biçimde kaleme almayı tercih eden bazı askerlerin bu yönelimi, aynı zamanda Osmanlı-Türk halk kültüründe sözlü anlatı biçimlerinin, özellikle de âşık tarzı destan geleneğinin tarihsel sürekliliği ve toplumsal belleğin inşasındaki belirleyici rolüyle de yakından ilişkilendirilebilir. Zira söz konusu gelenek, kahramanlık, felaket,

42 Ahmed Rıza Trabzonî, *Manzûme-i Sivastopol*, ed. Veysel Usta (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000).

43 Kenan Bozkurt, "Yüreği Vatan Aşkıyla Atan Bir Şâir: Yüsf Hâlis Efendi ve Şehnâme-i Osmânî'si", *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20 (Mart 2019), 503-554.

44 Hüseyin Râci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları: Târihçe-i Vak'a-i Zağra*, ed. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: İz, 1990).

45 Salih Hayrî, *Kırım Zafernâmesi - Hayrâbâd*, ed. Necat Birinci (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988).

46 Yazarın, parçası olduğu ve içinden geldiği kültürel-edebî anlatım ikliminin ifade kalıplarını kullanarak duygularını aktardığı, duyguların tarihi literatüründe vurgulanan bir noktadır. Nil Tekgül, "Duyguların Tarihi: Edebi Eser Olarak Osmanlı Belgelerine Yeni Bir Bakış Önerisi", *Edebiyat ve Duygular*, ed. Hazal Bozyer (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 25-26.

yas ve direniş gibi temaları şiirsel bir biçimde dile getirmeyi teşvik eden güçlü bir kültürel zemin sunmuş; böylece manzum ifade hem duygu yüklü bireysel tanıklıkları hem de ortak tarihsel deneyimleri aktarmanın meşru ve etkili bir aracı olarak işlev görmüştür.

Türk halk edebiyatında yaklaşık 16.-17. yüzyıllardan itibaren belirginleşen bir sanatçı tipi olan “âşık,”⁴⁷ “bir yönüyle eski destan (*épopée*) geleneğini sürdüren,” ama başka bir yönüyle de irticalen “sevda şiirleri” (lirik türden şiirler) söyleyen sanatçılara denmiştir.⁴⁸ Çok çeşitli olaylardan bahsedebilen bu şiirler, “sözlü kültür ortamlarında seyirci ile yüz yüze olarak müzik eşliğinde (sıkça saz/bağlama ile) icra edilmek ve bu ortamda bulunanlarca ya ezberlenerek veya yazıya geçirildikten sonra başkalarınca okunmak yahut da yazıya geçmiş destanların kopya edilmesi suretiyle yayılıyor ve tüketiliyordu.”⁴⁹ Bu tür destanlar, çarşı-pazar gibi kamuya açık mekânlarda, kent ve kasaba meydanlarında ve sıkça kahvehanelerde; başka bir deyişle, “kendilerine kalabalık ve hayran bir dinleyici zümresi” bulabildikleri yerlerde, âşıklar veya “destancılar” tarafından belli bir ritim ve ezgi içerisinde okunurdu.⁵⁰ Bu haliyle destanlar, “tarihimizin halk edebiyatı sayfalarına düşülmüş kanıtları, tanıklıkları” olarak da görülebilir.⁵¹ Konuya dair kapsamlı çalışmasında M. Fuad Köprülü’nün altını çizdiği gibi,

“Büyük tarihi hadiseler karşısında halk kitlesinin birdenbire coşup kabaran sevinçlerini veya ümitsizliklerini, büyük şahsiyetler hakkındaki sevgilerini veya nefretlerini terennüm eden ve o hadiseleri safvetle hikaye eden birtakım destanlar ve türküler vardır ki; dar manasıyla tarihi bir vesika mahiyetini gösterir; fakat yalnız bunlar değil, bu edebiyatın bütün mahsulleri, imparatorluk halkının muhtelif devirlerinde, muhtelif içtimai sınıfların psikolojilerini doğrudan doğruya bize anlatan canlı şahitlerdir.”⁵²

Âşık tarzı destanlar, türkülerle birlikte, “Türk halk edebiyatının vak’a anlatmaya en müsait” türü olarak tanımlanmıştır.⁵³ Örneğin, Cahit Öztelli’nin Osmanlı dönemi âşık destanlarıyla ilgili yaptığı derleme, konu çeşitliliğinin genişliğini yansıtmaya ve bu çeşitlilik içerisinde bilhassa askerî tarihe dair olayların kayda değer bir yer tuttuğunu göstermesi açısından kayda değerdir.⁵⁴ Bu çerçevede, örneğin, Yeniçeri Ocağı’nın önemli bir âşık yetiştirme kurumu olarak da ön plana çıkması hiç de şaşırtıcı değildir. Burada yetişen âşıklardan 16. yüzyıldan Hayâlî ve Öksüz Âşık; 17. yüzyıldan Tamaşvarlı Âşık Hasan, Kâtibî, Kayıkçı Kul Mustafa ve Kuloğlu gibi âşıkların şiirleri, “önemli siyasi ya da askeri olayları yansıttıkları, bir tür tarih belgesi değeri taşıdıkları için, unutulup gitmekten korunmuşlardır.”⁵⁵ Yeniçeri Ocağı’ndaki âşıkların bir yandan bir tür askerî moral yükseltme işlevini yerine getirdikleri söylenebileceği gibi, geçmişte tecrübe edilen harplerin veya başka mühim askerî hadise-

47 Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 274.

48 Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı* (İstanbul: Bilgesu Yayınevi, 2016), 24.

49 Özkul Çobanoğlu, *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü* (Ankara: Akçağ, 2021), 17-28.

50 M. Fuad Köprülü, *Saz Şairleri* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 31. Bu âşıklar veya destancılar bazen asker ocakları ve kışlalarda, hatta harp zamanı “düşman önünde, ordu saflarında söyledikleri destanlarla askerlere kahramanlık ve cengaverlik ruhu aşılama” işlevi de görebiliyorlardı. Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 10.

51 M. Sabri Koz (ed.), “31 Mart Şehidi Trabzonlu Mülâzım İlyas’ın Destanı”, *Müteferrika* 47 (2015), 3-36.

52 Köprülü, *Saz Şairleri*, 49.

53 Ali Balım, *Destanlar ve Türküler* (Ankara: Emek Basım, 1957), 1.

54 Cahit Öztelli (ed.), *Uyan Padişahım* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976). Gene askerî içerikli temalara dair destan örnekleri içeren başka bir derleme için bk. Hasan Erkalıç (ed.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yakma Destanlar* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1999).

55 Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, 36.

lerin yeni kuşak ocak mensuplarına aktarılmasına da katkıda bulundukları şüphesizdir.⁵⁶ Genellikle yiğitlik, erkeklik, cenk meydanında ölmeye hazır olma ve şehitlik gibi temaları işleyen Yeniçeri şiirleri, topluluk içerisinde yüksek sesle okunarak, kolektif duyguları besleyerek Yeniçeriler arasında bir tür “birlik ruhu” oluşmasına da katkı yapıyordu.⁵⁷ Osmanlıların Akdeniz hâkimiyeti sürecinde Anadolu, Rumeli ve kısmen Kuzey Afrika kökenli (özellikle “Kuloğlu” olarak bilinen) halk şairlerinin, Barbaros Hayreddin Paşa, Oruç Reis ve Turgut Reis gibi komutanların kahramanlıklarından etkilenecek kaleme aldıkları “destan” tarzı şiirler de bu kapsamda zikredilebilir.⁵⁸

Yukarıda zikredilen, destanların belli bir ritim ve ezgi içerisinde okunması ve aktarılması uygulaması, vak’a veya şahsi deneyim anlatma açısından da önemli bir işleve sahiptir. Zira ritim hatırlamayı kolaylaştıran bir unsurdur. “Kulaktan kulağa ve ağızdan ağıza dolaşan hazır deyişler niteliğiyle kalıplar, söyleme ritim katmanının yanı sıra belleğe de destek olurlar.”⁵⁹ Okuyanın ya da dinleyenin hafızasında yer etme, ben-anlatısında aktarılan meramın hep hatırlanmasını isteme veya daha uygun deyimle, unutulmama arzusu, manzum anı yazarlarının tamamına yakınında gözlemlenebilen bir eğilimdir. Örneğin, Balkan Harbi hezimetini ve İşkodra’nın travmatik kaybını kendi ben-anlatısı içinde sunan Mehmed Fahri Paşa’da unutulmama vurgusu güçlüdür:

“Nankörlerin yüzünden olanca felâketi

Görmekle dâğ-dâr olan Osmanlı milleti

Zinhâr unutmasın bu harbi.. Musîbeti

Te’sîrce geçmiş olmalıdır bin nasîhati...”⁶⁰

Anlatısının gerek form gerekse de içeriğinde âşık tarzı destan geleneğinin etkileri rahatça görülebilen Binbaşı Süleyman Bey de, benzer şekilde, manzum anılarının sonunda, unutulmamak arzusunu, “*Bu yadigârım olsun efrad-ı aileme / Benden sonra konulsun pişegâh-ı âleme*”⁶¹ dizeleriyle dile getirmiştir. Lozan’ı On Yıllık Harp döneminin sonundaki büyük zafer olarak görme eğilimindeki Bıçakçızade İsmail Hakkı da,

“Bin üç yüz kırk biri yâd et, bin üç yüz kırk biri yâd et

Unutma bunları, her kıt’a bir târîhe ‘unvândır;

Unutma bunları, her kıt’a Türk’e zîver ü şândır...”⁶²

dizeleriyle, unutulmama arzusunu kendi penceresinden dile getirmektedir.

56 Çobanoğlu, *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, 134-135.

57 Gülay Yılmaz, “Janissaries in the Making: Coerced Labor and Chivalric Masculinity in the Early Modern Ottoman Empire”, *Labor History* 64/3 (Mart 2023), 247-251. Yılmaz analizinde Yeniçeri şiirlerinden örnekler de sunmaktadır.

58 15. yüzyıldan 19. yüzyıla uzanan ve Çırpanlı, Benli Ali, Kâtipzâde, Kul Nesimi, Mağriblioğlu ve başka birçok halk şairinden örnekler sunan bir antoloji için bk. Şükrü Elçin, *Akdeniz’de ve Cezâyir’de Türk Halk Şâirleri* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988).

59 Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözüün Teknolojileşmesi*, çev. Sema Postacıoğlu Banon (İstanbul: Metis, 2010), 50.

60 Doktor Mehmed Fahri, *Manzum İşkodra Târih-i Harbi*, 126.

61 Binbaşı Süleyman Bey, *Binbaşı Süleyman Bey’in Manzum Amları*, 171.

62 Bıçakçızade İsmail Hakkı, *Tarih-i Zafer*, 34.

Âşık tarzı destanlar yalnızca halk edebiyatı çerçevesinde değerlendirilebilecek ürünler olmanın ötesine geçmiş, özellikle taşıdıkları anlatı işlevleri ve kamusal iletişim gücüyle toplumsal bir araç niteliği kazanmışlardır. Olayları aktarma ve geniş kitleleri bilgilendirme kapasiteleri bakımından bu türün “bir iletişim aracı” olarak da değerlendirilmesi abartılı değildir.⁶³ Bu yönüyle, “yerine göre halk adamı tarih bilgisini destanlardan almış, civar köy ve şehirlerin haberlerini destanlarda okumuş, bozgun gibi, kıran gibi büyük felaketlerin haberini destanlardan öğrenmiş, sevdiği kumandanları destanlarda sevmiş, sevmediklerini yine destanlar aracılığıyla yermiştir.”⁶⁴ Âşık tarzı destanlar kimi zaman anonim bir biçimde dolaşıma girerken, kimi zaman da belirli bir ozanın kaleminden çıkmış, dolayısıyla müellifi bilinen eserler olarak ortaya konmuştur. Her ne kadar bu türün temel işlevi otobiyografik bir anlatı sunmak olmasa da bazı destanların bireysel tanıklıklara ve şairin kendi hayatına dayalı olarak şekillendiği örneklerle de rastlanmaktadır.

Destancılık geleneği modern dönemde de varlığını sürdürmüştür. 20. yüzyılın ortalarına dek yalnızca sözlü kültürde değil, matbaanın sağladığı imkânlarla birlikte yazılı ve basılı formlarda da varlığını sürdüren bu anlatı geleneği, böylece hem geleneksel sözlü aktarımı hem de yazılı kültürün yaygınlaştırıcı gücünü bir arada değerlendirme imkânı bulmuştur. Araştırmacı Sabri Koz, Ertuğrul Firkateyni Serdümeni Ali Hakkı Efendi’nin “Ertuğrul Firkateyn-i Hümayunu Destanı” başlıklı manzum anısını yazdığı 19. yüzyıl sonlarının “destancılığın ve özellikle sokak destancılığının İstanbul’daki en parlak dönemleri” olduğunu not etmiştir.⁶⁵ On Yıllık Harp döneminin destancılık açısından da yoğun ve etkili bir dönem olduğu görülmektedir.⁶⁶ Birinci Dünya Savaşı yıllarında resmî otoritelerin, hem askerler hem de ahali üzerindeki yaygın etkisi ve muhtemel bir propaganda aracı olarak içerdiği potansiyel nedeniyle, destancılığa ayrı bir önem verdiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda ilginç bir örnek, Ahmet Refik Altınay’ın, 1915 yılında askerliğini yapmakta iken, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye tarafından moral yükseltme amaçlı destan yazmakla görevlendirilmesidir; bunun üzerine, “Tarihte Osmanlı Neferi” ve “Yirmibeş Sene Siper Kavgası” başlıklı destanları yazmıştır.⁶⁷ Benzer başka bir örnek, Çanakkale Cephesi’ne kazanılan zafere dair yazdırılan ve 16 sayfalık bir kitapçık olarak dağıtılan, “Çelik Kaledeki Demir Orduya: Hediye... Yiğit Erler Okuya!” başlıklı destandır.⁶⁸ Yukarıda zikredilen, Çanakkale’de askerliğini yapan er İbrahim Oğlu Ömer’e ait otobiyografik nitelikteki “Seddülbahir’de Sağ Cenahta Birinci Fırkanın Şehitler Sırtı Destanı”nın da bu atmosfer içerisinde yazılmış veya yazılmasının teşvik edilmiş olduğu tahmin edilebilir. Yukarıda da zikredilen, manzum anılarının yayın tarihi 2007 olan Reşit Aydıngün’ün, anlatısına *Bir Askerin Yaşam Destanı* başlığını koyması, “destan” türünün manzum anı yazarlar üzerindeki etkisinin ne denli güçlü olduğunun bir kanıtı olarak görülebilir.

63 Koz, “31 Mart Şehidi Trabzonlu Mülâzım İlyas’ın Destanı”, 4.

64 Balım, *Destanlar ve Türküler*, 1-2.

65 Koz, “Sunuş”, *Ertuğrul Firkateyni Destanı*, 6.

66 Mehmet Nuri Parmaksız, *Türk Edebiyatında Ağıt Yakma Geleneği ve Ağıt-Destanlar* (Ankara: Akçağ, 2010), 105.

67 Çobanoğlu, *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, 135-136.

68 Koz, “Çanakkale Zaferi ile İlgili Bir Destan”.

4- Duygu Aktarımının Aracı Olarak Manzum Anı: “*Var bu manzûmede başka hâlet*”

Ben-anlatısı yazan bazı askerlerin, modern dönemde düzyazı yaygınken anılarını şiirle anlatmayı seçmelerinin bir diğer önemli nedeni, şiirin anılarda gömülü olan yoğun duyguların başkalarına aktarımını hem daha kolay hem de daha etkili ve anlaşılır kıldığına duyulan inançla ve bu doğrultuda anı yazarına sunduğu esneklikle ilişkili olabilir. Ben-anlatıları üzerinde çalışan tarihçilerin sıkça gözden kaçırdığı veya yeterince sorunsallaştırmadığı önemli bir nokta, geçmişe ait hafıza kayıtları olan bu anlatıların sadece somut olarak ifade edilebilecek yaşanmışlıklara veya ampirik bilgilere değil, aynı zamanda yazarın hafızasında iz bırakan yoğun duygusal tepkilere de ev sahipliği yapabileceğidir. Zira ister makro düzeyde kolektif, isterse bireysel deneyimler söz konusu olsun, duygulardan arındırılmış bir geçmiş tecrübesi tahayyülü veya o tecrübenin duygu içermeyen bir şahsi anlatısının olabileceği varsayımı hem eksik hem de sorunlu bir çerçeveye sunar. İlgili tarihyazımında “duygu” (*emotion*) kavramından, elbette, içgüdüsel reflekslerin değil, düşünceleri, değerleri ve hisleri harmanlayan bilişsel (kognitif) psikolojik bir dışavurumun kastedildiğini hatırlatmak önemlidir. Dolayısıyla, ben-anlatıları çalışmalarının “duyguların tarihi” olarak adlandırılan tarihsel yaklaşımla yakın temasta olmasının bir ben-anlatısını, yazarını ve o anlatıda aktarılan tarihsel tecrübeyi çok daha geniş ve ayrıntılı bir kontekste görmemize yardımcı olacağı şüphesizdir.⁶⁹

Tarihçi Mehmet Yaşar Ertaş’ın, yaşamı hayal kırıklıkları, öfke ve hüznle örülü bir 18. yüzyıl kâtibi olan Murtaza’nın şiirsel anılarını incelerken benzer şekilde altını çizdiği gibi, Murtaza’nın, kendi yaşamına dair anlatı üretirken düzyazı yerine şiiri tercih etmesinin tek nedeni, telif düzyazı neşrinin maliyetli olması ve bu nedenle daha düzenli bir ekonomik gelir gerektirmesi değil, Murtaza’nın ben-anlatısı yazarken “asıl özgürlüğü” şiirde bulmasıdır. Ertaş’ın şiirle ben-anlatısı arasındaki ilişki üzerine tespiti, bu makalenin konusu açısından da vurgulanmaya değerdir:

“Çünkü şiir, ilk çağlardan itibaren insanoğlunun soyut düşüncelerini, duygularını, arzularını, korkularını imgesel tekillikler üzerinden ifade etmesine olanak tanıyan bir yazım türüydü ve yaşam ve bilgi arasına mesafe koymaksızın insanın kendini anlatmasına imkân sağlıyordu. Keza Osmanlı dünyasında şiir, aşkı, kederi, öfkeyi ve eleştiriyi ifade etmenin ve benliği yansıtmının en güçlü araçlarından biriydi. Bu yüzden Murtaza, Basra döneminde ve evine döndükten sonra dillendirdiği ve kaleme aldığı koşma, murabba, mersiye, gazel ve muammalarında kendini özgürce ifade edebilmenin bir mecrası olarak kullandı ve kendiliği, benliği ve duygularını şiir yoluyla açık bir şekilde ortaya koydu.”⁷⁰

Modern Türk düşüncesinde, şiire ve şaire zaman zaman abartılı bir önem ve hayranlık atfeden romantizm boyutunun önemine vurgu yapan Hasan Aksakal, şiirin “politik-toplumsal fikirler”i bile “çok daha çarpıcı bir surete” büründürdübildiğinin altını çizmiştir.⁷¹ Aslında düzyazının belli bir tarihsel tecrübeyi daha enine boyuna ve daha detaylı aktarmaya imkân tanınmasına rağmen, anılarını manzum yazan askerler muhtemelen düzyazı formunu fazla resmî ve renksiz buldular ve hatta anılarını düzyazı yazarlarsa okurlarını sıkılabileceka

69 Rob Boddice, *The History of Emotions* (Manchester: Manchester University Press, 2023), 2.

70 Mehmet Yaşar Ertaş, Bir Benlik İnşası Olarak Kendini Yazmak ve 18. Yüzyılda Sıradan Bir Osmanlı Kâtibinin Benlik Algısı”, *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 64 (2024), 338.

71 Hasan Aksakal, *Türk Politik Kültüründe Romantizm* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 19, 24.

lerini düşündüler. Bu anlamda, düzyazı yerine manzumenin neden seçildiğine ve manzum anlatım biçiminin esnekliği ve cazibesine dair belki de en özlü ifadelerden biri, Kırım Harbi'ne dair yazdığı manzum *Kırım Zafernâmesi*'nde Salih Hayrî'nin şu dizelerinde dile getirilmiştir:

“Gerçi nesren dahi tanzîm olur

Zât-ı şâhâneye takdîm olunur

Var bu manzûmede başka hâlet

Muhtasarca bilinir keyfiyyet.”⁷²

Anılarını manzum yazdığında okurun daha zevkle okuyacağı beklentisine bir örnek ise Salih Hayrî'ye kıyasla oldukça geç bir tarihten, 21. yüzyıl başında askerlik hayatına dair anılarını yazan Reşit Aydingün'de bulunabilir:

“Seksen senelik yaşam serüvenimin geldim sonuna

İnanıyorum, kitabımın sıkılmadan okunacağına.”⁷³

Öte yandan, konu genel olarak askerlik hayatı değil de bir savaş anısı ise duyguların şahsi hafızaya daha fazla yansıtılacağını tahmin etmek zor değildir. Çünkü modern dönemde savaş, fiziksel boyutunun yanı sıra, askerlerin duygu dünyalarında derin izler bırakan travmatik bir deneyim alanına da dönüşmüştür. Modern dönemde endüstriyel savaşların askerlerde yol açtığı “korku” duygusu askerî tarihle duygular tarihi alanının kesiştiği araştırmalara⁷⁴ konu olmuştur; ancak, vurgulamak gerekir ki, örgütlü bir toplumsal şiddet biçimi olarak savaş yalnızca saldırganlık ya da korku gibi duygularla değil, yaşamı yönlendiren tüm duygu yelpazesıyla sıkı biçimde ilişkilidir.⁷⁵

Harbin fiziksel ve psikolojik-duygusal boyutunun iç içe geçmişliğini en iyi yansıtan manzum anılardan biri Mehmed Fahri Paşa'nın Balkan Harbi'nde İşkodra Cephesi'ne dair anlatısıdır. Onun, bilhassa İşkodra'nın yıpratıcı kuşatma sürecinde şahit olduğu trajik sahneler karşısında yoğun duygularını manzum anılarına dahil ettiği görülmektedir. Örneğin, kuşatmanın ilk safhasında şehrin Karadağ kuvvetleri tarafından bombardımanının başlamasıyla sadece askerler değil, kadınlar ve çocuklar da dahil olmak üzere sivillerin de giderek tedirgin edici derecede hayatını kaybetmesi Fahri Paşa'da şiddetli bir öfke yaratmıştır; bu öfkesini aşağıdaki dizelerde olabilecek en sert şekilde dile getirmiştir:

“At! Topların sefil.. Cehennem âteşi

Yaksın senin de kalbini.. Çıksın dumanların

‘Adl ü hukuk düşmânı! Bak.. Bunca cânların

72 Salih Hayrî, *Kırım Zafernâmesi - Hayrâbâd*, 19.

73 Aydingün, *Bir Askerin Yaşam Destanı*, 9.

74 Korku duygusunun analizi açısından öne çıkan örneklerden biri olarak bk. Joanna Bourke, “The Emotions in War: Fear and the British and American Military, 1914–45”, *Historical Research* 74/185 (Ağustos 2001), 314–330. Erken modern döneme dair bir örnek için bk. John A Lynn II, “The Intersection of Military History and the History of Emotions: Reconsidering Fear and Honour in Ancien Régime Warfare”, *British Journal for Military History* 6/2 (2020), 23–40.

75 Helmuth Kuzmics, “War and the Military”, *Research Handbook on the Sociology of Emotion: Institutions and Emotional Rule Regimes*, ed. Helena Flam (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2024), 357–380.

Mahv olmasıyla hiç de mi yoktur te'essürün
Döktürdüğün kanlar içinde boğul... Sürün...
Ey müfteris.. Dağdaki vahşilerin eşi..."⁷⁶

Kuşatma altındaki bir kale-şehirde yaşananları içerdten bir tanıklıkla anlatan nadir ben-anlatılarından biri olan bu manzum anı, can güvenliği nedeniyle civar köylerden İşkodra kale-şehrine sığınmak zorunda kalan sivillerin karşılaştığı derin trajediyi ve çaresizliği hüznün dolu mısralarla dile getirmektedir:

"Köylerden akın akın gelenler
Erkek ve kadın.. Hâne-berdüş
Top gülleleriyle cân verenler
'Âlem o günlerde eyledi cüş..
Ücra köşelerde toplanırlar...
Kendilerini emîn sanırlar...
Bir hâl ki bunun teferru'âtı
Kalbler yaran, ağlatan nigânı
Ta'rîf edilmez ancak Allah
İmdâd ederse kurtulurlar..."⁷⁷

İşkodra'nın bombardımanının Sırpların katıldığı ikinci safhası daha yıkıcıdır ve bu safhada, modern savaş teknolojisinin yol açtığı travmatik yıkım sahneleri Mehmed Fahri Paşa'nın manzum anılarına acı ve dehşet duygularının birbirine karıştığı bir ruh haliyle şöyle yansımıştır:

"Mermi geçerek ara siperden..
Bir arka siperden geçerken...
Dehşetle patladı ve efrâd
Toprağa gömüldü koptu feryâd
Düşmüştü şehîd tâm yedi cân!
Mecrûh ise on sekizdi.. Nâlân
Geldiler. Bütün gece uyanık
Kaldık.. Müte'ssir ve yanık
Kollar ve bacaklar kesildi..
Yırtık ve parçalar dikildi..."⁷⁸

76 Doktor Mehmed Fahri, *Manzûm İşkodra Târih-i Harbi*, 91-92.

77 Doktor Mehmed Fahri, *Manzûm İşkodra Târih-i Harbi*, 96.

78 Doktor Mehmed Fahri, *Manzûm İşkodra Târih-i Harbi*, 104-105.

Bu noktada, örneğin Balkan Harbi'ne dair mevcut düzyazı anılar ile Mehmed Fahri Paşa'nın manzum anlatısı arasında yapılacak kısa bir karşılaştırma dahi, şiir formunun savaş deneyimine gömülü olan duyguların ifade edilmesinde sağladığı anlatı esnekliğinin, manzum anı biçiminin tercih edilmesinde etkili olduğuna dair gözlemimizi destekler niteliktedir. Şahsi pencereden aktarılan harp tecrübelerine ait zengin detaylarıyla Balkan Harbi ben-anlatıları literatürüne değerli katkılar yapmış bazı mensur anılar incelendiğinde, bunların çoğunlukla görece teknik, kronolojik ve bir ölçüde de belgeleyici bir anlatım tarzını kullanmaya meyilli oldukları görülmektedir. Örneğin, Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Komutanı Abdullah Paşa'nın⁷⁹ ve Garp Ordusu Komutanı Zeki Paşa'nın⁸⁰ mensur anılarında, savaş süreci ağırlıklı olarak taktiksel değerlendirmeler, lojistik düzenlemeler, komuta yapıları ve alınan askerî kararlar çerçevesinde ele alınmakta; duygusal ya da öznel anlatımlara ise oldukça sınırlı biçimde yer verilmektedir. Benzer şekilde, kamuoyuna "hatırat" olarak sunulmuş olan, Balkan Harbi'nde Genel Karargâh Kurmay Başkan Yardımcısı Albay Pertev'in (Demirhan)⁸¹ ve Edirne Müstahkem Mevkii'nde görevli Yüzbaşı Naci Efendi'nin⁸² düzyazı anlatıları, esasen savaşın seyri ve alınan kararların askerî doğruluğunu belgelemek amacıyla hazırlanmış, detaylı ve rapor niteliği taşıyan metinlerdir. Gene benzer başka bir örnekte, Balkan Harbi'nde Sırp Cephesi'nde görev yapan Yüzbaşı Selânikli Bahri,⁸³ bireysel gözlemlerini Sırp ve Osmanlı ordularının askerî harekâtları bağlamında aktararak, aslında bir "savaş etüdü" olarak da kabul edilebilecek bir anı metni yazmıştır. Mehmed Fahri Paşa'nın anılarında ise dehşete düşme hali, öfke, üzüntü veya direnç gibi bileşenleri olan geniş bir duygular yelpazesi ben-anlatısının ayrılmaz parçaları olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁴

Duygusal boyut Binbaşı Süleyman Bey'in manzum anılarında da baştan sonra belirgindir. Süleyman Bey anılarında hayal kırıklığı, sitem ve öfke gibi duyguları ince bir mizah duygusuyla harmanlamayı becermiştir. Örneğin, aslında askerî tıbbiye girip doktor olma hayali kurarken, ailesinin müdahalesiyle Harbiye'ye girip klasik muharip subay kariyeri yapmak durumunda kalması, 1946'dan hayatına geri dönüp baktığında onda silinmeyen sitemkâr izler bırakmış gibidir:

"Dedim doktor olayım, istedim tıbbiyeyi

Meğer kısmet değilmiş, çektim bunca çileyi."⁸⁵

Ama anlatısında, askerlik mesleğine küsmediği de ortadadır. Bununla birlikte, harpleri yüceltmeyen, hamasetten uzak bir dil kullanmayı seçmiştir; hatta Birinci Dünya Savaşı için,

"Zira Harb-i Umumi o senesi patladı

Harpten yorgun milleti tekrar bu harp kapladı...

Bir taraftan soğuktan çıplak efrad donuyor

Bir yandan da tifüsten hiç durmayıp ölüyor..."⁸⁶

79 Abdullah Paşa, *Abdullah Paşa'nın Balkan Savaşı Hatıratı* (İstanbul: Alfa Kitap, 2012).

80 Zeki Paşa, *1912 Balkan Harbi'ne Ait Hatıratım*, ed. H. F. Kalkan (İstanbul: Milenyum Yayınları, 2012).

81 S. Pertev Demirhan, *Balkan Savaşı'nda Büyük Genel Karargâh* (İstanbul: Alfa Kitap, 2013).

82 Yüzbaşı Naci Efendi, *Balkan Savaşı'nda Edirne Kuşatmasına Ait Harp Ceridesi* (İstanbul: Alfa Kitap, 2013).

83 Yüzbaşı Selânikli Bahri, *Balkan Savaşı'nda Sırp Ordusu - Batı Ordusu* (İstanbul: Alfa Kitap, 2012).

84 Benzer bir mukayese için bk. Negiş - Beşikçi, "Muhasara, Muharebe, Manzume", 6-7.

85 Binbaşı Süleyman Bey, *Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları*, 12.

86 Binbaşı Süleyman Bey, *Binbaşı Süleyman Bey'in Manzum Anıları*, 129.

şeklinde eleştirel ifadeler kullanmıştır. Yukarıda da zikredildiği gibi, Süleyman Bey harbin başında Doğu Karadeniz’de Rus sınır bölgesinde Teşkilat-ı Mahsusa “gönüllülerine” kumanda eden bir gayrinizami harekât subayıdır. Aslında, “gönüllü” başlığı altında toplanan Teşkilat-ı Mahsusa çetecilerinin içerisinde çok sayıda mahkûm ve kanun kaçağı da mevcuttu.⁸⁷ Süleyman Bey bu durumun farkındadır ve bundan çok da memnun değildir:

“Altı yüz eşkiya var, bunlar harbe gidecek

İyi hizmet göreni hükümet affedecek.”⁸⁸

Zaten, tanımı çok net olmayan ve emir-komuta kademesi sıkça sorun yaşayabilen bu gayrinizami görevi isteksizce aldığı anlaşılmaktadır:

“Dedim; ‘Başibozukla benim bir işim yoktur

Orduda benim için münasip hizmet çoktur.”⁸⁹

Bu görevi sürdürürken, Mart 2015’te Artvin bölgesinde Hopa Hudut Taburu’na kumanda ederken, sayıca üstün Rus kuvvetleri karşısında tutunamayacağını ve esir düşeceğini düşünerek birliği için ricat kararı vermiştir. Anılarında “Ricat” alt-başlığı altında anlattığı bu olay⁹⁰ belli ki askerlik hayatı için en karanlık an olmuştur. Bu kararından dolayı suçlanmış ve divan-ı harbe verilmiştir. Bu yargılamadan ciddi bir ceza almamakla birlikte,⁹¹ akabinde, çok başarılı işler yapamadığı zoraki bir tekaüt hayatına itilmiştir. Süleyman Bey’in manzum anılarında, kendisine bu suçlamaları yapanlara karşı yoğun bir sitem dili hâkimdir ve o ricat kararını alırken içinde bulunduğu koşullara hiç anlayış gösterilmemesine sinirlidir.

Manzum şekilde yazılmış anıların yansıttığı duygusal yoğunluğa bir başka örnek, Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi’nde görev yapmış Müderris Halil Hilmi’nin, cephenin gündelik yaşamında, savaşın askerler üzerindeki yozlaştırıcı etkisini gördüğünde düştüğü hayret ve üzüntüdür. Harbin ilk safhasında bir ricat esnasında ağır hastalanan ve Narmanlı’ya bağlı Pırtanos (Çimenli) köyünde bir süre istirahat eden Halil Hilmi, Erzurum’dan gelen bir askerden kendisini at sırtında Erzurum’a götürmesini istemiştir. Asker bunu ancak para karşılığı kabul etmiştir. Ama Halil Hilmi asıl hayal kırıcı sahneyi, yolda rastladıkları donmak üzere olan bir askere yardım etmek yerine, askerin onu soymaya ve hatta elbiselerini bile çalmaya yeltenmesini görmesiyle yaşamıştır. Bunun üzerine aşağıdaki dizeleri kaleme almıştır:

“Dedim ki: Arkadaş bırak gınahtır

Köy yakındır belki biri kurtarır

Sert bir tavırla yüzüme baktı...

Askerin fotinini çorabını da aldı

87 Mehmet Beşikçi, *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Seferberliği* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 178-192.

88 Binbaşı Süleyman Bey, *Binbaşı Süleyman Bey’in Manzum Anıları*, 130.

89 Binbaşı Süleyman Bey, *Binbaşı Süleyman Bey’in Manzum Anıları*, 144.

90 Binbaşı Süleyman Bey, *Binbaşı Süleyman Bey’in Manzum Anıları*, 148-149.

91 Görevinden alınan Binbaşı Süleyman Bey, bu yargılamada 15 gün hapis cezası almış ve cezasını kumandan odasında “misafir” olarak geçirmiştir. Bilgin, *Teşkilât-ı Mahsusa’nın Kafkasya Misyonu*, 363.

Biçare kar üstünde yalınca kaldı
Merhamet insaf vicdan sende yok mudur?
Müslümanlık, insanlık ahlak yok mudur?⁹²

SONUÇ

Bu makale, son dönem Osmanlı harpleri ile Cumhuriyet dönemine ait manzum askerî anı metinlerine odaklanarak iki katmanlı bir çözümleme ortaya koymayı amaçlamıştır. İlk katmanda, modern dönem asker anılarının hep düzyazı formunda olduğu yollu hâkim varsayımın, bu makalede tanıtılan manzum asker anısı örnekleri ışığında, artık revize edilmeye muhtaç olduğu gösterilmiştir. Osmanlı-Türk askerlerinin, katıldıkları harplere veya genel olarak askerlik deneyimlerine dair hatırlama kayıtlarını sadece düzyazı olarak kaleme almadıkları artık açıktır. Makalede, bazı askerlerin anı yazarken neden şiir formunu tercih ettikleri sorusu, öncelikle, içinde yetiştikleri, anlatı oluşturma ve geçmişe dair yaşamışlıkları aktarma geleneklerini içeren edebî-kültürel iklimin muhtemel etkileri üzerinden değerlendirilmiştir. Bu anlamda, erken modern dönem Osmanlı sergüzeştname ve gaza-vatnâme türlerinin aslında modern döneme kadar uzanan yerleşikliğinin altı çizilmiş, ama aynı zamanda, halk edebiyatındaki âşık tarzı destan geleneğinin yaygın sosyo-kültürel etkisi üzerinde durulmuştur.

İkinci katmanda ise bazı askerlerin manzum anı yazma tercihinin, şiir formunun yoğun ve derin izler bırakan duyguları daha kolay ve etkili aktarma hususunda sağladığı esneklikle yakından bağlantılı olduğu tartışılmıştır. Zaten eldeki manzum anı metinlerinin içeriği incelendiğinde, adanmışlık ve fedakârlık hislerinden travmatik duygusal şoklara uzanan geniş bir duygular yelpazesinden izler bulmanın mümkün olduğu gösterilmiştir. Ayrıca, düzyazı anılarla mukayese edildiğinde de manzum anıların duygu aktarım boyutunun ne denli ön planda olduğu barizdir. Bu anlamda makalede, ben-anlatılarını çoğu zaman sadece olgusal bir yaşantı kroniği olarak değerlendirme eğilimi eleştirilmiş, onların aslında, anlatıcının yaşantısını anlamlandırma çabasında ve hafızasının seçici doğası içinde şekillenen duygusal izleri de yansıtan çok katmanlı anlatı biçimleri olduğu vurgulanmıştır.

Dolayısıyla, otobiyografik tanıklıkların resmî arşiv temelli askerî tarihyazımını tamamlayan ve yer yer revize eden alternatif kaynaklar olarak değerlendirilmesine benzer şekilde, manzum askerî ben-anlatılarının da, mensur ve olgusal içerikli anı metinleri üzerinden ele alınan askerî konuların duygusal boyutunu daha görünür kılmaya ve bu boyutu anlamlandırma yönünde önemli bir imkân sundukları söylenebilir. Zira söz konusu duygusal boyutun daha iyi anlaşılması, Osmanlı-Türk askerî tarihyazımının, son yıllarda ivme kazanan ve “duyguların tarihi” olarak anılan araştırma alanıyla daha derinlikli ve verimli bir etkileşim kurmasına zemin hazırlayacaktır. Aslında oldukça uzun soluklu bir gündem oluşturmaya aday bu metodolojik keşişmeye dair, bu çalışmanın sadece, kaynak boyutu açısından bir pencere açmaya çalıştığını; bu keşişmeyi hem yeni tespit edilecek manzum asker anılarıyla

92 Müderris Halil Hilmi, *Birinci Cihan Harbi'ndeki Hayatım*, 114.

genişletebilecek, hem de analitik olarak derinleştirebilecek yeni çalışmalar için bir basamak taşı düşme iddiasında olduğunu vurgulamak gerekir.

Elbette, manzum askerî otobiyografilerle duyguların tarihi perspektifi arasında organik bir bağ kurulacaksa, bu yalnızca metinlerdeki duyguların basitçe listelenmesi veya bir “duygu kataloğu” sunulmasıyla sınırlı olamaz. Zira duyguların tarihi yaklaşımı, yalnızca duygusal ifadelerin tespit edilmesine değil, aynı zamanda bu ifadelerin tarihsel olarak nasıl kavramsallaştırıldığına, hangi normlar çerçevesinde kabul grdğine ve zaman içinde nasıl dönüşümler geçirdiğine odaklanır. Bu bağlamda, yukarıda bazı ipuçları sunduğumuz değerlendirmeler, otobiyografik metinlerdeki duygusal ifadeler biçimleri açısından dönemselsel kavramsallaştırma ve mukayese açısından daha kapsamlı araştırmalara olan ihtiyaı açıkça göstermektedir.

Bu istikamette gündem oluşturma adına bazı yönlendirici sorular şunlar olabilir: Modern dönemdeki manzum asker anılarında duyguların ifade edildiği dil ve kavramlar, erken modern dönemin duygu söylemlerinden ne lde farklılaşmakta veya hangi sürekli-likleri muhafaza etmektedir? Belirli bir döneme (rneğin, On Yıllık Harp) ait manzum anılarda ortak bir duygu repertuarı veya ifade tarzı saptanabilir mi? Bu metinler, ait oldukları dönemin hâkim duygusal ifade normlarıyla ne lde uyum göstermekte veya onlarla çatışmaktadır? Ayrıca, bireysel duygusal boyut ile kolektif-sosyal duygusal boyut arasındaki ilişki nasıl çözümlenebilir? Manzum anılarda duygusal boyutun ne çıkması mensur anılara kıyasla belirgin biçimde farklı bir okur-muhatap kitlesi oluşturmuş mudur? Bu ve benzeri sorular, manzum asker anılarının duygusal boyutlarını anlamada duyguların tarihi perspektifinin sunduğu imkânların ve sınırlılıkların da daha iyi anlaşılmasına katkı yapacaktır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kr hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & çıkar atışması: Bu makalenin yazarı ıkar atışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tm alışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Aık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

KAYNAKÇA

1. Ben-Anlatıları

Manzum Asker Ben-Anlatıları

- Aydingün, Reşit. *Bir Askerin Yaşam Destanı*. İstanbul: Neden Kitap Yayınları, 2007.
- Binbaşı Süleyman Bey. “*Memleketim Trabzon Mahallem Tekfurçayır...*”: *Binbaşı Süleyman Bey’in Manzum Anıları*. nşr. Ömer Türkoğlu. Ankara: Kebikeç Yayınları, 1997.
- Doktor, Mehmed Fahri. *İşkodra Muhâsarası, Muhârebat-ı Mühimme, Vekâyi’-i Feci’a, Şehidlerimiz ve Mersiyeleleri: Manzûm İşkodra Târih-i Harbi*. İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1914.
- Duranoglu, Raşit. *Yanan Gönül*. Konya: Yenikitap Basımevi, 1939.
- İbrahim Oğlu Ömer. *Şehitlersırtı Destanı*. haz. M. Sarı. Çankırı: Astsubay Hazırlama Okul Komutanlığı Yayını, 1989.
- Koz, M. Sabri (ed.). *Ertuğrul Firkateyni Destanı: Kazadan Kurtulan Serdümen Hakkı Efendi’nin Kaleminden*. İstanbul: Atlas Tarih Dergisi Kitaplığı, 2011.
- Metin, Sedat. *Kıbrıs Türk Kuvvetleri Alayı – Sancak Destanı*. Ankara: Ajans Türk Yayınları, 1996.
- Müderres Halil Hilmi (Kalaycıoğlu). *Birinci Cihan Harbi’ndeki Hayatım (Sarıkamış ve Kafkas Cephesi)*. nşr. T. Taylan Durukan. İstanbul: Arı Sanat: 2023.

Manzum Sivil Ben-Anlatıları

- Akal, Mustafa vd. *Şiirsel Anılar*. İstanbul: y.y., t.s.
- Baycan, Mahmut. *Eskiler Satıyoom!...: Ardahan’dan Şiirsel Anılar ve Öyküler*. İstanbul: Kora Yayın, 2021.
- Bıçakçızade İsmail Hakkı, *Tarih-i Zafer*. İzmir: İzmir Tayyare Cemiyeti, 1924.
- Önder, Seyyid Faruk. *Dünden Bugüne: Manzum Hatıralar*. İstanbul: Günlük Ticaret Gazetecilik Neşriyat, 1992.
- Üner, Sevinç. *Manzumeler: Hatıralarım*. b.y.: y.y., 2005.
- Yıldırım, Emin. *Manzum Yazdım Öykümü ve Amcamın Karboğazı Destanı*. 2. Baskı. Ankara: Gülnar Yayınları, 2021.
- Yücel, Hasan Âli. *Dinle Benden*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Mensur Asker Ben-Anlatıları

- Abdullah Paşa. *Abdullah Paşa’nın Balkan Savaşı Hatıratı*. İstanbul: Alfa Kitap, 2012.
- Demirhan, S. Pertev. *Balkan Savaşı’nda Büyük Genel Karargâh*. İstanbul: Alfa Kitap, 2013.
- Selânikli Bahri. *Yüzbaşı. Balkan Savaşı’nda Sırp Ordusu - Batı Ordusu*. İstanbul: Alfa Kitap, 2012.

Zeki Paşa. *1912 Balkan Harbi'ne Ait Hatıratım*. Ed. H. F. Kalkan. İstanbul: Milenyum Yayınları, 2012.

Matbu Sergüzeştname, Gazavatname ve Âşık Tarzı Destanlar

Ahmed Rızâ Trabzonî. *Manzûme-i Sivastopol*. Ed. Veysel Usta. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Bosnalı İntizâmî. *Tuhfetü'l-İhvân*. Ed. C. Okuyucu - S. Yazar. İstanbul: Yazma Eserler Kurumu Yayınları, 2020.

Cahit, Öztelli (ed.). *Uyan Padişahım*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1976.

Çavuşoğlu, Mehmed (ed.). *Yahyâ Bey ve Divânından Örnekler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1983.

Elçin, Şükrü. *Akdeniz'de ve Cezâyir'de Türk Halk Şâirleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

Erkılıç, Hasan (ed.). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yakma Destanlar*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1999.

Hüseyin Râci Efendi. *Zağra Müftüsünün Hatıraları: Târihçe-i Vak'a-i Zağra*. Ed. M. Ertuğrul Düzdâğ. İstanbul: İz, 1990.

Kıvâmî. *Fetihnâme*. Ed. C. V. Uygur. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

Koz, M. Sabri (ed.). "31 Mart Şehidi Trabzonlu Mülâzım İlyas'ın Destanı". *Müteferrika* 47 (2015), 3-36.

Koz, M. Sabri (ed.). "Çanakale Zaferi ile İlgili Bir Destan". *Türk Folklor Araştırmaları* 13/265 (1971), 6063-6065.

Koz, M. Sabri (ed.). "Napolyon'un Mısır'ı İşgali ve İki Destan". *Türk Folklor Araştırmaları* 14/271 (1972), 6230-6232.

Merâhî. *Fetihnâme-i Sigetvar*. Ed. A. Arslantürk - M. Kaçar. İstanbul: Okur Kitaplığı, 2012.

Salih Hayrî. *Kırım Zafernâmesi - Hayrâbâd*. Ed. Necat Birinci. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Tulû'î. *Paşa-Nâme*. Ed. O. Suliman. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2020.

Vuslatî Ali Bey. *Gazâ-nâme-i Çebrin*. Ed. M. İsen - İ. H. Aksoyak. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2003.

2. Tezler, Makaleler, Kitaplar

Afacan, Şeyma. "Duygular Tarihi: Bir Ezber Bozma Alanı". *Edebiyatın Duygu Haritası*. Ed. Esra Dicle. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022, 13-40.

Afacan, Şeyma. "Normların Ötesinde: Tarih, Edebiyat ve Duygular Üzerine Birkaç Not". *Edebiyat ve Duygular*. Ed. Hazal Bozyer. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.

Aksakal, Hasan. *Türk Politik Kültüründe Romantizm*. 2. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.

- Balım, Ali. *Destanlar ve Türküler*. Ankara: Emek Basım, 1957.
- Beşikçi, Mehmet. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
- Beşikçi, Mehmet. *Cihan Harbini Yaşamak ve Hatırlamak: Osmanlı Askerlerinin Cephe Hatıraları ve Türkiye'de Birinci Dünya Savaşı Hafızası*. 3. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınevi, 2024.
- Bilgin, Mehmet. *Teşkilât-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017.
- Boddice, Rob. *The History of Emotions*. 2. Baskı. Manchester: Manchester University Press, 2023.
- Boratav, Pertev Naili. *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. 4. Baskı. İstanbul: Bilgesu Yayınevi, 2016.
- Bourke, Joanna. "The Emotions in War: Fear and the British and American Military, 1914-45". *Historical Research* 74/185 (Ağustos 2001), 314-330.
- Bozkurt, Kenan. "Yüreği Vatan Aşkıyla Atan Bir Şâir: Yûsuf Hâlis Efendi ve Şehnâme-i Osmânî'si". *Türk ve İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 20 (Mart 2019), 503-554.
- Çakır, Ömer. *Türk Şiirinde Çanakkale Muharebeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2004.
- Çobanoğlu, Özkul. *Âşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*. 2. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2021.
- Dindar Negiş - Mehmet Beşikçi. "Muhasara, Muharebe, Manzume: Mehmed Fahri Paşa'nın Manzum Anılarında Balkan Harbi'nde İşkodra Kuşatması, 1912-1913". *Journal of Balkan and Black Sea Studies* 14 (2025), 1-28.
- Dindar Negiş. *Mehmed Fahri Paşa'nın Manzum İşkodra Târib-i Harbi Adlı Eserinin Edebî ve Tarihî Tablil ve Tenkidi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Elçin, Şükrü. *Halk Edebiyatına Giriş*. 8. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Erkan, Mustafa. "Gazavatnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Eylül 2025).
- Ertaş, Mehmet Yaşar. "Bir Benlik İnşası Olarak Kendini Yazmak ve 18. Yüzyılda Sıradan Bir Osmanlı Kâtibinin Benlik Algısı". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi / The Journal of Ottoman Studies* 64 (2024), 327-351.
- Gürman, Ferik Abdurrahman Nafiz. – Mirliva Kiramettin Kocaman. *1912-1913 Balkan Harbinde İşkodra Müdafaası*. 2 Cilt. Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği X. Şube Askerî Matbaa, 1933.
- Yüzbaşı Naci Efendi. *Balkan Savaşı'nda Edirne Kuşatmasına Ait Harp Ceridesi*. İstanbul: Alfa Kitap, 2013.

- Gökalp, Haluk. *Eski Türk Edebiyatında Manzum Sergüzeştânâmeler*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Karahasanoglu, Selim. "Ben-Anlatıları: Tarihsel Kaynak Olarak İmkanları, Sınırları". *Turkish History Education Journal* 8/1 (2019), 211-230.
- Karahasanoglu, Selim. "Hakir ile Fakir, Ben ile Biz: Osmanlı-Türk Toplumunda Kendini Anlatmanın Dayanılmaz Hafifliği". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi / The Journal of Ottoman Studies* 64 (2024), 11-26.
- Kitapçı Bayrı, Buket. *Diğer-ı Rum'dan Hikâyeler: Hareketli Sınırlar, Değişen Kimlikler (13.-15. Yüzyıllar)*. Çev. Zeynep Rona. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2025.
- Komatsu, Kaori. *Ertuğrul Faciası: Bir Dostluğun Doğuşu*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1992.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*. 3. Baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1981.
- Köprülü, M. Fuad. *Saz Şairleri*. 3. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Kuzmics, Helmuth. "War and the Military." *Research Handbook on the Sociology of Emotion: Institutions and Emotional Rule Regimes*. Ed. Helena Flam. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2024, 357-380.
- Levend, Ağah Sırrı. *Gazavatnameler ve Mihaloğlu Ali Bey Gazavatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956.
- Levend, Ağah Sırrı. *Türk Edebiyatı Tarihi I: Giriş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Lynn II, John A. "The Intersection of Military History and the History of Emotions: Reconsidering Fear and Honour in Ancien Régime Warfare". *British Journal for Military History* 6/2 (2020), 23-40.
- Okay, Orhan. "Hâtırat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 16/445-449 (erişim 13 Eylül 2025).
- Ong, Walter J. *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözü'nün Teknolojileşmesi*. Çev. S. Postacıoğlu Banon. 5. Baskı. İstanbul: Metis, 2010.
- Plamper, Jan. *The History of Emotions: An Introduction*. Çev. Keith Tribe. Oxford: Oxford University Press, 2022.
- Parmaksız, Mehmet Nuri. *Türk Edebiyatında Ağıt Yakma Gelenegi ve Ağıt-Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2010.
- Sarı, Mehmet. *Gelibolulu Za'îfi Muhammed - Gazavat-ı Sultan Murad Han: İnceleme (Ses Değişmeleri, Denzeşmeleri ve Uyumlar), Metin - Sözlük*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Sona, İbrahim - Dindar Negiş. "İstanbul'un İşgali'nden Lozan Barış Konferansı'na: Bıçakçızade İsmail Hakkı'nın *Tarih-i Zafer'i*". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 19 (2023), 317-338.
- Şirin, İbrahim. "Osmanlı Kadın Ben-Anlatılarının Kadın Tarihi Çalışmalarında Kullanım Değeri". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 64 (2024), 447-478.

Tavukçu, Orhan Kemal. “Sergüzeştname”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Eylül 2025).

Tekgöl, Nil. “Duyguların Tarihi: Edebî Eser Olarak Osmanlı Belgelerine Yeni Bir Bakış Önerisi”. *Edebiyat ve Duygular*. Ed. Hazal Bozyer. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023, 17-35.

Tulum, Muhammed Emir. “Manzum Fetihnâmelerin Tarihî Kaynak Değeri”. *Kadim* 5 (Nisan 2023), 1-17.

Yılmaz, Gülay. “Janissaries in the Making: Coerced Labor and Chivalric Masculinity in the Early Modern Ottoman Empire”. *Labor History* 64/3 (Mart 2023), 238-255.

The Turkish Straits in British Strategy (1774-1923): Geography Balancing the Ottoman Empire, Britain, and Russia

İSMAİL EDİZ*

ABSTRACT

This article examines the strategic impact of geography on British foreign policy-making through the case of the Turkish Straits. It argues that geography functioned as a structural modifier, which shaped Britain's long-term diplomatic and military strategy between two contrasting paradigms. These are the policies of closure of the Straits, designed to contain Russia, and the policy of freedom, intended to preserve British naval access. Drawing on diplomatic records and treaty developments from the late 18th century through the post-World War I period, the study shows how Britain's shifting approaches to the Straits were driven not merely by immediate geopolitical changes but by persistent geographic constraints. The findings demonstrate the enduring influence of geographic chokepoints in shaping the logic and limits of great power diplomacy.

Keywords: Geography, Ottoman Empire, British Strategy, Turkish Straits, Russia.

İNGİLİZ STRATEJİSİNDE TÜRK BOĞAZLARI (1774-1923): OSMANLI İMPARATORLUĞU, İNGİLTERE VE RUSYA'YI DENGLEYEN COĞRAFYA

ÖZ

Bu makale, coğrafyanın İngiliz dış politika yapımı üzerindeki stratejik etkisini Türk Boğazları örneği üzerinden incelemektedir. Çalışmanın temel argümanı, coğrafyanın iki zıt paradigma arasında Britanya'nın uzun vadeli diplomatik ve askeri stratejisini şekillendiren yapısal bir değiştirici işlevi gördüğüdür. Bunlar, Rusya'yı kontrol altına almak için tasarlanan kapatma politikası ve Britanya'nın deniz erişimini korumayı amaçlayan özgürlük politikasıdır. 18. yüzyılın sonlarından I. Dünya Savaşı sonrası döneme kadar diplomatik kayıtlar ve anlaşmalardan yararlanan çalışma, Britanya'nın Boğazlar'a yönelik değişen yaklaşımlarının yalnızca anlık jeopolitik değişikliklerden değil, aynı zamanda kalıcı coğrafi kısıtlamalardan kaynaklandığını göstermektedir. Bulgular, coğrafi dar geçitlerin büyük güç diplomasinin mantığını ve sınırlarını şekillendirmedeki kalıcı etkisini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Coğrafya, Osmanlı İmparatorluğu, İngiliz Stratejisi, Türk Boğazları, Rusya.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 15 Haziran 2025 | Date Received: 15 June 2025
Kabul Tarihi: 5 Ekim 2025 | Date Accepted: 5 October 2025

ATIF | CITATION

Ediz, İsmail. "The Turkish Straits in British Strategy (1774-1923): Geography Balancing the Ottoman Empire, Britain, and Russia". *Kadim* 10 (October 2025). 49-83. doi.org/10.54462/kadim.1720292

* Assoc. Prof., Sakarya University, Faculty of Political Sciences, Department of International Relations, ismailediz@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3058-3305.

INTRODUCTION

The Turkish Straits have long stood as a geographical fulcrum shaping empires' security anxieties and strategic designs. As narrow maritime arteries binding the Black Sea to the Mediterranean, they emerged as structural determinants of great power diplomacy. Britain, whose imperial supremacy depended on naval dominance and the secure passage to India and beyond, regarded the Straits as an indispensable hinge in the architecture of global commerce. Russia, confined within the enclosed basin of the Black Sea, perceived them as the essential outlet to the Mediterranean's coveted "warm waters" and thus a recurrent object of ambition and contestation. On the other hand, for the Ottoman Empire, the ability to command and defend these narrow waters was not merely a matter of strategic advantage but a question of survival, safeguarding the capital, sustaining imperial sovereignty, and preserving a fragile balance against encroaching great powers. In this context, the Straits' geography did not remain a silent backdrop; it exerted itself as an active force, shaping interests, constraining choices, and directing foreign policy trajectories.

This study explores how the Turkish Straits' geography functioned as a structural determinant of British foreign policy from the late eighteenth century to the post-World War I period. The central question addressed is how the Straits shaped Britain's strategy and diplomacy. Three sub-questions guide the study: how British perceptions of the Straits evolved with shifting geopolitical balances; why Britain at times upheld Ottoman sovereignty and at other times sought to curtail it; and how Britain attempted to reconcile structural maritime interests with emerging multilateral legal frameworks. The central argument is that the geography of the Straits consistently acted as a structural modifier of British policy, creating enduring incentives for both closure and freedom. Britain's overarching foreign policy objective was to preserve imperial security and maintain maritime supremacy, particularly safeguarding the sea route to India and the Suez. This prevented any rival, especially Russia, from gaining control over the Bosphorus and the Dardanelles. In the context of the Straits, Britain consistently sought to maintain the balance of power in Europe, preserve the Ottoman Empire as a buffer, and ensure the freedom of imperial sea lines of trade. To achieve these aims, Britain employed alternating strategies depending on historical circumstances. In the 19th century, it adopted the policy of closure, codified in treaties such as the 1841 Straits Convention and the 1856 Treaty of Paris, which barred Russian warships from passing through the Straits.¹ This strategy used international law and alliances to lock Russia inside the Black Sea. In the post-World War I period, Britain shifted to a policy of freedom of the Straits, seeking guaranteed access for its own navy to the Black Sea. This strategy involved proposals for demilitarisation, League of Nations oversight, and international commissions, which reflect declining British power and the need for multilateral solutions. In both phases, geography conditioned British strategy and diplomacy, ensuring that the bottleneck of the Straits remained a focal point of imperial security.

From this structural perspective, a series of hypotheses emerge. The Straits determined strategic priorities for Britain because they formed a vital corridor to India and, later, to the Suez Canal. Their preservation under Ottoman sovereignty ensured imperial cohesion

1 For a comprehensive overview of agreements, conventions and contracts related to Turkish Straits, see United States Department of State, *The Problem of the Turkish Straits* (Washington: U.S. Government Printing Office, 1947).

and protected the maritime economy of the Eastern Mediterranean. Britain's commercial supremacy was thus structurally tied to denying Russia control of the Straits and preventing rival powers from altering the balance of power. On the other hand, due to its geography, Russia's strategic goals reflected a vision opposite to that of Britain. Whereas Russia's confinement to the Black Sea imposed an enduring drive for expansion through the Straits toward the Mediterranean, Britain's reliance on global sea lines of communication compelled it to resist such access. Thus, the same geographic chokepoint generated opposed strategies, which highlights how geography acted as the structural determinant of rivalry. Geography also played a direct role in shaping the evolution of diplomacy and alliance strategies. Shifting alliances among the Ottoman Empire, Britain, Russia, and France, primarily shaped by their strategic interests in the Straits, would elucidate this dynamic. For Russia, geography imposed persistent constraints. The Black Sea, closed from world markets, made access to the Bosphorus and Dardanelles indispensable. The lack of warm-water outlets structurally limited Russia's trade and industrial development, which compelled repeated attempts to expand toward the Straits. The vulnerability of Russian exports to external control reinforced the urgency of secure passage, while control over the Straits promised both economic integration with Europe and the capacity for global power projection. These hypotheses lead to a broader structural proposition. If a great power lacks secure access to strategic maritime passages or forward bases, its capacity to project power and sustain its status as a global actor is severely constrained.

The literature on the Turkish Straits consistently underscores their significance as both a strategic chokepoint and a site where geography imposes powerful structural constraints on international politics. From the early foundations of classical geopolitics, scholars have emphasized that geography is not a passive stage but an enduring determinant of state behavior. Halford Mackinder's Heartland Theory demonstrated the view that spatial positioning and access to maritime corridors condition the distribution of global power, while Gray and Sloan later argued that "geography endures while strategy adapts", which highlighted the asymmetry between fixed spatial realities and the flexibility of political choices.² Applied to the Straits, these theoretical insights help explain why Britain, Russia, and Turkey consistently treated control of the Bosphorus and Dardanelles as central to their foreign policies. Historical accounts reinforce this structural reading. Yusuf Hikmet Bayur reveals the intense diplomatic maneuvers in the years immediately preceding World War I, which illustrate how the Straits problem was embedded in both Ottoman survival strategies and great-power rivalries.³ Robert J. Kerner underscores Russia's diplomatic maneuvers during World War I, particularly the agreement in 1915, which shows how geographic imperatives drove the quest for Istanbul and the Straits.⁴ A. L. MacFie places British diplomacy at the forefront, while emphasizing how naval and imperial commitments shaped Britain's preference for internationalization and demilitarization.⁵ His work reveals Britain's recurring dilemma that was balancing recognition

2 Halford J. Mackinder, "The Geographical Pivot of History", *The Geographical Journal* 23/4 (1904), 421-437; Colin S. Gray - Geoffrey Sloan, "Why Geopolitics", *Geopolitics, Geography and Strategy*, ed. Colin S. Gray - Geoffrey Sloan (London: Frank Cass, 1999), 3.

3 Yusuf Hikmet Bayur, "Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906-1914)", *Belleten* 7/28 (20 October 1943), 89-218.

4 Robert J. Kerner, "Russia and the Straits Question, 1915-17", *The Slavonic and East European Review* 8/24 (1930), 589-600.

5 A. L. MacFie, "The Straits Question: The Conference of Lausanne (November 1922-July 1923)", *Middle Eastern Studies* 15/2 (1979), 211-238; A. L. MacFie, "The Straits Question in the First World War, 1914-18", *Middle Eastern Studies* 19/1 (1983), 43-74.

of Turkish sovereignty with the necessity of guaranteeing maritime freedom, a tension less ideological than geographic in origin. A *longue duree* approach is offered by Anadi Bhusan Maity that traces the issue from antiquity to the mid-twentieth century.⁶ Maity emphasizes the Straits' dual economic and strategic roles, while observing how their location at the crossroads of Europe and Asia consistently shaped great-power politics across centuries. The same maritime bottleneck that influenced the diplomacy of Catherine II and Palmerston remained decisive at Lausanne and Montreux. International law scholarship adds another layer to this discussion. Erik Brüel underscores how geography drove successive attempts to regulate passage through treaties such as the London Convention (1841), the Treaty of Paris (1856), and the Montreux Convention (1936).⁷ Yet, as Brüel shows, these arrangements often proved fragile, undermined by shifts in the balance of power; the geographic centrality of the Straits rendered their legal codification inherently unstable. Cemil Bilsel offered one of the earliest systematic analyses of the Straits from the perspective of international law and Turkish diplomacy.⁸ He framed the Straits as both a legal arrangement and a geopolitical problem. Bilsel underlined the historical necessity of Turco-Russian relations and showed how sovereignty, security, and diplomacy intersected in the Straits question. Hurewitz reinterpreted the Straits issue as a product of persistent geopolitical ambition rather than valid legal rights.⁹ Rozakis and Stagos offer a comprehensive study of the Turkish Straits by combining historical, political, and legal perspectives.¹⁰ They trace the issue from antiquity to the Montreux regime and analyze its distinct status within the broader law of the sea framework.

The present study diverges in scope and method within this extensive historiography. This research explicitly integrates geography into a structural-constraint framework. Rather than treating geography as background context, it advances the thesis that geography functioned as a primary independent variable shaping the formation of British strategy over the Straits. Situated within realist theory, the study bridges historical narrative with theoretical explanation. It demonstrates that Britain's alternating policies of closure and freedom of the Straits were not merely tactical adjustments but structurally conditioned responses to a persistent geographic dilemma. In this way, the contribution lies in reframing the Straits as a contested diplomacy site and a structural constraint that continually compelled Britain to recalibrate its diplomacy, naval posture, and legal initiatives. Earlier scholarship emphasized diplomatic bargains, treaty provisions, or balance of power politics; this study instead foregrounds geography as the enduring factor that is shaping both strategic interests and the instability of international arrangements. Doing so addresses a clear gap in the literature and demonstrates that geography, often dismissed as static, operates as a dynamic determinant of foreign policy and great-power rivalry. In this way, it reframes the "Eastern Question" not only as a diplomatic puzzle but as a geopolitical one rooted in immutable geography. The Turkish Straits thus exemplify how chokepoints of global commerce and security continue to

6 Anadi Bhusan Maity, "The Problem of the Turkish Straits," *The Indian Journal of Political Science* 15/2 (1954), 134-152.

7 Erik Brüel, *International Straits: A Treatise on International Law* (Copenhagen: Nyt Nordisk Forlag, 1947).

8 Cemil Bilsel, "The Turkish Straits in the Light of Recent Turkish-Soviet Russian Correspondence," *The American Journal of International Law* 41/4 (1947), 727-747.

9 John C. Hurewitz, "Russia and the Turkish Straits: A Revaluation of the Origins of the Problem," *World Politics* 14/4 (1962), 605-632.

10 Christos L. Rozakis - Petros N. Stagos, "The Turkish Straits," *International Straits of the World*, ed. G. J. Mangone (Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1987), 15-25.

condition state strategies regardless of ideology, regime type, or short-term political interests, and reaffirm the centrality of geography in shaping world politics.

Methodologically, this study adopts a qualitative historical analysis based on treaties, diplomatic correspondence, and memoranda as primary sources, supplemented by secondary literature in strategic studies and international history. This approach enables tracing continuity and change across diplomatic eras while situating them within a broader structural and geographical logic. The article is structured to develop this argument in a logical progression. The first section sets out the policy of closure. It examines the nineteenth-century policy of Britain's closure and collaboration with the Ottomans and other European powers to institutionalize restrictions on Russian warship access. The second stage, the post-World War I policy of freedom, analyzes Britain's strategic shift as it sought to secure its own naval passage under new conditions of nationalism and shifting power balances. This section examines British efforts to safeguard access through demilitarization schemes, League of Nations oversight, and strategic compromise, which underscores how the new international environment reshaped Britain's long-standing approach to the Straits. The conclusion synthesizes these findings to argue that British strategy over the Straits cannot be understood apart from the geographic structure of the waterways, which persistently conditioned policy choices and limited the scope of imperial diplomacy.

1. Theoretical Propositions: Geography as a Structural Constraint in Foreign Policy and Strategy

Geography is not merely a passive stage upon which history unfolds, but it is an active structural force shaping the behavior of states. Morgenthau stresses that geography stands out as the most stable among the various foundations of national power. Unlike military capabilities or economic resources, which fluctuate over time, geography forms a constant framework that shapes states' power potential and strategic options.¹¹ It influences human settlement, economic life, and cultural practices and defines vulnerabilities, alliances, and strategic outlooks. States situated along critical corridors or chokepoints naturally accrue leverage in projecting power, while geographically constrained nations often struggle to overcome their limitations.¹² This dynamic underscores Spykman's reminder that natural features such as seas, rivers, and mountains do not change with political winds, but persist and define strategic behavior.¹³ These constraints cannot be wished away; they must be managed. Taliaferro similarly stresses that geography influences whether states emulate, innovate, or persist with existing strategies.¹⁴

The role of geography in world politics has been recognized from the earliest geopolitics theories to contemporary international relations debates. Halford Mackinder's Heartland thesis linked territorial control to global dominance, while Alfred Thayer Mahan emphasized

11 Hans J. Morgenthau, *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace* (New York: Alfred A. Knopf, 1948), 80.

12 A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

13 Sarah Scholvin, *The Geopolitics of Regional Power: Geography, Economics and Politics in Southern Africa* (Farnham: Ashgate, 2016), 274-283.

14 Jeffrey W. Taliaferro, *Balancing Risks: Great Power Intervention in the Periphery* (Ithaca: Cornell University Press, 2004), 214.

maritime geography and sea power as determinants of national strength.¹⁵ Kenneth Waltz's structural realism and the work of Colin Gray and Geoffrey Sloan have revived attention to geography as an enduring structural constraint.¹⁶ According to Gray, geography may be considered the mother of strategy, as the spatial configuration of land and sea shapes both the strategic policies of individual states and the collective orientations of alliances. It exerts a dual conditioning influence and highlights the asymmetry between mutable political choices and fixed spatial realities.¹⁷

Geography, a structural modifier of power, magnifies or mutes the reach of states. Landlocked powers like Russia face economic and diplomatic disadvantages, while maritime powers like Britain translated insularity into global naval supremacy. Britain is in a position, separated by the English Channel, yet close enough to continental Europe. It enabled both natural defense and seaborne projection, which provided the foundation for its imperial trade system. Similarly, America's oceanic buffers encouraged both isolationism and eventual global expansion.¹⁸ At the same time, geographic burdens can constrain rising powers: Germany's central position exposed it to two-front wars, while the Ottoman Empire's dispersed territories created perpetual overextension.¹⁹ The Straits, on the other hand, constitute a critical factor in how states secure their survival. The rise and fall of empires reflects this interplay. Spain's decline after the loss of Gibraltar, Italy's maritime weakness following the loss of Corsica and Malta, and the Ottoman reliance on Red Sea chokepoints illustrate how strategic passages shape power trajectories.²⁰ Geography thus functions as a source of advantage and a constant modifier of vulnerability. Geography exerts its most substantial influence through narrow passages that funnel trade and military routes. Mahan observed that control of maritime arteries such as the Mediterranean or English Channel dictated the regional power balance.²¹ Today, strategic studies extend this insight to passages such as the Straits of Malacca or Bab el-Mandeb. In these spaces, geography concentrates geopolitical risk, intensifies rivalry, and makes legal regimes fragile. The Turkish Straits are a paradigmatic case: their geography funnels the ambitions of continental powers like Russia and the maritime priorities of Britain into direct conflict, transforming the Bosphorus and Dardanelles into perpetual diplomatic flashpoints.

While classical geopolitics offered deterministic accounts and structural realism largely abstracted away from geography, contemporary scholarship has yet to fully theorize geography as a persistent structural constraint. Much work addresses geography descriptively, mapping vulnerabilities or cataloguing chokepoints, but fewer studies conceptualize geography as both material reality and strategic narrative shaping foreign policy over time. This study situates

15 Alfred Thayer Mahan, *The Influence of Sea Power upon History, 1660-1783* (Boston: Little, Brown & Co., 1902); Mackinder, "The Geographical Pivot of History"

16 Kenneth N. Waltz, "Structural Realism after the Cold War" *International Security* 25/1 (2000), 5-41.

17 Gray - Sloan, "Why Geopolitics" 3.

18 Robert D. Kaplan, *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us about Coming Conflicts and the Battle Against Fate* (New York: Random House, 2012), 31.

19 Saul Bernard Cohen, *Geopolitics: The Geography of International Relations* (Lanham: Rowman & Littlefield, 2009), 179.

20 Mahan, *The Influence of Sea Power*, 18-19; For a study analyzing the Ottoman Empire's maritime strategies and rival powers like Spain, Portugal, and Italy in the Mediterranean through the lens of geography as an independent variable, see İsmail Ediz, "Mediterranean Prisoners Versus Guardians of Narrow Passages: Ottomans' Geography, Maritime Strategies and Their Rivals During the Age of Exploration," *Tarih İncelemeleri Dergisi* 40/1 (Temmuz 2025), 43-80.

21 Mahan, *The Influence of Sea Power*, 16.

itself within a framework emphasizing how geography interacts with systemic pressures to shape foreign policy. Unlike approaches that foreground ideology or leadership alone in foreign policy analysis, this perspective underscores geography as an enduring external logic. It addresses that gap by examining the Turkish Straits as a prism for understanding how geography structures strategy. Britain's alternating policies of closure and freedom of the Straits illustrate the structural tension between geographic fixity and strategic adaptation. The study contributes by integrating strategic geography into foreign policy analysis, showing how enduring spatial realities condition the actors' diplomacy, international law, and maritime posture. From this theoretical framework emerges a central hypothesis: If a great power lacks secure access to vital maritime passages or forward bases, its capacity to project power and sustain great power status is severely constrained. Conversely, control or allied access to these chokepoints enhances resilience, reach, and global influence. This hypothesis will be tested through the historical case of the Turkish Straits, tracing Britain's fluctuating strategies from the late eighteenth century to the aftermath of World War I.

2. Russia's Quest for Hegemony over İstanbul and Britain's Strategy of Locking Russia in the Black Sea

The case of the Turkish Straits demonstrates how geography, sovereignty, strategic calculations, and diplomacy have long intersected, with effects that persist in contemporary geopolitics. Their control determined trade routes, security, and political dominance, from the Trojan War to the rise of Athens, Rome, Byzantium, and the Ottoman Empire. Geography made them the permanent axis of conflict and expansion, while embedding the Straits at the center of ancient and modern world power struggles.²² The Black Sea and the Turkish Straits history reveals the persistent struggle between the Ottoman Empire and foreign powers, especially Britain and Russia, over control of this strategically vital waterway.²³ The geography of the Straits, narrow passages connecting the Black Sea to the Mediterranean, magnifies their importance in foreign policy and military strategy. Controlling one of the two Straits prevents ships from passing from one sea to another, while maintaining both makes such passage possible.²⁴ Whoever controls the Bosphorus and Dardanelles effectively controls naval access between two major seas. This gives a sovereign a unique position as gatekeeper and regional power broker. The Straits' geography constituted a strategically indispensable corridor, central to the Ottomans' survival and the security calculations of Russia and Britain.²⁵

At the height of its power in the 17th century, the Ottoman Empire exercised complete and exclusive sovereignty over the Bosphorus, the Dardanelles, the Sea of Marmara, and the entire Black Sea coast. The Straits were treated as internal waters, with the Sultan holding absolute authority to regulate or deny passage to any foreign ships, whether commercial or military. For centuries, foreign vessels were forbidden from navigating beyond the Dardanelles into

22 Rozakis - Stagos, "The Turkish Straits", 15.

23 For a study that examines the status of the straits in a historical context, see Bülent Şener, "Türk Boğazları'nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Statüsü", *Tarih Okulu Dergisi* 2014/17 (Aralık 2013).

24 Bayur, "Boğazlar Sorununun Bir Evresi," 89-218.

25 Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question, 1870-1887* (Bloomington: Indiana University Press, 1973), 14.

the Black Sea, and cargoes destined for Black Sea ports had to be transferred to Ottoman ships. This strict policy aimed to protect the security of İstanbul and maintain Ottoman dominance over the region. However, the balance began to shift in favor of Russia at the end of the 17th century. Russia's geopolitical ambitions were constrained by both natural and political barriers, as its access to open seas was blocked by the ice-bound Baltic, dominated by Sweden and Denmark, and by the Ottoman Empire's control of the northern Black Sea coast, the Bosphorus, and the Dardanelles.²⁶ At the end of the 17th century, while Russia expanded southward, it captured Azov in 1696 and demanded access to the Black Sea for commerce.²⁷ Once Russia gained control of key river outlets to the Black Sea, such as the Dnieper and the Don, the latter linked to the Black Sea through the Sea of Azov, it could legitimately assert riparian status, inevitably altering the fundamental situation.²⁸

The Ottoman Porte vehemently opposed this, fearing that a Russian naval presence would threaten İstanbul's security.²⁹ This resistance fueled decades of conflict. Over time, through treaties such as Küçük Kaynarca in 1774, the Ottomans reluctantly granted Russia the right to free navigation in the Black Sea and passage through the Straits under stringent conditions. This marked the beginning of the end of Ottoman exclusivity over the Black Sea and introduced the Straits into international law.³⁰ Despite these concessions, the Ottoman government maintained strict control over the passage of Russian ships, which required permissions and inspections to preserve its sovereignty.³¹ Though it gained merchant access through the treaty, Russia saw this as fragile and aimed for dominance through war or partition. Catherine II promoted liberating İstanbul and reviving the Eastern Christian Empire. From Catherine II onward, Russian policy consistently sought to undermine the Ottoman Empire and transform the Black Sea into a springboard for controlling the Straits and gaining access to the Mediterranean, central to Russia's geopolitical ambitions.³² However, this conflicted with the interests of other European powers, which led to frequent proposals to divide the Ottoman Empire, with İstanbul designated for Russia and Egypt for France. This rivalry over the Straits demonstrates how geography sets enduring parameters for state behavior. For the Ottomans, the Straits functioned as a natural bulwark preserving imperial security; for others, they were the geographic key to being a global power. The struggle illustrates how chokepoints embed structural incentives and constraints into foreign policy, which makes geography not a backdrop but an active driver of geopolitical contestation.

This issue involved the safety of İstanbul, the potential use of the Straits by Russian naval forces, and the ability of other powers to threaten Russia through the Black Sea. Over a century, this became a primary strategic concern where the Ottomans' role diminished,

26 Rozakis - Stagos, "The Turkish Straits," 16.

27 Alan W. Fisher, "Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 21/2 (1973), 161-174.

28 Hurewitz, "Russia and the Turkish Straits," 605-632.

29 For a detailed study on Russia's policy on the Straits and the Eastern Question, see Sergey Goryanov, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi* (İstanbul: Ötüken, 2006).

30 Kemal Beydilli, "Boğazlar Meselesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (erişim 2 Ekim 2025); see Bing Bing Jia, *The Regime of Straits in International Law* (Oxford: Clarendon Press, 1998) for a detailed legal status quo of the Straits all over the World.

31 The National Archives (TNA), CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits", November 15, 1922.

32 Rozakis - Stagos, "The Turkish Straits," 19.

and the contest became primarily between Russia and Western powers.³³ Despite adopting a non-conquest policy, Russia's ambition for naval supremacy in the Straits remained constant and aroused suspicion from Britain. Russian diplomacy sought exclusive access to the Straits for its warships, and this provoked consistent British distrust that shaped relations until 1907. Even peaceful cooperation was viewed as a potential step toward long-term Russian dominance. Until 1915, Britain followed a closing of the Straits policy, aimed at keeping the Russian Black Sea fleet out of the Mediterranean rather than ensuring the British fleet's entry into the Black Sea. British politicians believed that, since the Straits were closer to Russian naval bases than Britain's own, keeping them close to the Russian fleet rather than open to the British fleet was preferable.³⁴

The Straits issue was central to Ottoman-Russian-British relations and integral to the European balance of power. Although commercial significance relatively declined in the 16th century, its military and strategic value grew steadily into the 19th century.³⁵ Control of the Straits remained pivotal to Britain, Russia, and the Ottoman Empire, as these waterways were vital to military security, economic interests, and imperial ambitions, all of which drove their diplomacy and alliances.³⁶ From the mid-19th to the early 20th century, British policy on the Straits centered on blocking Russian naval access while maintaining a fragile regional balance of power.³⁷ On the other hand, Russia sought to escape its near-landlocked constraints from the early 19th century.³⁸ The 1904 incident during the Russo-Japanese War, where Russian ships abused commercial cover to conduct military operations, emphasized Russia's ambition to overcome constraints, further solidified Britain's stance against any unilateral exploitation of the Straits.³⁹

Geographical limitations imposed significant burdens on Russia, foremost among these was the economic strain. The prohibitive overland transport cost meant uninterrupted maritime access was essential for commerce, national prestige, and security. The geographical confinement of the Black Sea structurally determined Russia's dependence on the Straits for access to European and global markets. Its long-standing desire for warm-water access has historically driven its confrontational posture toward the Straits. By the beginning of the twentieth century, Russia's exports through the Straits had accounted for an average of 45% of the Empire's total exports.⁴⁰ The Straits were Russia's vital economic and strategic lifeline, carrying over 87% of its grain exports and most of its oil, manganese, and iron to world markets. The inability to transport goods exported via the Straits by rail, because railway transport was much more expensive, underscores the decisive role of geography in shaping trade patterns. Transportation costs were a major concern, and it was necessary to reduce them. The commodities passing through the Straits, such as wheat and raw materials,

33 TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

34 TNA, FO E 13027/27/44, "Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits" November 15, 1922.

35 Nevzat Ünlü, *The Legal Regime of the Turkish Straits*, ed. G. J. Mangone (The Hague: Kluwer Law International, 2002), 11.

36 Ünlü, *The Legal Regime of the Turkish Straits*, 11.

37 Erik Goldstein, "Great Britain and Greater Greece 1917-1920", *The Historical Journal* 32/2 (1989): 339-356.

38 Hurewitz, "Russia and the Turkish Straits", 605-632.

39 TNA, FO E 13027/27/44, "Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits"; During the Russo-Japanese War, when two Russian volunteer fleet vessels passed through the Straits disguised as merchantmen and committed hostile acts in the Red Sea, Britain protested, leading to the revocation of their commissions and the payment of reparations.

40 Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question*, 17.

are heavy but low in value. This makes them economically unviable for overland shipment without losing competitiveness in foreign markets. This geographical dependence was dramatically demonstrated during the Italo-Turkish War. Ottomans' temporary closure of the Straits inflicted a monthly loss of 30 million rubles on Russia, which reveals the strategic economic vulnerability of this maritime route.⁴¹ The Russian position on the Straits in the early 20th century reflected a strategic doctrine linking geography, industrial development, and economic security. Russia's lack of warm-water access hindered its economic development and pushed it toward expansionist ambitions over the Bosphorus and Dardanelles. Control, or at least assured authority, over the Straits was deemed indispensable for safeguarding Russia's expanding southern industrial base and the Black Sea trade from both geopolitical whims and wartime disruptions.

Geography also profoundly shaped Russia's naval strategy, as access to the Mediterranean would remove the burden of maintaining multiple costly fleets. The Straits were considered a strategic lifeline, indispensable to national security and great power status. By controlling the Bosphorus and Dardanelles, Russia could secure its Black Sea fleet, reduce naval expenditures, guarantee Mediterranean access, and extend its influence into the Balkans and Asia Minor. Freedom of the Straits was therefore viewed as a non-negotiable geopolitical necessity, since only direct control could transform the Black Sea fleet into a true open-sea navy while limiting the need for several separate major fleets.

The straits also guaranteed Russia's great power status. Control of the Bosphorus and the Dardanelles would open the gates of the Black Sea and the Mediterranean to Russian influence and provide a base for expansion into the Balkans and Asia Minor, regions of deep historical interest to Russia. Russia considered this solution, the only one consistent with its status as a Great Power and essential for fulfilling its global mission. These could only be completed by establishing its authority over the Straits, thereby resolving the Straits question once and for all. The Straits would allow them to safeguard the coasts more effectively, since the narrow geography concentrated movement and made control easier.⁴² Thus, the Straits question can only be solved through direct Russian control over the Bosphorus, the Dardanelles, the Aegean islands, and an adequate hinterland. Only then would Russia's possession in the region be secure, and both its economic and strategic concerns, whether active or passive, would be resolved in a firm and final manner.

Motivated by these aims and apprehensions, Russian policy toward the Straits in the early nineteenth century transformed from pursuing religious conquest into a calculated quest for strategic dominance. This evolution was marked by a series of shifting alliances and treaties that reflected the broader geopolitical contest among the European powers, especially in the context of the Napoleonic Wars and their aftermath. Under Emperor Alexander I, Russia shifted from pursuing the conquest of İstanbul to maintaining Ottoman weakness for strategic advantage.⁴³ Influenced by Count Koçubey's advice, Alexander I preferred preserving the Ottoman Empire as a compliant neighbor rather than partitioning it.⁴⁴ This policy

41 Bilsel, "The Turkish Straits in the Light of Recent Turkish-Soviet Russian Correspondence", 727-747.

42 Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, 46.

43 Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, 29.

44 Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, 29.

prioritized Russian access and influence over the Straits without provoking European opposition. Early 19th-century Russian diplomacy with the Ottoman Empire focused on excluding all other warships from the Black Sea while maintaining privileged Russian access. A treaty in 1805 formalized this arrangement, affirmed the Black Sea as closed to other naval powers, and granted Russia wartime access to the Straits with Ottoman support.⁴⁵

3. Britain's Response and International Politics

Britain's stance against Russia's aspirations was no less resolute than its rival's. It reflects a determined effort to counterbalance Russian influence in the evolving geopolitical landscape. Its global commercial supremacy was structurally dependent on control of the Turkish Straits, which drove its consistent policy of upholding Ottoman sovereignty and preventing Russian expansion.⁴⁶ British intelligence and military planning throughout the 19th century focused on possible Russian scenarios.⁴⁷ William Pitt saw Russian control of the Straits as a threat to British naval supremacy and trade routes. Russian naval activities in the Mediterranean, often under British support at first, later triggered British alarm, especially as Russia positioned itself as the protector of Orthodox Christians in the region. Russia's insistence on the Straits highlighted how geography dictated foreign policy aims, while Britain worried about a new "Gibraltar" at the Mediterranean's entrance if Russia gained control.⁴⁸ During the Napoleonic Wars, the struggle over the Turkish Straits intensified as both Russia and France sought to use the region to advance their strategic ambitions, while Britain reacted defensively to preserve its empire and naval dominance.⁴⁹ The Napoleonic era heightened the strategic value of the Straits. Despite shifts in alliances, Russia consistently pursued control of the Straits to expand its influence in the Mediterranean. Napoleon, focused on destroying British sea power and threatening India, saw the Levant as key and alternated between courting Russia and the Ottoman Empire to achieve this. The 1798 Franco-Russian-Turkish conflict led to a rare alliance where Ottomans allowed Russian warships to pass the Straits. The Ottoman Empire allied with Russia and Britain in response to French actions in the Mediterranean.⁵⁰ For the first time, Russia was granted passage for its warships, and its fleet actively operated in the Mediterranean. However, growing British suspicion of Russian naval presence led to tensions, especially after Tsar Paul abruptly switched sides and aligned with Napoleon in 1801, threatening British interests in Asia.

After the Treaty of Tilsit, Napoleon sought to exploit Russian ambitions by proposing the partition of the Ottoman Empire. Still, the talks collapsed when Alexander demanded full control of İstanbul and the Dardanelles, terms Napoleon rejected to prevent Russian

45 J. C. Hurewitz, "The Background of Russia's Claims to the Turkish Straits - A Reassessment", *Belleten* 28 (1964), 459-502; In this study, Hurewitz provides an in-depth analysis of the 1805 Ottoman-Russian treaty and reproduces the treaty's full text in the appendix.

46 Rozakis - Stagos, "The Turkish Straits" 18.

47 Gültekin Yıldız, "How to Defend the Turkish Straits against the Russians: A Century-Long 'Eastern Question' in British Defence Planning, 1815-1914", *The Mariner's Mirror* 105/1 (Şubat 2019), 40-59.

48 Kerner, "Russia and the Straits Question, 1915-17", 589-600.

49 Hurewitz, "Russia and the Turkish Straits", 605-632.

50 Beydilli, "Boğazlar Meselesi".

expansion into the Mediterranean.⁵¹ This diplomatic impasse was soon followed by a major strategic setback for Russia: after Napoleon's victory at Friedland in June 1807, the treaty compelled Tsar Alexander to cede the Ionian Islands to France and withdraw the Russian Mediterranean fleet. Storm-damaged ships bound for the Baltic sheltered in Lisbon, where Britain, now at war with Russia, seized them in 1808, while Black Sea vessels, denied passage by the Ottomans, were handed to France. The 1805 treaty ended, far from securing joint Straits defense, and Russia's first serious Mediterranean bid.⁵² Without the Ionian base, Russia lost the means to normalize its naval presence in the Straits and to gain even limited Ottoman consent for passage. This setback to its strategy for over 25 years is a clear illustration that geography functions as a structural determinant in foreign policy, where strategically located bases shape the scope and durability of great power influence.

While Russia stands aside, Napoleon's expansionist ambitions in the Mediterranean alarmed Britain at the prospect of French dominance over the Straits. This concern led to the 1809 Treaty of Kale-i Sultaniye between the Ottoman Empire and Britain, which affirmed that the Straits would remain closed to foreign warships during peacetime.⁵³ The economic value of the Eastern Mediterranean as a crossroads of global trade structurally reinforced Britain's determination to preserve regional stability by blocking rival control of the Straits. This agreement was a significant milestone, as it elevated an internal policy to an internationally recognized norm, which sets the stage for future multinational regulation, most notably the 1841 London Straits Convention.⁵⁴ By anchoring the Straits' status in international agreements, Britain sought to reduce potential future risks. In this sense, international law was not regarded as an abstract norm but as a practical instrument of power, one that could enhance Britain's security by constraining the actions of its adversaries.⁵⁵ This agreement marked the first formal international endorsement of the Ottoman Empire's "ancient rule" and signaled a shift from unilateral Ottoman discretion to multilateral constraints on naval passage. Following the Napoleonic Wars, Russia's influence in the Mediterranean remained limited, and British success in securing the closure of the Straits against Russian warships persisted. Despite the treaties of 1799 and 1805, Russia's access was not renewed in the Treaty of Bucharest (1812), and its fleet still had to travel from the Baltic.

Although Russia failed to gain lasting naval control over the Straits during the Napoleonic era, the War of Greek Independence reignited its ambitions. It led to strategic decisions that prioritized indirect dominance over outright conquest. This provided a new opportunity for Russian involvement and culminated in naval engagement at Navarino. Russia participated militarily, but still lacked direct access to the Straits, which emphasized its continued naval limitations in the region. After defeating the Ottoman Empire in the war, Russia again faced the question of whether to dismantle the Ottoman Empire or maintain control through influence. Russia chose to preserve the Ottomans as a weak dependent, recognizing that outright occupation of İstanbul would provoke a European coalition and destabilize the balance of power. This strategic restraint shaped the Treaty of Adrianople (1829),

51 Rozakis - Stagos, "The Turkish Straits", 22.

52 Hurewitz, "Russia and the Turkish Straits", 605-632.

53 Rozakis - Stagos, "The Turkish Straits", 23.

54 Beydilli, "Boğazlar Meselesi".

55 René Pithon, "Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", çev. H. Nuri, transkr. E. Keleş, *Tarih Okulu* 6 (Ocak-Nisan 2010), 73-93.

which granted commercial, but not military, access to the Straits. Russia prioritized political leverage over territorial conquest, avoiding confrontation with other powers while keeping its influence over İstanbul intact. This also illustrated the role of the Straits in shaping European diplomacy and maintaining the balance of power among the great powers.

The role of geography in shaping alliances was clearly illustrated by the case of the Straits, where strategic location dictated shifting alignments and rivalries. In regions defined by critical geographic positions, such as the Eastern Mediterranean, alliances proved inherently fragile, as any change in the control of key checkpoints like the Straits inevitably altered the strategic interests of the Great Powers. This dynamic was evident in the aftermath of Mehmed Ali's revolt, when Russia exploited the crisis to send troops to İstanbul and secure the Treaty of Hünkâr İskelesi in 1833. This marked a turning point by binding the Ottomans to Russia, reducing their sovereignty, and ensuring Russia's dominance in the Black Sea.⁵⁶ The secret bilateral treaty granted Russia privileged military access to the Straits and marked the peak of its political dominance over the Ottoman Empire. This was a defensive alliance that secretly required the Ottoman Empire to close the Dardanelles to all foreign warships except those of Russia.⁵⁷ Thus, Russia gained exclusive naval rights in the Straits, effectively establishing a quasi-protectorate over İstanbul. By presenting itself as the "Ottomans' protector", Russia gained a strategic advantage at a critical moment of Ottoman vulnerability. Yet this attempt to reshape the regional balance provoked alarm in Britain and France, whose opposition ultimately limited the treaty's effectiveness, which illustrates how geography again reshapes alliances and renders them fragile and contested.⁵⁸ At this time, once more, geography compelled rival states to form temporary or shifting alliances when their security depended on access to trade routes, naval bases, or buffer zones. France and Britain immediately protested the treaty. They feared it would give Russia dominance over the Eastern Mediterranean. Both powers warned they would not recognize or respect any Russian military intervention under the treaty. This signals a potential future conflict. British leaders, notably the Duke of Wellington, condemned the treaty as violating the principle that the Straits should remain closed to all warships. He viewed Russian access as threatening the European balance of power and Britain's global maritime interests.⁵⁹

4. British Balancing and Consolidation as a Protector of the Straits: Legal Containment of Russia

Faced with diplomatic isolation, Russia soon realized the treaty overreached and refrained from enforcing its full terms. The backlash led to a cautious shift in Russian behavior, as maintaining diplomatic ties with other European powers became more pressing than asserting unilateral dominance over the Straits.⁶⁰ The 1840 Quadruple Agreement, addressing the threat that Mehmed Ali posed, marked the shift's beginning by allowing collective European intervention to defend the Ottoman capital. This ended Russia's exclusive protectorate role and

56 Rozakis - Stagos, "The Turkish Straits", 22.

57 TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

58 Ünlü, *The Legal Regime of the Turkish Straits*, 12.

59 TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

60 TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

reestablished the Ottomans' nominal independence with multilateral guarantees. The 1841 Convention of the Straits institutionalized the closure of the Bosphorus and Dardanelles to foreign warships in peacetime and transformed the Straits from a point of Russian dominance into a matter of collective European security and reinforced Ottoman sovereignty, albeit with new limitations.

The 1841 Convention of the Straits formally codified the principle that no foreign warships could enter the Straits in peacetime without Ottoman permission. Britain, France, Austria, Prussia, and Russia agreed to respect this rule, which reinforced Ottoman sovereignty in international law.⁶¹ Lord Palmerston ensured that the treaty's legal basis rested on the "ancient rule of the Ottoman Empire," which was reaffirming Britain's longstanding view that the Ottoman Empire retained territorial control over the Straits.⁶² This interpretation emphasized Ottoman sovereignty rather than turning the closure into a European-imposed rule. Nevertheless, by signing the Convention, the Ottoman Empire relinquished some of its discretion, as it could no longer open the Straits unilaterally. While the Sultan still controlled access, it was now bound by an international agreement requiring consent from the other signatories for any change. A key British victory was preventing the Russians from applying the closure rule during wartime and preserving British strategic flexibility in the event of war. This clause allowed Britain to access the Black Sea if allied with the Ottoman Empire, giving it a clear advantage over Russia in future conflicts like the Crimean War. The Convention bound all signatory powers not only to respect Ottoman sovereignty but also to consult one another before any changes could be made to the status of the Straits. This established a multilateral framework that would shape European diplomacy in the Near East for decades.

The Crimean War significantly reshaped the balance of power over the Black Sea and the Straits. Western powers curtailed Russian naval capabilities, reaffirmed Ottoman sovereignty, and entrenched a multilateral regime of control over regional security. The war began with Britain invoking exceptions to the 1841 Straits Convention by citing Russia's aggression and the need to protect Christian populations in İstanbul. The British justified the entry of their fleet into the Straits on the grounds of imminent threat and humanitarian necessity, effectively suspending treaty obligations under the doctrine of urgent necessity. The Treaty of Paris (1856) concluded the war and imposed unprecedented naval restrictions on Russia and the Ottoman Empire in the Black Sea. The Black Sea was declared neutral and closed to warships, with both empires prohibited from maintaining naval arsenals or significant military fleets in the region. In addition to these demilitarisation clauses, the 1841 Convention of the Straits was reaffirmed and incorporated into a wider system of treaties binding Russia and the Ottoman Empire to specific naval limitations. This multilateral framework now required the consent of all signatories for any modifications, which institutionalized collective oversight over the region. While these provisions aimed to stabilize the region, many contemporaries saw the terms as overly harsh and politically unsustainable. Critics warned that humiliating Russia would only encourage future efforts to overturn the restrictions, especially as they severely limited Russia's strategic autonomy. Nonetheless, the Treaty addressed a genuine strategic concern: Russia's Black Sea fleet, though restricted from leaving the region, was widely

61 Rozakis - Stagos, "The Turkish Straits", 22.

62 TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

perceived as a latent threat to the Ottoman Empire and Europe. By neutralising the fleet, the Allies sought to contain Russian influence and reduce the incentive for further aggression.

5. Strategic Transition and Imperial Caution in an Age of Uncertainty

The late 19th century introduced strategic uncertainty for Britain, as Russia grew bolder and the Ottoman Empire further weakened, but Britain opted for diplomatic over direct military intervention. The deneutralisation of the Black Sea in 1871 marked the erosion of the post-Crimean War settlement, as Russia, taking advantage of geopolitical upheaval, successfully overturned naval restrictions while maintaining the collective framework for control of the Straits.

In the years following the Treaty of Paris (1856), international attention focused on specific ship passages through the Straits rather than broader treaty revision. Western governments, particularly Britain, closely monitored the Ottomans' exercise of their limited discretion, and consistently protested any perceived violations of the strict neutrality provisions. Russia, however, remained intent on reversing what it viewed as humiliating limitations on its naval sovereignty in the Black Sea. Although invited by Austria and France to act earlier, Russia waited for a favorable international moment, specifically, the Franco-Prussian War, to challenge the treaty framework. In 1870, Russia unilaterally declared that it no longer considered itself bound by the Black Sea clauses of the 1856 Treaty. This move targeted the restrictions on naval armament in the Black Sea but did not immediately claim rights of passage through the Straits. Britain responded by convening a conference in London in 1871, which asserted that no single state could withdraw from international treaties unilaterally. The conference ultimately validated Russia's position but under multilateral supervision, formally abrogating the Black Sea neutralisation and armament limits. While the Straits remained closed officially under the 1856 arrangement, the 1871 settlement introduced a crucial exception. The Sultan was now permitted to open the Straits in peacetime to warships of friendly nations if he deemed it necessary to uphold the Treaty of Paris, thus weakening the blanket prohibition and restoring some Turkish discretion under international oversight. The treaty ended the Black Sea neutrality and lifted peacetime restrictions on the Straits. It granted the Ottoman Empire the crucial right to admit allied navies, a significant gain for them and a strategic setback for Russia.⁶³

Two primary considerations shaped Britain's policy on the Straits between the 1890s and early 1900s. First, to contain Russia's expansion toward İstanbul, the Balkans, and the Straits by mobilizing as many European, Mediterranean, and Balkan powers as possible, supporting the Ottoman Empire if it resisted Russia, or opposing it if it aligned with Russia. And second, to divert Russia's attention toward the Near East as a tempting field of expansion whenever Russia was preoccupied in Central or East Asia, thereby reducing direct confrontation with Britain in Asia.⁶⁴ Russia's geographically disadvantaged position critically undermined its strategy in the war with Japan. Control of maritime checkpoints determines the balance of power, since denial of access weakens a rival's ability to project force beyond its immediate

63 Beydilli, "Boğazlar Meselesi".

64 Bayur, "Boğazlar Sorununun Bir Evresi", 89-218.

region. This dynamic was vividly demonstrated during the Russo-Japanese War (1904–1905), when the restrictions of the Straits Convention became a decisive limitation for Russia. Bound by international agreements that prohibited warships from passing through the Dardanelles and the Bosphorus, Russia was unable to deploy its Black Sea fleet to support operations in the Far East. As a result, Russian strategy depended on the Baltic fleet and northern ports, which increased transit times and heightened operational risk. Russia's eventual defeat was partly attributed to this regime, with Russian statesmen themselves acknowledging that the inability to move the Black Sea fleet was a major factor in the loss.⁶⁵ Geography and the control of maritime checkpoints once more shaped diplomacy and alliance formation, as states with shared interests in securing strategic passages align to contain rivals and protect trade routes. At this time, Britain, allied with Japan, closely monitored potential Russian treaty violations.

6. From Anglo-Russian Entente to the Dardanelles Campaign

By the early 20th century, while Russia was weakened by defeat in the Far East and internal unrest, Britain shifted its strategy from seeking accommodation with Germany to forging the Entente Cordiale with France and moving toward rapprochement with Russia. Defeat against Japan underscored the untenable nature of the status quo from Russia's perspective. Geography remained a persistent curse for Russia. Despite possessing a significant naval presence in the Black Sea, the inability to project that power during a major war highlighted the strategic disadvantages imposed by the existing regime. Following the war, Russian diplomacy increasingly focused on revisiting and revising the legal constraints governing access to the Straits. Meanwhile, systemic shifts in the late 19th century brought a profound transformation in Britain's policy toward the Straits. The growing weakness of the Ottoman Empire, the resurgence of Russian ambitions, and the rise of new alliance dynamics in Europe forced Britain to reconsider its traditional commitment to preserving Ottoman control. By the last quarter of the century, Britain's attitude had shifted from unconditional support of the Ottoman status quo to a more flexible and interest-driven approach to the Straits question. Britain's stance on the Turkish Straits shifted due to its control over Cyprus (1878) and Egypt (1882), which secured vital sea routes to India. Capture of two key Eastern Mediterranean centers removed a major handicap and launched a new era in its geography-based strategy. By 1903, shifting international conditions led the British Imperial Defence Committee to conclude that Russia's potential seizure of İstanbul and the Straits would not alter the balance of power in the Mediterranean.⁶⁶ Rising German influence in the Ottoman Empire, including military aid and ambitions in the Mediterranean, prompted Britain and Russia to negotiate over Russian warship passage in 1907.⁶⁷ In this case, geography, as a structural force, shaped alliance flexibility by compelling states to recalibrate partnerships when control of vital trade routes or military bases shifts, once again demonstrating its decisive influence on foreign policy. This implied that the security of the Straits had the power to unite two long-time enemies, who had been in conflict for much of the 19th century. German influence in İstanbul was considered a greater threat than Russian influence by Britain.

65 Bayur, "Boğazlar Sorununun Bir Evresi", 89-218.

66 Yıldız, "How to Defend the Turkish Straits against the Russians", 40-59.

67 Ünlü, *The Legal Regime of the Turkish Straits*, 13.

The transformation of international alignments following the Anglo-Russian Agreement of 1907 prompted Russia to pursue long-standing ambitions regarding the Straits. Still, conflicting treaty interpretations and diplomatic resistance, particularly from Britain, highlighted the complexities of modifying established European legal frameworks under shifting geopolitical conditions. The 1907 Anglo-Russian Agreement significantly altered the diplomatic landscape of the Near East. It offered Russia a potential opportunity to advance its strategic goals in the region. Following the agreement and amidst the broader destabilization triggered by the declaration of the 2nd Constitution in İstanbul, the annexation of Bosnia and Herzegovina, and the Balkan conflicts, Russia sought to gain naval access to the Mediterranean via the Straits. Additionally, Russia aspired to control İstanbul and its surrounding territory eventually, should the Ottoman Empire collapse in Europe.

Although the Straits were not addressed in the 1907 agreement or the 1908 Reval meeting, British officials anticipated Russian efforts to revise existing restrictions. Strategically, the Committee of Imperial Defence concluded that Russian naval access through the Straits would provide only limited advantages and would not fundamentally alter the Mediterranean balance of power under the prevailing conditions. This assessment gave the British government political flexibility to consider a shift in its position on the matter. The debate then turned to whether such a change could be implemented without violating existing treaty obligations. Citing Lord Salisbury's remarks at the 1878 Congress of Berlin, some British officials argued that treaty obligations only bound Britain to respect the Sultan's decisions, by implying that Britain could support Russian passage if the Ottoman Empire independently permitted it. However, previous Russian statements, particularly those by Count Shuvalof, asserted that the 1841, 1856, 1871, and 1878 treaties imposed multilateral obligations among all signatory powers, making unilateral changes impermissible.⁶⁸ Subsequent negotiations revealed diverging interpretations of treaty law between Britain and Russia. While Russian diplomats now argued that they could resolve the issue bilaterally with the Ottoman Empire, Sir Edward Grey maintained that any change required the collective consent of all signatories.⁶⁹ Though Britain was prepared to reconsider its substantive position, it insisted on a multilateral diplomatic framework. This exemplifies how treaty obligations, while often considered fixed, are frequently subject to reinterpretation based on shifting political and strategic priorities.

Russian Foreign Minister M. Isvolsky⁷⁰ attempted to leverage the post-1907 Entente atmosphere to secure peaceful revisions to the Straits regime in Russia's favor.⁷¹ His proposal to Sir Edward Grey involved allowing Russian warships passage through the Straits without reciprocal access to the Black Sea for other naval powers. Sir Edward Grey, however, noted this deviated from earlier discussions with Count Benckendorff and raised strategic concerns about the imbalance such a unilateral arrangement would create, particularly during wartime. Following consultations with the British Cabinet, Sir Edward Grey informed Isvolsky that

68 TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

69 TNA, CAB 37/108/184, "From Grey to Lowther", December 12, 1911.

70 Izvolsky was a Russian diplomat who served as Foreign Minister (1906-1910) and later as Ambassador to France. He played a central role in the Bosnian Crisis of 1908-1909 and was noted for his involvement in the Straits Question.

71 William L. Langer, "Russia, the Straits Question and the Origins of the Balkan League, 1908-1912", *Political Science Quarterly* 43/3 (Eylül 1928), 321-363.

while the principle of opening the Straits was not objectionable, any such change must be made on equal terms for all powers and with the Ottomans' voluntary consent.⁷² The British government emphasized that the timing was inappropriate and made clear that the matter would only be reconsidered if the Ottoman Empire showed willingness to negotiate. Despite initial discussions, the proposal lost momentum as attention shifted to the Serbian crisis, and Isvolsky was soon reassigned as Russian Ambassador to Paris. Although no formal change occurred, the issue persisted in Russian diplomatic correspondence and remained on the agenda, particularly during the Italian-Turkish War (1911) and the Balkan conflicts (1912–13). Even after leaving office, Isvolsky remained active in pushing for the Straits' revision. He continued to urge the French government to support Russia's ambitions by viewing control over or access through the Straits as central to Russian strategic interests.⁷³ Isvolsky remained deeply engaged and sought French support by drawing parallels between France's interests in Morocco and Russia's strategic imperatives in İstanbul. Russia framed its demands as essential for national dignity and regional security, even implying that French backing was owed in exchange for Russian support in North Africa.⁷⁴ However, the complexity of the legal framework, Ottomans' reluctance, and British insistence on multilateral agreement continued to stall progress.

Between 1911 and 1914, Russia pursued an increasingly assertive policy toward securing control over the Turkish Straits, driven by strategic concerns, nationalist ambitions, and shifting geopolitical alignments. While earlier efforts focused on diplomacy and alliance-building, by 1914, Russian strategy evolved toward military preparedness, which was an indicating a decisive turn from negotiation to potential force in resolving the centuries-old "Eastern Question." Russia simultaneously pressured the Ottoman Empire for a bilateral agreement that would open the Straits to Russian warships. However, this effort was stymied by British insistence that any alteration of treaty obligations required collective European approval.⁷⁵ In December 1911, the Turkish Embassy reported that Russia proposed an agreement to allow mutual free passage of the Straits, excluding warships of other powers. Russia offered to help defend the Straits with the Ottoman Empire against foreign attacks, support railway projects in Asia Minor, and mediate with the Balkan States. The British Government, referencing past treaties (1841, 1856, 1878) and Sir E. Grey's stance, sought clarity on whether these arrangements would threaten British interests before considering any new agreement on the Straits' status.⁷⁶ Russian diplomats expressed frustration that Britain's requirement for Turkish consent both delayed progress and strengthened Turkish resistance, undermining Russia's position. By 1912, Russian foreign policy hardened. Sazonof's correspondence reveals a growing skepticism toward legal guarantees and an emphasis on actual control over the Straits. He rejected internationalisation or neutralisation schemes. The Russian leadership concluded that only physical dominance would ensure strategic security, especially amid threats posed by rising Turkish nationalism and increasing German influence in İstanbul. Faced with a revitalized Ottoman Empire and a real prospect of German ascend-

72 TNA, CAB 37/108/184, "From Grey to Lowther"

73 Langer, "Russia, the Straits Question and the Origins of the Balkan League", 321–363.

74 TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

75 TNA, CAB 37/108/184, "From Grey to Lowther"

76 TNA, CAB 37/108/174, "Aide-mémoire Communicated by the Councillor of the Turkish Embassy", December 7, 1911.

ancy in the region, Russia convened high-level conferences in early 1914 to plan for a future in which it might have to seize İstanbul militarily. A confidential memorandum approved by Tsar Nicholas II outlined the goal of extending Russian dominion over both the Bosphorus and the Dardanelles. This marks a significant shift from passive diplomacy to military contingency planning.

On the eve of World War I, Russia's ambitions for control over the Straits eclipsed even its interests in the Balkans. The expected collapse of Ottoman authority and the threat of German entrenchment in the Near East heightened the urgency of decisive action. This priority was formalised in early 1915, when Russia secured British and French recognition of its postwar claims to İstanbul and the Straits, which demonstrated how central the issue had become to its war aims. Geography again was transforming alliance relations by compelling states to realign their partnerships around the strategic value of critical regions and choke-points. In this case, Anglo-French recognition of Russian claims illustrates how alliances can be reshaped according to the nature and scale of threats directed at geography, as states recalibrated their commitments to secure the Straits and contain German influence.

7. Britain's Strategic Response to Changing Geopolitics

Geopolitical shifts and changing international conditions transform states' geographical doctrines, as seen in Britain's transition from a closing of the Straits policy based on Ottoman compliance to a freedom of the Straits that acknowledged new strategic realities. The outbreak of World War I, current systemic pressures, and the Ottoman-German alliance compelled Britain to revise its policy. The concept of the freedom of the Straits emerged as a vital component of British strategic doctrine. It reflects a broader geopolitical contest between naval and continental powers in changing international affairs. While the closing policy assumed the Ottoman Empire would ultimately grant Britain access, the freedom policy recognised that by 1915, it likely would not.⁷⁷ Until 1914, Britain's objective had been to block the Russian Black Sea fleet from reaching the Mediterranean; thereafter, the goal shifted to guaranteeing that, if necessary, the British Mediterranean fleet could pass into the Black Sea.⁷⁸

The resurgence of Türkiye and Russia after the war and disunity among the Allies significantly undermined Britain's capacity to impose and enforce its preferred solution. The differing interpretations of freedom of the Straits reflected deeper rivalries and incompatible visions for postwar Europe and the Near East and placed Britain's maritime strategy at odds with the continental ambitions of France and the resurgent presence of Russia and Türkiye. After the war, the conditions of 1915 had disappeared for Russia. Tsarism had collapsed, the Bolsheviks had taken power, and they were pursuing a foreign policy that appeared markedly different from that of the Tsarist regime. However, Russia remained bound to the same geography, which continued to impose enduring constraints and shape the continuity of its foreign policy objectives. This meant that the Turkish Straits still function as strategic and

77 TNA, FO E 13027/27/44, "Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits".

78 A. L. MacFie, "The Straits Question: The Conference of Lausanne (November 1922-July 1923)", *Middle Eastern Studies* 15/2 (May 1979), 211-238.

structural determinants of security, which compelled great powers to pursue control over them regardless of regime type or ideology.

Ottoman Empire's stance on the Straits also remained consistent, as geography continued to impose enduring security pressures that shaped its foreign policy choices. After 1907, Ottomans, while sensing diminished British support against Russia, aligned increasingly with Germany and prompted efforts to secure the safety of İstanbul. Meanwhile, Russia began lobbying for access to the Mediterranean through diplomatic overtures within the Entente.⁷⁹ With the onset of World War I and Russia becoming a wartime ally, Britain agreed in 1915 to grant Russia İstanbul and key surrounding territories, a plan later voided by Russia's withdrawal from the war and separate peace treaties with Germany and Türkiye.⁸⁰

In March 1915, the British Cabinet agreed in principle to Russia's postwar claim to İstanbul, while safeguarding British and French interests, ensuring free passage through the Straits, and reinforcing forces in Mesopotamia.⁸¹ This meant British policy prioritized the guarantee of free passage through the Straits over the question of sovereignty, viewing secure access as more critical than determining which power controlled İstanbul. Britain responded to Russia's expanded territorial demands, particularly regarding İstanbul and the Straits, by stressing that agreeing in principle already marked a dramatic reversal of Britain's traditional policy and was a major gesture of friendship. This signaled the abandonment of the traditional strategy of closing the Straits. While Britain accepted Russia's control over the requested territories without attaching political conditions, it sought two commercial assurances once Russia took possession of İstanbul: establishment of a free port for goods in transit to and from non-Russian territories and commercial freedom for merchant ships passing through the Straits, as Russia's Foreign Minister Sazonov had previously pledged.⁸² In the aide-mémoire of 4 March 1915, Sazonov declared that recent events made it necessary to resolve the İstanbul and Straits question in accordance with Russia's "centuries-old aspirations." He stated that any settlement would be incomplete and unstable unless İstanbul, the western shore of the Bosphorus, the Sea of Marmara, the Dardanelles, and southern Thrace up to the Enos-Midia line were incorporated into the Russian Empire. For strategic reasons, Russia also sought the Asian coastline between the Bosphorus, the Sakarya River, and a point on the Gulf of İzmit, as well as the islands of the Sea of Marmara, Imbros, and Tenedos. Sazonov assured France's and Britain's special interests in the region would be respected and expressed hope that the Allies would view these demands sympathetically, and promised reciprocal support for their ambitions in other parts of the Ottoman Empire and beyond. This British communication stressed that, aside from aiding the common Allied cause, the Dardanelles operations would yield no direct postwar gains for Britain, as Russia alone would benefit territorially if the campaign succeeded. Therefore, Britain urged Russia not to hinder cooperation from any power willing to assist, especially Greece, whose naval forces could greatly help in the Straits. On the British side, one of the main goals in launching the Dardanelles campaign was to draw neutral Balkan states, particularly Bulgaria and Romania, into the Allied camp. Sir Edward

79 TNA, CAB 37/108/137, "From Grey to Carnegie", October 26, 1911.

80 Bilsel, "The Turkish Straits", 727-747.

81 TNA, CAB 37/125/28, March 9, 1915.

82 TNA, CAB 37/126/33, "From Buchanan to Edward Grey, Enclosure 1 in No 1, Aide-mémoire Communicated by M. Sazonof", March 9, 1915.

Grey pressed Russia to ease these states' fears about Russian control of the Straits and İstanbul and make cooperation attractive.⁸³ This would dismantle Russia's exclusive control and recast the region as a matter for multilateral diplomacy.

Russia assured her allied governments that she will sympathetically meet with the "realization of desiderata" which they may form in other regions of the Ottoman Empire and elsewhere.⁸⁴ In March 1915, Count Benckendorff conveyed Russia's appreciation for Britain's support in securing İstanbul and the Straits. Russia confirmed it would permit free transit of non-Russian goods through İstanbul and unrestricted passage for merchant ships in the Straits. From the very beginning of the Straits Question, Britain's dependence on maritime commerce compelled it to oppose Russian control of the Straits, since this would endanger the free flow of goods and threaten Britain's economic supremacy. From this perspective, Britain's trade security was assured, and it could also leverage it as a bargaining chip for its interests elsewhere. Russia agreed to cooperate in securing other powers' participation in the Dardanelles campaign. It endorsed keeping Muslim holy places under independent Muslim control, while favoring the separation of the Caliphate from Türkiye. Regarding Persia, Russia accepted Britain's claim over the neutral zone. Still, it sought the addition of Isfahan, Yezd, and a strategic area near Zulfagar to its sphere, along with priority rights for railways and economic projects. It also requested that issues concerning northern Afghanistan be resolved according to its earlier proposals.⁸⁵ This memorandum reinforced Anglo-Russian alignment on the Straits issue while fine-tuning their respective spheres of influence in the Middle East and Central Asia. Britain's decision to recognize, at least in principle, Russia's claims to İstanbul and the Straits represented a remarkable reversal of its historic closure policy. Yet, this shift was still geographically conditioned. London prioritized free passage over sovereignty by revealing that the key issue was not who ruled İstanbul but whether the maritime checkpoint could threaten British lifelines. Britain sought to safeguard its economic empire by insisting on commercial freedom while using geography as a bargaining chip to extract concessions elsewhere. The negotiations also showed how geography complicated coalition politics. Britain needed Balkan allies like Greece and Romania, but their willingness depended on assurances that Russian control of the Straits would not destabilize their security. In this sense, the geopolitical magnetism of the Straits pulled multiple actors into alignment or opposition.

Simultaneously, the Ottomans' violation of the Straits Convention, by admitting German warships in August 1914, and their aggressive control during the Gallipoli campaign, revealed the strategic danger posed by Turkish command of this maritime route for the British.⁸⁶ Thus, free passage through the Straits and İstanbul to be a free port became one of Britain's most important war aims in the World War I.⁸⁷ On the other hand the closure of the Straits in 1914, following the entry of the Ottoman Empire into the war on the side of the Central Powers, provides a striking confirmation of the thesis that geography dictated Russia's vul-

83 TNA, CAB 37/126/33, "From Buchanan to Edward Grey, Enclosure 3 in No 1, Memorandum", March 12, 1915.

84 TNA, CAB 37/125/28.

85 TNA, CAB 37/126/18, "Memorandum Communicated by Count Benckendorff", March 22, 1915.

86 A. L. MacFie, "The Straits Question in the First World War, 1914-18", *Middle Eastern Studies* 19/1 (Ocak 1983), 43-74; TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

87 David French, *British Strategy and War Aims 1914-1916* (New York: Routledge, 2014), 46.

nerability: without access through the Bosphorus and Dardanelles, Russia was cut off from its Entente allies. This isolation prevented the flow of war materials and reinforcements from Western Europe, severely weakening Russia's military position.⁸⁸ Thus, geography shaped Russia's foreign policy goal before the war, which was securing a "warm-water outlet" to the Mediterranean, and determined its wartime fate. The inability to control or guarantee access through the Straits transformed a regional chokepoint into a decisive factor in the collapse of Russia's war effort and, ultimately, the Tsarist regime. And the situation was no different for Britain. The Straits' closure by the Ottoman Empire proved decisive, which drew the Allies into the Gallipoli campaign. Geography made the Straits a "paralyzing weapon" in global conflict.⁸⁹ They tried very hard to open the straits but could not succeed.

8. The Brief British Illusion: The Treaty of Sevres

Following World War I, the Treaty of Sevres embodied Britain's attempt to institutionalize the freedom of the Straits policy by elevating it from secret wartime agreements to international law and multinational ratification. The Treaty of Sevres had originally reflected Britain's vision of the Straits as an open corridor for commercial and military vessels, regardless of Türkiye's state of war or peace.⁹⁰ When drafting the Treaty, Britain interpreted freedom of the Straits to mean that, in both peace and war, commercial and naval vessels alike should have unhindered passage, for ensuring that Türkiye could never block the British fleet's access to the Black Sea.

Key to this arrangement was a framework of military oversight, international control, and the threat of revoking Turkish sovereignty over İstanbul if treaty obligations were breached. The Allies, in effect, reserved the power to ensure unimpeded naval access between the Mediterranean and the Black Sea. Firstly, the Straits were, in practice, internationalised by positioning Greece on one shore and Türkiye on the other, deliberately using geography to prevent exclusive Turkish control.⁹¹ For Britain, this spatial division was a strategic safeguard, which ensured that such a critical maritime corridor could not be dominated by a single potentially hostile power, thereby protecting British naval access, securing sea lines of communication, and reinforcing its broader foreign policy and security objectives in the Eastern Mediterranean and beyond. This geographical engineering in the Straits also illustrates how Britain used territorial arrangements to institutionalize security objectives and contain potential adversaries.

However, the situation changed dramatically during the subsequent "peace" conferences. Türkiye had regained strength, Russia reemerged as a regional power, and Allied unity had fragmented. These developments rendered the Sevres framework increasingly impractical, both diplomatically and militarily. Britain continued to advocate a broad interpretation of

88 Rozakis - Stagos, "The Turkish Straits", 25.

89 Maity, "The Problem of the Turkish Straits", 134-152.

90 Ercan Karakoç, "Lozan Barış Konferansı ve Montröde Boğazlar Meselesi", in *Türk Boğazları*, ed. Nur Jale Ece, Hasan Kanbolat, ve Girayhan Alpdoğan (İstanbul: Engin Yayıncılık, 2011), 196.

91 TNA, FO E 13027/27/44, "Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits".

freedom of the Straits and sought guaranteed access for its fleet under all circumstances. This policy was driven by two primary concerns: first, the need to maintain wartime logistics and strategic communication with Russia when allied, and second, the threat posed by Russian dominance of a closed Black Sea if adversarial. Such a scenario would isolate Bulgaria, Romania, and other strategic zones, allow Russia unchecked military freedom, and undermine British influence in Eastern Europe. More broadly, Britain viewed the Straits as a dividing naval frontier between Europe and Asia, a “blue water line”, in contrast to France’s emerging strategy, which leaned on continental alliances and military prestige.⁹² France’s diplomatic orientation aimed to shape a geopolitical order rooted in land-based power structures across Eastern and Central Europe. If naval powers like Britain were barred from the Black Sea, France and potentially Russia could dominate the region’s political and military dynamics.⁹³ This states that Britain’s insistence on maritime freedom was not merely tactical but part of a larger ideological and strategic contest between naval and continental power systems.

9. Competing Visions of Regional Order: Challenges to Sevres

Britain’s concept of freedom of the Straits as a means to secure naval access and strategic dominance faced growing resistance from Türkiye, Russia, and France, each advancing distinct interpretations shaped by their own geopolitical aims. These competing visions eroded any cohesive Allied stance, as Britain’s strategy of controlling the Straits through international treaties was undermined by resurgent regional nationalism, diverging Allied priorities, and a weakening consensus on enforcing naval freedoms, which signaled a clear departure from the favorable conditions established under the Treaty of Sevres.⁹⁴ At this juncture, Britain resorted to instruments of coercion and exerted military pressure. By holding Chanak and Ismid, it aimed to secure a settlement of the Straits question in its favor, by interpreting freedom of the Straits as always maintaining naval access for warships to project power toward İstanbul if needed. While freedom for merchant ships posed no difficulty, this broader interpretation was unlikely to be accepted internationally. Britain recognized that other powers, such as France, Italy, and various Balkan states, would oppose arrangements granting Britain such strategic leverage. Accurate control could not be guaranteed without substantial forces on both sides of the Straits, and reliance on the League of Nations for such security was deemed unrealistic.⁹⁵ Meanwhile, Britain tried to overcome this weakness by negotiating with Ankara, which was now stronger. This shift reflected Britain’s recognition that holding Chanak indefinitely was untenable. That direct engagement with the Turkish Government offered the only realistic means of shaping the Straits arrangement in its favor. In line with this, the Admiralty was to instruct the Naval Commander-in-Chief in the Mediterranean that, if Ankara complied with War Office demands and military forces around Chanak withdrew from the neutral zone, the prohibition on Greek warships and transports entering the Sea of Marmora should remain. If Turkish troops did not withdraw, the ban would be lifted and Greek ships would be allowed

92 TNA, FO E 13027/27/44, “Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits”.

93 TNA, CAB 24/140/8, “Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits”.

94 MacFie, “The Straits Question”, 211–238.

95 TNA, CAB 23/39/58, “Conclusions of a Conference of Ministers Held at 10, Downing Street”, October 13, 1922.

entry, with the Greek authorities informed. Under no circumstances should the Greek fleet be expelled from the Sea of Marmara.⁹⁶

Britain's strategic insistence on unimpeded naval access through the Straits, central to maintaining influence in Eastern Europe and counterbalancing continental power, faced growing diplomatic and military obstacles. British planners recognized that without the right to send warships into the Black Sea, their influence across the Danubian region, from Bulgaria to Poland, would diminish in favor of France and Russia, whose continental ambitions were growing. Beyond its immediate concerns, Britain viewed the Straits issue as part of a larger contest between the continental (land-based military) and oceanic (naval) systems. Strategically, the question was whether the Straits would serve as a territorial bridge linking Europe and Asia or as a maritime frontier separating them. France aimed to consolidate a dominant position in Eastern and Central Europe through alliances and military prestige; if states like Bulgaria, Romania, and Türkiye were shielded from naval pressure by any power other than Britain, French influence would grow. Britain feared that the Danube's mouth could become a Russo-Turkish stronghold if denied access to the Black Sea, which would pull the "little entente" and surrounding states into the French or Russian orbit. Securing naval rights to Black Sea ports such as Varna, Constanța, and Odessa was thus essential to preserve British influence on par with, or greater than, that of France. France understood this dynamic, which at times led it to resist Britain's interpretation of the freedom of the straits.⁹⁷ The British hoped to preserve balance through naval power, especially as France aimed to consolidate dominance via land alliances and military prestige. This meant securing uninterrupted passage for ships to İstanbul, particularly in peacetime, but with careful wording to avoid conceding control over naval access in wartime. They recognized that no matter how secure the Dardanelles might be, access to the Black Sea would remain impossible if Türkiye or Russia controlled the Bosphorus. This is why England viewed the Bosphorus and Dardanelles as a single entity, and referred to them collectively as the "Straits," rather than treating them as separate waterways. This reveals a calculated approach, framing "freedom" to maintain the British naval advantage while guarding against geopolitical constraints.⁹⁸ The Soviet government aimed to keep Türkiye dependent on them, which meant opposing any arrangement that could expose Türkiye to Western pressure. They wanted Türkiye to retain complete military control of the Straits, including the right to fortify them, and, given their weaker navy, were unlikely to support free warship passage. Instead, they would interpret commercial freedom mainly as a limit on Britain's blockade capability and reject League of Nations involvement, while publicly casting any British proposal in the worst possible light.⁹⁹

Yet, other powers interpreted the freedom of the Straits differently, shaped by their unique geopolitical goals. In this case, Britain faced a complex challenge, as resolving the Straits issue in line with its own preferences proved exceedingly difficult. Türkiye, emboldened by diplomatic and military recovery, was deeply suspicious of Britain. It was believed that Britain aimed to enable its fleet to threaten İstanbul and to retain full control of the Straits. In a powerful diplomatic and military position, Ankara viewed British intentions as hostile and was unlikely

96 TNA, CAB 23/39/57, "Conclusions of a Conference of Ministers Held at 10, Downing Street", September 30, 1922.

97 TNA, FO E 13027/27/44, "Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits".

98 TNA, CAB 23/39/57, "Conclusions of a Conference of Ministers Held at 10, Downing Street".

99 TNA, FO E 13027/27/44, "Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits".

to accept any arrangement limiting its sovereignty. While pledging vague support for the commercial freedom of the Straits, Ankara sought to shift maintenance costs to Europe while keeping complete military control of both the Dardanelles and the Bosphorus, which made it unlikely they would accept any treaty that compromised that control.¹⁰⁰ By 1922, the Western powers recognized Turkey's strengthened position, particularly Britain. In March of that year, during a meeting of the British, French, and Italian foreign ministers, Ankara was offered terms that diverged considerably from those of the Treaty of Sevres. Under this new proposal, Turkey would exercise sovereignty over a wide zone extending from the Mediterranean to the Straits and from the Caucasus to the borders with Iran and Iraq. Yet, Britain's policy regarding the Straits remained firm. While Turkey anticipated full sovereignty, Britain instead advocated placing the Straits under an international commission, creating a demilitarized zone, and extending demilitarization to all the islands of the Sea of Marmara, including those beyond the Dardanelles.¹⁰¹ This expresses the unique geography of the Straits, rendering Britain too vital to international security and trade to be left solely under national control, making territorial sovereignty subordinate to geographic necessity. From the British perspective, this principle translated into a policy designed to safeguard imperial lifelines. Britain sought to prevent any revival of Turkish power that could exploit the Straits' geography to threaten freedom of passage, while at the same time securing international oversight to ensure that Britain's naval access to the Black Sea and the Mediterranean remained unhindered. In essence, British strategy was rooted in the conviction that the Straits' geography was not only a Turkish concern but a global one, and thus required arrangements that prioritized Allied security and British maritime supremacy over exclusive Turkish sovereignty.

France, though previously sympathetic to Turkish interests, was re-evaluating its stance due to Turkish policy towards foreign commercial presence. Nonetheless, France remained wary of Britain's naval dominance and may resist a policy that gives Britain free maritime access, especially fearing reciprocal benefits for Russia. Italy, under Mussolini, may shift from a traditionally conciliatory role toward a more assertive policy, though its past alignment with France complicated prediction. Smaller states like Romania, Greece, Yugoslavia, and Bulgaria showed varied levels of support or disinterest. Romania favored Britain's stance but was constrained by its proximity to French and Russian spheres. Greece was a reliable ally for Britain. Yugoslavia's stance depended on French alignment, while Bulgaria remained focused on Aegean access, not naval passage. Militarily, Britain anticipated potential opposition coalescing around Türkiye and Russia, possibly joined by France and Italy. Due to their observer status, the lack of firm American involvement further weakened Britain's position.¹⁰² Thus, the Straits once again became more than a regional issue. They embodied the intersection of geography, strategic interest, and great power rivalry in the Eastern Mediterranean.

10. British Policy must Pivot from Enforcement to Preservation

In light of diminished postwar leverage, Britain must reconsider how to secure its strategic interest in the Straits. British policy makers acknowledged that while the principle of free

100 TNA, FO E 13027/27/44, "Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits".

101 TNA, FO E 3446/5/44, "Pronouncement of the Allied Conference in Paris", March 27, 1922.

102 TNA, FO 608/83, No. 7442, "Statement of British Policy in the Middle East", April 16, 1919.

passage for warships remains central to its policy, the ability to enforce it through military guarantees was currently infeasible; therefore, any new treaty must balance immediate diplomatic necessity with long-term flexibility. British policy then pivoted from enforcement to preservation, which was maintaining its strategic position in principle while postponing a final solution until the geopolitical climate shifted more favorably. It was broadly agreed that Turkey could not, under any new arrangement, be left in control of both shores of the Dardanelles.¹⁰³ While Turkish sovereignty over Anatolia meant restoring civil authority on the southern side of the channel, it was emphasized that this authority should not allow Turkey to threaten free access to the Dardanelles in the future. Thus, although Turkey would remain at Chanak on the Asiatic side, the demilitarized zone was to be extended far inland, up to around sixty miles, to prevent any possibility of Turkish military preparations that might endanger access.¹⁰⁴

While Britain sought to preserve access to the Dardanelles and Bosphorus, three policy alternatives emerged, each shaped by shifting diplomatic alliances and the declining feasibility of military enforcement. Marshal Foch's first proposal recommended the demilitarisation of the Straits zones, which also became one of Britain's main war aims, enforced by international inspection under the League of Nations.¹⁰⁵ While not as strong as the Treaty of Sevres, it still inhibited Turkish militarisation and left Britain in a better position than in 1914. When this proved diplomatically unattainable, the second option was League of Nations oversight, ideally through a High Commissioner, preferably American, with powers limited mainly to inspection. This solution maintained an international presence, though its effectiveness was limited by the League's lack of physical enforcement power and Türkiye's likely disregard for moral authority alone. The final fallback was the commercial freedom of the Straits, to which all major powers, including France, Italy, Russia, and Türkiye, were nominally committed.¹⁰⁶

As Britain approached a new international conference on the Straits, it confronted the stark reality that the strategic dominance it once sought to codify through the Treaty of Sevres could no longer be enforced with the same authority. While reaffirming the principle of freedom of warship passage remained a goal, implementing and sustaining the military safeguards necessary to uphold this freedom had become nearly impossible without risking renewed conflict or unsustainable commitments. The Treaty of Sevres had envisioned full Allied control mechanisms, including military presence and punitive clauses against Türkiye, but such arrangements were no longer politically or militarily viable.¹⁰⁷ Any attempt to substitute this robust system with reduced Allied detachments or League of Nations oversight would likely prove ineffective, costly, and diplomatically fragile. Thus, Britain found itself in a moment of acute disadvantage, which lacked the military strength and international unity to enforce its strategic aims. Nevertheless, the current Turkish and Russian ascendancy was viewed as temporary. British policymakers attributed Türkiye's newfound assertiveness to a precarious alliance with Russia and the general disunity in Europe, both of which were

103 TNA, FO E 3542/5/44, "Revision of the Treaty of Sevres, Report on Debate in the House of Lords," March 30, 1922.

104 TNA, FO E 3542/5/44, "Revision of the Treaty of Sevres, Report on Debate in the House of Lords."

105 "British War Aims", *The Times*, January 7, 1918.

106 TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

107 TNA, FO E 13027/27/44, "Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits"

considered transient. Britain thought that, historically opportunistic and politically reactive, Türkiye's foreign policy had consistently been shaped by "fear" rather than loyalty or ideology. British officials speculated that as Russia regained strength and became more threatening, Türkiye would naturally realign toward Britain once more.¹⁰⁸ Accordingly, Britain still insisted that the Dardanelles, the Sea of Marmara, and the Bosphorus remain open in both peace and war to the ships of the Allied and associated Powers, as well as to vessels of League of Nations member states and of non-member states approved by the League Council, provided they accepted the terms of the arrangement.¹⁰⁹ Under this provision, these waters could not be subjected to blockade, nor could any act of war or hostility be undertaken within them without a decision by the League of Nations Council. This strategy would secure Britain's uninterrupted maritime access while preventing any single state from establishing dominance over these strategic waterways. Until a more stable balance of power was restored in Eastern Europe, Britain argued that any permanent resolution of the Straits question was premature. Given these constraints, Britain had to seek a provisional settlement that facilitates peace but avoids long-term strategic entrapment. The central challenge was to uphold the policy objective set out in the Treaty of Sevres, namely, full freedom of passage for commercial and military vessels, while recognizing that the only way to guarantee this absolutely was through the physical and legal mechanisms Britain no longer has the power to impose.¹¹⁰

11. Three Alternatives: Cooperative Demilitarisation, the Strategic Use of the League of Nations, or Commercial Freedom of the Straits

Britain's prewar policy sought unqualified freedom of naval passage through the Straits. By the end of 1922, it had become evident that enforcing such a principle was diplomatically contentious and militarily unfeasible in current conditions. With the ideal of imposing full military guarantees outlined in the Treaty of Sevres now beyond reach, Britain must adopt a revised strategy to ensure continued access to the Dardanelles and Bosphorus. Confronted with the impracticality of enforcing its maximal objectives through military means, it had to pivot toward pragmatic diplomatic solutions, chief among them a modified demilitarisation scheme and the strategic use of League of Nations oversight, to preserve long-term access to the Straits without compromising immediate peace or international legitimacy. Shifting diplomatic dynamics and the limits of military enforcement made Britain weigh modified strategies. This necessitated a balancing principle with pragmatism and reassessing how to maintain strategic control without unilateral imposition, particularly through potential Allied cooperation around demilitarisation. While Britain could not secure the freedom of the Straits on its original terms, it could still attain a functional compromise, either through Foch's demilitarisation plan or League-supervised oversight, that restricts Turkish militarisation, preserves British access, and defers a more permanent settlement to a time of more favorable power dynamics. This recalibration of Straits policy illustrates how geography imposed unavoidable constraints on strategy. The geographic reality of the Dardanelles

108 TNA, FO E 13027/27/44, "Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits"

109 TNA, CAB 24/101/95, "Treaty of Peace with Türkiye, Administration of Waterways of the Straits and the Sea of Marmara", March 30, 1920.

110 TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

and Bosphorus meant that no single power could fully impose its will without provoking broader conflict. As with Russia's earlier experience, any strategy concerning the Straits could not accommodate unilateral ambitions or excessive measures. Britain's prewar vision of absolute naval freedom faltered not only because of diplomatic resistance but because the fixed geography of the Straits magnified the stakes for every littoral and maritime power. By necessity, Britain's turn to cooperative demilitarisation and League oversight reflected an acknowledgement that geography rendered unilateral dominance unsustainable. The Straits' position at the intersection of Europe, Asia, and vital imperial sea lines of communication ensured they remained a collective concern, where compromise and shared supervision were the only viable means to preserve strategic access. In this sense, Britain's revised policy was less a retreat from principle than a recognition that geography dictated the limits of power projection, which was forcing strategy to adapt to the immutable configuration of the Straits.

Securing even more lenient provisions also required considerable effort at the negotiating table. At that rate, Britain feared it would stand alone in resisting Türkiye's bid for unchecked military control of the Dardanelles and Bosphorus. With France and Italy appearing indifferent or unwilling to go beyond vague League of Nations guarantees, Britain faced the prospect of downgrading its goals to mere commercial access. However, political and diplomatic shifts in 1922 had offered a glimmer of opportunity. Türkiye's insistence on defending its territory had begun to alienate French public opinion. In Italy, the rise of Mussolini's Fascist government introduced a potentially more decisive and cooperative partner.¹¹¹ These developments raise hope that Allied unity, once fractured, might be reconstituted. A pivotal moment came with the 9th November discussions between Marshal Foch and the British military leadership. Foch strongly asserted that the Allies must not allow Türkiye to control the Straits militarily, since declaring the freedom of the Straits indispensable to preserving the fruits of Allied victory. His support, though important, was tempered by significant caveats. Foch's influence on Near Eastern matters was limited; he lacked clarity on whether "freedom" included warship passage, and it was uncertain whether the French government, under Poincaré, would adopt or enforce his position as a treaty condition. Nevertheless, Foch's statement reflected a growing recognition within military circles that unchecked Turkish control posed strategic risks. Among the three main policy paths in this evolving context, Foch's proposal was the most promising compromise. His proposal included complete demilitarisation of the Straits zone, destruction of all Turkish military and naval infrastructure in the region, and Turkish armed forces would be excluded from these zones, aside from a garrison in İstanbul. While less ambitious than the full Allied oversight envisioned in the Treaty of Sevres, this approach represents a significant constraint on Turkish sovereignty and an effort to neutralize the Straits as a military asset. It reflects a middle ground, which sought strategic stability without direct occupation or overt imposition and relied instead on collective Allied enforcement.¹¹²

Marshal Foch's proposal offered a realistic compromise that would hinder Türkiye's ability to fortify the Straits and improve Britain's position in any future conflict compared to the pre-1914 status quo. However, the support of key Allies remained uncertain. France, under Poincaré, may accept the Foch plan in principle but hesitated to pressure Türkiye into compli-

111 MacFie, "The Straits Question", 211-238.

112 TNA, CAB 24/140/8, "Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits".

ance. In anticipation of such reluctance, Britain considered an alternative strategy involving the League of Nations. Though not ideal, given that Türkiye and Russia were not League members and may resist its authority, this avenue offered a mechanism to internationalise oversight without direct confrontation. A possible solution lay in drafting a “statute of the Straits” grounded in precedent (such as the Danube and Suez Canal Conventions), preserving the appearance of Turkish sovereignty while entrusting oversight to a League-appointed High Commissioner, not a multilateral commission. This would limit the League’s role to inspection rather than control, which aimed to balance Türkiye’s sensitivities with Allied strategic interests. Such a model combined symbolic legitimacy with operational flexibility, which avoided overburdening the League with prescriptive authority.¹¹³

Britain’s ultimate option would be the commercial freedom of the Straits if neither an inter-Allied inspection system nor a U.S. High Commissioner under the League could be secured. While France, Italy, Russia, and Türkiye accepted this principle, disputes would centre on how it was interpreted, with possible maximum and minimum applications.¹¹⁴ The ultimate safeguard was the commercial openness of the Straits, a principle to which all major powers were officially pledged. This policy also had two forms. The first was that it would guarantee commercial navigation even during wartime, backed by physical demilitarisation or international controls. However, enforcing this could prompt Türkiye to demand full neutralisation of the Straits and weaken British strategic leverage. The second was viewing the Straits merely as an international waterway akin to the Danube. This would ensure peacetime navigation rights but fail to address wartime blockages, which makes it little more than a formalisation of the pre-war status quo. This third option, the commercial-only solution, offered the least protection and was preferred to be embraced only as a last resort. Britain’s primary aim remained to prevent Türkiye from exercising unilateral control over a vital naval corridor and safeguard the Royal Navy’s strategic interests and Allied influence in Eastern Europe and the Middle East. The ideal solution was securing enforceable, albeit moderated, guarantees now, while preserving flexibility to renegotiate stronger terms as the balance of power evolves.¹¹⁵

Amid these protracted debates, at the Lausanne Conference, Britain secured the temporary yet most advantageous arrangement it had long pursued. The Lausanne Straits Convention of 1923 placed the Dardanelles and Bosphorus under international oversight while guaranteeing freedom of passage for all commercial and naval vessels in peacetime and demilitarization of the Straits.¹¹⁶ This outcome reflected Britain’s ability to transform geographic necessity into diplomatic leverage. As a chokepoint linking the Black Sea to the Mediterranean and beyond, the Straits for Britain remained too vital to imperial lifelines and global trade to be entrusted solely to Turkish sovereignty. This settlement reflected geography’s enduring influence by making the Straits indispensable to British trade routes and imperial security. By embedding international guarantees, Britain turned a geographic vulnerability into a managed asset, while limiting Turkish military control and preserving its own naval access. With international guarantees in the convention, Britain safeguarded its maritime supremacy and constrained

113 TNA, CAB 24/140/8, “Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits”.

114 TNA, FO E 13027/27/44, “Memorandum by Mr. H. G. Nicolson Respecting the Freedom of the Straits”.

115 TNA, CAB 24/140/8, “Suggestions for a British Policy in Regard to the Freedom of the Straits”.

116 MacFie, “The Straits Question”, 211–238.

the revival of Turkish military control over this strategic waterway. Geography thus dictated both the problem and the solution. The immutable bottleneck of the Straits ensured that Britain would never tolerate unilateral control, and Lausanne formalized this reality in international law. While the settlement was later revised at Montreux in 1936, Lausanne represented the culmination of a century-long British strategy that was transforming the Straits from a potential threat into a managed asset of the great powers, with Britain reaping the immediate strategic and economic security it required. The Lausanne Straits Convention underscored a fundamental truth that geography is not a passive backdrop but an enduring determinant of strategic behavior. The bottleneck of the Straits transformed regional disputes into global questions, which compelled Britain and other powers to frame their diplomacy around the immutable constraints of space. Strategy could shift from closure to freedom, from unilateral control to international oversight, but it continuously operated within the narrow confines dictated by the Straits' geography. Britain ensured that the Straits would remain an international concern rather than a purely Turkish prerogative by embedding geographic necessity into legal and diplomatic frameworks. This convergence of geography and strategy reveals why the Straits Question endured for centuries, and why Britain's policies, though adaptive in form, were ultimately consistent in substance, in preserving access through chokepoints where geography concentrated both vulnerability and power.

CONCLUSION

The Turkish Straits case affirms this study's central proposition that geography is a structural determinant of great power strategy. It compels states to pursue control over chokepoints regardless of ideology, regime type, or momentary diplomatic alignments. Across more than a century, the Bosphorus and the Dardanelles shaped the strategic priorities of the Ottoman Empire, Britain, and Russia, and produced recurrent patterns of rivalry, shifting alliances, and legal innovation. The historical record substantiates the hypotheses advanced in this study and demonstrates the persistent interplay between geographic fixity and strategic adaptation.

The Straits confirmed multiple interlinked hypotheses for Britain. First, they proved that geography determined trade routes and imperial connectivity. Britain's reliance on uninterrupted access to India, and later the Suez Canal, made the Straits a vital maritime corridor. The evidence from successive treaties, from the 1809 Kale-i Sultaniye agreement to the 1841 Straits Convention, shows how Britain systematically upheld Ottoman sovereignty as a buffer to protect these lifelines. The Straits were structurally tied to Britain's maritime supremacy, which prevented Russian naval access, and this was not merely tactical but essential to preserving global commercial supremacy, ensuring the cohesion of the empire, and safeguarding the Eastern Mediterranean as an imperial crossroads. The oscillation between closure in the nineteenth century and freedom in the postwar era demonstrates the structural tension between geography and strategy. Even when British power declined, geography compelled Britain to seek arrangements through the League of Nations or international commissions that guaranteed naval access. This shows that maritime chokepoints remained indispensable for projecting power and maintaining great power status.

For Russia, the Straits embodied the structural vulnerabilities of geographic confinement. The Black Sea, enclosed and accessible only through the Bosphorus and Dardanelles, forced Russia to pursue expansionist policies to secure warm-water outlets. The evidence from the Treaty of Küçük Kaynarca, the Treaty of Hünkâr İskelesi, and Russia's repeated wartime negotiations underscores the structural imperative of gaining access. Geography shaped Russia's trade strategy by making grain and raw material exports dependent on maritime passage and conditioning its naval posture. Only by controlling the Straits could Russia consolidate its fleets and reduce the costs of maintaining multiple naval bases. The hypothesis that Russia's industrial and commercial growth was tied to maritime access is supported by episodes such as the Italo-Turkish War, where the closure of the Straits inflicted catastrophic economic losses. Similarly, World War I demonstrated the decisive weight of geography, when the Ottoman Empire sealed the Straits in 1914, Russia was cut off from its Entente allies, deprived of war materials, and ultimately weakened to regime collapse. Thus, the Russian case confirms that a great power's status and survival are fatally compromised without secure access to strategic maritime passages.

Geography both empowered and constrained sovereignty for Ottomans. The Ottoman Empire's early control of the Straits exemplifies how chokepoints can amplify regional power. Yet, the empire's geographic overextension and the rise of external rivals exposed the fragility of this position. Even when weakened, Ottoman sovereignty over the Straits remained indispensable to great power strategy, which forced Britain and Russia to bargain, pressure, or ally with İstanbul. By the 1920s, the revival of Turkish strength made geography once again the decisive arbiter, which compelled Britain to accept compromises it had previously rejected and underscored that no durable arrangement could bypass Turkish control. This affirms the broader structural hypothesis that the capacity for controlling chokepoints determines the strategies of great powers and elevates the bargaining position of local states that control them. The Straits are paramount to Türkiye, which has formed a core element of its national interest, existence, sovereignty, and security for over five centuries. As integral parts of Turkish territory, the Bosphorus and Dardanelles are internal waters under absolute Turkish sovereignty, a fact historically acknowledged even by Tsarist Russia and international legal scholars. Their control allows Türkiye to safeguard its independence, assert its rights in all negotiations concerning the Straits, and maintain them as "the very heart of Türkiye," which reflects the country's unmatched stake in their governance. Thus, the physical geography of the Turkish Straits is not just a backdrop to historical conflict; it also actively structures the strategic calculations of states and remains a critical factor in contemporary international relations.

The study's findings confirm the overarching hypothesis that if a great power lacks secure access to vital maritime passages or forward bases, its capacity to project power and sustain global status is severely constrained. Britain's maritime empire depended on ensuring openness; Russia's continental power was limited by exclusion; Türkiye's sovereignty was shaped by constant contestation over geography. The enduring influence of the Straits illustrates how spatial realities magnify strategic dilemmas, generate recurring diplomatic crises, and structure the limits of statecraft. This study demonstrates that geography creates structural incentives and constraints across regimes, ideologies, and alliances, and ensures that strategies evolve but objectives endure. The Turkish Straits thus provide a historical case of

Anglo-Russian rivalry and a prism for understanding the role of geography in world politics. Chokepoints remain critical in contemporary international relations, where control over narrow passages continues to dictate the balance of power, which confirms that geography endures while strategy must continually adapt.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

BIBLIOGRAPHY

Archival Documents

United States Department of State. *The Problem of the Turkish Straits*. Washington: U.S. Government Printing Office, 1947.

“British War Aims.” *The Times*, January 7, 1918.

The National Archives (TNA)

TNA, CAB 24/140/8.

TNA, FO E 13027/27/44.

TNA, CAB 37/108/184.

TNA, CAB 37/108/137.

TNA, CAB 37/108/174.

TNA, CAB 37/125/28.

TNA, CAB 37/126/33.

TNA, CAB 37/126/18.

TNA, CAB 24/101/95.

TNA, CAB 23/39/57.

TNA, CAB 23/39/58.

TNA, FO E 3446/5/44.

TNA, FO E 3542/5/44.

TNA, FO 608/83.

2. Books and Articles

Bayur, Yusuf Hikmet. “Boğazlar Sorununun Bir Evresi (1906–1914)”. *Belleten* 7/28 (20 Ekim 1943): 89–218.

Beydilli, Kemal. “Boğazlar Meselesi”. TDV İslâm Ansiklopedisi. Erişim 4 Ekim 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bogazlar-meselesi>

Bilsel, Cemil. “The Turkish Straits in the Light of Recent Turkish-Soviet Russian Correspondence”. *The American Journal of International Law* 41/4 (1947): 727–747. <https://doi.org/10.2307/2193087>

Brüel, Erik. *International Straits: A Treatise on International Law*. Vols. 1–2. Copenhagen: Nyt Nordisk Forlag, 1947.

- Cohen, Saul Bernard. *Geopolitics: The Geography of International Relations*. Lanham: Rowman & Littlefield, 2009.
- Fisher, Alan W. "Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries". *Jahrbücher Für Geschichte Osteuropas* 21/2 (1973): 161-174. <http://www.jstor.org/stable/41044733>
- French, David. *British Strategy and War Aims 1914-1916*. New York: Routledge, 2014.
- Goldstein, Erik. "Great Britain and Greater Greece 1917-1920". *The Historical Journal* 32/2 (1989): 339-356.
- Goryanof, Sergey. *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*. İstanbul: Ötüken, 2006.
- Gray, Colin S. – Geoffrey Sloan. "Why Geopolitics". *Geopolitics, Geography and Strategy*. ed. Colin S. Gray – Geoffrey Sloan. 1-11. London: Frank Cass, 1999.
- Hurewitz, J. C. "Russia and the Turkish Straits: A Revaluation of the Origins of the Problem". *World Politics* 14/4 (1962): 605-632. <https://doi.org/10.2307/2009311>
- Hurewitz, J. C. "The Background of Russia's Claims to the Turkish Straits- A Reassessment". *Belleten* 28/ (1964): 459-502.
- Jelavich, Barbara. *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question, 1870-1887*. Bloomington: Indiana University Press, 1973.
- Jia, Bing Bing. *The Regime of Straits in International Law*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Kaplan, Robert D. *The Revenge of Geography: What the Map Tells Us about Coming Conflicts and the Battle Against Fate*. New York: Random House, 2012.
- Kerner, Robert J. "Russia and the Straits Question, 1915-17". *The Slavonic and East European Review* 8/24 (1930): 589-600.
- Karakoç, Ercan. "Lozan Barış Konferansı ve Montrö'de Boğazlar Meselesi". *Türk Boğazları*. ed. Nur Jale Ece, Hasan Kanbolat, and Girayhan Alpdoğan. 192-207. İstanbul: Engin Yayıncılık, 2011.
- Langer, William L. "Russia, the Straits Question and the Origins of the Balkan League, 1908-1912". *Political Science Quarterly* 43/3 (1928): 321-363.
- MacFie, A. L. "The Straits Question: The Conference of Lausanne (November 1922-July 1923)". *Middle Eastern Studies* 15/2 (1979): 211-238.
- MacFie, A. L. "The Straits Question in the First World War, 1914-18". *Middle Eastern Studies* 19/1 (1983): 43-74.
- Mahan, Alfred Thayer. *The Influence of Sea Power upon History, 1660-1783*. Boston: Little, Brown & Co., 1902.
- Mackinder, Halford J. "The Geographical Pivot of History". *The Geographical Journal* 23/4 (1904): 421-437. <https://doi.org/10.2307/1775498>
- Maity, Anadi Bhushan. "The Problem of the Turkish Straits". *The Indian Journal of Political Science* 15/2 (1954): 134-152.
- Morgenthau, Hans J. *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York: Alfred A. Knopf, 1948.

- Pithon, René. “Karadeniz ve Boğazlar Meselesi”. Çev. H. Nuri, Transkr. E. Keleş. *Tarih Okulu* 6 (2010): 73–93.
- Rozakis, Christos L. – Petros N. Stagos. “The Turkish Straits”. *International Straits of the World*. ed. by G. J. Mangone. 15–25. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1987.
- Scholvin, Sarah. *The Geopolitics of Regional Power: Geography, Economics and Politics in Southern Africa*. Farnham: Ashgate, 2016.
- Şener, Bülent. “Türk Boğazları’nın Geçiş Rejiminin Tarihi Gelişimi ve Hukuki Statüsü”. *Tarih Okulu Dergisi* 2014/XVII (Aralık 2013). <https://doi.org/10.14225/Joh429>
- Taliaferro, Jeffrey W. *Balancing Risks: Great Power Intervention in the Periphery*. Ithaca: Cornell University Press, 2004.
- Taylor, Alan John Percivale. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
- Ünlü, Nevzat. *The Legal Regime of the Turkish Straits*. Edited by G. J. Mangone. The Hague: Kluwer Law International, 2002.
- Waltz, Kenneth N. “Structural Realism after the Cold War”. *International Security* 25/1 (2000): 5–41. <http://www.jstor.org/stable/2626772>
- Yıldız, Gültekin. “How to Defend the Turkish Straits Against the Russians: A Century-Long ‘Eastern Question’ in British Defence Planning, 1815–1914”. *The Mariner’s Mirror* 105/1 (2019): 40–59. <https://doi.org/10.1080/00253359.2019.1565339>

Avrupa Devletlerine Hediye Edilen Erken Dönem Osmanlı Topları ve Bombardları

HAKAN YAZAR*
HÜSEYİN YILMAZ**

ÖZ

EARLY OTTOMAN CANNONS
AND BOMBARDS GIVEN AS
GIFTS TO EUROPEAN STATES

ABSTRACT

Avrupa'daki çeşitli askerî müzelerde ve kamusal alanlarda sergilenen ve farklı dönemlere tarihlenen çok sayıda Osmanlı topu mevcuttur. Bunların önemli bir kısmı savaş ganimeti olarak götürülürken diğerleri ise Osmanlı sultanlarınca ilgili devletlere hediye edilmiştir. Osmanlı padişahları tarafından İngiltere, Fransa, İtalya ve Almanya gibi devletlere hediye edilen 15. ve 16. yüzyıl topları üzerine odaklanan bu makalenin amacı söz konusu topların sayısı, niteliği, nereden ve ne şekilde hediye edildiği gibi konuların açığa çıkarılmasıdır. Yine bu araştırma kapsamında üzerinde durulan bir diğer konu ise hediye edilen topların tarihi önemi hakkındadır. Çalışmada, padişahların hediye ettiği toplar, bombardlar veya havanların tamamının Osmanlı imalatı olmayıp bir kısmının St. Jean Şövalyeleri, Venedikliler, Cenevizliler veya Almanlar gibi farklı devlet veya topluluklar tarafından dökülerek uzun yıllar Osmanlılar tarafından kullanıldığı ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Çalışma kapsamında son olarak pek çok antik topun Avrupa müzelerine gönderildiği 19. yüzyılda Osmanlıların eski eserlere bakışı ve bunların korunması meselesi tartışılarak eski topların Osmanlı müzeciliğinin gelişimindeki etkileri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Müzecilik, Hediyeleşme, Diplomasi, Modernleşme, Topçuluk.

Many Ottoman cannons from different periods are on display in various military museums and public spaces in Europe. While a significant portion of these were taken as spoils of war, others were given as gifts to the relevant states by the Ottoman sultans. Focusing on the 15th and 16th century cannons gifted by the Ottoman sultans to states such as England, France, Italy and Germany, the aim of this article is to reveal the number, quality and where and how these cannons were gifted. Another issue focused on in this research is the historical significance of the cannons gifted. The study examines in detail how not all of the cannons, bombards or mortars gifted by the sultans were Ottoman manufactures, and that some of them were cast by different states or communities such as the Knights of St. John, the Venetians, the Genoese or the Germans and were used by the Ottomans for many years. Finally, the study discusses the Ottomans' view of ancient artifacts in the 19th century, when many ancient cannons were sent to European museums, and the issue of their preservation, and evaluates the effects of old cannons on the development of Ottoman museology.

Keywords: Museology, Gift, Diplomacy, Modernization, Artillery.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 19 Mart 2025 | Date Received: 19 March 2025
Kabul Tarihi: 30 Ağustos 2025 | Date Accepted: 30 August 2025

ATIF | CITATION

Yazar, Hakan - Yılmaz, Hüseyin. "Avrupa Devletlerine Hediye Edilen Erken Dönem Osmanlı Topları ve Bombardları". *Kadim* 10 (Ekim 2025), 85-112. doi.org/10.54462/kadim.1661145

* Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, hakanyazar@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8156-1154.

** Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, huseyin.yilmaz@cbu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3655-6919.

GİRİŞ

Kırım Savaşı nedeniyle Osmanlı topraklarında bulunan İngiliz General Sir John Henry Lefroy, 4 Kasım 1855'te Kırım'dan dönüşünde Çanakkale'ye uğramıştır. Bir gün sonrasında boğazın Anadolu tarafında bulunan Kale-i Sultaniye hisarını ziyaret eden general, kaledeki erken dönem Osmanlı topları ile yakından ilgilenmiştir. Gördüğü toplar hakkında bilgiler aktarmayı ihmal etmeyen Lefroy, kalede en eskileri 1454, 1464, 1520 ve 1713 tarihlerinde imal edilmiş dört eski top bulunduğunu belirtmektedir.¹

General Lefroy, Kale-i Sultaniye ziyareti sırasında özellikle Fatih Sultan Mehmed devri topları ile yakından ilgilenmiştir. Lefroy, eski toplara yönelik ilgisi nedeniyle bu toplardan birinin ve mümkünse en büyüğü olarak öne çıkan 1464 tarihinde imal edilen tunç topun İngiltere'ye götürülmesine yönelik bir çaba içine girmiştir. İngiliz General, Çanakkale'deki İngiltere konsolosu Calvert aracılığıyla bu konuda bir girişimde bulunsa da amacını gerçekleştirememiştir. Fatih'in bu topuna karşı ilgisi hiç azalmayan Lefroy, İngiltere'ye dönüşü sonrasında bu tarihi topun İngiltere'ye getirilmesine yönelik çabalarını sürdürmüştür. 1856'nın sonbaharında konsolos ile tekrar iletişime geçen Lefroy, ondan yeniden bu konuda çaba göstermesini talep etmiştir. Bu doğrultuda Calvert, İstanbul'da bulunduğu sırada İngiliz elçisi Stratford Canning'in ilgisinin bu konuya yönelmesini sağlamıştır. Bu kapsamda girişimlerde bulunan elçi, yaşanan gelişmeleri İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın 9 Şubat 1857 tarihinde Savaş Bakanlığı'na yazdığı mektubunda ele almıştır. Savaş Bakanlığı'nın Osmanlı hükümetinden hatıra bir top temin etmek istediğini belirten S. Canning, bu talebinin Tophane Müşiri Fethi Ahmed Paşa tarafından kabul edildiğini dile getirmiştir. Bu doğrultuda Bâb-ı Âli'nin onayıyla 16 feet (4,87 metre) uzunluğunda oldukça süslü bir pirinç top ile topun taşınması için de 200 yıl önce dökülmüş Osmanlıca kitabelerle süslü bir top arabasının hediye edildiğini bildirmekten memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir.²

Çanakkale'den hediye edilecek top hakkında İngiliz Dışişleri'nin yanı sıra General Lefroy da bilgilendirilmiştir. Fakat S. Canning'in çabaları sonucunda hediye edilen bu top, Lefroy'un Kale-yi Sultaniye'de gördüğü Fatih devri toplarından biri değildi. Bu nedenle Lefroy, Çanakkale Topu³ hakkında yetkili makamları bilgilendirmeye devam edecekti. Buna karşın Savaş Bakanı Lord Panmure, Lefroy'dan bu aşamada topun kabul edilmesini isteyecek, ilerleyen dönemde söz konusu top hakkında S. Canning'e özel olarak yazma sözü verecekti. Her ne kadar bu süreçte Çanakkale'deki top hakkında yeni bir gelişme yaşanmasa da Lefroy'un bu konudaki çabaları son bulmayacaktı. Kendisi İngiliz makamlarını söz konusu top konusunda bilgilendirmeye devam ederek yeni girişimlerde bulunacaktı. Kraliyet

1 İngiliz General Sir John Henry Lefroy, askerliğe olduğu kadar bilime de meraklıydı. Başta manyetik konusu olmak üzere birçok bilimsel toplantılarda yer almış ve önemli gözlemlerde bulunmuştur. Diğer yandan İngiltere ordusunun sadece teknik değil eğitim alanında da yenilenme çalışmalarında aktif görev almıştır. General Lefroy'un hayatı hakkında bk. Joseph D. Hooker, "Obituary: General Sir John Henry Lefroy, R. A., C. B., K. C. M. G., F. R. S., &c.", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography* 13/2 (1891), 115-122.

2 General Lefroy askerliğinin yanı sıra özellikle eski askeri araç-gereçlere karşı yoğun bir ilgisi olduğu için seyahatleri sırasında karşılaştığı eski silahlar ile yakından ilgilenmişti. Bu doğrultuda Kırım Savaşı'nda Manisâda bulunan kışlayı ziyareti sırasında Cenevizliler devrinden bir top ile karşılaşmış ve yakın bir ilgi göstermiştir. Her ne kadar bu topa sahip olmayı çok istese de bu amacına ulaşamamıştır. Bk. John Henry Lefroy, *Autobiography of General Sir John Henry Lefroy, C.B., K.C.M.G., F.R.S., Etc. Colonel Commandant Royal Artillery*, ed. Lady Lefroy (Londra: 1895), 150-159.

3 İngilizce literatürde *Dardanelles Gun* ya da *Great Turkish Bombard* adlarıyla anılan topun Türkçede Çanakkale Topu olarak kullanılmasının uygun olacağı çalışmanın yazarlarının ortak kanaatidir. Söz konusu top 17.069 kilogram ağırlığında olup 518 cm uzunluktadır.

Cephane Müdürü'ne (*Director of Ordnance*) yazdığı 30 Şubat 1866 tarihli raporunda söz konusu top hakkında bilgiler vermekteydi. Lefroy raporunda, ısrarla talep ettiği tunç topun, top döküm teknolojisi ve topçuluk tarihi açısından sahip olduğu öneme dikkat çekmekteydi. Diğer yandan Lefroy, son dönemde Bâb-ı Âlî'nin Çanakkale'deki eski topları yenileri ile değiştirmesinden hareketle Osmanlı Devleti'ne verilecek modern toplar karşılığında Çanakkale Topu'nun alınabileceği fikrini gündeme getirmişti.⁴ Fakat söz konusu topun İngiltere'ye hediye edilmesi, İngiliz elçiliğinin sürece dâhil olması ile gerçekleşmişti.

İngiltere Kraliçesine hediye edilen ve günümüzde halen İngiltere Portsmouth-Fort Nelson'da sergilenmekte olan Çanakkale Topu yalnızca Osmanlı topları içerisinde değil dünyadaki en tanınmış toplardan birisidir. Ona bu ünü kazandıran husus, taşıdığı tarihsel önemle ilgili olduğu kadar geçmişten günümüze çok sayıda gezi yazısına ve akademik esere konu olmasıyla da alakalıdır. Ancak Çanakkale Topu, Osmanlıların Avrupa devletlerine hediye olarak takdim ettiği çok sayıda erken dönem top ve bombardından yalnızca biridir. Sözün geçeni diğer toplar hakkında neredeyse kayda değer hiçbir çalışma mevcut değildir. Hâlbuki hemen hemen aynı tarihlerde Osmanlılar tarafından Avrupa devletlerine hediye edilen 15. ve 16. yüzyıl toplarının tamamı ateşli silahlar tarihinin günümüze ulaşan en erken ve güzide örneklerinden olup taşıdıkları tarihsel önem bakımından son derece kıymetlidirler. Dolayısıyla bu çalışma, Osmanlı kadim toplarının kaderinin belirlendiği ve birçoğunun Avrupa ülkelerine hediye edildiği, çok sayıda antik topun eritilerek yeni topların dökümünde kullanıldığı, metal değeri için hurda olarak satılmak suretiyle tasfiye edildiği veya hazinenin ihtiyaçlarının karşılanması için para olarak basılmaları süreçlerine ışık tutacaktır. Ancak bu çalışma daha çok Osmanlıların hediye olarak gönderdiği erken dönem topları üzerine odaklanmakta olup bunlar dışında Osmanlı Devleti ile Avrupa devletlerinin yaptıkları savaşlarda ele geçirilen ve ganimet olarak çeşitli ülkelere götürülen toplara çok fazla değinmemektedir. Zira bu türdeki toplar sayıca daha büyük bir yekünü tutmakta ve günümüzde çeşitli askeri müzelerin yanı sıra Avrupa'nın farklı şehirlerinde parkları ve bahçeleri süslemektedir.

Çalışma kapsamında ele alınan ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı atik toplarının kaderini değiştiren en önemli gelişme, onların müzelerde sergilenecek bir tarihi öneme sahip olduklarının farkına varılmasıdır. Nitekim Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarında bulunan eski topların kendi ülkelerine götürülmesi için girdikleri çaba büyük ölçüde bununla alakalıdır. Ancak 1860'lı yılların ortalarından itibaren Osmanlı aydınları ve yöneticileri arasında eski eserlerin korunması bilincinin artması ve bu konuda çeşitli nizamnamelerin çıkartılması, Osmanlı müzeciliğinin gelişmesini tetiklemiştir. Bu süreçler ise eski Osmanlı toplarının muhafazasında önemli bir süreci başlatmıştır. Zira öncesinde Osmanlı topraklarında bulunan konsoloslar ve elçilikler üzerinden yapılan çeşitli topların hediye edilmesi taleplerinin devletler arası ilişkilere olumlu yansıyacağı düşüncesiyle padişah tarafından olumlu karşılanırken yüzyılın sonlarında artık Osmanlı hükümetleri bu topların kendi ülkelerinde korunmasını daha fazla önemsemekteydiler. Dolayısıyla bu çalışma, Osmanlıların Avrupa devletlerine hediye olarak verdikleri topları ve bu topların gönderilme süreçlerini ele aldığı kadar eski eserlerin korunması bilincinin ve Osmanlı müzeciliğinin gelişmesi sürecine de ışık tutmayı amaçlamaktadır.

4 General Lefroy'un Çanakkale'deki top hakkındaki faaliyetleri hakkında bk. Lefroy, *Autobiography of General Sir John Henry Lefroy*, 155-159.

1. Kale-i Sultaniye’de Yer Alan Büyük Tunç Toplar

Çanakkale’de boğaz savunması için kullanılan devasa toplar sadece İngiliz General Lefroy’un ilgisini çekmemişti. Bölgenin savunması için Fatih devrinden itibaren belli aralıklarla buradaki hisarlarla konuşlandırılan büyük çaplı Osmanlı topları ve özellikle de Çanakkale Topu, başta Baron de Tott olmak üzere bölgeyi ziyaret eden Avrupalıların ilgisine mazhar olmaktaydı. Çanakkale Topu’nun hem büyüklüğü hem de üretim tarihinin İstanbul’un fethine kadar geri gitmesi, Avrupalı gözlemciler tarafından en fazla üzerinde durulan konuların başında geliyordu.⁵ Boğazdaki kalelerde yer alan bu devasa topların aktif olarak kullanılması, hisarları ziyaret eden Avrupalıların ilgisini çeken diğer bir noktaydı. 18. yüzyılın ikinci yarısında boğaz savunmasının güçlendirilmesi için görevlendirilen Tott, söz konusu büyük top ile bir deneme atışı gerçekleştirmişti. Tott’un hatıratına göre, büyük bir gürlütle ateşlenen granit gülle, deniz yüzeyine çarptığında üç parçaya ayrılmış ve parçalar sekerek karşı kıyıdaki dağlara çarpıp iri kaya parçalarını koparmıştı.⁶

Çanakkale Boğazını koruyan Osmanlı topları İngilizlerin 1807’de boğazı geçmek amacıyla gerçekleştirdiği harekât sırasında da kullanılmıştı. Bu tarihte ateşlenen toplar bazı İngiliz gemilerine zarar verirken çok sayıda İngiliz denizcinin yaralanmasına sebep olmuştu. Duckworth’un bu harekâtı sırasında granit güller atan eski topların kullanımı, İngiliz askeriyesi tarafından her fırsatta tekrarlanarak topların sağlamlığına kanıt olarak gösterilmektedir.⁷ Buna karşın top teknolojisindeki gelişmeler ve Çanakkale Boğazı’nın savunmasının giderek artan önemi, bölgedeki tahkimatların modern teknoloji ile üretilmiş yeni toplarla güçlendirilmesini zorunlu kılacaktır. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıkan yivli top teknolojisi, aynı zamanda bölgedeki eski topların da yeni teknolojiye sahip toplar ile değiştirilmesiyle neticelenen süreci başlatmıştır. Daha öncesinde imparatorluğun birçok bölgesinde aktif olarak kullanılan dökme tunç toplar yerine 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yivli çelik toplar ön plana çıkacak, istihkâmlar bu toplarla donatılacaktır.⁸

5 Çanakkale kaleleri ve sahil şeridinde kurulan savunma hattı uzunca bir süre bölgeden geçen seyyahlar ve askeri uzmanların dikkatini çekmiştir. Bu kişiler tarafından kaleme alınan günlük, anı ve seyahat notu gibi eserlerde hem boğazdaki hisarların genel tasvirine hem de bu kalelerdeki eşine az rastlanan büyüklükteki eski tunç toplara yer verildiği görülmektedir. Özellikle Çanakkale Topu’nun okuyucuya sunduğu otantik anlamlar da dikkate alındığında yaklaşık kırk kadar eserde bu topa dair anlatılar ile karşılaşmak mümkündür. Bu anlatılara örnek olarak bk. Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berkay (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 2/9-10; Baron de Tott, 18. *Yüzyılda Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, çev. M. Reşat Uzman (Ankara: Elips Kitap, 2004), 200-201; Christopher Wilhelm Lüdeke, *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi: İzmir, İstanbul 1759-1768*, çev. Türks Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 41; William Eton, 19. *Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Kitabevi, 2009), 57; William Wittman, *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and across the desert into Egypt: during the years 1799, 1800, and 1801, in company with the Turkish Army, and the British Military Mission: also through Germany, Holland, &c. on the return to England: to which are annexed, observations on the plague, and on the diseases prevalent in Turkey, and a meteorological journal* (Philadelphia: 1804), 63; Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries, Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and fome other Parts of Europe* (Londra: 1745), 102-104; Edward Raczynski, 1814’de Dersaadet ve Çanakkale’ye Yolculuk, çev. Kemal Turan (İstanbul: Köprü Kitapları, 2019), 172.

6 Baron de Tott, 18. *Yüzyılda Türkler*, 200-201.

7 İngiliz donanmasının 1807 yılında gerçekleştirdikleri harekât hakkında bk. Frederick Leslie Robertson, *The Evolution of Naval Armament* (Londra: Constable & Company Ltd, 1921), 67-68 ve Fatih Yeşil, “İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasi ve Askeri Anatomisi”, *Nizâm-ı Kadîmîden Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, ed. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM, 2010), 391-493.

8 Osmanlılar ateşli silahların ilk kullandığı tarihlerden itibaren Avrupa’daki top teknolojisini yakından takip etmekteydiler. Bu suretle metal güllerin kullanımından ve öz kütlelerinin taşa göre daha yoğun olması hasebiyle hedefleri tahrip açısından taşıdığı avantajlardan haberdardılar. Bununla birlikte Osmanlılar, demir toplara veya demir güllere karşı; erken tarihlerden itibaren çoğunlukla mermer, granit veya kaya güller atan tunç topları tercih etmekteydi. Bu tercihin arkasındaki başlıca neden Osmanlı Devleti’nin demir madeni açısından çok zengin olmaması ve demir güllerin kayadan imal edilen güllere göre daha

19. yüzyıl ortalarında imparatorlukta ki çeşitli istihkâmlara modern toplar konuşlandırıldıktan sonra Osmanlı yönetimi eski tunç toplara dair politikasında bir değişikliğe gitmiştir. Böylece tunç toplar başlıca birkaç sonla karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan ilki Lefroy'un da belirttiği gibi atik topların hurdaya ayrılarak eritilmesidir. Osmanlılar kullanım dışı kalan topları, özellikle büyük boyutlarda olanları, bir maden kaynağı olarak görmekteydi. Bu bağlamda bozulan veya kırılan toplar Tophâne-i Âmir'e gönderilmekte, burada *mayalık* malzeme olarak yeni topların dökülmesinde kullanılmaktaydı.⁹ Nitekim Lefroy'un hatıratında bahsettiği dört atik toptan 1464 tarihinde imal edilen haricindeki diğer üç top, İngiliz generalin ziyareti sonrasında eritilmişti.¹⁰ Eritilen bu toplar, yerlerine konulacak Armstrong topların bir kısım masrafının karşılanmasında kullanılmıştı. Netice itibarıyla boğaz savunmasının modernleştirilmesi sürecinin Osmanlı topçuluk tarihinin en eski örnekleri olabilecek bazı topların hurdaya ayrılarak eritilmeleri gibi bir süreci de beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. Bu yaşananlar söz konusu tarihte Osmanlı müzeciliğinin ve eski eserleri muhafaza etme kültürünün henüz gelişme evresinde olmasıyla alakalıdır. Bu durum çok sayıda erken dönem top, havan veya bombardının Avrupa müzelerine götürülmesinin de temel nedenlerinden biridir.

2. Avrupa Devletlerine Hediye Edilen Erken Dönem Topları

Günümüzde başta İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Almanya olmak üzere Avrupa'daki çeşitli askeri müzelerde Osmanlı coğrafyasından götürülmüş çok sayıda top bulunmaktadır. Söz konusu toplar farklı zamanlarda ve farklı yollarla Avrupa'ya nakledilmiştir. Bu topların bir kısmı çeşitli savaşlarda ganimet olarak ele geçirilirken bazılarıysa Osmanlı Devleti'nin özel izni ile hediye olarak yurt dışına gönderilmiştir. Bu doğrultuda özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı toprakları içerisinde bulunan çok sayıda eski topun yurt dışına çıkarılmasına müsaade edilmiştir. Söz konusu topların bir kısmı Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerine tarihlenirken bir kısmıysa başta Venedik ve Rodos Şövalyeleri gibi farklı devletlere veya dönemlere aittir. Avrupa'ya götürülen söz konusu topların ortak özelliği ise çoğunun büyük boyutlara sahip olmaları ve günümüze ulaşan en eski tarihli toplar veya bombardlar arasında yer almalarıdır.

Çeşitli Osmanlı kalelerinde yer alan erken dönem toplarına Avrupalıların duyduğu ilgi özellikle 19. yüzyıl ortalarında ve yüzyılın ikinci yarısında giderek artmıştır. Avrupa'da giderek yaygınlaşan müzeciliğin bir imparatorluk simgesine dönüşmesi, buralarda sergilenen

yüksek maliyetli olmaları öne çıkmaktadır. Buna ilave olarak demir güllerin sıcak havalarda genleşmesi ve taş güllere göre bariz bir mesafe ve nişan üstünlüğü sağlamaması ise öne çıkan diğer nedenlerdendir. Osmanlı topçuluğunun erken dönemleri ile demir ve tunç topların ayrıntılı bir mukayesesi ile Osmanlıların kullandığı top türleri için bk. Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Tanju Akad (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 92-125; Gabor Agoston, "15. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Topçuluğu ve Avrupa Askeri Teknolojisi", *Osmanlıda Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, çev. Kahraman Şakul, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 115-146; Okay Sütçüoğlu, *Türk Topçuluğunun ABC'si, 14.-19. Yüzyıl* (İstanbul: Ötüken, 2023), 27-113. Son olarak, Osmanlıların demir güllerle 1501 yılındaki Midilli Kuşatması sırasında ilk defa karşılaşmaları ile erken dönem Osmanlı topçuluğunun yapısı ve demir güllerin kullanımına ilişkin bk. Colin Imber, "The Transfer of Military Technology and Tactics between Western Europe and the Ottoman Empire, 1400-1600", *Turcica*, 51, (2020), 15-16; Hakan Yazar, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknoloji, Harp Malzemelerinin Tedariki ve Cebehe-i Âmir (1718-1788)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: 2023), 40-44.

9 Salim Ayduz, *Tophâne-i Âmir ve Top Döküm Teknolojisi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 232-234.

10 Lefroy, *Autobiography of General Sir John Henry Lefroy*, 157.

eserlerin genişletilmesine yönelik bir çaba içerisine girilmesine neden olmuştur. Dünyanın dört bir köşesinden arkeolojik eserler Avrupa'daki farklı müzelere toplanırken askerî müzelerin kapsamı ve boyutları da giderek büyümektedir. Bu doğrultuda Osmanlı topraklarında bulunan topların bu müzelere taşınması için büyük bir çaba sarf edilecekti. Başta elçiler ve konsoloslar olmak üzere Osmanlı coğrafyasına gelen askerî uzmanlar, seyyahlar ve çeşitli gözlemcilerin kaleme aldıkları eserlerinde imparatorluk kalelerindeki büyük tunç toplar hakkındaki ifadeleri bu toplara karşı bir ilginin uyanmasını sağlayacaktı.

Osmanlı topraklarından Avrupa'ya götürülen eski tarihli topların başında tüm heybeti ile boğazdan geçen gemileri yaklaşık dört asırdır selamlayan Çanakkale Topu gelmektedir. Farklı milletlere mensup seyyahlar tarafından defalarca anlatılan bu top, en sonunda Lefroy'un çabaları sonrasında İngiliz hükümetini harekete geçirmişti. Bu doğrultuda Stratford Canning, 1857'de Bâb-ı Âli'den Londra'da sergilenmesi için bir eski topun hediye edilmesine yönelik bir talepte bulunmuştu. Fakat hediye olarak talep edilen bu top hakkında kesin tanımlamalarda bulunulmaması bunun, Osmanlı Devleti tarafından sıradan eski bir top olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Bâb-ı Âli, Kırım Savaşı'nın hemen sonrasında yapılan bu teklifi özellikle iki ülke arasındaki dostluğun geliştirilmesi perspektifinde ele almıştı. Bu doğrultuda büyük bir Osmanlı topunun İngiltere'ye gönderilmesi ve orada sergilenmesinin Osmanlı Devleti açısından olumlu bir izlenim yaratabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle Tophane'de bulunan uygun bir topun hediye edilmesine karar verildi. Kaptan H. Eardley-Wilmott tarafından H.M.S. Sphinx gemisi ile İngiltere'ye taşınan bu tunç top 1 Mayıs 1857'de Portsmouth'a ulaştı. 1660 tarihinde dökülen bu top, Avrupa'daki askerî müzelerde sergilenmek üzere Osmanlı topraklarından izinle götürülen ilk top olsa da İngiliz General Lefroy'un Çanakkale'de gördüğü ve İngiltere'ye getirilmesini arzu ettiği bombard değildi. Stratford Canning'in girişimleri ile 200 yıllık eski bir top ve işlemeli bir top arabası İngiltere'ye nakledilirken Çanakkale Topu, bir müddet daha boğazdaki yerini korumaya devam edecekti.¹¹

1857 yılında İngiltere'ye hediye edilen 1660 tarihli top, General Lefroy'u, Çanakkale Topu'nun tarihi önemine dair İngiliz makamlarını bilgilendirerek yeni girişimlerde bulunması konusunda daha da cesaretlendirmiştir. Buna bağlı olarak, İstanbul'daki İngiliz elçiliği 1866'da yeni bir girişimde daha bulunmuştur. Söz konusu yazışmalarda Çanakkale'de iki tane eski tunç top bulunduğu ifade edildikten sonra bunlardan birisinin iki parçadan ibaret uzun bir top olduğu, vida ile bu parçaların birbirine bağlandığı, üzerinde II. Mehmed'in cülus tarihinin ve topun üretim tarihi olarak belirtilen yılın miladi olarak 1468 tarihine denk geldiği zikrediliyordu. Diğer topun üzerinde ise Hicri 862 senesinin yazdığı bunun da miladi olarak 1508'e denk geldiği dile getirilmekteydi. Bu uzun tanımlamanın ardından, İngiltere'de müzede sergilenmek üzere bahsedilen ilk topun hediye edilmesinin "ziyadesiyle makbul olacağı" ifade edilmekte, ancak bu topun verilmemesi halinde ikinci topun hediye edilmesi talep edilmekteydi. Ayrıca Çanakkale'deki bu toplardan bir tanesinin hediye edilmesine karşılık Osmanlılara Lefroy'un önerisi doğrultusunda iki adet Armstrong topunun hediye edileceği belirtiliyordu. Bâb-ı Âli, İngiliz elçisinin bu talebini yaklaşık dokuz yıl önce olduğu gibi yine olumlu karşılayarak II. Mehmed döneminden kalma iki parçalı tunç topu İngilizlere hediye etmişti.¹²

11 Söz konusu topun gönderilmesi hakkında bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Hariciye (İHR), 140/7352 ve Lefroy, *Autobiography of General Sir John Henry Lefroy*, 158.

12 İngiliz elçiliğinin Çanakkale'de bulunan topun hediye edilmesi talebinin yer aldığı belgede bahsedilen topa karşılık olarak

İngiliz elçiliği üzerinden Çanakkale'deki 1464 tarihli Osmanlı topunun talep edilmesi, Sultan Abdülaziz'in 1867'de gerçekleştirdiği Avrupa seyahatinin arifesinde yapılmıştı. Avrupa kamuoyunun ve özellikle de Fransa ve İngiltere'nin dostluğunun kazanılması için bir Osmanlı sultanının tarihte ilk defa savaş haricinde ülke topraklarının dışına çıkmasının planlandığı bir ortamda, bu şekilde bir hediye talebinin reddedilmesi düşünülemezdi. Bu doğrultuda söz konu talep Abdülaziz tarafından onaylanacaktı. Diğer taraftan bu top seyahat sırasında Abdülaziz tarafından Kraliçe Viktorya'ya hediye olarak sunulacaktı.¹³ Fakat topun Çanakkale'den İngiltere'ye taşınması Abdülaziz'in seyahati sonrasında gerçekleşecekti.

Çanakkale Topu'nun hediye edileceğinin kendilerine bildirilmesinin ardından İngiltere, Kaptan Commerell'i topun taşınması için yetkilendirmişti. Bu emir doğrultusunda Çanakkale'ye hareket eden Commerell, özellikle topun gemiye nakli sırasında bazı zorluklarla karşılaşmıştı. İlk olarak vida şeklinde iç içe geçmiş iki parçadan oluşan topun gemiye yüklenebilmesi için sökülmesi gerekiyordu ancak bu hayli zor bir işti. Uzun ve zahmetli bir uğraşın ardından bölünen topun parçaları geminin güvertesinde karşılıklı olarak iskele ve sancak tarafına yüklenmişti. Daha dengeli bir seyahat düşüncesiyle bu şekilde yerleştirilen Çanakkale Topu, Nisan 1868'de İngiltere'ye ulaşmış ve Woolwich'te Kraliyet Topçu Birliği (*The Royal Artillery*) tarafından müze olarak kullanılan Rotunda'ya nakledilmişti. 1929'a kadar Woolwich'te kalan top, daha sonrasında Londra Kalesine ve en sonunda da Portsmouth'ta bulunan Fort Nelson Müzesi'ne taşınmıştır.¹⁴

Çanakkale Topu İngiltere'ye ulaştıktan sonra ilk iş olarak topun üzerinde yer alan Osmanlıca yazıların çevirisiyle ilgilenilmiştir. Bu hususta Sir James Redhouse'a başvurulurken Henry Lefroy da topun kapsamlı bir metalürjik analizini hazırlamıştır.¹⁵ Lefroy bir yandan Çanakkale Topu'nun kimyasal analiziyle ilgilenirken diğer yandan da Osmanlı topraklarındaki eski toplara dair ilgisi de giderek artmaktaydı. Çanakkale'deki İngiliz konsoloslu Wrench ile kurduğu iletişim sonrasında bölgedeki kadim toplar hakkında bilgi toplamaya devam edecekti. Konsolostan gelen bilgiler kapsamında bölgede toplamda on sekiz eski top olduğunu öğrenmiş ve bunlara dair araştırmalarına devam etmiştir. Bu esnada İngilizlerin kendilerine hediye edilen tunç top karşılığında Osmanlılara gönderdikleri iki adet Armstrong marka top da 1867'nin sonlarında Çanakkale'ye gönderilmiştir.¹⁶ İngilizler bu yolla bir taraftan Osmanlı coğrafyasındaki erken dönem topların İngiltere'deki müzelere taşınmasına yönelik

"ve bunun yerine iki Armstrong topu verileceği" cümlesi yer alsada bu ifadelerin üzeri çizilmiştir. bk. BOA, Hariciye Nezareti-Mektubi Kalemi (HR.MKT), 563/85. Bununla birlikte İngiltere elçisinin mührüyle gönderilen takrirde Çanakkale'deki Fatih devri topuna karşılık olarak birisi sekiz inçlik diğeriye on inçlik iki Armstrong topunun verilmesi önerisi açık bir şekilde dile getirilmektedir. Bu konuda bk. BOA, İ.HR, 222/12947.

13 Söz konusu talep ve topun hediye edilmesi hakkında bk. BOA, HR.MKT, 563/85, BOA, İ.HR, 222/12947 ve A. R. Williams - A. J. R. Paterson, "A Turkish Bronze Cannon in the Tower of London", *Gladius* 17 (1986), 188.

14 Çanakkale Topunun nakli konusunda bk. Lefroy, *Autobiography of General Sir John Henry Lefroy*, 159-160.

15 Lefroy tarafından yapılan kimyasal analiz günümüzde bile erken dönem Osmanlı toplarının tunç alaşımından söz edilirken halen en geçerli başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. Bu analizin orijinali Greenwich'te bulunan National Maritime Museum'da bulunmaktadır. Bu konuda bk. National Maritime Museum (NMM), Miscellaneous Printed Material Manuscript (MLN), 199/58; fakat bu rapor 1868'de *The Archaeological Journal*'de yayınlanmıştır. Bu konuda bk. J. H. Lefroy, "The Great Cannon of Muhammad II", *The Archaeological Journal* 25 (1868), 261-280. Yapılan metalürjik analize göre topun tunç bileşeni % 89,58 bakır ve %10,15 oranında kalaydan oluşmaktadır. Kimyasal açıdan mükemmel kalitede bir tunç alaşımına işaret eden bu oran sonraki yüzyıllarda dökülen Osmanlı toplarında ve çağdaşı Avrupa toplarında da benzerlik göstermektedir. Bk. Jonathan Grant, "Rethinking the Ottoman 'Decline': Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History* 10/1 (1999), 191; Agoston, *Barut, Top ve Tüfek*, 243 ve 257.

16 Boğaz Muhafızı Eyüp Paşa'ya gönderilen Aralık 1867 tarihli telgrafta Armstrong toplarını getiren gemilere gerekli yardım ve kolaylığın gösterilmesi istenmekteydi. Bk. BOA, HR.MKT, 598/51.

çabalarının ilk meyvelerini alırken diğer taraftan da üretmekte oldukları modern topları Osmanlılara tanıtmaya ve pazarlama düşüncesi içerisindeydiler.

Çanakkale Topu'nun nakline dair yazışmalarda İngilizlerin yine İstanbul'daki elçilikleri üzerinden Osmanlı İmparatorluğu'nun başka bölgelerindeki çeşitli atık topları talep ederek yurt dışına çıkardığı anlaşılmaktadır. Bunların başında Rodos Adası'ndaki çeşitli antika toplar gelmektedir. Çanakkale Topu'nun talep edilmesi konusundaki belgelere yansıdığı kadarıyla İngiliz elçiliği, muhtemelen 1867 yılı başlarında, Rodos'taki şövalyeler devrinden kalma iki-üç adet atık top ile yine şövalyeler zamanına ait bazı ateşli silahların kendilerine devredilmesi noktasında çeşitli taleplerde bulunmuş ve Osmanlılar bu isteği uygun bulmuşlardır.¹⁷

İngilizlerin Rodos Adası'ndaki antika toplara dair bir diğer talebi ise ilkinden yaklaşık üç yıl sonra 1870 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte Rodos'ta bulunan İngiltere konsoloslu, Simi/Sömbeki Adası balıkçıları tarafından Afrika sahilinde bulunmuş ve adaya taşınmış olan atık topların İngiltere'ye nakledilmesi talebinde bulunmuştur. Elçilik aracılığı ile yapılan talepte bu toplardan beş tanesinin İngiltere tophane müzesinde sergilenmek için gönderilmesine ruhsat verilmesi istenmiş ve talep olumlu karşılanmıştır.¹⁸

Rodos Adası'ndaki eski toplara dair Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında cereyan eden sürecin bir benzeri Fransa ile de yaşanmıştır. Londra ile Paris arasındaki emperyal rekabet kendisini birçok alanda olduğu gibi müzecilik alanında da göstermekteydi. British Museum ile Louvre Müzesi dünyanın en büyük koleksiyonlarına sahip olmak için yarışmaktaydı. Dolayısıyla benzer bir yarış iki devletin askerî müzeleri için de söz konusuydu. Bu bağlamda Fransızlar, Rodos Adası'nda bulunan ve şövalyeler zamanından kalma tunç toplara karşı ilgi beslemekteydiler. Bu doğrultuda 1861 yılında Rodos Şövalyeleri'nden kalma on iki topun sultan tarafından Fransa imparatoruna hediye olarak verilmesi için başvurmuşlardı. Bâb-ı Âli, topların Fransa'ya taşınması için gerekli izni verdiği gibi Rodos Kalesi zabıtlarına ve bölgedeki diğer yetkililere gönderdiği emirlerde bahsi geçen topların nakledilmesi için Fransızlara yardım edilmesini istemişti. Cezayir-i Bahr-ı Sefid mutasarrıfına gönderilen emirde söz konusu topların nakledilmesi için Fransa tarafından Rolan isimli vapurun gönderileceği ve sevkiyat işi için Kolağası Ahmed Efendi'nin görevlendirildiği belirtiliyordu. Taraflar arasında yapılması emredilen müzakereler ile söz konusu nakliyenin organize edilmesi istenmekteydi. Bununla birlikte İstanbul'un üzerinde durduğu en önemli meselelerin başında ihtiyaç duyulan tüm yardımın yapılması gerekiyordu. Bu doğrultuda bu on iki topun *gemiye nakli için her ne güne muâvenete muhtâç olurlar ise tamamen ve kâmilan ıcrasına himmet eylemeleri* emredilmişti.¹⁹

Bâb-ı Âli'nin Rodos ve Akdeniz'deki çeşitli ehl-i örfe hitaben gönderdiği emirler sonrasında taraflar arasında oluşan iş birliği ve bilhassa bölgedeki Osmanlı memurları sayesinde Rodos Şövalyelerinden kalma toplar gemiye nakledilerek Fransa'ya gönderilmiştir. Diğer yandan Osmanlı memurlarının ortaya koyduğu bu çaba Fransa hükümeti tarafından karşılıksız bırakılmamıştır. Fransa imparatoru tarafından Rodos Kalesi topçu, zabitan ve neferlerine verilmek üzere bir miktar para gönderilmiş ve bunlar da söz konusu personele da-

17 BOA, İ.HR., 222/12947.

18 BOA, HR.MKT, 675/54.

19 BOA, Sadaret- Mektubi Kalemi Evrakı- Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM), 499/75 ve 551/3.

ğıtılmıştır.²⁰ Fransızların bu suretle Rodos Adası'ndan naklettikleri tunç toplar günümüzde İngiltere'de sergilenen Çanakkale Topu ile benzer bir tarihi öneme sahiptir. Zira bu topların tamamı 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Ancak topların hepsinin üzerinde döküm tarihi yazmamasından dolayı bazılarının kesin üretim tarihi tam olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte Fransa'ya hediye edilen çeşitli tipteki 12 toptan en az birisi 1480 yılında II. Mehmed'in Rodos Kuşatması sırasında kullanılmıştır. Diğer topların bir kısmı kuşatmanın hemen ardından başta Fransa olmak üzere çeşitli Avrupa devletlerinden sipariş edilmiş veya hediye olarak gönderilmiştir.²¹ Söz konusu toplardan en önemlisi 1476-1503 yılları arasında Rodos Şövalyeleri Büyük Üstadı Pierre d'Aubusson'a hediye edilen ve büyük üstadın adıyla anılan "d'Aubusson bombardı" dır. Ağırlığı üç tonun üzerindeki bu bombard, havan türündeki en büyük ateşli silah olarak kabul edilmekte ve Rodos'tan gönderilen diğer on bir tunç topla birlikte günümüzde Paris'teki Askeri Müze'de sergilenmektedir.²²

Fransızlar tarafından Rodos'tan nakledilen toplara benzer bir başka talep 1860'ların sonlarına doğru gelmiştir. Fransa elçiliği tarafından verilen tezkerede Kıbrıs'ta Magosa Kalesi'nde bulunan ve yeşil tunçtan imal edilmiş, üç metre kırk beş santimetre uzunluğunda, üzerinde Latince ibareler yer alan ve Fransa krallarından I. Fransuva (ö.1547) zamanında dökülmüş bir toptan bahsedilmektedir. Konsolosları tarafından gönderilen evrakta bu bilgilerin yer aldığından hareketle konunun Osmanlı makamları tarafından araştırılması talep edilmekteydi. Yapılan incelemeler sonrasında belirtildiği gibi bir top olması halinde bu topun âsâr-ı atika olarak değerlendirilmesi gerektiği ifade edilip söz konusu topun Fransa silah müzesinde sergilenmesi için kendilerine hediye edilmesi istenmekteydi. Bu konuda yetkilendirildiğini belirten elçilik, bahsedilen top karşılığında Osmanlılara yeni model toplar önermekteydi. Bu mesele Osmanlılar tarafından öncelikli olarak seraskerlik makamına havale edilmiş ve yapılan inceleme sonrasında talep edilen topun atik top olduğuna karar verilmişti. Diğer yandan Magosa'daki bu top talep edilirken söz konusu topun eski Fransa imparatoru tarafından döküldüğüne vurgu yapılmıştı. Bu açıdan Fransa'nın bunu dikkate alarak bu şekilde bir talepte bulunduğu düşünülmekteydi. Ancak bu *eski yadigârların elden çıkarılması* istenilen bir durum olmayıp bunların koruma altına alınması gerektiği düşünülüyordu. Konu hakkında karar vermekte hayli zorlanan Osmanlı seraskerliği, Fransa'nın bu talebine *red ile mukâbele olunmasını münasip görmediğinden*, karşılığında bir talepte bulunulmadan hediye olarak verilmesinin daha uygun olacağına karar vermişti. Bu noktada Osmanlı seraskerliği bilhassa Çanakkale Topu'nun taşınmasının İngiliz basınına yansıdığı bir dönemde Fransa'ya olumsuz yanıt vermenin yanlış anlaşılmalara vesile olabileceğini düşünerek Magosa Kalesi'ndeki topun bir karşılık beklemeden Osmanlı sultanının lütfuyla hediye olarak sunulmasına karar vermiştir.²³ Bu dönemde ayrıca Mehmed Emin Âli Paşa ve Keçecizade Mehmed

20 Osmanlı askeriyesinin ödüllendirilmesi hakkında bk. BOA, HR.MKT, 399/81 ve Mabeyn-i Hümayun Evrakı- İradeleri (MB.İ), 17/119.

21 St. Jean Şövalyeleri zamanından kalan topların önemli bir kısmının çizimleri İsveçli bir doktor ve konsolos yardımcısı olan Johan Hedenborg tarafından 1850 yılında resmedilmiştir. Hedenborg, ayrıca bu topların üzerindeki kabartmalar ve tarihleri de çizmenin yanı sıra söz konusu topların hisardaki hangi burçta yer aldığı gibi bilgileri de defterine not etmiştir. Hedenborg'in çizimleri ve Rodos'tan III. Napoleon'a hediye edilen topların ayrıntıları için bk. Jean-Bernard de Vaivre, "Les canons de Rhodes offerts à Napoléon III", *Histoire et archéologie méditerranéennes sous Napoléon III* (Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 2011), 205-240.

22 The Musée de l'Armée, "Le Lys et le Croissant: le don Abd ül-Aziz" (Erişim 3 Haziran 2025)

23 Magosa Kalesi'nde bulunan söz konusu top hakkında yapılan yazışmalar için bk. BOA, İ.HR, 229/13430 ve BOA, HR.MKT, 595/41 ve BOA, HR.MKT, 598/96.

Fuad Paşa'nın Osmanlı hariciyesinde Avrupa ile iyi ilişkileri önemseyen bir dış politikayı öne çıkarmaları söz konusu antika topların Fransa'ya gönderilmesinde rol oynamış olmalıdır. Böylece üzerinde Fransa Kralı I. François'ın mottosunun ve kişisel amblemi olarak pek çok eşyada kabartmasının çizili olduğu semenderin yer aldığı top, Sultan Abdülaziz'in izniyle III. Napolyon'a hediye edilmiştir.²⁴ Antik silahlara düşkünlüğüyle tanınan İmparator III. Napolyon'a bu suretle Osmanlı topraklarından toplam 13 antika top gönderilmiştir.

1869 yılı Mayıs'ında, Fransa'ninkine benzer bir talep bu defa Avusturya'dan gelmiştir. Bu tarihte Avusturya dışişleri bakanlığından Bâb-ı Âli'ye gelen yazıda Rodos Adası'nda Almanya imalatı olan on bir top ile Rodos Şövalyeleri zamanından kalma topların ve ateşli silahların mevcut olduğu belirtiliyordu. Bunlarla beraber ayrıca Dersaadet'te de 15. ve 16. asırlarda Augsburg, Nürnberg ve Tirol imalatı, bir takım ateşli silahların ve askerî malzemelerin bulunduğu tahkik edildiği ifade edilmekte olup bunların müzede sergilenmesi için Avusturya Devleti'ne hediye edilmesi isteniyordu. Bu talebin padişah tarafından onaylanması sonrasında Tophane-i Amire Müşirliğine gönderilen tezkerede Avusturya'nın talebinin olumlu karşılandığı bu nedenle de söz konusu topların götürülmesi için gönderilecek Avusturya gemisi ve personeline yardım edilmesi istenmekteydi.²⁵

Avusturya'nın ardından Osmanlı topraklarındaki bazı eski topların kendilerine hediye edilmesi talebi bu defa yine aynı tarihlerde modern bir devlet kurma sürecinde olan İtalya'dan gelmiştir. İtalya sefaretı 1869'da verdiği arzuhalde konsoloslarından gelen bilgiler doğrultusunda Kıbrıs'ta büyük kalibreli ve sağlam vaziyette bulunan yedi adet atik topun bulunduğunu dile getirmiştir. Elçilik, taşıma masraflarının tamamen kendilerine ait olmak üzere bunların birkaçının İtalya devletine hediye edilmesini talep etmiştir. Bu hediyelerin iki ülke arasındaki dostluğu kuvvetlendireceğinden bahisle atik topların Tuzla'da mukim Kıbrıs İtalya konsolosuna verilmesi rica edilmiştir. Ayrıca arzuhalde, gerekirse söz konusu topların bizzat konsolosları tarafından gösterilebileceği de belirtilmiştir. Bu isteği değerlendiren Bâb-ı Âli, bahsedilen yedi atik topun İtalya'ya hediye edilmesinin iki ülkenin dostluğuna katkı yapacağına karar vermiş ve bu konuda padişahın irade-i seniyyesi çıkmıştır. Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayetine yazılarak söz konusu topların İtalya'ya hediye verildiği ve bu nedenle götürülmesine müsaade edildiği ifade edilmiştir.²⁶

Kıbrıs'taki yedi atik topun 1869 yılında kendilerine hediye edilmesinin ardından İtalyanlardan benzer bir talep bu defa yüzyılın sonunda tekrar gelmiştir. Girit Valiliğinden merkeze gönderilen şifreli bir telgrafta bölgede bulunan bir İtalyan amiralin adadaki eski toplara dair talebi iletilmişti. 1897 yılında İtalyan Amiral Canevaro, Girit Adası'ndaki üç kalede Venediklilerden kalma tunç topların olduğundan ve bu topların toprak altında metruk vaziyette olduğundan bahisle, her kaleden ikişer adet olmak üzere toplam altı tanesinin yadigar olarak İtalya'ya hediye edilmesini talep etmekteydi.²⁷ Canevaro, adadaki

24 Fransa Kralı I. François'ın (1494-1547) kişisel amblemi bir tür kertenkele olan semenderdi ve sloganı da Latince "nutrisco et extingo" idi (Ben [iyiyi] beslerim ve [kötüyü] söndürürüm).

25 Avusturya'nın Rodos Şövalyeleri zamanından kalma topları hediye istemeleri hakkında bk. BOA, HR.MKT, 657/52; 659/3 ve BOA, Hariciye Nezareti- Tercüme Odası (HR.TO), 164/65.

26 İtalya elçiliğinin bu talebi ve hediye olarak verilmesi hakkında bk. BOA, HR.MKT, 668/36; 663/40; 663/94 ve BOA, HR.TO, 277/53.

27 İtalyan Amiral Felice Napoleone Canevaro, Girit'te yaşanan ayaklanmanın bastırılması konusunda Osmanlılara yardım etmek amacıyla Şubat 1897 tarihinde adaya gelip yaklaşık on altı ay boyunca Girit'te kalmıştır. Bk. Gabriele Mariano, "Canevaro, Felice Napoleone", *Dizionario Biografico degli Italiani* (Erişim 18 Mart 2025).

topların metruk kabul edilip İstanbul'a taşınmadığını düşünmekteydi. İtalyan amiral, topaların taliplerine müzayede ile satılması durumunda kendisinin dahi müzayedeye katılıp topları satın alabileceğini ifade etmekteydi. Nitekim bu konudaki talebi kendisinin adada bulunduğu süreç zarfında birkaç defa tekrarlanacaktı.²⁸

İtalyan Amiral Canevaro'nun Girit'teki çeşitli topları talep ettiği 1897 yılında, Osmanlılar eski eserlerin korunmasına dair nizamnameyi çoktan çıkarmışlardı. Bu nedenle Osmanlılar, kadim topaların bir kısmını İstanbul'daki tophane ambarına koymuşlardı. Muhtemelen İtalyan amiral Girit'teki mevcut topaların İstanbul'a nakledilmemesi nedeniyle bunların Osmanlılar tarafından önemsiz olarak kabul edildiğini düşünmekteydi. İtalyan amiralin talebini birkaç kez yenilediği göz önüne alındığında Osmanlıların bu topları vermeyi çok fazla arzulamadığı ve bu konuda gönülsüz davrandığı anlaşılmaktadır. Girit Vali Vekili İsmail Bey aracılığıyla Tophane-i Âmire Müşirliği'ne iletilen İtalyan amiralin söz konusu talebine göre, adada bulunan 20 kadar Venedik topundan hiç olmazsa birkaç adedinin padişah hazretleri tarafından hediye suretiyle İtalyan amirale takdim edilmesi istenilmekteydi. Vali vekilinin üzerinde durduğu diğer konu ise toprak üzerinde metruk halde duran diğer tunç topaların zamanın etkisiyle daha fazla yıpranmadan İstanbul'a nakledilmeleri idi.²⁹

Amiral Canevaro antika toparla ilgili talebini birkaç defa Girit vali vekili aracılığıyla İstanbul'a bildirip olumlu netice alamamasının ardından konuyu bu defa İtalya hükümetine arz ederek Roma elçiliğine aynı hususta başvurmuştu. Bununla alakalı olarak Roma sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen telgrafta, Girit'te bulunan ve Cenovalılar zamanından kalma dört antika topun İtalyan amiral tarafından satın alınmak istendiği, talebinin birkaç defa vali vekiline iletiliği ve bu hususta şifahen olumlu cevap verildiği dile getirilmekteydi. Buna ilaveten, Girit'te yaralanan bir İtalyan askere tazminat olarak ödenmesi gereken meblağdan ötürü Osmanlıların borçlu olduğu ve bu borca mukabil bahsi geçen dört topun alınmak istendiği zikrediliyordu. Ancak bu durumda İtalyanların söz konusu topları alıkoymalarının adeta bir zapt etme olarak görüldüğü aşikârdır. Nitekim Girit'e mühimmat sevkinden sorumlu Binbaşı Teyfur Efendi'den 2 Şubat 1899'da alınan bir telgrafta İtalyanların dört antika topu vermek istemedikleri dile getirilmekte ancak bahsi geçen topaların nakline karşı çıkılmasının da uygun olmayacağı Tophâne-i Âmire Müşirliğine bildirilmekteydi.³⁰ Bu durumu göz önünde bulunduran Osmanlı hariciyesi, amiralin ısrarla talep ettiği bahsi geçen dört topun taşıdıkları tarihi öneme binaen bir yadigar olarak İtalyalılara verilmesini kabul edecekti.³¹ Öte yandan Hariciye Nezareti, Tophane Müşirliğine yazarak İtalyan amiralin istediği yirmi toptan geriye kalanları ve benzer nitelikteki diğer topaların Dersaadet'e nakledilmelerini istemekteydi.³² İtalyan amiralin bu ısrarlı talebi neticesinde muhtemelen 15. yüzyıla ait olan ve Cenovalılar tarafından imal edilmiş dört tunç top İtalya'ya verilirken bir kısım eski topaların da İstanbul'a gönderilmeleri sağlanmış oluyordu.

28 Amiral Canevaro aracılığıyla yapılan söz konusu talepler hakkında bk. BOA, Yıldız- Hususi Maruzat (Y.A.HUS), 374/64; 375/73 ve BOA, Yıldız- Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 162/243; BOA, Yıldız- Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD), 19/16.

29 BOA, Y.A.HUS, 376/16, 1.

30 BOA, Yıldız- Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK), 147/40.

31 BOA, Hariciye Nezareti- İdare (HR.İD), 2001/27; 2001/28.

32 BOA, Y.A.HUS, 374/16.

İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde bulunan antika toprakların hediye edilmesine dair İngiltere, Fransa, Avusturya ve İtalya devletlerinden gelen talepler, Bâb-ı Âli tarafından söz konusu ülkelerle olan dostluğun geliştirilmesi doğrultusunda olumlu karşılanmıştı. Bu konudaki taleplerin tamamı bahsi geçen devletlerden gelirken Bâb-ı Âli tarafından söz konusu topraklar, hediye olarak sunulmuş veya bazı durumlarda ise hurda metal fiyatına satılmıştı. Fakat 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli müzelerin kurulmasıyla birlikte eski eserleri koruma bilinci artmıştı. Artık Osmanlılar atık toprakları hediye etmek konusunda eskisi kadar hevesli değillerdi. Ancak istisnai bir örnekte Bâb-ı Âli'nin kendisi antika top hediye etmeyi tercih etmişti. Bu noktada Osmanlılar, atık toprakları yeni kurulan Almanya ile ilişkilerin geliştirilmesi için bir aracı olarak kullanmışlardı.

1797'de, Prusya Kralı Büyük Friedrich'in yeğeni ve ardılı II. Friedrich Wilhelm'in ölümünün yüzüncü seneidevriyesi olması hasebiyle, 1897 yılında Avrupa'daki birçok devletin Berlin Müzesi'ne hediyelerde bulunduğu bilgisi alınmış ve bu hususta Bâb-ı Âli de harekete geçerek meseleyi Meclis-i Mahsus'ta ele almıştı. Almanya ile olan ilişkilerin yanı sıra müteveffa kral ve atasının Osmanlı Devleti'ne olan dostluğuna dikkat çeken meclis, kendilerinin de müzeye eski eser hediye etmesi gerektiğine karar vermişti. Daha sonrasında ne tür bir eserin hediye edilmesi gerektiğine dair yapılan görüşmede vaktiyle Almanya tarafından İran'a hediye edilen fakat sonrasında Osmanlı Devleti'ne intikal ederek hâlihazırda Tophane'de bulunan topraklar üzerinde durulmuştu. Mecliste, her ne kadar söz konusu toprakların şu anda kullanılabilir durumda olmasalar da bunların kıymetli eski eserler olarak kabul edildiği belirtiliyordu. Bu nedenle bunların hediye edilmesinin Almanya tarafından da memnuniyetle karşılanacağı düşünüldüğünden Tophane'deki topraklardan altı tanesinin hediye olarak gönderilmesine karar verilmişti. Bu kararın uygulamaya geçirilebilmesi için de Tophane ve Hariciye Bakanlığı'na gerekli emirler gönderilecekti.

1897 yılında, II. Friedrich Wilhelm'in vefatının yüzüncü seneidevriyesinde Berlin'e gönderilen topraklar Alman imparatoru tarafından memnuniyetle karşılanacak ve imparator bu hoşnutluğunu bizzat II. Abdülhamid'e teşekkür ederek gösterecekti. Diğer yandan bu hediyeler Alman basınında da kendisine yer bulacaktı. Fakat Alman basını bu eserleri siyasi bir tutum ile ele alarak bunların Almanya'nın 1897 Osmanlı-Yunan Harbinde tarafsız kalması üzerine gönderildiği yorumunu yapacaktı.³³ Hiç şüphesiz bu antika toprakların talep edilmeden bizzat Osmanlılar tarafından hediye edilmesinde diğerlerinde olduğu gibi siyasi menfaatler de dikkate alınmıştı.

Toprak ve çeşitli askerî malzemeler Avrupalılar tarafından da bir hediye unsuru olarak kullanılmaktaydı. Özellikle modern teknoloji kullanılarak dökülen topraklar ve mühimmatlar zaman zaman Osmanlı Devleti'ne ve diğer devletlere hediye edilmekteydi. Bu hediyeleşmenin arkasındaki en önemli nedenlerin başında ilgili devletler arasındaki iyi ilişkilerin geliştirilmesi yer alırken aynı zamanda kendi ürettikleri toprakların tanıtılması amacı da güdülmekteydi. Bu doğrultuda başta İngiltere olmak üzere Fransa, Avusturya, Almanya ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yeni teknoloji topraklar hediye ettiği bilinmektedir. Bahsi geçen devletler bu

33 Almanya'ya gönderilen toprak hakkında bk. BOA, İrade- Tophane-i Amire (İ.TPH), 5/33; BOA, Hariciye Nezareti- Tahrirat (HR.TH), 193/108 ve BOA, Yıldız- Name-i Hümayun (Y.PRK.NMH), 7/48; bunların nakliye masrafı bizzat Osmanlı Devleti tarafından karşılanacaktı. Bu konuda bk. BOA, Maliye Nezareti- Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdiriyyeti (MLEEM), 255/61; 260/38; BOA, Hazine-i Hassa- İradeler (HH.İ), 107/98; Söz konusu toprakların hediye edilmesinin Alman basınına yansımaları konusunda bk. BOA, Y.A.HUS, 376/104 ve BOA, Hariciye Nezareti- Siyasi (HR.SYS), 38/49.

sayede askeri ürünlerinin Osmanlı makamlarına tanıtılarak sonrasında da bir ticaretin gerçekleşmesini hedeflenmekteydi. Avrupalılar bunun yanında Osmanlıların yaptıkları askeri reformların kendi askeriyeleri ile de uyumlu olması amacını gütmekteydiler. Bu doğrultuda gemi topu, dağ ve muharebe topları gibi farklı tiplerde çeşitli topları Osmanlılara hediye edebiliyorlardı. Ayrıca bunun yanında zaman zaman ortaya çıkan çatışma veya savaşlarda da askeri yardım konusu gündeme getirilebiliyordu.³⁴

3. Eski Osmanlı Toplarını Bekleyen Diğer Sonlar ve Osmanlı Müzeciliğinin Gelişimi

1860'lı yıllar bir yandan abidevi toprakların Osmanlı topraklarından Avrupa başkentlerindeki askeri müzelere nakledildiği diğer yandan da Osmanlıların eski eserleri koruma konusunda bilinçlendiği ve müzecilik alanında çeşitli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Değerli eski eserlerin yurt dışına götürülerek müzelerde sergilenmesinden rahatsızlık duyan Osmanlı aydın çevreleri, 1860'ların ortalarından itibaren seslerini daha yüksek şekilde çıkararak bu eserlerin İstanbul'da kurulacak bir müzede sergilenmesi gerektiğini dile getirmeye başlamışlardı. Bu bağlamda 17 Ocak 1865 tarihinde *Ceride-i Havadis* gazetesinde kaleme alınan bir yazıda âsâr-ı atika meselesi üzerinde durulmuştur. Eski eserlerin bilumum Avrupa devletlerinde korunduğunun dile getirildiği yazıda bu eserlerin muhafazası için kanun hazırlanması ile eski eserlerin sergilenmesi için müze açılması gerektiği fikri etraflıca tartışılmıştır.³⁵ İstanbul aydınlarının bu çabası 1869 yılında Âsâr-ı Atika Nizamnamesinin yayınlanmasına ön ayak olmuştur.³⁶ Âsâr-ı Atika Nizamnamesi, İstanbul'da kurulacak arkeoloji müzesinin ve askeri müzenin hem yasal hem de entelektüel zeminini oluşturmakla birlikte Osmanlılarda eski harp araç gereçlerinin muhafaza edilmesi ve sergilenmesi meselesi çok daha eskiye giden bir konudur.

İstanbul'un fethinden sonra Aya İrini (Hagia Eirene) Kilisesi'nde eski zaferlerin yadigarı olarak görülen bazı değerli silâh ve savaş malzemeleri toplanmaya başlanmıştı. İç Cebehane ismiyle anılan Aya İrini'de cebecilerin değerli silahları biriktirmesi geleneği sonraki asırlarda da devam etmiştir. Aya İrini'deki eserler III. Ahmed'in saltanatında, 1726 yılında, Dârülesliha (Silah Evi) adıyla müzecilik anlayışına uygun biçimde düzenlenerek sergilenmeye başlamıştı. Fakat sonrasında yaşanan siyasi ve askeri olaylar buradaki serginin kaldı-

34 İngiltere tarafından verilen hediyeler konusunda bk. BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1179/46579; 1265/48980; Topkapı Sarayı- Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d), 7980, Topkapı Sarayı- Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e), 534/27; 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İngiltere'nin iyi niyetini göstermek için elçi Robert Adair hükümetinden askeri malzeme talep edecek ve bunlar hediye olarak Osmanlı Devleti'ne sunulacaktı. Bu konuda bk. Robert Adair, *The Negotiations for the Peace of the Dardanelles in 1808-9: with Dispatches and Official Documents* (Londra: 1845), 1/361-362 ve 2/29 ve 50-51; Almanya tarafından verilen hediyeler için bk. BOA, Y.PRK.ASK, 148/20; Avusturya tarafından Osmanlılara hediye edilen toplar hakkında bk. BOA, İ.HR. 216/12569. İngilizler 1874 yılında benzer hediyeleri İran'a da göndermişlerdir. İngiltere kraliçesi tarafından İran şahına hediye edilen topun taşınması için İngiliz makamları, Bağdat'ta bulunan Osmanlı askeriyesinden yardım talep etmişler ve bu talep Osmanlı makamlarınca olumlu karşılanmıştı. Bu konuda bk. BOA, HR.MKT, 824/60; Avrupa hükümdarları arasında da benzer hediyeleşmeler söz konuydu ve bu durum Avrupadaki Osmanlı elçilikleri tarafından İstanbul'a rapor edilmekteydi. Bu konuda bk. BOA, HAT, 1208/47370. Osmanlı elçiliklerinin ve makamlarının bu konuyu yakından takip etmelerinde özellikle Rusya tarafından verilen hediyelerin arkasında askeri bir niyet olup olmadığı konusunun araştırılması yatmaktaydı. Rusların Karadağ'a hediye ettiği topların Osmanlı mercileri tarafından araştırılması hakkında bk. BOA, HR.TO.46/74; BOA, Y.A.HUS, 191/18 ve BOA, HR.MKT, 544/97.

35 19 Şaban 1281 (17 Ocak 1865), *Ceride-i Havadis*, s.322-323. *Ceride-i Havadis* Gazetesinde yayımlanan çoğu yazının anonim olarak kaleme alınması nedeniyle Âsâr-ı Atika meselesini gündeme getiren yazarın kimliği açık olarak bilinmemektedir.

36 Hüseyin Karaduman, "Belgelerle İlk Türk Âsâr-ı Atika Nizamnamesi", *Belgeler* 25/29 (2004), 74.

rilmasının yanı sıra birçok eserin tahrip edilmesine ve hatta yok olmasına neden olmuştur. Özellikle burada bulunan ve Yeniçerilerle özdeşleştirilen eserler ocağın kaldırılmasından sonra ortadan kaldırılmıştır. Abdülmecid döneminde ise burada 1846'da Tophâne-i Âmire Müşiri Fethi Ahmed Paşa tarafından yeni bir müzenin temelleri atılmıştır. Harbiye Ambarı olarak kullanılan Aya İrini'de temelleri atılan bu müze, askerî eserlerin bulunduğu Mecma-i Eslîha-i Atika ve arkeolojik eserleri barındıran Mecma-i Âsâr-ı Atika olmak üzere iki temel bölümden meydana geliyordu. Buradaki Mecma-i Âsâr-ı Atika bölümünde bulunan eserlerin sergilenmesi amacıyla 1869 yılında Maarif Nazırı Saffet Paşa tarafından Müze-i Hümâyûn kurulacaktı. Osmanlı Devleti'nin ilk modern müzesi olan Müze-i Hümâyûn'da bulunan arkeolojik eserler, daha sonrasında Osman Hamdi Bey tarafından Çiniî Köşk'e taşınarak İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin ilk hali oluşturulacaktı. Bu doğrultuda Aya İrini tamamen eski silâhlara tahsis edilecekti. Her ne kadar askerî malzemeler için ayrı bir yer tahsis edilmiş olsa da burasının modern bir müze halini alması biraz daha zaman alacaktı. Buna karşılık özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında müzeciliğe dair giderek artan bir ilgi ve bilgi birikimi söz konusuydu. Özellikle Avrupa'dan gelen uzmanlar ve Avrupa'ya eğitim için gönderilen kişilerin faaliyetleri hem arkeoloji alanında hem de müzecilikte önemli adımların atılmasına neden olacaktı. Fakat askerî müzecilik alanındaki ilerlemeler arkeoloji alanına göre kısmen daha yavaş olacaktır. Askerî müzenin modern bir yapıya kavuşturulması Ahmed Muhtar Paşa'nın 1908-1923 yıllarındaki müdürlüğü sırasında gerçekleşmiştir.³⁷

Osmanlı Devleti'nde arkeoloji ve müzeciliğe dair 19. yüzyılın ikinci yarısında artan bir ilginin ortaya çıkmasının temel nedeni, Osmanlı coğrafyasının Avrupalılar tarafından giderek bir arkeolojik kazı alanına dönüştürülmesiyle alakalıdır. Ülkenin çeşitli bölgelerine de sürdürülen kazı faaliyetleri Avrupalılar tarafından yürütülmekte, ortaya çıkan eserler bu ülkelere bazen ruhsatlı bazense gizli yollarla götürülmekteydi. Eski eser kaçakçılığının önüne geçilmesi hedefiyle bazı hukuki adımlar atılsa da bu durumun engellenmesi zaman alacaktır. Bu nedenle 1869 ve 1874 tarihlerinde eski eserlerin korunmasına yönelik nizamnameler çıkarılmıştı. Fakat bu nizamnameler daha çok arkeolojik eserlerin korunmasına yönelikti. Bu kapsamda Osmanlı belgelerinde âsâr-ı atika olarak tanımlanan askerî malzemeler ve özellikle erken dönem topları ilk başta bu düzenlemelere dâhil edilmemişti. Ancak zamanla eski toparların tarihsel önemleri nedeniyle korunması ve sergilenmesi gereken eserler olduğu düşüncesinin yerleşmesiyle bu silahların muhafazasına yönelik bir politika izlenmeye başlanılacaktı. Diğer yandan hem zaman içinde eski eserlere olan ilginin artması hem de nizamnamelerdeki eksiklikler, sonraki tarihlerde daha kapsamlı düzenlemelerin yapılmasına neden olacaktı. Bu doğrultuda kaleme alınan 1884 ve 1906 tarihli nizamnamelerde öncelikli olarak eski eserlerin yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştı. Bununla birlikte özellikle 1906 tarihli nizamname doğrultusunda Türk ve İslam eserleri eski eserler kapsamına alınacaktır.³⁸

Eski toparların da korunmaya değer eserler olduğunun anlaşılmasıyla birlikte ülkenin farklı coğrafyalarında bulunan eski top ve savaş malzemelerinin bazılarının İstanbul'a gönderilme-

37 Askerî müzenin oluşumu hakkında bk. Cenap Çürük, "Askerî Müze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Mart 2025); Osman Sermed Muhtar Alus, *Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvârına Mahsûs Rehber*, haz. Mehmet Mert Sunar-Zeynep Demir Okyay (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2022). 42-49.

38 Osmanlı coğrafyasında yabancılar tarafından yapılan arkeolojik kazılar ve yurt dışına çıkarılan arkeolojik eserler hakkında bk. İdris Yücel, *İngiliz ve Fransız Arşivleri Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Arkeolojik Kazılar ve Eski Eser Kaçakçılığı* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2017) ve Hüseyin Muşmul-Hasret Gümüş, *Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı, 1839-1938* (Konya: Palet Yayınları, 2022).

si yönünde bir çaba içine girildi. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında merkezden taşraya bu eserlerin koruma altına alınması ve İstanbul'a nakledilmesine dair emirler gönderilmeye başlanmıştı. Başta İstanbul ve Çanakkale olmak üzere Girit, İnebolu, Rodos gibi yerlere emirler gönderilmişti. Bu emirlerde ilk olarak burada bulunan ve âsâr-ı atikadan kabul edilen topların İstanbul'a gönderilmesi ve daha sonrasında da eski eserler ambarında muhafaza edilmesi istenmekteydi.³⁹

Osmanlılar âsâr-ı atika toplara dair koruma kararı aldıkları dönemde bir yandan da çok sayıda eski Osmanlı topu hurdaya ayrılmaktaydı. Bu doğrultuda âsâr-ı atikadan kabul edilmesi gereken ancak buna karşın hurda olarak satışa çıkarılan topların da korunmasına çalışılacaktı. Bu kapsamda ilk olarak parçalanarak satılacağı öğrenilen topların korunmasına yönelik önlemler alınmaya çalışılmaktaydı.⁴⁰ Zira bu husus son derece önemliydi ve hızlı davranılmadığı durumda tıpkı Lefroy'un ziyareti sonrasında Çanakkale'deki toplar gibi imparatorluğun pek çok bölgesindeki toplar eritilebilir veya parçalanarak satılabilirdi.⁴¹ Bu bağlamda eski topların eritilerek mayalık malzeme olarak kullanıldığından yukarıda söz edilmişti. Ancak eski topların eritilerek metallerinin top dökümü dışında başka alanlarda kullanıldığı da vakidir ve bunların başında sikke darbı gelmektedir. Bu bağlamda 1856 yılında Bağdat'ta bulunan yüz kadar eski topun bakır sikke basılmasında kullanılmasına karar verilmişti. Bu topların merkeze taşınmasının ekstra bir masraf ortaya çıkaracağından hareketle topların bulundukları mahalde eritilmelerin daha uygun olacağı düşünülmüştü. Bu nedenle Bağdat'a bu işlem için gerekli alet edevatla, çeşitli sikke numuneleri gönderilerek basılacak sikkelerin buna göre darp edilmesi yönünde bir karar alınmıştı.⁴²

Eski topların eritilmek dışında karşılaştığı bir diğer son ise hurda olarak satılmalarıydı. Başta Tophane-i Amire olmak üzere çeşitli şehir ve kalelerde hem aktif olarak kullanılan atik toplar hem de hurda mahiyetinde bulunan toplar mevcuttu. Bunların çoğu, bir kale veya binanın bir köşesinde kırık dökük ve paslanmış bir halde bulunmaktaydı. Osmanlı ordusundaki topların modernleştirildiği bu dönemde, bahsi geçen kırık dökük topların değerlendirilerek hazineye bir gelir sağlanmasına çalışılıyordu. Bu amaçla söz konusu toplar belirli ihaleler üzerinden tüccarlara satılmaktaydı. Özellikle askeriyede kullanılan topların tamamen modernize edilmesi bunların âtıl bir şekilde bir köşeye atılmasına neden olmuştu. Bu nedenle 19. yüzyılın ikinci yarısında birçok eski topun satıldığı görülmektedir. Bu satışlar belirli bir ihale usulü ile yapılabilirdi gibi zaman zaman tüccarlar tarafından satın almaya yönelik teklifler de yapılabilirdi. Bu gibi bir teklif Osmanlı mercilerine geldiğinde ilk olarak satın alma teklifi yapılan toplar hakkında bir inceleme gerçekleştiriliyordu. Yapılan bu inceleme ile topun durumunun yanı sıra sahip olduğu maden ve ağırlığı gibi konulara dair bilgi elde ediliyordu. Sonrasında da söz konusu toplar için bir ihaleye gidilmesi suretiyle satış işlemi gerçekleştiriliyordu.⁴³

39 Âsâr-ı Atika topların İstanbul'a gönderilmesi hakkındaki emirler için bk. BOA, Y.PRK.ASK, 72/10; 71/26; BOA, Y.MTV, 94/63; BOA, Cevdet- Askeriye (C.AS), 22/962 ve BOA, Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MEMKT), 323/57.

40 BOA, Dahiliye- İdare (DH.İD), 22/2.

41 Lefroy'un Çanakkale'de gördüğü dört atik topun üçü İngiliz generalin ziyaretini takip eden yıllarda eritilmişti. Bk. Lefroy, *Autobiography of General Sir John Henry Lefroy*, 157 ve BOA, C.AS, 22/962.

42 Bağdat'taki atik toplardan sikke basılması için gerekli alet ve edevat sadece merkezden sağlanmayacak ve ihtiyaç duyulan malzemenin bir kısmı İngiltere'den satın alınacaktı. Söz konusu para basımı konusunda bk. BOA, İrade- Meclis-i Vala (İ.MVL), 358/15681.

43 Yeni gemiler ve Boğazlardaki istihkâmlar için alınacak Armstrong toplarının masraflarının karşılanması için ayrılan bütçenin

Eski Osmanlı toprakları genellikle gayrimüslim tüccarlar tarafından satın alınmaktaydı. Özellikle İstanbul'da bulunan bu tüccarlar ilgili alımları gerçekleştirmekteydi.⁴⁴ Bunun yanında özellikle 19. yüzyılın sonuna doğru bu ticarete yabancı tüccarların da katıldığı görülmektedir. Başta Fransız ve Alman tüccarlar olmak üzere yurtdışında bulunan maden şirketleri, temsilcileri aracılığıyla bu ihalelere girebilmekteydiler. Yapılan ihaleler sonrasında söz konusu atık veya hurda topraklar bu şirketlere satılmaktaydı.⁴⁵ Bu yüzden taşrada bazı yerlerde eski toprakların bulunduğu dair bilgilerin İstanbul'a ulaşmasından sonra bu konuda harekete geçilerek etraflıca araştırılmaktaydı. 1896 yılında Tepedelen Kalesi'nde eski bir toprak bulunduğuna bilgisi üzerine öncelikli olarak bu eserlerin âsâr-ı atikadan olup olmadığı yönünde bir inceleme yapılması istenmişti. İnceleme sonrasında başka eserlerin de olduğu bilgisi elde edilmiş ve bunların da araştırılması emredilmişti.⁴⁶

Tepedelen Kalesi'nde olduğu gibi Ege bölgesinde de bazı eski eserlerin bulunduğu dair İstanbul'a gelen haberlerden sonra bu konuda da bir adım atılmıştır. 1899 yılında Çeşme ve Ayvalık'ta dalgıçlar ve süngerciler tarafından eski para ve toprakların bulunduğu dair haber sonrasında İzmir valiliğinden bu konuda bilgi talep edilmiş ve memurlar görevlendirilerek bir incelemenin yapılması istenmişti.⁴⁷ Benzer bir olay daha erken bir tarihte, 1864 yılında Marmaris'te de yaşanmıştı. Denizde keşfedilen bir geminin içinde eski eserlerin bulunması sonrasında bunlar hakkında bir inceleme başlatılmış ve gemiden on antika toprak çıkarıldığı bilgisinin yanı sıra bunların resimleri yapılarak İstanbul'a gönderilmişti.⁴⁸ Bu bağlamda Osmanlılar 19. yüzyılın ikinci yarısında ve özellikle 1860'lı yıllardan başlayarak eski toprakların âsâr-ı atika yani eski eserlerden olduğu fikrini benimsemeye başlamış ve bunların korunmasına yönelik bir çaba içerisine girmişlerdir. Nitekim Osmanlılar, bu tarihlerden itibaren hem çeşitli nizamnamelerle konuyu düzenlemeye hem de İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun çeşitli bölgelerinde müzeler kurarak veya taşrada eski eser olarak kabul edilen toprakları payitahta göndererek bunların muhafaza edilmesine yönelik adımlar atmışlardır.

4. Avrupa Müzelerindeki Diğer Osmanlı Toprakları: Savaş Ganimetleri

Osmanlı Devleti tarafından Avrupalılara hediye edilen toprakların önemli bir kısmı günümüzde İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya gibi çeşitli Avrupa müzelerinde sergilenmektedir. Buna karşın bu müzelerde veya Avrupa şehirlerinin açık alanlarında sergilenen başka topraklar da mevcuttur. Bunların birçoğu Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlar sırasında ele geçirilerek götürülen topraklardır. Söz konusu toprak birer ganimet olarak görüldüğünden, yapılan savaşlar veya kazanılan zaferlerin şanını arttırmak için erken dönemlerden itibaren kullanılmıştır. Bu nedenle Avrupa şehirlerinin birçoğunda Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlarda

yetersiz kalması ile Çanakkale'de bulunan eski toprakların satılması gündeme gelmişti. Alınmak istenen toprak için İngiltere'ye bir ödeme yapılmış olsa da tüm giderleri karşılayacak boyutta değildi. Bu nedenle Çanakkale'deki toprakların satışı gündeme alınıyordu. Bu konuda bk. BOA, Sadaret- Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), 427/71.

44 Gayrimüslim tüccarlara atık tunç toprakların satışı hakkında bk. BOA, HR.TO, 504/28 ve 504/30 ve BOA, Bab-ı Ali Evrakı Odası (BEO), 3827/287013; toprakların satılarak hazineye gelir sağlanmasına yönelik yapılan teklifler ve bu doğrultuda yapılan satışlar konusunda bk. BOA, BEO, 3513/263460; 3562/267134 ve BOA, İrade- Dahiliye (İ.DH), 788/64028.

45 Yabancı şirketlere toprak satışı hakkında bk. BOA, BEO, 3547/265973 ve BOA, MLEEM, 1195/30.

46 BOA, Yıldız- Umumi (Y.PRK.UM), 34/82.

47 BOA, Y.PRK.UM, 45/92.

48 Marmaris'teki gemiden çıkarılan toprakların resimleri için bk. BOA, Meclis-i Vala (MVL), 793/48.

elde edilen top ve savaş malzemesinin sergilendiği görülmektedir. Bunların en önde geleni Londra'da Whitehall Bölgesi'nde Horseguards Parade'nin bahçesinde bulunan Osmanlı Topu olup İngilizlerin 1801'de gerçekleştirdiği Mısır Seferi sırasında ele geçirilmiştir. İmal tarihi 1524 olan bu top, daha sonra başta Nil timsahı olmak üzere Mısır esintileri ile süslenen top arabasının üzerinde sergilenmektedir (Bk. Şekil 5). Bu şekilde sergilenen Osmanlı toplarına bir başka örnek yine İngiltere'den verilebilir. Londra'nın Greenwich Bölgesinde bulunan top, III. Selim döneminin hemen başında dökülmüştür. Amiral Sir John Duckworth tarafından 1807'de gerçekleştirilen harekât sırasında Marmara'daki Kınalıada'dan ele geçirilerek İngiltere'ye taşınmıştır. Bugün ise Eski Kraliyet Deniz Okulu'nun (*Old Royal Naval College*) bahçesinde ve Cutty Sark Gemisi'nin hemen yanında sergilenmektedir (Bk. Görsel 6).

Ganimet olarak Avrupa'ya götürülen toplar İngiltere dışında Avusturya, Almanya, İtalya, İspanya, Hollanda ve Rusya gibi ülkelerde bulunmaktadır. Bu hususta Osmanlı topraklarının çok geniş bir coğrafyaya yayılması ve bu geniş coğrafyada pek çok savaş yapması veya buralardan çekilirken geride çok sayıda top bırakmış olması günümüzde Avrupa'nın çeşitli yerlerindeki Osmanlı toplarının temel kaynağı olarak gözükmektedir.

Ganimet olarak ele geçirilen toplar bağlamında Fransa, 1828'de Mora'ya yaptığı çıkartma sırasında ele geçirdiği Osmanlı toplarını ülkesine götürürken benzer bir durum bundan iki yıl sonra Cezayir'in işgali sırasında da yaşanmıştır. Bu toplar bugün Fransa'da sergilenmeye devam etmektedir. Keza Rusya askeri müzelerinde de Osmanlı-Rus savaşlarında ele geçirilmiş toplar bulunmaktadır. İki ülke arasında yüzlerce kilometre uzunluğundaki cephelerde çok sayıda savaş ve muharebe yaşandığı düşünüldüğünde farklı tarihlerde dökülmüş onlarca Osmanlı topunun günümüzde Rusya'daki müzelerde sergilenmesi şaşırtıcı bir durum olmayacaktır.⁴⁹ (Bk. Görsel 7)

Kazanılan zaferlere şan katmak için sergilenen çeşitli topların yanı sıra bazı Osmanlı toparları ise yapılan anıtsal eserlerin bir parçası olabiliyordu. Bazı Osmanlı toparları bir eserin bir kenarına eklenebildiği gibi zaman zaman da eritilip yeniden şekillendirilebiliyordu. Buna en güzel örneklerden birisi Trafalgar Meydanı'nda bulunan Nelson Anıtı'dır. İngiliz tarihinin en büyük amirallerinden Nelson için yapılan anıtın dört köşesinde onun zaferlerinin yer aldığı bronz levhalar, 1839'da Kızıldeniz'deki Aden Limanı kuşatması sırasında ele geçirilmiş ve Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait toparların eritilmesi ile elde edilmişti.⁵⁰ Bu duruma bir diğer örnek ise St. Petersburg'da bulunmaktadır. Yapımı 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'na denk gelen Tüm Muhafız Alaylarının Efendisi Hz. İsa'nın Başkalaşımı Katedrali'nin (*Собор Преображения Господня всей гвардии*) bahçesidir. Bu savaş sırasında ele geçirilen 102 Osmanlı topu bahçe duvarının inşası sırasında kullanılmıştır. Bahçe duvarına yerleştirilen Osmanlı toparlarının ağızları yere bakar vaziyette olup; ortada büyük iki kenarında ise küçük toparların birbirlerine zincirlerle bağlanması suretiyle tüm bahçe duvarını sarmaktadır. Bu savaşta kazanılan zafere adanan kilise söz konusu toparların sergilendiği anıtsal bir yapıya dönüştürülmüştür.⁵¹

49 Rusya'daki Türk tarihine dair tarihi eserler hakkında bk. Zafer Atar-Yavuz Selim Barhan, "St. Petersburg Topçu, İstihkâm ve Muhabere Birlikleri Askeri Tarih Müzesi'ndeki Türk Tarihiyle İlgili Askeri Kültür Varlıkları Üzerine", *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Çalışmalar Dergisi* 3/2 (2022), 93-105.

50 Martyn Downer, *Sultanın Kayıp Mücevheri, Avrupa'da Ottomania Rüzgârının Olağanüstü Hikâyesi*, çev. İbrahim Kapaklıkaya (İstanbul: Ketebe, 2020), 13-14.

51 Eray Akçay, "Osmanlı-Rus İlişkilerinin St. Petersburg ve Çevresindeki Mimari ve Abidevi İzleri (XVIII-XIX. Yüzyıl)", *Türkiye Günlüğü* 147 (2021), 175.

SONUÇ

Avrupa’da modern müzeciliğin ortaya çıkması ile başlayan süreç dünyanın geri kalanının bir antika pazarına dönüşmesi ile sonuçlanmıştır. Başta Akdeniz ve Ortadoğu olmak üzere Avrupalı gezginler, seyyahlar ve arkeologlar keşfedilmemiş eserlerin peşine düşmüşlerdir. Yapılan gezilerin yanı sıra başlatılan arkeolojik kazılar eski şehir, kasaba ve medeniyetlerin keşfedilmesiyle birlikte buralarda gün yüzüne çıkan eserler birer ikişer Avrupa müzelerine taşınmıştır. Osmanlı Devleti, eski eserlerin korunması konusunda belli bir farkındalık seviyesine erişip modern müzeleri kurana kadar bu faaliyetlerden oldukça negatif etkilenmiştir. Bu gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti, bahsi geçen eserlerin korunması için bazı hukuki adımlar atsa da bu süreç oldukça uzun bir zaman almıştır.

Avrupalılar sadece antik dönem eserleri ile değil çeşitli Orta Çağ veya Osmanlı eserleriyle de yakından ilgilenmişlerdir. Bilhassa Avrupa başkentlerinde modern askerî müzelerin inşasıyla birlikte farklı medeniyetlere dair savaş araç gereçlerinin bu müzelerde sergilenmesi, önemli bir zenginlik ve itibar unsuru haline gelmişti. Bu açıdan 19. yüzyılda, erken dönem Osmanlı topları ve bombardları, Avrupalılar tarafından ülkelerine götürülmek istenen eserlerin başında geliyordu. Zira Osmanlı topları Fatih devrinden itibaren topçuluk tarihi açısından mühim bir role sahipti. Ayrıca bu silahlar 19. yüzyıla gelindiğinde yüzlerce yıllık bir tarihi geçmişe sahip olmanın yanı sıra pek çok muharebeye de tanıklık etmişlerdi. Ayrıca erken dönem Osmanlı toplarının büyük fiziki boyutları da göz önüne alındığında bu eserlere sahip olmak, Avrupa’daki tüm askeri müzelerin ortak arzularından birisiydi. Bu nedenle Osmanlı coğrafyasında bulunan eski top ve bombardların Avrupa müzelerine taşınması noktasında büyük bir çaba harcıyorlardı. Ancak Avrupalılar, Osmanlı toplarının yanı sıra Rodos Şövalyeleri, Venedik ve Cenevizlilerden kalma top ve havanları da hem kendi devletlerinin geçmişiyle bağlantılı gördüklerinden hem de bu devletlerden kalan topların ateşli silahların erken tarihli örnekleri olmaları açısından önemsiyorlardı. Osmanlı topraklarından Avrupa’ya götürülen toplara dair belgelere baktığımızda Rodos’tan götürülen toplar sayıca büyük bir yekûna ulaşmaktadır. Bunu Kıbrıs gibi diğer adalar takip etmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden birisi bu adalarda sadece Osmanlı değil daha önceki yönetimlere dair de onlarca eski topun bulunmasıdır.

Osmanlı toplarının Avrupa’ya nakledilmesi sürecinde başlıca birkaç husus öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki hediye edilen topların neredeyse tamamında hediye edilmesi talebinin Avrupalı devletlerden gelmiş olmasıdır. Diplomatik misyonlar başta olmak üzere askerî uzmanlar, seyyahlar ve bilhassa Ege Denizi çevresinde çalışma yapan arkeologlar gibi Osmanlı coğrafyasını dolaşan yabancılar eski eserlerin belirlenmesi ve nakledilmesi süreçlerinde etkin bir rol üstleniyordu. Görülen veya duyulan atık toplara dair konsolosluklar veya elçilik harekete geçirilerek Osmanlı makamları ile bir iletişim kuruluyor ve söz konusu askerî malzemenin Fransa’ya götürülmesi için gerekli izinlerin alınmasına çalışılıyordu.

İkincisi hediye edilmesi istenen topların belirlenmesinde, Osmanlı makamlarıyla konunun görüşülmesinde ve söz konusu topların nakledilmesi süreçlerinde Osmanlı İmparatorluğu’ndaki konsolosluklar ve elçiliklerin aktif rol oynamasıdır. Atık veya antika topların diplomatik kanallar aracılığıyla talep edilmesi, Osmanlıların bu hediye sürecini diplomatik bir manevra olarak değerlendirerek söz konusu devletlerle dostluğu ve iyi ilişkileri

sürdürmesinin bir adımı olarak görmelerine sebep olmuştur. Nitekim talep edilen toprakların padişahın hediyesi olarak ilgili devletlere bahşedilmesi bunun bir yansımasıdır.

Osmanlılar, imparatorluk kalelerindeki çeşitli antika toprakların hediye taleplerinin geneline olumlu yaklaşmıştır. Bunda diplomatik bir amacın yanı sıra 19. yüzyıl ortalarında bu toprakların artık büyük ölçüde kullanım dışı ve atıl halde kalmalarıyla söz konusu dönemde istihkamların modern topraklarla değiştirilmesinin büyük bir rolü vardır. Bu dönemde Osmanlı maliyesi kalelerdeki eski tunç toprakları bir gelir kaynağı olarak görmekte ve satın alınacak yeni toprakların maliyetinin bir kısmını bu toprakları eriterek veya hurda metal şeklinde satarak karşılamaktaydı. Ne yazık ki bu süreç bazı erken dönem Osmanlı topraklarının eritilmesi ve günümüze ulaşamaması gibi bir durumu da beraberinde getirmiştir. Ancak 1860'lı yılların ortalarından itibaren imparatorlukta eski eserlerin korunması düşüncesinin entelektüel çevrelerde yerleşerek çeşitli nizamnamelerin hazırlanması, ardından da müzelerin kurulmaya başlanması, eski Osmanlı topraklarını sadece bir maden kaynağı olarak görülmeğe çıkarmıştır.

Osmanlıların 19. yüzyılın son çeyreğinde çıkardığı âsâr-ı atika nizamnameleri, arkeolojik eserlerin yanı sıra Türk-İslam eserlerini de kapsamaktaydı. Nitekim bu sayede Osmanlı yetkilileri, imparatorluğun farklı bölgelerinde bulunan eski toprakların keşfedilmesi, korunması ve bunlardan sergilenmeye değer eserlerin İstanbul'a nakledilmesi için çaba harcamaya başlamıştır. Ancak bu süreçte bütün antika topraklar belirlenerek İstanbul'a getirilememiştir. Avrupalılar, bazı uzak kalelerde bulunan toprakları hediye olarak talep etmeye ve bir şekilde bu isteklerinde muvaffak olmaya devam etmişlerdir. Osmanlılar bir yandan devletin içinde bulunduğu siyasi sorunlar nedeniyle bu taleplerin çoğuna olumlu yaklaşıırken diğer yandan da çeşitli devletlere bir iltimas olarak bu tür toprakları hediye etmeye devam etmiştir. Ancak Osmanlılarda müzecilik bilincinin giderek yaygınlaşması ve Osmanlı askeri müzesinin temellerinin atılmasıyla imparatorluk topraklarındaki erken dönem toprak ve bombardırlarının korunması için olumlu adımları atılarak bu silahların kurulacak müzede sergilenmek üzere İstanbul'a taşınması süreçleri hızlanmıştır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

YAZAR KATKI ORANLARI	AUTHOR CONTRIBUTIONS	Credit	Yazar	Author	1	2
Çalışmanın Tasarımı	Conceptualization	1			60%	40%
Veri Toplama	Data Curation	2			50%	50%
Araştırma ve Analiz	Research & Analysis	3-4-6-11			50%	50%
Orijinal Taslak	Original Draft	12-13			40%	60%
İnceleme ve Düzenleme	Review & Editing	14			50%	50%

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

- Bab-ı Ali Evrakı Odası (BEO).
Cevdet- Askeriye (C.AS).
Dahiliye- İdare (DH.İD).
Hariciye Nezareti- İdare (HR.İD).
Hariciye Nezareti- Mektubi Kalemi (HR.MKT).
Hariciye Nezareti- Siyasi (HR.SYS).
Hariciye Nezareti- Tahrirat (HR.TH).
Hariciye Nezareti- Tercüme Odası (HR.TO).
Hatt-ı Hümayun (HAT).
Hazine-i Hassa- İradeler (HH.İ)..
İrade- Dahiliye (İ.DH).
İrade Hariciye (İ.HR).
İrade- Meclis-i Vala (İ.MVL)..
İrade- Tophane-i Amire (İ.TPH).
Maarif Nezareti, Mektubi Kalemi (MF.MKT).
Mabeyn-i Hümayun Evrakı- İradeleri (MB.İ).
Maliye Nezareti- Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdiriyyeti (ML.EEM).
Meclis-i Vala (MVL).
Sadaret- Mektubi Kalemi Evrakı- Umum Vilayat Evrakı (A.MKT.UM).
Sadaret- Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM).
Topkapı Sarayı- Müzesi Arşivi Defterleri (TS.MA.d). 7980.
Topkapı Sarayı- Müzesi Arşivi Evrakı (TS.MA.e).
Yıldız- Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK).
Yıldız- Hususi Maruzat (Y.A.HUS).
Yıldız- Mütenevvi Maruzat (Y.MTV).
Yıldız- Name-i Hümayun (Y.PRK.NMH).
Yıldız- Umumi (Y.PRK.UM).
Yıldız- Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD).

National Maritime Museum.

Miscellaneous Printed Material Manuscript (MLN). 199/58.

2. Süreli Yayınlar

Ceride-i Havadis, 19 Şaban 1281 (17 Ocak 1865), 322-323.

3. Yayımlanmış Eserler

- Alus, Osman Sermed Muhtar. *Müze-i Askerî-i Osmanî Züvvârına Mahsûs Rehber*. haz. Mehmet Mert Sunar-Zeynep Demir Okyay. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2022.
- Baron de Tott. *18. Yüzyılda Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*. çev. M. Reşat Uzmen. Elips Kitap, Ankara, 2004.
- Eton, William. *19. Yüzyılın Başında Osmanlı İmparatorluğu*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Kitabevi, 2009.
- Lefroy, John Henry. "The Great Cannon of Muhammad II". *The Archaeological Journal* 25 (1868), 261-280.
- Lefroy, John Henry. *Autobiography of General Sir John Henry Lefroy*. C.B., K.C.M.G., F.R.S., Etc. Colonel Commandant Royal Artillery. ed. Lady Lefroy. Londra: 1895.
- Lüdeke, Christopher Wilhelm. *Türklerde Din ve Devlet Yönetimi: İzmir, İstanbul 1759-1768*. çev. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Pococke, Richard. *A Description of the East, and Some Other Countries, Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other Parts of Europe*. Londra: 1745.
- Raczynski, Edward. *1814'de Dersaadet ve Çanakkale'ye Yolculuk*. çev. Kemal Turan. İstanbul: Köprü Kitapları, 2019.
- Robert, Adair. *The Negotiations for the Peace of the Dardanelles in 1808-9: with Dispatches and Official Documents*. 1 ve 2 Ciltler. Londra: 1845.
- Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos. çev. Ali Berktaş. 2 Cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.
- Wittman, William. *Travels in Turkey, Asia-Minor, Syria, and across the desert into Egypt: during the years 1799, 1800, and 1801, in company with the Turkish Army, and the British Military Mission: also through Germany, Holland, &c. on the return to England: to which are annexed, observations on the plague, and on the diseases prevalent in Turkey, and a meteorological journal*. Philadelphia: 1804.

4. Kitap, Makale ve Tezler

- Agoston, Gabor, “15. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Topçuluğu ve Avrupa Askeri Teknolojisi”, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, çev. Kahraman Şakul, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 115-146.
- Agoston, Gabor. Barut, Top ve Tüfek: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*. çev. Tanju Akad. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Akçay, Eray. “Osmanlı-Rus İlişkilerinin St. Petersburg ve Çevresindeki Mimari ve Abidevi İzleri (XVIII-XIX. Yüzyıl)”. *Türkiye Günlüğü* 147 (2021), 161-180.
- Atar, Zafer - Barhan, Yavuz Selim. “St. Petersburg Topçu, İstihkâm ve Muhabere Birlikleri Askeri Tarih Müzesi'ndeki Türk Tarihiyle İlgili Askeri Kültür Varlıkları Üzerine”. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Çalışmalar Dergisi* 3/2 (2022), 93-105.
- Aydüz, Salim. *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Cenap, Çürük. “Askerî Müze”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 3. (1991), 492-493.
- Downer, Martyn. *Sultanın Kayıp Mücevheri, Avrupa'da Ottomania Rüzgârının Olağanüstü Hikâyesi*. çev. İbrahim Kapaklıkaya. İstanbul: Ketebe, 2020.
- Grant, Jonathan. “Rethinking the Ottoman "Decline": Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries”. *Journal of World History* 10/1 (1999), 179-201.
- Hooker, Joseph D. “Obituary: General Sir John Henry Lefroy, R. A., C. B., K. C. M. G., F. R. S., &c.”. *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography* 13/2 (1891), 115-122.
- Imber, Colin. “The Transfer of Military Technology and Tactics between Western Europe and the Ottoman Empire, 1400-1600”, *Turcica*, 51, (2020), 9-36.
- Karaduman, Hüseyin. “Belgelerle İlk Türk Asar-ı Atika Nizamnamesi”. *Belgeler* 15/29 (2004), 68-83.
- Muşmal, Hüseyin - Gümüş, Hasret. *Türkiye'de Eski Eser Kaçaklığı, 1839-1938*. Konya: Palet Yayınları, 2022.
- Robertson, Frederick Leslie. *The Evolution of Naval Armament*. Londra: Constable & Company Ltd, 1921.
- Sütçüoğlu, Okay. *Türk Topçuluğunun ABC'si, 14.-19. Yüzyıl*. İstanbul: Ötüken, 2023.
- Vaivre, Jean-Bernard de. “Les canons de Rhodes offerts à Napoléon III”, *Histoire et archéologie méditerranéennes sous Napoléon III*, Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (2011), 205-240.
- Williams, A. R. - Paterson, A. J. R. “A Turkish Bronze Cannon in the Tower of London”. *Gladius* 17 (1986), 185-205.
- Yazar, Hakan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri Teknoloji, Harp Malzemelerinin Tedariki ve Cebebahâ-i Âmire (1718-1788)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: 2023).

Yeşil, Fatih. “İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasi ve Askerî Anatomisi”. *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*. Ed. Seyfi Kenan. 391-493. İstanbul: İSAM, 2010.

Yücel, İdris. *İngiliz ve Fransız Arşivleri Işığında Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Arkeolojik Kazılar ve Eski Eser Kaçakçılığı*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2017.

5. Elektronik Kaynaklar

Mariano, Gabriele. “Canevaro, Felice Napoleone”. *Dizionario Biografico degli Italiani*. Erişim 18 Mart 2025. [https://www.treccani.it/enciclopedia/felice-napoleone-canevaro_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/felice-napoleone-canevaro_(Dizionario-Biografico)/)

Royal Armouries, “Gun-18-pounder, Turkish, smooth bore-dated 1708-9”. Erişim 30 Ağustos 2025. <https://royalarmouries.org/collection/object/object-6184>

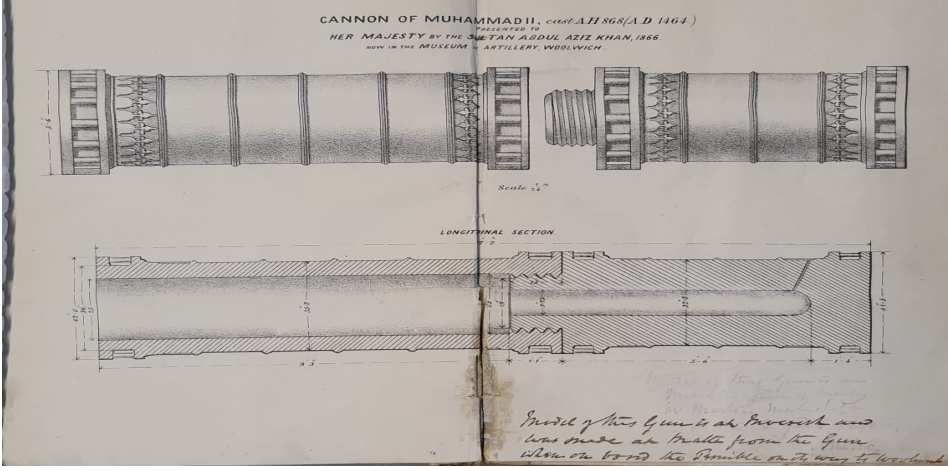
Royal Armouries, “Gun-Turkish Bombard-1464”. Erişim 30 Ağustos 2025. <https://royalarmouries.org/collection/object/object-6177>

The Musée de l’Armée, “Les armes, armures et pièces d’artillerie du XVe siècle, particulièrement bien représentées dans les collections du musée de l’Armée, témoignent des nombreuses innovations, tactiques, technologiques voire esthétiques de cette fin du Moyen Âge, qui correspond à une véritable révolution des conceptions guerrières européennes” Erişim 30 Ağustos 2025. <https://www.musee-armee.fr/collections/explorer-les-collections/portofolios/la-guerre-au-xve-siecle.html>

Wikimedia, “Grand culverin of Francis I with Salamander emblem and inscription in Arabic Rhodes”. Erişim 30 Ağustos 2025. https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:Grand_culverin_of_Francis_I_with_Salamander_emblem_and_inscription_in_Arabic_Rhodes.jpg

EKLER

Ek 1: Lefroy'un Çanakkale Topu'na dair kaleme aldığı raporuna eklediği ilk çizimi.

Kaynak: National Maritime Museum, Miscellaneous Printed Material Manuscript (MLN). 199/58.)

Ek 2: 1464 tarihinde Münir Ali Bey tarafından dökülen ve Lefroy'un çabaları sonucunda 1868 yılında İngiltere'ye götürülen Çanakkale Topu.

Kaynak: Royal Armouries, "Gun-Turkish Bombard-1464", (Erişim 30 Ağustos 2025).

Ek 3: Lefroy'un girişimleri sonucunda 1857 yılında İngiltere'ye götürülen ilk Osmanlı topu. Bu top günümüzde Royal Armouries Museum'da sergilenmektedir.

Kaynak: Royal Armouries, "Gun-18-pounder, Turkish, smooth bore-dated 1708-9"
(Erişim 30 Ağustos 2025).

Ek 4 ve Ek 5: Rodos Şövalyeleri döneminden kalan 3325 kg ağırlığındaki d'Aubusson Bombardı. Günümüzde Paris'teki Askeri Müze'de sergilenmektedir.

Kaynak: The Musée de l'Armée, "Les armes, armures et pièces d'artillerie du XVe siècle, particulièrement bien représentées dans les collections du musée de l'Armée, témoignent des nombreuses innovations, tactiques, technologiques voire esthétiques de cette fin du Moyen Âge, qui correspond à une véritable révolution des conceptions guerrières européennes"
(Erişim 30 Ağustos 2025).

Ek 5: Üzerinde I. François'ın kişisel amblemi semender ve mottosu “nutrisco et extingo” ifadesinin yer aldığı Rodos'tan gönderilen culverin tipi top.

Kaynak: Wikimedia, “Grand culverin of Francis I with Salamander emblem and inscription in Arabic Rhodes” (Erişim 30 Ağustos 2025).

Ek 6: Londra'da Whitehall Bölgesi'nde Horseguards Parade'nın bahçesinde bulunan Osmanlı topu. 1524 yılında imal edilen ve İngilizlerin 1801'de gerçekleştirdiği Mısır Seferi sırasında ele geçirilen topun üzerinde timsah ve çeşitli kabartmalar yer almaktadır.

Fotoğraf: Hüseyin Yılmaz, Eylül 2022

Ek 7: Londra'nın Greenwich Bölgesinde bulunan top, III. Selim döneminin hemen başında dökülmüştür. Amiral Sir John Duckworth tarafından 1807'de gerçekleştirilen harekât sırasında Marmara'daki Kınalıada'dan ele geçirilerek İngiltere'ye taşınmıştır.

Fotoğraf: Hüseyin Yılmaz, Eylül 2022

Ek 8 ve Ek 9: St. Petersburg Topçu, İstihkâm ve Muhabere Birlikleri Askeri Tarih Müzesi'nde sergilenen bazı Osmanlı top ve havanları.

Fotoğraf: Hüseyin Yılmaz, Temmuz 2023

Comets As Omens of Catastrophe: Halley's Return in 1910 and the Ottoman Empire

KÜBRA FETTAHOĞLU*

ABSTRACT

This study examines the historical role of comets in astrological interpretations and apocalyptic narratives, as well as their psychological and cultural impact on societies. It aims to explore how the longstanding negative perception of comets—often seen as “omens of catastrophe” or manifestations of “God’s wrath”—was reflected in the modern era, focusing specifically on the return of Halley’s Comet in 1910. The study traces the wave of global hysteria sparked by scientific claims that cyanogen in Halley’s tail might slightly affect the planet. Drawing on periodicals and books from the time, it recounts this symbolic doomsday rehearsal and presents examples from various parts of the world to illustrate how Halley’s Comet was represented across domains such as politics, fashion, economics, and literature. By analyzing the interplay between science, the press, and public perception on a global scale, the study, for the first time, reveals how Halley’s return was interpreted in the Ottoman Empire—an empire engaged in European-style modernization—and how it was strategically utilized within that context. Accordingly, the study argues that such popular natural phenomena were not merely subjects of scientific curiosity, but also served as contested arenas where political legitimacy, social order, and collective emotion were negotiated and redefined.

Keywords: Halley’s Comet, Ottoman Empire, Apocalypse, Modern Science, Press, Imagery.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 20 Temmuz 2025 | Date Received: 20 July 2025
Kabul Tarihi: 26 Eylül 2025 | Date Accepted: 26 September 2025

ATIF | CITATION

Fettaoğlu, Kübra. “Comets As Omens of Catastrophe: Halley’s Return in 1910 and the Ottoman Empire”. *Kadim* 10 (Ekim 2025). 113-144. doi.org/10.54462/kadim.1746785

* Asst. Prof., Kırklareli University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, kubrafettahoglu@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-9620-6473.

FELAKET ALAMETİ OLARAK
KUYRUKLU YILDIZLAR: 1910
YILINDA HALLEY’İN DÖNÜŞÜ
VE OSMANLI DEVLETİ

ÖZ

Bu çalışma, tarihsel süreçte kuyruklu yıldızların astrolojik çıkarımlar ve apokaliptik senaryolarda oynadığı role ve bunların insanlar üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Çoğunlukla “felaket alame-ti” ve “Tanrı’nın gazabı” olarak görülen kuyruklu yıldızlar ile ilgili olumsuz algının modern dönemdeki yansımalarını 1910 yılında Halley’in dönüşü olayı üzerinden tespit etmeye çalışmaktadır. Bilim insanlarının Halley’in kuyruğunda bulunan siyanürün dünyayı az da olsa etkileyebileceğini belirtmesi üzerine yaşanan küresel histerinin izlerini sürmektedir. Bu kıyamet provasında yaşananları, dönemin süreli yayınları ve kitapları üzerinden anlatırken Halley’in politika, moda, ekonomi, edebiyat gibi alanlarda hangi yöntemlerle imgeleştirildiğini dünyadan farklı örneklerle göstermektedir. Bilim, basın, kitle kavramlarının küresel çapta birbirlerini nasıl etkilediğini sorguladıktan sonra Avrupa tarzda modernleşmeye çalışan Osmanlı Devleti’nde Halley’in dönüşünün nasıl algılandığını ve hangi konularda araçsallaştırıldığını ilk kez ortaya koymaktadır. Böylece, bu tür popüler doğa olaylarının, yalnızca bilimsel merak konusu değil, aynı zamanda siyasal meşruiyetin, toplumsal düzenin ve kolektif duyguların müzakere alanı olduğu gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halley Kuyruklu Yıldız, Osmanlı Devleti, Kıyamet, Modern Bilim, Basın, İmge.

INTRODUCTION

Comets (*aster cometes/zû-züâbe*)¹, named after variations of the word for “hair” in various languages due to their trailing extensions, have long been one of the most enduring and captivating subjects in astronomy. The widespread belief that celestial bodies influence human lives—for better or worse—has created a deeply rooted psychological framework, which has led comets to be valued more for their symbolic meanings than for their physical characteristics. Owing to their sudden appearance apart from the familiar stars, they have traditionally been perceived as omens of extraordinary, often catastrophic, events. Although modern astronomy has made their cycles and physical nature more comprehensible, astrological and apocalyptic interpretations of comets continue to resonate with broad audiences. Historically regarded as manifestations of “God’s punishment” linked to wars, massacres, and epidemics, comets have gradually expanded their cultural impact, taking on prominent roles in doomsday narratives. Similar to many concepts in the modern era, the perceived threat of comets has acquired a more tangible dimension. Beyond their association with ominous energy, they are now also imagined as celestial bodies capable of colliding with and destroying the Earth.

One of the most striking examples supporting this phenomenon is the return of Halley’s Comet in 1910. Although this event was part of a predictable astronomical cycle, it produced notable psychological and socioeconomic effects across various regions of the world. Statements by certain scientists suggesting that cyanogen present in Halley’s tail could have a minor effect on Earth—combined with the press’s tendency toward sensationalism—fueled a climate of global fear and hysteria. The events leading up to May 18, the date on which Halley would pass closest to Earth, offered a shared global experience that provoked reflection on several key issues: the true role of science and scientists revered in the modern era; the part the press played in oversimplifying or distorting scientific knowledge for public consumption; and the power of that role in shaping public opinion. In exploring these questions, this article seeks to examine how the historically ingrained negative perception of comets manifested in the modern period. It begins by discussing, with reference to historical literature, the meanings attributed to comets—particularly Halley’s—in the pre-modern era. It then traces the global atmosphere surrounding Halley’s return in 1910. Finally, it analyzes how the comet’s return was received within the Ottoman public sphere—where debates on Western-style modernity and science had long been unfolding—and how its popularity was strategically utilized, drawing on books and periodicals from that period. While the Western historiography contains a substantial body of scholarship on this phenomenon—some of which is drawn upon in the present study—research on the Ottoman experience remains markedly underdeveloped. This article is therefore significant in offering the first comprehensive examination of both the impact of Halley’s return on Ottoman society and the contemporaneous literature it engendered. In so doing, it seeks not merely to illuminate a neglected dimension of the history of Ottoman science and culture, but also to establish a basis for subsequent scholarly inquiry.

1 In Turkish, the word for comet is *kuyruklu yıldız*, literally “tailed star.” *Kuyruk* denotes the tail, that is, the tuft of hair or feathers located at the rear part of an animal.

1. An Astronomical Cycle or an Omen of Catastrophe

“Did anybody here see Halley, and suddenly turn pale?”² These lyrics, written in anticipation of Halley’s return in 1910, encapsulate the image that comets have left in the collective global memory. Discussions surrounding comets are ancient, appearing as atmospheric phenomena in Aristotle’s *Meteorologica* (384–322 BC) and omens of misfortune in Ptolemy’s *Tetrabiblos* (100–170 AD). Because of their sudden appearances—unlike the fixed stars—and the distinctive shapes they exhibit, comets have consistently been perceived as extraordinary signs. In medieval Europe especially, the Church’s portrayal of comets as manifestations of divine wrath contributed to a prolonged period of superstition.³ The situation was not significantly different in the Islamic world, where comets were likewise considered harbingers of disaster.⁴

Following Paolo Toscanelli’s (1397–1482) observations, Tycho Brahe’s (1546–1601) discovery in 1577—that comets were not located within the atmospheric sphere, as Aristotle had claimed, but instead appeared in distant orbits beyond the Moon—⁵ marked a significant advancement in the field of astronomy. Isaac Newton’s (1643–1727) method for calculating orbits, as outlined in *Principia*, further enhanced scientific understanding of comets.⁶ When Edmond Halley (1656–1742) applied Newton’s method to comets observed in 1531, 1607, and 1682, he concluded that these sightings all referred to the same celestial object, predicting that it would return in 1758, he developed a new orbital model.⁷ Although Halley did not live to witness the confirmation of his prediction, the comet reappeared in 1758 as anticipated. It thus became the first periodic comet to be documented in scientific literature and was subsequently named Halley’s Comet in his honor. Its later appearances in 1835, 1910, and 1986 continued to affirm its regularity, with the next return expected in 2061. Completing its orbit every 75–76 years—within the span of a human lifetime—it remains one of the most well-known comets.⁸ As astronomer Heber Doust Curtis noted, it has justifiably earned the title of the “dean of the entire Comet Family.”⁹

From the 19th century onward, observations made using professional telescopes, along with advancements in physics, chemistry, and mathematics, have gradually clarified the physical nature of comets. Despite the inclusion of the term “star” in their name, these objects—once associated with disaster and seen as omens of extraordinary events—are not stars. They are

2 “Did Anybody Here See Halley?”, *The Bridgemen’s Magazine* (June 1910), 356.

3 Donald K. Yeomans, *Comets: A Chronological History of Observation, Science, Myth, and Folklore* (New York: Wiley, 1991), 2–6, 14–16; Darin Hayton, “Expertise *ex Stellis*: Comets, Horoscopes, and Politics in Renaissance Hungary”, *Osiris* 25/1 (2010), 27–46; Hilary M. Carey, *Courting Disaster: Astrology at the English Court and University in the Later Middle Ages* (New York: St. Martin’s Press, 1992), 94–96.

4 David Cook, “A Survey of Muslim Material on Comets and Meteors”, *Journal for the History of Astronomy* 30/2 (1999), 132, 151–153; Tülay Yürekli, Orta Çağ Müslüman Türk Dünyasında Münecimlik Üzerine Notlar, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2022), 331–332.

5 J. R. Christianson, “Tycho Brahe’s German Treatise on the Comet of 1577: A Study in Science and Politics”, *ISIS* 70/1 (1979), 121–122.

6 Isaac Newton, *Newton’s Principia: The Mathematical Principles of Natural Philosophy* (New York: Daniel Adee, 1846), 471–495.

7 Edmond Halley, *A Synopsis of the Astronomy of Comets* (London: John Senex, 1705), 21–24.

8 Donald K. Yeomans–Jürgen Rahe–Ruth S. Freitag, “The History of Comet Halley”, *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 80 (1986), 62–68.

9 “Astronomer Curtis Lectures to Public”, *The University Daily* (27 June 1910), 1.

now understood to comprise frozen water and gases, cosmic dust, and rock. As they approach the Sun, the frozen components sublimate, creating a thin atmosphere (coma) and a tail around the comet. They may contain substances such as formaldehyde, hydrogen cyanide, and methanol.¹⁰

Given that astronomy and astrology have historically developed in tandem, it is important to emphasize that the production of prophecies and speculative interpretations has often accompanied the gradual advancement of scientific knowledge. To better understand how people have perceived comets and the meanings attributed to them, several illustrative examples are worth considering. When Halley's Comet appeared in 1066 during the conflict between King Harold of England and Duke William of Normandy, it was interpreted by the English as a portent of misfortune. Shortly after the comet's disappearance, Harold's death and the Norman conquest of England were recorded as catastrophes foreshadowed by the celestial event. The depiction of Halley's Comet in a commemorative tapestry of the war reflects the significance attached to its appearance.¹¹ Halley's return in 1456 held even greater symbolic weight for Europe. In 1453, Ottoman Sultan Mehmed the Conqueror captured Istanbul, and three years later, he laid siege to Belgrade. Following these events, Halley's reappearance provoked widespread fear among Christians, who interpreted the comet as a manifestation of "wrath of God".¹²

A further example from the Islamic world comes from the Ottoman Empire, where a comet observed in November 1577 was believed to presage significant upheaval. It was thought that the East and West would rise against each other, blood would be shed wherever the comet passed, and it would sow the seeds of evil. Gelibolulu Mustafa Âli, a chronicler of that period, recorded the comet's appearance and linked it to the Ottoman–Safavid War (1577–1590). Although the Ottoman Empire ultimately emerged victorious from the protracted conflict, Âli concluded his account by noting that Anatolia had been ravaged, bloodshed had been extensive, and many settlements had been abandoned—implying that the prophecy had been fulfilled.¹³

In the 16th century, the French surgeon Ambroise Paré expressed highly fantastical views regarding the appearance of comets. Drawing from historical records, he recounted that a comet, said to have appeared as a flaming sword following the crucifixion and death of Jesus, was linked to the destruction of the Jewish people. According to his account, divine wrath manifested through bloodshed, famine, and fire; mothers were driven to eat their children, and thousands of Jews were taken captive by the Romans. Particularly striking is his description of a comet observed in 1528. He wrote that it appeared in the form of a curled arm wielding a sword, with its tail containing blood-colored swords, axes, knives, and terrifying human faces. Some witnesses reportedly died from fear, and others became ill. Paré included an illustration matching this vision in his work and asserted that comets never appeared without causing harm or leaving behind a sense of ominous foreboding.¹⁴

10 J. Mayo Greenberg, "Making a Comet Nucleus", *Astronomy and Astrophysics* 330 (1998), 375–380.

11 C.M. Botley–R.E. White, "Halley's Comet in 1066", *Astronomical Society of the Pacific* 452/10 (1967), 3–5.

12 Edwin Emerson, *Comet Lore, Halley's Comet in History and Astronomy* (New York: Schilling Press, 1910), 74–75.

13 Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009), vol. 1 (facsimile), fols. 483b–484a.

14 Ambroise Paré, *Des Monstres et Prodiges* (Paris: Fleuron, 1996), 304–306.

English writer Daniel Defoe similarly emphasized the destructive power attributed to comets. He noted that the comets observed in 1664 and 1665 preceded two major calamities in London: the plague and the Great Fire. The comet seen before the plague was faint and solemn, interpreted as an omen of a slow but devastating apocalypse. The bright and fast-moving comet that appeared before the Great Fire was viewed as a harbinger of sudden and fiery devastation. In the aftermath of the fire, which reduced much of the city to ashes following the ravages of the plague, Defoe remarked that he “could not help but say God had not whipped the city enough”, suggesting that divine punishment had been delivered through comets.¹⁵ With their appearance, comets were believed to cause not only defeats and massacres, but also natural disasters such as famines, earthquakes, floods, and volcanic eruptions. A modern-era reflection of this belief can be found in the work of Thomas Forster, who argued—supported by an extensive list—that such disasters throughout history coincided with sightings of comets.¹⁶

Over time, discussions surrounding comets—long blamed for numerous extraordinary or catastrophic events—have evolved in various ways. In the modern era, rather than being viewed solely as omens of misfortune, public attention has increasingly focused on the potential for cometary collisions with Earth and the societal anxieties these speculations provoke. One notable example is English clergyman and astronomer William Whiston, who proposed a cosmological theory that quickly gained attention. He claimed that the Earth itself was originally a comet, that the biblical Flood of Noah was triggered by another comet passing through Earth’s atmosphere, and that this comet had been sent by God as punishment for humanity’s sins. Whiston further argued that the same body would one day alter Earth’s orbit, bring it dangerously close to the Sun, and ultimately destroy the world in a great fire.¹⁷ When generations of inherited fear and anxiety combine with the mystery and vast unpredictability of outer space, they give rise to a sense of unease that is highly susceptible to manipulation. A striking example of this occurred when French astronomer Joseph Jérôme Lefrançois de Lalande presented a paper titled *Réflexions sur les Comètes qui peuvent approcher de la Terre* (Reflections on Comets That May Approach the Earth) to the Académie des Sciences in 1773. In his study, Lalande concluded that the probability of a comet colliding with Earth was extremely low. However, due to time constraints during his presentation, he was unable to clearly emphasize this point. As a result, a partial and misunderstood reception of the report gave rise to a sensationalized rumor that a comet would strike the Earth. The rumor spread rapidly and sparked widespread panic in Paris. In an article published on May 7 in the *Gazette de France*, Lalande clarified that the rumor could not be attributed to him and that he bore no responsibility. Nevertheless, even after the full report was published, it took time for the public to regain a sense of calm.¹⁸

Some scientists also leveraged the unsettling popularity of comets to capture public attention. In 1857, Dr. James Bedford gave his work on a comet he believed would soon return

15 Daniel Defoe, *A Journal of the Plague Years* (London: William Tegg, 1848), 29–32.

16 Thomas Forster, *Illustrations of the Atmospheric Origin of Epidemic Diseases* (Chelmsford: Meggy and Chalk, 1829), 139–180.

17 William Whiston, *A New Theory of the Earth* (London: Sam Tooke and Benjamin Motte, 1725), 186–197, 285–291, 437–443, 446–456.

18 Joseph Jérôme Lefrançois de Lalande, *Réflexions sur les Comètes qui peuvent approcher de la Terre* (Paris: Gibert, 1773), 36–40; *Gazette de France* (7 May 1773), 162; Yeomans, *Comets*, 166–167.

a striking and speculative title: The Great Comet, now rapidly approaching, will it strike the earth? By using the words “great” and “rapidly,” Bedford heightened the urgency and drama surrounding an already alarming possibility. He claimed that if the celestial body—believed by him to be Pingré’s Comet—appeared according to theoretical predictions, it could significantly raise Earth’s temperature. He urged the public to maintain cleanliness, eliminate unnecessary waste from their homes, and be vigilant about sewage systems, much like during times of plague. Although acknowledging that the chance of a collision was low, Bedford argued that precautionary measures could help avert potential national catastrophes. He concluded with a theological reflection, suggesting that the Creator should not be viewed as “a God of Wrath” but rather as “a God of love.”¹⁹ During the same period, other publications explored the hypothetical consequences of a comet striking or passing near the Earth. Though these works emphasized that such scenarios were theoretically possible, they also stressed their extreme improbability.²⁰ Despite the rising prestige of science and the rapid development of astronomy through new discoveries and expanding knowledge, comets continued to provide fertile ground for apocalyptic speculation well into the 20th century.

2. The Expected Visitor: Halley’s Return in 1910

Following its appearance in 1835, the return of Halley’s Comet in 1910 was eagerly anticipated by the scientific community. Thanks to advances in photographic and spectroscopic technology, more detailed studies could now be conducted, marking a significant departure from previous astronomical observations. As a result, there was widespread curiosity about the timing of Halley’s perihelion and which observer would be the first to detect it. While the world awaited Halley’s return, another comet—later identified as 1910—was discovered independently by multiple observers. This celestial object, which appeared dim in the evenings and brightened during the day, further heightened public excitement. Halley’s Comet was first photographed by Max Wolf of Heidelberg University on 11 September 1909 using a 72-cm reflector telescope. Professor S. W. Burnham of Yerkes Observatory was the first to observe the comet with the naked eye through a refracting telescope on 15 September 1909. In the following months, especially from vantage points in the Southern Hemisphere, Halley became increasingly visible and reached its closest approach to Earth on 18 May 1910. The photographs taken during this period provided the scientific community with valuable new insights into the nature of comets.²¹

Although Halley’s predictable return presented a valuable opportunity for data collection and scientific advancement, it also reignited long-standing public fears about comets on a global scale. In this context, modern mass communication technologies such as the telegraph, telephone, and press played a significant role—spreading both accurate and misleading information rapidly across the world. Beginning in September 1909, when Halley’s Comet was first detected in the sky, media coverage about the event began to increase across the global

19 James Bedford, *The Great Comet, Now Rapidly Approaching, Will It Strike the Earth?* (London: James Gilbert, 1857), 20–21.

20 For examples, see: James C. Watson, *A Popular Treatise on Comets* (Philadelphia: James Challen and son, 1861), 59–73, 270–272; John Russell Hind, *The Comet of 1556* (London: John W. Parker and son, 1857), 28–36, 44–49.

21 David Seargent, *The Great Comets in History: Broom Stars and Celestial Scimitars* (New York: Springer, 2009), 56–59; İ. Ethem Derman & Haldun İ. Menali, 76 *Yıllık Konuşumuz: Halley Kuyruklu Yıldızı* (Ankara: Emel Matbaacılık, 1985), 74–77.

press. Some articles focused on presenting astronomical facts, emphasizing that there would be no collision with Earth, as the comet would pass at a distance of approximately 20,000,000 kilometers. Others sought to dispel traditional superstitions about comets, asserting that the significant historical events associated with Halley's appearances in 1066 and 1456 were purely coincidental.²² Reports on Halley's orbital history and trajectory, its visibility to the naked eye in different parts of the world, and the research activities and conferences held at prominent centers, such as Cambridge, Oxford, Paris, Berlin, and Yerkes, began to appear regularly in newspapers and magazines.²³ Scientists like Frank Seagrave, Sherburne Wesley Burnham, and George Mary Searle explained that although there was a chance the Earth might pass through Halley's tail, there was no cause for alarm. They noted that on the night of 18 May, the comet's tail could brush across the Earth for a few hours, but the effect would be so minimal that ordinary people would not even be aware of it. Nevertheless, some newspapers also gave space to more extreme and sensational claims. For instance, Jesuit astronomer Charles Charropin unequivocally stated that Halley's solid mass would collide with and destroy the Earth. He further asserted that this event constituted the fiery end of the world foretold by Jesus, proclaiming that humanity's time had run out.²⁴

In the final months of 1909, a series of earthquakes in various regions of the world, an announcement by Edwin B. Frost and J. A. Parkhurst from the Yerkes Observatory in Chicago that Halley's Comet contained a poisonous gas known as cyanogen, and a major flood caused by the overflowing of the Seine River in Paris in January 1910 all contributed to the resurgence of long-standing fears surrounding Halley and a noticeable rise in public anxiety. In response to the growing confusion and alarm, *Le Petit Journal* consulted Camille Flammarion, the prominent French astronomer of the time. Flammarion, renowned for his efforts to popularize astronomy and make scientific knowledge accessible to the general public, addressed the situation in an article titled "Les Comètes", which appeared on the front page of the 27 January 1910 edition. In the article, he asserted that there was no connection between the recent natural disasters and the appearance of comets. Although he acknowledged that the cyanogen in Halley's Comet could theoretically pose a danger if it were to enter Earth's atmosphere, he emphasized that it remained uncertain whether the tail would even reach the planet. He further explained that insufficient chemical data existed regarding the mass and volume of the tail, and it was unknown to what extent the cyanogen in the comet's head would be transferred into the tail. Consequently, he argued that there was no real cause for alarm and that any potential impact would be minimal—an effort clearly aimed at alleviating public fear.²⁵

-
- 22 "The Return of Halley's Comet", *The Times* (14 September 1909), 11; "Comète de Halley", *La Croix* (17 October 1909), 1; "La Frayeur populaire et la comète de Halley", *Le Cosmos* (16 October 1909), 426–427; "Greatest Sight in 100 Years", *The Truly Democrat* (3 September 1909), 1; "Giant Comet is Now Hurling This Way", *The Tacoma Times* (24 September 1909), 1.
 - 23 T. Thorne Baker, "The Secrets of Halley's Comet", *The Daily Mail* (21 January 1910), 11; Camille Flammarion, "Les Comètes dans l'Histoire de l'Humanité", *Le Figaro* (12 March 1910), 1; "Notes on Halley's Comet, Interesting Facts About Our Celestial Visitor", *Scientific American Supplement* (12 February 1910), 107–108.
 - 24 Richard J. Goodrich, *Comet Madness: How the 1910 Return of Halley's Comet (Almost) Destroyed Civilization* (Lanham: Prometheus Books, 2023), 53–57.
 - 25 Camille Flammarion, "Les Comètes", *Le Petit Journal* (27 January 1910), 1; Camille Flammarion, "Rencontre Probable de la Comète de Halley avec la Terre", *Bulletin de la Société Astronomique de France* 1910, 29–31; "La Rencontre de la Comète", 57–62.

As rumors persisted that Halley's Comet might collide with Earth and trigger catastrophic events, a new wave of global debate emerged around the possibility that its cyanogen-filled tail could poison the atmosphere and annihilate all life. Ironically, Camille Flammarion's attempts to clarify the scientific facts had the opposite effect in the speculative media environment fostered by newspapers eager to attract public attention. In particular, the American press published sensational headlines, often quoting Flammarion selectively and out of context to boost circulation.²⁶ For instance, *The New York Times*, in its 8 February edition, ran a story under the headline "Comet's Poisonous Tail", quoting Flammarion as saying: "Prof. Flammarion is of the opinion that the cyanogen gas would impregnate the atmosphere and possibly snuff out all life on the planet." This excerpt, stripped of context, only served to intensify the prevailing hysteria. Similarly, *The Ogden Standard* published an article titled "Coming End of World", quoting Professor Edwin Booth of the University of California:

"If the astronomers are right in their estimations of the amount of cyanogen gas in the tail of Halley's comet, and if that body's vapors do envelop the earth, we may have a chance to feel the sensations of the bugs and insects which are killed by the use of this deadly gas as an exterminator."²⁷

An important factor to consider when evaluating these speculative news stories—particularly those referencing Camille Flammarion—is the influence of his popular novel *La Fin du Monde* (The End of the World), published in 1894. In the novel, Flammarion imagined a fictional scenario in which a comet composed of poisonous gases collides with Earth, wiping out all life. Several articles that attempted to dispel fears about Halley's return explicitly referenced *La Fin du Monde*, arguing that reasonable individuals should not be alarmed by such "nightmares" drawn from fiction.²⁸

As Halley's Comet continued along its orbit, the speculations surrounding it grew increasingly diverse. Some claimed that the Earth would be dragged into the comet's tail and hurled into the depths of space; others believed that Earth—trapped by Halley's gravitational pull—would crash into its nucleus or that the comet's swiftly moving tail would completely disrupt the planet's atmosphere.²⁹ Cartoons illustrating a collision between Halley and Earth gave visual form to these imagined scenarios, adding a more vivid and dramatic dimension to the public discourse.³⁰ There were also those who interpreted the fear surrounding Halley as having accomplished what revolutions and wars could not: uniting humanity. According to this view, the comet had fostered a brief global sense of love and brotherhood, a world in which the strong did not oppress the weak and rulers refrained from tyranny—though it was cynically noted that if the anticipated end did not occur, the world would inevitably revert to

26 For examples, see: "Une Comète rencontrera la Terre au Mois de Mai", *The New York Herald* (29 November 1909), 5-6; "Halley's Comet to Wrap Its Tail Around This Sphere", *Garland Globe* (5 February 1910), 1; "Comet May Kill All Earth Life Says Scientist", *The San Francisco Call* (8 February 1910), 1; "Will Strike The Earth", *The Ogden Standard* (1 February 1910), 1; "Halley's Comet, Will There Be a Cataclysm?", *The East African Standard* (22 January 1910), 8.

27 "Comet's Poisonous Tail", *The New York Times* (8 February 1910), 1; "Coming End of World", *The Ogden Standard* (9 February 1910), 1.

28 "Could the Earth collide with a Comet?", *Scientific American* (5 March 1910), 194.

29 "La Comète", *Le Temps* (20 May 1910), 1.

30 "Sur une Comète", *Les Belles Images* (31 March 1910), 4-5; "Voici La Fin du Monde", *L'Impartial de l'Est-Supplément Illustré* (15 May 1910), 1, 4-5, 8.

its old ways.³¹ In Sudan's Sennar region, the comet's return was interpreted by some fanatical groups as a sign of the awaited Mahdi's arrival, prompting police intervention to suppress the resulting demonstrations.³²

Given that extraordinary events and disaster scenarios tend to draw more public attention than ordinary news and that fear and panic significantly increase media sales, such exaggerated reactions become more understandable. Even so, there were those who sought to restore calm by publishing measured statements from scientists. In the British press, prominent astronomers such as Hugh Newall, Robert Ball, Alfred Fowler, and James Lindsay (Earl of Crawford) were widely featured for their lectures and expert commentary, providing scientific counterpoints to the growing tide of speculation.³³ *The Daily Telegraph* reported that pamphlets circulating in Kiev described Halley's Comet as "the sign of God's scourge and the harbinger of universal war and famine, if not of the end of the world." The article warned the public about opportunists exploiting the fear of the uneducated and superstitious, collecting large sums of money under the pretense of organizing special prayers in churches and monasteries to secure Russia's salvation.³⁴ However, *Le Petit Parisien* reassured its readers that the world was not in danger and encouraged people to prepare to enjoy the rare and beautiful sight—an event they were likely to witness only once in their lifetimes. The newspaper also reported on precautionary actions taken in China to guard against a possible national crisis related to the comet, while noting that in Hungary, individuals convinced that the end was near had begun indulging in their final days, neglecting social norms. Similarly, in Russia, Bulgaria, and Dalmatia, some people were reportedly selling off their possessions in haste to enjoy what they believed were their last moments. The paper stressed the importance of teachers, clergy, and other officials in rural areas taking on an educational role to prevent such reactions. Addressing the French public directly, it called for calm and rational behavior, urging citizens not to embarrass themselves by responding with fear like the "ignorant Chinese" or "superstitious Muzhiks." It warned that if they gave in to panic, they would surely feel ashamed by May 20.³⁵

One of the notable reflections of this period was Europe's framing of Halley's return as a justification for its self-assigned "educational" mission toward societies it did not deem sufficiently modern or civilized. For example, *The Times* published a letter from James Lindsay, in which he raised concerns about the spread of rumors regarding Halley's Comet. He noted that comets had historically been viewed as omens of war, disease, and disaster and emphasized that societies could be easily manipulated by agitators. Although he argued that such susceptibility might be minimal in the United Kingdom, it posed a greater risk in regions experiencing political unrest and lower levels of education—such as Morocco, Egypt, and India. He thus urged the publication of popular science articles in the local press in these regions to help inform the public.³⁶ In line with this appeal, Europeans in Kimberley, South

31 Jehan Rictus, "A Coeur Joie, A Propos de la Comète", *Les Hommes du Jour* (21 May 1910), 4–5.

32 "Égypte, Aux frontières du Soudan égyptien", *Bulletin de Comité de l'Afrique française*, 6, (June 1911), 227.

33 Hugh F. Newall, "Halley's Comet", *The Times* (25 October 1909), 6; "Sir David Gill on Comets", (16 February 1910), 11; "Halley's Comet", (12 March 1910), 12; "Halley's Comet", *The Daily Telegraph*, (25 November 1909) 4; "The Daylight Comet", (27 January 1910), 8; "The Comet's Influence", 2 February 1910, 13.

34 "Panic Caused By A Comet", *The Daily Telegraph* (4 March 1910), 6.

35 "Ne Nous Frappons Pas", *Le Petit Parisien* (4 May 1910) 1.

36 Crawford, "Halley's Comet", *The Times* (13 January 1910), 11. For another example of superstition remaining from ancient times and that the comet should be welcomed with joy, see "Sur la Comète", *Le Radical* (18 May 1910), 1.

Africa, organized meetings to explain to the local population that comets were not harbingers of doom but rather beautiful expressions of the Creator's design. The government also issued an official circular aimed at reassuring the public, stating that Halley's return would not result in any significant danger.³⁷ Astronomer Jean Mascart, who traveled to Tenerife in the Canary Islands to observe Halley's passage, described in his observations that he was unable to convince the local inhabitants that the comet posed no threat. He reported that the islanders believed a powerful impact from the comet's tail might destabilize Earth's balance and cause the planet to capsize.³⁸

The University Daily, quoting astronomer Heber Doust Curtis during a lecture at the University of California, highlighted the enduring human tendency to connect celestial phenomena with earthly events. Curtis remarked: "I have no doubt that the majority of the audience and all thinking men, could you be transported back to the mental attitude of 1,000 years ago, would have had no doubt that the return of the comet and the death of King Edward were most intimately connected." The newspaper emphasized that thanks to the science of astronomy, "our present-day knowledge of the absolutely harmless character of this beautiful [comet]" had been achieved.³⁹ However, in the case of India, there was no need to look back a thousand years. Even among the educated, some interpreted the death of King Edward VII on May 6 as a disaster foretold by Halley's appearance.⁴⁰ In China, revolutionaries viewed the comet as a signal of dynastic upheaval. In response, the Christian Literature Society for China organized the distribution of 277,000 posters explaining the scientific facts about comets in an effort to counter such interpretations.⁴¹

As a subject of intense public fascination, Halley's Comet also became a vehicle for political commentary and satire. In the United States, *Life* magazine writer Wallace Irwin published an article titled "An Interview with Halley's Comet," in which a journalist—imagining a flight to meet the comet—engages it in conversation. Through this fictional dialog, Irwin used irony to critique contemporary values such as wealth, progress, and equality. The journalist attempted to convince Halley that the world, particularly America, had made great strides since the comet's last appearance 75 years earlier, but Halley's sarcastic replies undercut the claim, offering readers a satirical reflection on modern society. The feared visitor's remarks on humanity's proud achievements deeply unsettled his interviewer:

"Don't talk to me of science. Among the fixed stars the scientific fad went out about 110,000 years ago. The best people among our first magnitude stars are going back to nature everywhere in the universe. The most aristocratic place I know of is a little pink planet southeast of Vega. There resides a tribe of three-legged persons who promptly murder their inventors, playwrights and financiers as soon as they are born. Therefore, they live in peace, having neither art, wealth nor luxury."⁴²

37 E. Barrett, "Halley's Comet", *Diamond Fields Advertiser* (11 March 1910), 8; "Halley's Comet, Enlightened Natives", *Diamond Fields Advertiser* (12 March 1910), 7.

38 "La Comète de Halley", *Le Figaro* (23 May 1910), 2.

39 "Astronomer Curtis Lectures to Public", *The University Daily* (27 June 1910), 1.

40 "India, Pessimistic Feeling", *The Times* (9 May 1910), 9.

41 "Christian Work in China", *The Times* (29 December 1910), 5.

42 Wallace Irwin, "An Interview with Halley's Comet", *Life* (5 May 1910), 827, 832, 834.

This article, shaped by anti-positivist and romantic influences, used the image of Halley's Comet as a tool to critique the belief that science had necessarily led to human progress, thereby contributing to the enduring discourse surrounding "the bankruptcy of science."

In the Portuguese press, Halley was portrayed as a civilized and democratic figure—one who, despite being insulted by humanity, bore no ill will. The comet became a symbol of reconciliation, calling for unity across different segments of society.⁴³ In the United Kingdom, Chancellor of the Exchequer Lloyd George invoked Halley in a political rally to address public anxiety over unemployment. Drawing a parallel, he stated:

"You can frighten people about Halley's Comet; you can just tell them what a frightful catastrophe will happen when we pass through its tail, but, once we are through, all the dangers are over and you will know really how thin it is. And it is just the same with this Protectionist bogey."⁴⁴

Halley's popularity also extended into the literary sphere. Poems dedicated to the comet appeared in newspaper columns, and it became a central theme in humorous stories published in magazines.⁴⁵

As May 18 approached, public interest and curiosity intensified. Entrepreneurs eager to capitalize on the comet's widespread appeal pursued various strategies for profit. The Financial Times, seeking to preserve investor confidence, cited Professor Robert Ball's reassurances that a collision with Earth was impossible, affirming that there was no reason to fear any negative impact on the financial markets.⁴⁶ Enoch Morgan's Sons Company drew inspiration from Halley for an advertisement promoting its Sapolio soap brand. The ad featured an image of a comet-shaped soap streaking across the sky, accompanied by the slogan: "Halley's Comet brightens the skies once in seventy-five years. But, every day the earth is brightened by Sapolio."⁴⁷ Meanwhile, the firm Negretti and Zambra promoted the sale of their telescopes with advertisements bearing the simple yet enticing phrase: "to see Halley's Comet."⁴⁸

While "comet suppers" were organized along the boulevards of Paris to witness Halley's passage, street vendors sold hundreds of postcards depicting apocalyptic scenes featuring the arrival of "Mademoiselle Halley."⁴⁹ Newspapers published sensational titles such as "The End of the World," pharmacists marketed anti-Halley pills and oxygen balloons, and restaurants hosted themed celebrations. Among the people of Paris, a range of opinions circulated. Some remarked, "The end of the world is a concern for those with money; those without don't care," whereas others expressed their sentiments more simply: "If I knew we were going to die, I would've treated myself to a nice dinner."⁵⁰ Adding to the atmosphere, Professor Herbert Hall Turner of Oxford University humorously suggested during a lecture that people should bottle

43 Ana Simões, Isabel Zilhão, Maria Paula Diogo, Ana Carneiro, "Halley Turns Republican: How The Portuguese Press Presented The 1910 Return of Halley's Comet", *History of Science* 51/2 (2013), 213.

44 "Mr Lloyd George on Unemployment", *The Times* (1 January 1910), 6.

45 For example, see: E. Sharland, "To Halley's Comet", *The Woman Worker*, (18 May 1910), 975; *Le Rire* (28 May 1910), 2.

46 "Halley's Comet and the Markets", *The Financial Times* (27 April 1910), 6.

47 *The New England Magazine* (April 1910), 1.

48 *The Times* (25 January 1910), 3.

49 "Mademoiselle Halley", *The Daily Mail* (17 May 1910), 5.

50 Henry Bidou, "Au Jour le Jour: Après La Comète", *Journal des Débats* (20 May 1910), 1; "La Fièvre de la Comète", *Le Matin* (18 May 1910), 1.

the air from May 18—when Earth would be passing through Halley's tail—and leave it as an inheritance for their grandchildren.⁵¹

After months of heightened speculation and unusual events, the long-awaited day finally arrived. On the night of May 18, astronomers around the world prepared their telescopes and cameras, while large crowds gathered to observe Halley's passage and await the outcome. In Madrid, people danced in the streets in celebration. In Paris, crowds assembled at the Eiffel Tower, Montmartre, and the Sacred Heart Church, gazing expectantly at the sky. In Rome, cafés and restaurants remained open all night for a festive vigil. In Chicago, people exchanged farewells on the streets with cries of "Good-bye," as if expecting the end. In Berlin, poems were recited at gatherings that featured comet wine, cyanogenic punch, and "end-of-the-world" ice cream, while some ascended in balloons to watch from above. In Atlanta, panic led to a prison riot. In Iran, people prepared small bottles of vinegar, believing it would protect them from the poisonous gas. Elsewhere, people came together in prayer.⁵² Before wiping out the world that night, Halley left a trail of dramatic incidents in its wake. In Paris, J. Monceau fell to his death after slipping from a rooftop while attempting to observe the comet. François Dombala hanged himself out of fear, while Albertine Jolly, in a state of terror, threw furniture out of her window before leaping herself. Paul Louvieu, having overindulged at a "last supper," fatally stabbed himself during a fight in a restaurant. A maid abandoned her job, declaring, "It's the end of the world—I can't stay here."⁵³ In Ontario, some residents refused to buy groceries until the comet had passed, while others sold their livestock in anticipation of disaster. Labor came to a halt in agricultural fields and mining sites. In Oklahoma, a religious cult reportedly attempted to sacrifice a baby to appease Halley.⁵⁴

Due to cloudy, rainy, and stormy weather conditions, the comet's passage was obscured in many regions, resulting in widespread disappointment. Telegrams from across the globe confirmed that in most places, Halley's transit had not been clearly observed. Whether Earth had actually passed through Halley's tail could not be definitively determined by scientists. Initial scientific reports indicated a lack of definitive evidence for such a crossing. It was suggested that the tail may not have extended far enough or that its direction had changed. Some scientists maintained that Earth had indeed passed through the tail, but that the resulting effect was negligible.⁵⁵ By the following morning, it was clear that the world had not ended. *The Chicago Daily Tribune*, seeking to reassure readers after months of growing anxiety, ran the bold headline: "Comet Bumps Us; We're Still Here".⁵⁶ With the threat dispelled, media coverage returned to more conventional reporting—telegrams from areas where Halley was

51 "Halley's Comet: Proposal to Bottle the Air on May 18", *The Daily Mail* (19 February 1910), 7.

52 "Kometenstimmung in Berlin", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung* (19 May 1910), 1; "The World's Vigil", *The Daily Mail* (20 May 1910), 3; "La Comète", *Le Temps* (20 May 1910), 2; "Effect of Comet", *East Persia Reports* (1906-1910), *Evangelism in Iran: Correspondence of the Board of Foreign Missions, 1847-1911* (Presbyterian Board of Foreign Missions), 195, 761; "Comet Stars Panic", *The Tacoma Times* (18 May 1910), 1; "Comet to Bounce off Earth Today", *The Chicago Daily Tribune* (18 May 1910), 1.

53 "Les Victimes de la Comète", *Journal des Débats* (20 May 1910), 2-3.

54 Julian A. Smith, "Halley's Comet: Canadian Observations and Reactions, 1835-36 and 1910", *The Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 80/1 (1986), 6.

55 "Der unfichtbare Komet", *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung* (19 May 1910), 1; "Nichts Neues vom Kometen", (20 May 1910), 1; "Wird der Komet noch zu sehen sein?", (20 May 1910), 4; "Les Académies: La Comète de Halley", *Le Pays* (25 May 1910), 2; "Halley's Comet" *The Times* (20 May 1910), 9; "Après le passage de la comète", *La Croix* (20 May 1910), 1.

56 "Comet Bumps Us; We're Still Here", *The Chicago Daily Tribune* (19 May 1910), 1.

still visible, detailed astronomical calculations, and scientific analyses. Observation results and photographs soon appeared in various academic journals, documenting the event from a scientific perspective.⁵⁷

3. The Impact of Halley's Return on Ottoman Public Opinion

The return of Halley's Comet in 1910 had diverse effects across different parts of the world. Despite being in the so-called "Age of Enlightenment" and "Science," humanity remained susceptible to disaster narratives and speculation, capable of responding with irrationality and extremity under the influence of fear and panic. Even as some people feared the imminent end of the world, others sought to exploit the moment for personal or commercial gain. The result was a chaotic yet fascinating rehearsal of the apocalypse. These events—shaped by variables such as religion, culture, education, and geography—were able to reach wide audiences through the telegraph and the press, demonstrating how public perception could be shaped in a rapidly globalizing world. Within this context, the case of the Ottoman Empire—positioned culturally and geographically between East and West and actively pursuing European-style modernization—offers a valuable example for understanding how Halley's return was interpreted and what kinds of impacts it produced. However, it should be noted that the analysis of Ottoman public opinion in this study focuses primarily on the capital, Istanbul, due to the availability and limitations of historical sources. While the effects of Halley's return are explained through examples from various contexts, particular attention will be paid to the points where it diverges from the experience in the West.

Halley's return coincided with a period in which the Ottoman Empire was grappling with a series of critical challenges, including the proclamation of the Second Constitutional Era, the 31 March Uprising, the deposition of Sultan Abdülhamid II, the loss of Bosnia-Herzegovina, Bulgaria, and Crete, the Albanian revolt, and an ongoing financial crisis. At the time, there was no functioning official observatory capable of conducting scientific research on Halley or producing original data. The Rasathane-i Âmire (Imperial Observatory), only official institution with the technical capacity for astronomical observation, had been damaged during the 31 March Uprising, and efforts to restore it were still in progress.⁵⁸ The government's attention was also occupied by the pressing political agenda and unresolved domestic crises, leaving little room to prioritize this astronomical event. The lack of archival records concerning Halley's return is likely among the consequences of this circumstance. As a result, efforts appear to have focused less on scientific observation and more on following and disseminating information obtained from foreign sources.

An examination of the literature on Halley produced during this period reveals a distinctly positivist tone, advocating for science as a tool for societal benefit. This reflects the broader trend of European-style reform efforts in the Ottoman Empire, particularly from

57 Nicholas T. Bobrovnikoff, "Halley's Comet in Its Apparition of 1909-1911", *Publications of Lick Observatory* 17 (1930), 310; Edward E. Barnard, "Visual Observations of Halley's Comet in 1910", *Astrophysical Journal* 39/5 (1914), 378-379; L. de Montarlot, "La Comète de Halley et les observatoires de Paris et de Meudon", *Le Monde Illustré* (28 May 1910), 348-349; *Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences*, Académie des Sciences, (Paris: Gauthier-Villars, 6 June 1910), 1496-1498.

58 Kübra Fettahoğlu, *Rasathane-i Âmire (1868-1922)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 52-53.

the 19th century onward, and the Young Turks' emphasis on modern science following the declaration of the Second Constitutional Era. Since the 19th century, the concept of "salvational science," supported and regulated by state authority, had been embraced by a new class of bureaucrat-intellectuals educated in modern institutions. By the early 20th century, the goal of "progress" had become increasingly popular, aligned with the positivist and materialist scientific perspectives promoted by the Committee of Union and Progress (CUP), which had begun to wield significant influence in both government and public discourse. Although the role of modern science remained a subject of epistemological debate among different ideological factions, it was generally accepted as an essential instrument for the development of the state and society.

Nevertheless, elements of older beliefs and interpretive patterns associating comets with disaster continued to persist in segments of Ottoman social memory, as reflected in contemporary literature. In response, intellectuals sought to explain to the public that such interpretations were no longer valid in the modern era, emphasizing that the appearance of a comet was purely an astronomical phenomenon. For instance, Namık Kemal underscored the importance of accurate knowledge in *Osmanlı Tarihi* (Ottoman History), writing: "Those who know nothing of astronomy see a comet and declare that a disaster will strike the world!"—an attempt to persuade readers of the flaws inherent in outdated thinking.⁵⁹ Nazikizâde Mehmed Hilmi mocked the rumor circulating in Istanbul coffeehouses that the fire which destroyed Çırağan Palace on 19 January was caused by Halley's ominous influence, presenting the claim with sarcastic humor.⁶⁰ *Tanin*, the Committee of Union and Progress-aligned newspaper, emphasized that competent modern astronomers had now replaced the astrologers of the past who once issued predictions at the sight of comets, asserting that there was no longer any reason for speculation.⁶¹ Following Halley's harmless passage, the invalidity and exaggeration of such traditional beliefs were humorously conveyed through lines such as:

"There's a fire in Beirut... because of Halley... an ox escaped in Boğazkesen... Halley again... a carriage rolled into the sea in Eyüp... Halley's doing... Oh! Thank heavens... we've gotten past the comet that disturbed everyone's sleep and was blamed for every misfortune."⁶²

As these examples illustrate, the press played an important role in shaping society and promoting modern ideals through the theme of the comet. A model citizen was implicitly promoted—one who did not idle in coffeehouses spreading baseless rumors, who rejected astrology and superstition, and who instead embraced modern astronomy as a legitimate source of knowledge.

Although the front pages of newspapers were largely dominated by political issues, it is evident that the press also monitored developments concerning this globally significant astronomical event and increasingly shared relevant updates with readers. The appearance of Halley's Comet can also be seen as an opportunity to promote scientific knowledge and perspectives within a society where literacy rates remained relatively low. Indeed, some in-

59 Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi, (Külliyat-ı Kemal-İkinci Tertib)* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326), vol. 1, 12.

60 Nazikizâde Mehmed Hilmi, *Yeni Kuyruklu Yıldız: Münecimler Ne Diyor?* (İstanbul: Mürettibiin-i Osmaniye Matbaası, 1328), 5.

61 "Halley Kuyruklu Yıldızı", *Tanin* (25 January 1910), 3.

62 "Takvimden Bir Yaprak", *Yeni Gazete* (19 May 1910), 1.

tellectuals of the time drew attention to this very point. Ahmed Şinasi, the Edirne correspondent for *Tanin*, expressed this concern in a letter published on 31 January. He noted that although Halley's Comet had been visible in both Istanbul and Edirne for 10 days, the press, which he described as "the educator of public opinion," had mentioned the comet only briefly, relegating it to a few lines. He criticized this as inadequate at a time when the public was in urgent need of scientific information, and newspapers—preoccupied with political matters—had remained largely silent about such a significant astronomical event. He argued that prominent astronomers such as Salih Zeki Bey should have written extensive articles for the press, which would have served as a more effective means of public education. He went on to provide readers with a detailed article of his own, offering accurate information about Halley.⁶³ This lament over the missed educational opportunity represented more than just a critique of media priorities; it was, in essence, a clear expression of the broader argument that "science" was a fundamental component in addressing the state's ongoing problems.

In what appeared to be a response to Ahmed Şinasi Bey's appeal, it is notable that coverage of Halley's Comet in the Ottoman press began to increase in parallel with developments in the international media. Compared to the early months of the year⁶⁴—when the public was reportedly "indifferent" to the comet—March, April, and May marked a period of intensified reporting and growing public interest, fueled in part by widespread global speculation. For instance, during the days of heightened anticipation, the appearance of a newly identified comet—designated 1910 I and also visible from Istanbul—led to confusion among the public. This was eventually clarified with explanations that Halley would become visible at a later date.⁶⁵ *Tanin* took the initiative to share scientific information about Halley's orbit, its distance from Earth, and the timeline of its passage.⁶⁶ Once the comet became visible to the naked eye, the newspaper began offering practical guidance on when, where, and how to observe it, along with descriptions of how it would appear after 18 May.⁶⁷ From mid-April onward, reports noted that Halley had become visible to the naked eye in countries such as France, England, Russia, Austria-Hungary, and Prussia and included summaries of observatory findings from these regions.⁶⁸

As speculation intensified regarding Halley's toxic tail and the possibility of global catastrophe, the Ottoman press continued to publish translated statements and reports from foreign newspapers and scientific journals.⁶⁹ However, it is noteworthy that, compared to the frequently seen examples in America and Europe, this reporting did not seem intended to further unsettle the public. On the contrary, they were often accompanied by scientific commentary aimed at reassuring readers that there was no cause for alarm. *Tanin* and *Servet-i Fünûn* published translated excerpts from Camille Flammarion's article, in which he explained that there was no danger associated with Halley's passage or the cyanogen present

63 Ahmed Şinasi, "Edirne Muhabir-i Mahsusamızdan: Halley Kuyruklu Yıldızı", *Tanin* (31 January 1910), 2.

64 "Suallerimiz", *Hayâl-i Cedit* (18 March 1910), 2.

65 Şûrâ-yı Ümmet (3 February 1910), 13; "Halley Kuyruklu Yıldızı", *Yeni Gazete* (23 April 1910), 2; *Tasvir-i Efkâr* (22 January 1910), 4.

66 "Halley Kuyruklu Yıldızı", *Tanin* (13 April 1910), 3; "Halley Yıldızı Göründü!", *Tanin* (23 April 1910), 3; "Kuyruklu Yıldız Selanik'te Görüldü!", *Tanin* (2 May 1910), 3.

67 "Halley Yıldızı", *Yeni Gazete* (9 May 1910), 3; "Halley Kuyruklu Yıldızı Yaklaşıyor", *Çolpan* (15 April 1910), 2; "Kuyruklu Yıldız Hakkında", *Tasvir-i Efkâr* (3 February 1910), 1–2.

68 *Tasvir-i Efkâr* (21 April 1910), 2; (26 April 1910), 3; (8 May 1910), 5.

69 For examples, see: Mehmed İzzet, "Halley Kuyruklu Yıldızı ve Arz ile Tesadüf", *Darüşşafaka* (14 May 1910), 546–557; "İlm-i Hey'etden Malumat-ı Nafia: Kuyruklu Yıldızlar", *Karagöz Salnamesi* (1 January 1910), 66–70; "Halley Kuyruklu Yıldızı", *Resimli Kitab* (14 February 1910), 373–381.

in its tail.⁷⁰ *Şâkirdân*, while emphasizing the importance and sanctity of journalism, criticized certain reporters who, in their pursuit of attention, had linked Halley's appearance to various perils and contributed to the spread of panic on a global scale. The article underscored the critical role played by the press during this event and, by assuring readers that Halley would pass harmlessly and that they could "sleep peacefully," sought to counteract the effects of speculative fear.⁷¹ *Arkadaş*, after presenting scientific studies and statistical data about Halley, concluded with a reassuring message: "Let's not be afraid anymore."⁷² Similarly, an article in *Musavver Şebâb* argued that the rumors being circulated closely resembled ancient superstitions. It pointed out that no star with a tail dense enough to collide with and destroy the Earth had ever been discovered and urged readers to dismiss such unfounded beliefs.⁷³

Tasvir-i Efkâr, in its coverage of Halley's Comet, included a biography and caricature of Edmond Halley, an illustration of the comet's 1835 appearance, charts showing its angles of intersection with Earth, and a historical overview of its past visits.⁷⁴ The newspaper firmly stated that there was no serious danger associated with the comet. In a series of articles published in April, it emphasized that, while many were writing about Halley—whether accurately or not—it was committed to providing the most reliable and scientifically grounded information. The publication featured statements by Charles Nordmann of the Paris Observatory concerning the comet's orbit, length, the density of the gases composing its tail, and the extent to which it could influence Earth's atmosphere. Special emphasis was placed on Nordmann's explanation that, even in the event of a collision with the comet's tail, the cyanogen gas would have an impact so negligible in comparison to atmospheric oxygen that it posed no threat. Despite these scientific reassurances, the newspaper acknowledged that no one could fully rule out the possibility of public excitement or panic on May 18. In such a scenario, it noted, psychologists—as much as astronomers—would find rich material for observation and analysis.⁷⁵ As these examples suggest, Halley's return was consistently framed as a subject within the realm of modern science, and the most persuasive sources used to inform and reassure the public were drawn from European scientists. Even when some members of the scientific community made statements that could fuel speculation, this did not diminish the perceived credibility or authority of science in the eyes of the Ottoman public. The sanctity of scientific knowledge remained intact, regarded as valid and reliable regardless of the individual behavior of those who represented it.

A general review of the articles about Halley published in the Istanbul press reveals a prevailing tone of calmness and reassurance. Aware of the significant role media had played in fueling global hysteria, the Ottoman press shaped its coverage accordingly. Furthermore, in the newly energized environment created by the lifting of censorship, a more active and vocal press sought to guide public opinion. Halley was, as observed in the West, instrumentalized to convey messages on a variety of issues. Yet, the Ottoman experience diverged notably

70 "Halley Kuyruklu Yıldızı", *Tanin* (20 April 1910), 1-2; "Halley Kuyruklu Yıldızı: Avrupa Gazetelerinden", *Servet-i Fünûn* (27 April 1910), 377-379.

71 "Semavi Misafirimiz", *Şâkirdân* (28 April 1910), 10-13.

72 "Fen Aleminde", *Arkadaş* (21 April 1910), 206-208.

73 "Kuyruklu Yıldız", *Musavver Şebâb* (17 February 1910), 7-9.

74 "Halley Kuyruklu Yıldızı", *Tasvir-i Efkâr* (10 February 1910), 1-2; (14 February 1910), 4-6.

75 "Kuyruklu Yıldız Yaklaşıyor", *Tasvir-i Efkâr* (15 April 1910), 1-2; (16 April 1910), 1-2.

from the Western model. The prevailing political agenda determined the primary sphere in which Halley was most strategically employed. Notably, many of these articles targeted Sultan Abdülhamid II and his administration, commonly referred to as the “old regime.” The echoes of Abdülhamid II’s deposition on 27 April 1909, were still resonating throughout public discourse. The press of the Second Constitutional Era, long suppressed by restrictions, now found an opportunity for retribution—using the theme of Halley to reflect critically on the past era of absolutism. The Yıldız Palace in Beşiktaş, symbolically linked to Abdülhamid II’s rule, became a point of focus for sharp-tongued writers. Significantly, the Ottoman press appears to have been influenced less by “end-of-the-world hysteria” than by what can be described as a “Sultan Abdülhamid hysteria”.

Servet-i Fünûn, speculating on the idea of Halley colliding with Earth, framed the discussion in a politically charged context, stating:

“The supposed comet collision, a kind of fairytale, continues to preoccupy everyone. Yet they forget—after we escaped the Beşiktaş Star that could outshine Halley itself, we’re not the kind of crowd to be shaken by noise... Whether we die together or survive together—it doesn’t matter in the least.”⁷⁶

Through these lines, the article conveyed the weight of the hardships endured during the former sultan’s reign and asserted the public’s resilience. *Muhacir*, adopting a similar tone, argued that drawing conclusions from the appearance of comets was misguided, and that instead, people should be grateful that the “comet of tyranny”—a clear reference to Abdülhamid’s 30-year rule—had disappeared along with all its metaphorical tails.⁷⁷ *Karagöz* commented: “The star of those who plagued us for thirty-three years with tyranny couldn’t do much harm with all its oppression, so what’s there to fear from Halley?” This statement implied that, in comparison to the repressive Abdülhamid era, fear of Halley’s comet was entirely unwarranted.⁷⁸

A writer for *Tanin*, who admitted that journalists had a role in stirring people into strange behavior through fear and hysteria—but who seemed not to believe much in doomsday scenarios—took a different angle. He pointed out that the events under Abdülhamid II and the Yıldız Palace administration had not yet been forgotten and claimed that, for the sake of justice and fairness, he could reassure the people. Arguing that even if Halley were to devastate much of the world, it would spare the Ottoman Empire, he wrote:

“Let’s be fair. How many times can a comet’s tail strike one country? For 33 years, the 33,000 tails of Yıldız have unleashed all manner of doomsdays on this land—shouldn’t Halley show some mercy? Surely even it will think twice and spare this poor country from its list of visits.”⁷⁹

Through this satirical reflection, he underscored the severity of the hardships experienced under the former regime, reinforcing the perception that the suffering of the past far outweighed any celestial threat.

76 “İstanbul Postası”, *Servet-i Fünûn* (21 April 1910), 354.

77 *Muhacir* (26 January 1910), 4.

78 “Muhavere”, *Karagöz* (26 February 1910), 2.

79 “Geçmiş Olsun”, *Tanin* (19 May 1910), 1.

Figure 1: A Caricature Depicting Sultan Abdülhamid II as Halley's Comet

Source: *Hayâl-i Cedid*, “Dün Gece Geçen Kuyruklu Yıldız Münasebetiyle” (On the Occasion of Last Night’s Comet), (18 May 1910, 1)].

Hayâl-i Cedid joined the wave of criticism against the old regime and Sultan Abdülhamid II by publishing a caricature that strongly intensified its satirical tone. The illustration, titled “Dün Gece Geçen Kuyruklu Yıldız Münasebetiyle” (On the Occasion of Last Night’s Comet), portrays Sultan Abdülhamid as a comet moving through the sky. A figure seated on the Earth mockingly gestures and sings a song composed for the comet: “Farewell to you, may Alatini Pavilion be your homeland! I won’t even call you a cuckoo, may the demons be your guides!” Given that the crescent and star were the central symbols of the Ottoman flag, a particular caricature—depicting the crescent (the Ottoman Empire) laughing while the star, symbolizing Abdülhamid II, is cast aside—visually emphasized the separation between the two. The image signified the Sultan’s permanent removal from state affairs, and expressed the hope that he would never return from the Alatini Pavilion in Thessaloniki, where he was residing at the time. The caricature went further, wishing that demons would accompany him on his way, reinforcing the symbolic link between the harmless passage of Halley’s Comet and the perceived liberation from Abdülhamid’s rule.⁸⁰ Additional reports circulated suggesting that Abdülhamid, known for his personal interest in astronomy, was himself fearful of Halley’s return—allegedly watching the skies with anxiety and even neglecting to eat.⁸¹

80 *Hayâl-i Cedid* (18 May 1910), 1.

81 “Abdülhamid Kuyruklu Yıldızdan Korkuyor”, *Sadâ-yı Millet* (20 May 1910), 3. For a caricature depicting Sultan Abdülhamid II observing Halley’s Comet, see *Hayâl-i Cedid* (18 March 1910), 1.

Halley's role as a vehicle for criticism and commentary also emerged through various other angles. Mahmud Sâdık, one of the prominent journalists of the time, used the comet's popularity as a rhetorical device to question municipal inaction. He sarcastically wondered whether the Istanbul Municipality—despite having already secured funding for its promised projects—was waiting for Halley's passage before taking any meaningful steps, thereby grounding his administrative critique in popular discourse.⁸² *Karagöz*, addressing the wealthy, remarked: "Perhaps the comet will throw the world into chaos. What's the use of money? Let them give the excess to the people and show at least one charitable deed."⁸³ In another issue, the paper turned its satire toward *Tanin*, humorously likening it to a cosmic disaster: "Today, this newspaper is something that should be feared like a heavenly scourge—may God protect us from its evil. If we were to call it something like Halley's Comet, we wouldn't be wrong."⁸⁴

In *Kalem*, the satirical magazine, a writer using the pseudonym Diken described the idea that Halley's tail would poison the entire world with cyanogen gas as "eccentric"—yet playfully imagined the benefits if such a belief were to spread. According to him, billionaires like Rothschild, convinced of their imminent demise, would liquidate their assets and spend lavishly, leading to the end of poverty through redistribution. Lovers, wasting no time, would finally marry, thereby addressing concerns over declining birth rates. The heartbroken would redirect their energy into productive work, purging society of weak, parasitic, and melancholic elements. Writers and poets would descend from their "rosy clouds" to engage in more practical and profitable pursuits. Meanwhile, soldiers from major and minor powers alike would expend all their munitions firing into the sky to celebrate their final days—ultimately achieving world peace. The article also referenced suggested precautionary measures, such as sealing doors and windows or storing oxygen, to protect against the supposed threat of Halley's cyanogen gas. However, the author concluded with satire, proposing his own method: simply enjoying a cup of coffee and the smoke from his pipe, which he presented as the most effective form of protection.⁸⁵ While addressing the fear surrounding Halley in a humorous and unconventional way, the article also serves as a valuable illustration of the perceptual transformations underway during the Ottoman Empire's modernization process and the role of intellectuals in shaping that change. A new societal order was emerging—one in which laziness was increasingly viewed as a "crime," and idleness as a "burden" on the nation.⁸⁶ Movement, productivity, and diligence were actively promoted for the advancement of both state and society. Practical, applicable scientific knowledge was held in high esteem, and even poetry was expected to align with "scientific" truth and contribute to the public good.⁸⁷ In this context, the ideal citizen was portrayed as one who pursued "serious" endeavors and remained immune to unfounded speculation.

Another article published in *Ümmet* used the Halley event as a platform to argue that, in an empire undergoing a period of profound difficulty, there was a pressing need for a citizen

82 Mahmud Sâdık, "Payitah", *Şûrâ-yı Ümmet* (28 April 1910), 1-2.

83 "Muhavere", *Karagöz* (9 March 1910), 2.

84 *Karagöz* (14 May 1910), 4.

85 "Halley'e karşı ne yapmalı?", *Kalem* (5 May 1910), 3, 6-7.

86 Melis Hafez, *Inventing Laziness: The Culture of Productivity in the Late Ottoman Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021), 97-105, 224-227.

87 Mehmet Alper Yalçınkaya, *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire* (Chicago: University of Chicago Press, 2015), 165-169.

profile that embodied diligence, resilience, scientific awareness, morality, and public utility. The article suggested that the events of the week surrounding May 18 offered a striking opportunity to examine the complex psychology and survival instincts of humankind. It noted that this moment allowed for a comparative assessment of moral, temperamental, intellectual, and psychological resilience across different nations. While a portion of the global public was paralyzed by fear, the unwavering composure of the British—who continued preparations for the funeral of the recently deceased King Edward without interruption—was highlighted as an example of loyalty to dynasty and national identity. The article then turned its focus to the Ottoman Empire, expressing its point in a dramatic and patriotic tone:

“The fear of Halley did not ease, even for a minute, the pain felt in Ottoman hearts over the Cretan issue... The fleet prepared to protect Ottoman honor, dignity, and rights in the Mediterranean did not delay its movement by even a second. Not even forty-tailed or seven-headed versions of the comet could slow down the actions and operations of the Ottoman military forces moving to pacify the unrest in Albania and restore peace and order- and they did not”.⁸⁸

Through these words, the article emphasized the enduring weight of political realities. Although nature may periodically impose disasters upon humankind, it asserted, such disruptions cannot be allowed to halt the struggle for existence. As long as the world endures, so too will the need for persistent action. The article concluded with a clear message: the survival of the state depends on the unrelenting continuation of its work.

One of the most notable effects of Halley's return on Ottoman public opinion was the renewed interest in scientific and popular astronomy literature. This resurgence included both original writings and translations. These publications aimed not only to educate the public about comets but also to capitalize on the growing curiosity surrounding celestial phenomena. Given the rise in the number and circulation of periodicals following the proclamation of the Second Constitutional Era, it is fair to say that book advertisements frequently seen in newspapers served both educational and commercial purposes. Ebüzziyazâde Abdurrahman Velid published a book titled *Kuyruklu Yıldızlar ve Halley Kevkeb-i Gisûdarı (Neler Olacak?)* [Comets and Halley's Comet (What Will Happen?)] during the first week of May, when public excitement surrounding Halley's return was at its peak. In the introduction, he stated that his aim was to inform the public—amidst a flurry of speculation—by drawing on scientific articles published in Europe, particularly those by Camille Flammarion. To strengthen the clarity and appeal of his narrative, the book included numerous drawings and illustrations of comets. After presenting information on the history, structure, and orbital dynamics of comets, Velid concluded that Halley's passage posed no threat to life on Earth.⁸⁹ On 10 May, *Tasvir-i Efkâr* ran a prominent advertisement for the book, promoting it as a remedy for public curiosity and concern, and included an image of the book's cover.⁹⁰ Shortly afterward, *Tanin* reported that the book was nearly sold out and had attracted considerable attention within just a few days of its release.⁹¹

88 “Necm-i Gisûdar ve Vukuat-ı Cihan”, *Ümmet* (26 May 1910), 1-2.

89 Ebüzziyazâde Abdurrahman Velid, *Kuyruklu Yıldızlar ve Halley Kevkeb-i Gisûdarı (Neler Olacak?)* (Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1328).

90 *Tasvir-i Efkâr* (10 May 1910), 8.

91 *Tanin* (17 May 1910), 4.

Nazikizâde Mehmed Hilmi also contributed to the popular science discourse with his book *Yeni Kuyruklu Yıldız: Münecimler Ne Diyor?* (The New Comet: What Are the Astrologers Saying?), which opened with a section titled “What Is Prophecy?” Approaching the topic from its roots, Hilmi characterized those who attempted to predict the future as “charlatans” exploiting the gullible. He compared prophecy to an inexhaustible treasure and a highly profitable trade, arguing that the rise of modern science had dismantled such superstitions and reduced them to rubble. Nevertheless, he acknowledged that such beliefs could still find receptive audiences where ignorance persisted. In what he called this “age of civilization,” he urged that the number of people who believed in astrological judgments should decline. He concluded unequivocally that the comet would cause no harm. *Sadâ-yı Millet*, which announced the book’s publication, recommended that all readers obtain a copy.⁹² Meanwhile, Hüseyin Rahmi (Gürpınar) contributed to the public discourse with a humorous novel. In the introduction to *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç* (A Marriage Under the Comet), written in April, he advised readers not to listen to those attempting to incite fear with exaggerated claims, reassuring them that Halley’s passage would go unnoticed. Through the fictional character İrfan Galip, he constructed a satirical narrative that mocked the comet-induced panic propagated by the press.⁹³

The Turkish translation and publication of Jules Verne’s 1877 science fiction novel *Hector Servadac* (Off on a Comet)—which tells the story of people who find themselves traveling through space on a comet after it collides with Earth—under the title *Kuyruklu Yıldız yahud Âlem-i Şemsde Seyahat* (The Comet or A Journey Through the Solar System) was also a timely and notable coincidence in this context.⁹⁴ Camille Flammarion’s *La Fin du Monde* (1894), translated as *Dünya’nın Sonu* (The End of the World), and Voltaire’s 1752 work *Micromégas*, published in Turkish as *Yıldızdan Yıldıza Yolculuk ve Kuyruklu Yıldızlara Seyahat* (Journey from Star to Star and Travels to the Comets), can likewise be cited among the works that contributed to the cultural and scientific engagement with comets during this period.⁹⁵ Additional examples of the popularization of science include the Turkish editions of J. Norman Lockyer’s *Elementary Lessons in Astronomy* (1868) and Camille Flammarion’s *Petite Astronomie Descriptive* (1877), both released under the title *Küçük İlm-i Hey’et* (Elementary Astronomy). An advertisement for the latter in *Yeni Gazete* asked readers: “Would you like to form a solid understanding, especially of the movements and specific behaviors of comets, which are currently occupying the minds of our people? Get yourself a copy of *Küçük İlm-i Hey’et*.”⁹⁶ The surge in such publications during the Halley craze significantly reinforced the discourse that accurate scientific knowledge could replace restrictive superstitions, and that *fên* (science) should be recognized as the primary driver of societal progress.

92 Nazikizâde Mehmed Hilmi, *Yeni Kuyruklu Yıldız*, 7-8, 35, 42, 63-65; *Sadâ-yı Millet* (17 May 1910), 4.

93 Hüseyin Rahmi (Gürpınar), *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç* (Istanbul: Mihran Matbaası, 1328); *Tanin* (28 July 1910), 4.

94 Jules Verne, *Kuyruklu Yıldız Yahud Âlem-i Şemsde Seyahat*, trans. M. Sünbülü, (Istanbul: Asya Matbaası, 1326); *Tanin* (15 October 1910), 4.

95 Camille Flammarion, *Dünya’nın Sonu*, trans. Ali Muzaffer, (Istanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1327); Voltaire, *Yıldızdan Yıldız Yolculuk ve Kuyruklu Yıldızlara Seyahat*, trans. Süleyman Tefik el-Hüseyni, (Istanbul: Artin Asaduryan and Mahdumları Matbaası), 1326.

96 J. Norman Lockyer, *Küçük İlm-i Hey’et*, trans. Ahmed Tefik, (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1326); Camille Flammarion, *Küçük İlm-i Hey’et*, trans. Hüseyin Hüsnü, (Kastamonu: Kastamonu Matbaası, 1325); “Kuyruklu Yıldızın Tarifini Havi Küçük İlm-i Hey’et”, *Yeni Gazete* (18 February 1910), 4.

As the anticipated date drew near, the Ottoman public became increasingly engaged with the tragicomic events and curious reactions unfolding across the globe. One particularly striking example was the case of a Hungarian farm owner who, gripped by panic over Halley's return, committed suicide, leaving behind a note declaring that he "preferred suicide over being killed by a star."⁹⁷ In an article titled "Halley'in Cinayetlerinden" (The Crimes of Halley), *Sadâ-yı Millet* reported that several Armenians in Mersin had died or been injured when the roof of a house collapsed while they were observing the comet.⁹⁸ According to *The Times'* Istanbul correspondent, many individuals, alarmed by the circulating rumors, had withdrawn their children from school to face the supposed end of the world together. Crowds gathered on rooftops and terraces to observe the night sky; amateur and enthusiastic watchers applauded, their clapping echoing through the city. While some prayed solemnly, others treated the occasion as cause for celebration. The report also included a curious hypothetical: had a meteor fallen in Yıldız Park while Abdülhamid II was present, it would likely have been interpreted as a portent of evil or impending doom.⁹⁹

Kalem, which generally approached Halley-related claims with skepticism and humor, observed during the week of May 18 that anxiety had gripped both the uninformed and the educated. The paper reported that some had stopped working altogether, fearing doomsday, catastrophic floods, or cyanide poisoning, while others mocked the fearful with sarcasm. In one satirical piece, *Kalem* featured a fictional conversation aboard a streetcar, in which passengers joked about the comet and the public panic. After a series of puns and wisecracks, the conversation closed with a witty exchange: One student says, "According to our teacher, once we pass through the comet's tail, humans will completely lose their ability to reason." Another replies, "In that case, we won't lose anything at all." Exhausted by Halley-induced stress, the group bursts into laughter. On the morning of 19 May, following Halley's harmless passage, *Kalem* urged its readers not to place their faith in such rumors in the future and encouraged them to treat the experience as a valuable lesson in critical thinking and media literacy.¹⁰⁰

After recounting a series of fantastical scenes and beliefs from around the world, *Yeni Gazete* joyfully announced that life had returned to normal. On the morning of 18 May, those who believed the world was ending awoke in a frenzy of panic. Some imagined that Halley's impact would engulf the Earth in flames and considered fleeing to the North or South Pole, envisioning themselves hiding beneath the ice alongside the polar bears. Others believed that passing through the comet's tail would disrupt the Earth's electromagnetic field and unleash lightning storms across the globe—adding that Americans, in particular, would suffer for their fear of capital punishment. In Istanbul, panic escalated when a violent storm broke out just before dawn. Many interpreted it as a sign that the comet's tail had struck the Earth. Cries and screams echoed from houses, merchants shut their shops and rushed home to be with their families, and the dark, rainy weather throughout the day was perceived by some as proof that Halley had already brought disaster—or was about to. In the face of this

97 "Kuyruklu Yıldızdan İntihar", *Sadâ-yı Millet* (13 March 1910), 3; "Halley Kuyruklu Yıldızının Korkusundan Bir Macarın İntiharı", *Tasvir-i Efkâr* (13 March 1910), 7.

98 "Halley'in Cinayetlerinden", *Sadâ-yı Millet* (7 June 1910), 4.

99 "The Vigil on the Continent, Constantinople", *The Times* (20 May 1910), 9; "Turkish Fears of Halley's Comet", *The Times* (25 May 1910), 7.

100 "Haftalık Dedikodu", *Kalem* (19 May 1910), 1-2.

uncertainty, some said their farewells and made peace with one another. After painting this broader picture, *Yeni Gazete* addressed its readers directly with the following reflection: “All those excitements, panics, and anxieties born of the defeat of people’s illusions and imagination have now vanished... The Earth passed through the comet’s tail... Neither the Earth noticed, nor did the tail.” To reinforce this message, the paper also published a quatrain titled “The Tail Strike”: “Would the carefree child of Earth ever fear Halley? Even if it held spear, arrow, or sword in hand, It passed, despite all the astronomers’ dire claims, Leaving the world unharmed by its tail’s strike”.¹⁰¹ *Servet-i Fünun*, in its 1911 annual, similarly remarked that there was no longer anything to fear from Halley’s passage, that the moment of danger had passed, and that greater trust should be placed in the assurances of science.¹⁰²

Figure 2: Photograph of Anne Held in Her Comet-Shaped, Flower-Decorated Carriage

Source: *Resimli Kitab*, (14 August 1910), 948

101 “Arz Yıldızın Kuyruğundan Geçti...Geçmiş Olsun!”, *Yeni Gazete* (19 May 1910), 1-2.

102 “Halley Kuyruklu Yıldızı”, *Musavver Salname-i Servet-i Fünûn*, (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, 1326), 128-130.

While the world anxiously awaited its fate with curiosity and apprehension, Halley's popularity as a cultural image extended across literature, art, politics, and fashion—and this resonance was also felt in Ottoman society. A striking example appeared in an Ottoman magazine, which published a photograph of French stage artist Anne Held participating in Paris's flower festivals in a comet-shaped, flower-adorned carriage—an unusual but vivid expression of the fascination Halley had inspired.¹⁰³ The comet's cultural reach also extended to the theatrical world. The play *Péra-Halley-Retour*, written by Henry Yan as a two-act, four-scene comedy, premiered in Istanbul during the first week of May. The production humorously portrayed how Halley's return was received in the capital and received considerable praise for its staging, costumes, and narrative.¹⁰⁴ During this period, the clearest photograph ever taken of Halley—captured using recently developed photographic techniques—was also made public, further increasing the comet's visual familiarity and symbolic presence.¹⁰⁵

Once the wave of speculation and fear had passed, the Ottoman press gradually scaled back its coverage, limiting reports to tracking Halley's current location and noting the regions from which it remained visible.¹⁰⁶ Yet even two years later, the memory of Halley's 1910 return lingered in both global and Ottoman public consciousness. *Mecmua-i Ebüzziya* reflected on the event with the following words: "The renowned Halley's Comet, whose arrival led to many rumors and conflicting reports, plunging many simple minds into anxiety and providing the global press with rich material for debate and discussion, still remains fresh in the minds of those who read about it."¹⁰⁷ So profound was Halley's impact on collective perception that the word "comet" even entered colloquial usage as a term of insult or derision—an enduring legacy of the fears and absurdities it once provoked.¹⁰⁸

CONCLUSION

Comets, with their sudden appearances and unusual forms, have long stirred unease in the human psyche. While humanity has persistently sought to understand the workings of the universe, the recurrence of comets in close proximity to significant historical events and disasters has reinforced their predominantly negative associations. This deep-seated emotional response—shaped in large part by religious worldviews that framed comets as "instruments of divine punishment"—continued to resonate even in an era when modern science sought to redefine their meaning. It becomes evident that the positivist model of science, which posits a homogeneous, mechanical, and increasingly predictable universe, encounters limitations when applied to phenomena such as comets—celestial bodies that have long unsettled human imagination. The scientific revelations about Halley's composition, particularly its cyanogen-laced tail, and the theoretical scenarios proposed by experts, produced unintended consequences when filtered through the speculative lens of the global

103 *Resimli Kitab* (14 August 1910), 948.

104 "Une Première a Constantinople", *Stamboul* (13 May 1910), 1.

105 *Servet-i Fünûn* (12 May 1910), 408.

106 For example, see: "Yine Halley", *Sadâ-yı Millet* (23 May 1910), 2.

107 Ebüzziyâde Abdurrahman Velid, "Yeni Kuyruklu Yıldız", *Mecmua-i Ebüzziya* (3 November 1911), 93–94.

108 Yekta Bahir, "Gençlik Kavgası", *Genç Kalemler* (10 May 1911), 36; "Dedi ki, Dedim ki...!," *Cadaloz* (2 September 1911), 3.

press. Faced with the prospect of existential annihilation, humanity responded with a mixture of fear, denial, superstition, satire, and curiosity—revealing not only its instinct for survival but also its intellectual and emotional contradictions. Ultimately, the credibility of scientists’ repeated reassurances—that there was no real danger—was only fully validated after Halley passed by without incident. In the aftermath, science was reaffirmed as the authoritative framework through which such celestial events should be understood.

Although Halley’s return was, in essence, an astronomical event offering valuable research opportunities for scientists, it evolved into a global apocalyptic phenomenon with far-reaching political, socioeconomic, and psychological repercussions—a transformation that must be understood within the broader context of the globalization of modernization. The widespread availability of mass communication technologies—such as the telephone, telegraph, press, and railways—significantly accelerated the circulation of information, shaping public perception and amplifying the scale of response in ways previously unimaginable. At the same time, Halley’s return became one of the early twentieth century’s most revealing global tests for three key actors: science, which was expected to offer definitive and rational explanations; the press, increasingly seen as the most influential educator of the masses; and the public, who believed themselves to be living more enlightened lives under the guidance of scientific progress. Science encountered the limits of its persuasive power in moments of speculation and crisis. The press, aware of its capacity to inform but also profit from sensationalism, grappled with the tension between responsibility and commercial appeal. And the public—while broadly placing its trust in scientific authority—remained susceptible to mass hysteria, fueled by the unpredictability of the cosmos and the enduring pull of inherited fears and mythologies.

Whether or not Halley would bring about the end of the world is ultimately beside the point—the literature, discourse, and cultural production generated around its return offer rich material for understanding what science is for, who scientists are, how mass psychology operates, and who holds influence in the dissemination and control of knowledge. Analyzing this content through the lens of different cultures and geographies—such as the Ottoman Empire—yields valuable contributions to the history of science and thought. In a society with low literacy rates, striving for European-style modernization and “progress,” examining how scientific knowledge spread and became institutionalized is only possible through close analysis of public reactions to such extraordinary events. From this perspective, Halley’s return in Ottoman society unfolded as a process marked by a growing number of scientific publications on modern astronomy, even amid a politically charged atmosphere. Speculation gradually gave way to scientific explanation, and following the comet’s harmless passage, science was once again reaffirmed as the ultimate authority. This process also aligned with the state’s goals and its self-assigned role as society’s “instructor.” Encouraging the pursuit of knowledge, the state promoted the idea that salvation lay in education, productivity, and moral conduct—an ideal citizen profile consistently echoed by the Young Turk-aligned press in their coverage of Halley. With the fall of Sultan Abdülhamid—who had come to symbolize ignorance, stagnation, and repression—the press suggested that a new society would emerge under the guidance of science. In this sense, the use of Halley’s return as a tool in political discourse demonstrates that the Ottoman public sphere was aligned

with the global trend. This fascinating astronomical episode once again illustrates that the perception and use of science cannot be divorced from its political context. Therefore, aside from the question of whether Halley brought the end of the world, it is an undeniable fact that its 1910 return brought many other things to the world.

.....
Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

.....

BIBLIOGRAPHY

1. Periodicals

Arkadaş. (21 April 1910), 206-208.

Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung. (19 May 1910), 1.

Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung. (20 May 1910), 1, 4.

Bulletin du Comite de L'Afrique Française. (June 1911), 227.

Cadaloş. (2 September 1911), 3.

Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences. 6 June 1910.

Çolpan. (15 April 1910), 2.

Diamond Fields Advertiser. (12 March 1910), 7.

East Persia Reports (1906-1910), Evangelism in Iran: Correspondence of the Board of Foreign Missions, 1847-1911 (Presbyterian Board of Foreign Missions). 195, 761.

Garland Globe. (5 February 1910), 1.

Gazette de France. (7 May 1773), 162.

Hayâl-i Cedid. (18 March 1910), 1-2.

Hayâl-i Cedid. (18 May 1910), 1.

Journal des Débats. (20 May 1910), 2-3.

Kalem. (5 May 1910), 3, 6-7.

Kalem. (19 May 1910), 1-2.

Karagöz Salnamesi. (1 January 1910), 66-70.

Karagöz. (26 February 1910), 2.

Karagöz. (9 March 1910), 2.

Karagöz. (14 May 1910), 4.

L'Impartial de l'Est-Supplément Illustré. (15 May 1910), 1, 4-5, 8.

La Croix. (17 October 1909), 1.

La Croix. (20 May 1910), 1.

Le Cosmos. (16 October 1909), 426-427.

Le Figaro. (23 May 1910), 2.

Le Matin. (18 May 1910), 1.

Le Pays. (25 May 1910), 2.

Le Petit Parisien. (4 May 1910) 1.

Le Radical. (18 May 1910), 1.

Le Rire. (28 May 1910), 2.

- Le Temps*. (20 May 1910), 1-2.
- Les Belles Images*. (31 March 1910), 4-5.
- Muhacir*. (26 January 1910), 4.
- Musavver Salname-i Servet-i Fünûn*. (1911), 128-130.
- Musavver Şebâb*. (17 February 1910), 7-9.
- Resimli Kitab*. (14 February 1910), 373-381.
- Resimli Kitab*. (14 August 1910), 948.
- Sadâ-yı Millet*. (13 March 1910), 3.
- Sadâ-yı Millet*. (17 May 1910), 4.
- Sadâ-yı Millet*. (20 May 1910), 3.
- Sadâ-yı Millet*. (23 May 1910), 2.
- Sadâ-yı Millet*. (7 June 1910), 4.
- Scientific American Supplement*. (12 February 1910), 107-108.
- Scientific American*. (5 March 1910), 194.
- Servet-i Fünûn*. (21 April 1910), 354.
- Servet-i Fünûn*. (27 April 1910), 377-379.
- Servet-i Fünûn*. (12 May 1910), 408.
- Stamboul*. (13 May 1910), 1.
- Şâkirdân*. (28 April 1910), 10-13.
- Şûrâ-yı Ümmet*. (3 February 1910), 13.
- Tanin*, (23 April 1910), 3.
- Tanin*. (25 January 1910), 3.
- Tanin*. (13 April 1910), 3.
- Tanin*. (20 April 1910), 1-2.
- Tanin*. (2 May 1910), 3.
- Tanin*. (17 May 1910), 4.
- Tanin*. (19 May 1910), 1.
- Tanin*. (28 July 1910), 4.
- Tanin*. (15 October 1910), 4.
- Tasvir-i Efşkâr*. (22 January 1910), 4.
- Tasvir-i Efşkâr*. (3 February 1910), 1-2.
- Tasvir-i Efşkâr*. (10 February 1910), 1-2.
- Tasvir-i Efşkâr*. (14 February 1910), 4-6.

- Tasvir-i Efkar*. (13 March 1910), 7.
- Tasvir-i Efkar*. (15 April 1910), 1-2.
- Tasvir-i Efkar*. (16 April 1910), 1-2.
- Tasvir-i Efkar*. (21 April 1910), 2.
- Tasvir-i Efkar*. (26 April 1910), 3.
- Tasvir-i Efkar*. (8 May 1910), 5.
- Tasvir-i Efkar*. (10 May 1910), 8.
- The Bridgemen's Magazine*. (June 1910), 356.
- The Chicago Daily Tribune*. (18 May 1910), 1.
- The Chicago Daily Tribune*. (19 May 1910), 1.
- The Daily Mail*. (19 February 1910), 7.
- The Daily Mail*. (17 May 1910), 5.
- The Daily Mail*. (20 May 1910), 3.
- The Daily Telegraph*. (25 November 1909), 4.
- The Daily Telegraph*. (27 January 1910), 8.
- The Daily Telegraph*. 2 February 1910, 13.
- The Daily Telegraph*. (4 March 1910), 6.
- The East African Standard*. (22 January 1910), 8.
- The Financial Times*. (27 April 1910), 6.
- The New England Magazine*. (April 1910), 1.
- The New York Herald*. (29 November 1909), 5-6.
- The New York Times*. (8 February 1910), 1.
- The Ogden Standard*. (1 February 1910), 1.
- The Ogden Standard*. (9 February 1910), 1.
- The San Francisco Call*. (8 February 1910), 1.
- The Tacoma Times*. (24 September 1909), 1.
- The Tacoma Times*. (18 May 1910), 1.
- The Times*. (14 September 1909), 11.
- The Times*. (1 January 1910), 6.
- The Times*. (25 January 1910), 3.
- The Times*. (16 February 1910), 11.
- The Times*. (12 March 1910), 12.
- The Times*. (9 May 1910), 9.

The Times. (20 May 1910), 9.

The Times. (25 May 1910), 7.

The Times. (29 December 1910), 5.

The Truly Democrat. (3 September 1909), 1.

The University Daily. (27 June 1910), 1.

Ümmet. (26 May 1910), 1-2.

Yeni Gazete. (18 February 1910), 4.

Yeni Gazete. (23 April 1910), 2.

Yeni Gazete. (9 May 1910), 3.

Yeni Gazete. (19 May 1910), 1-2.

Ahmed Şinasi. "Edirne Muhabir-i Mahsusamızdan: Halley Kuyruklu Yıldızı". *Tanin* (31 January 1910), 2.

Baker, T. Thorne. "The Secrets of Halley's Comet", *The Daily Mail* (21 January 1910), 11.

Barrett, E. "Halley's Comet". *Diamond Fields Advertiser* (11 March 1910), 8.

Bidou, Henry. "Au Jour le Jour: Après La Comète". *Journal des Débats* (20 May 1910), 1.

Crawford. "Halley's Comet". *The Times*. (13 January 1910), 11.

Ebüzziyazâde Abdurrahman Velid. "Yeni Kuyruklu Yıldız". *Mecmua-i Ebüzzıya* (3 November 1911), 93-94.

Flammarion, Camille. "Les Comètes dans l'Histoire de l'Humanité". *Le Figaro* (12 March 1910), 1.

Flammarion, Camille. "Les Comètes". *Le Petit Journal* (27 January 1910), 1.

Flammarion, Camille. "Rencontre Probable de la Comète de Halley avec la Terre". *Bulletin de la Société Astronomique de France* 1910, 29-31.

Irwin, Wallace. "An Interview with Halley's Comet". *Life* (5 May 1910), 827, 832, 834.

Mahmud Sâdık. "Payitaht". *Şûrâ-yı Ümmet* (28 April 1910), 1-2.

Mehmed İzzet. "Halley Kuyruklu Yıldızı ve Arz ile Tesadüfü". *Darüşşafaka* (14 May 1910), 546-557.

Montarlot, L. de. "La Comète de Halley et les observatoires de Paris et de Meudon". *Le Monde Illustré* (28 May 1910), 348-349.

Newall, Hugh F. "Halley's Comet". *The Times* (25 October 1909), 6.

Rictus, Jehan. "A Coeur Joie, A Propos de la Comète". *Les Hommes du Jour* (21 May 1910), 4-5.

Sharland, E. "To Halley's Comet". *The Woman Worker* (18 May 1910), 975

Yekta Bahir. "Gençlik Kavgası". *Genç Kalemler* (10 May 1911), 36.

2. Published Sources

- Barnard, Edward E. "Visual Observations of Halley's Comet in 1910". *Astrophysical Journal* 39/5 (1914), 378-379; 373-404.
- Bedford, James. *The Great Comet, Now Rapidly Approaching, Will It Strike the Earth?*. London: James Gilbert, 1857.
- Bobrovnikoff, Nicholas T. "Halley's Comet in Its Apparition of 1909-1911". *Publications of Lick Observatory* 17 (1930), 304-482.
- Botley, C.M.- White, R.E. "Halley's Comet in 1066". *Astronomical Society of the Pacific* 452/10 (1967), 9-16.
- Carey, Hilary M. *Courting Disaster: Astrology at the English Court and University in the Later Middle Ages*. New York: St. Martin's Press, 1992.
- Christianson, J. R. "Tycho Brahe's German Treatise on the Comet of 1577: A Study in Science and Politics". *ISIS* 70/1 (1979), 110-140.
- Cook, David. "A Survey of Muslim Material on Comets and Meteors". *Journal for the History of Astronomy* 30/2 (1999), 131-160.
- Defoe, Daniel. *A Journal of the Plague Years*. London: William Tegg, 1848.
- Derman, İ. Ethem- Menali, Haldun İ. *76 Yıllık Konuğumuz: Halley Kuyruklu Yıldızı*. Ankara: Emel Matbaacılık, 1985.
- Ebüzziyazâde Abdurrahman Velid. *Kuyruklu Yıldızlar ve Halley Kevkeb-i Gıvudarı (Neler Olacak?)*. Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya, 1328.
- Emerson, Edwin. *Comet Lore, Halley's Comet in History and Astronomy*. New York: Schilling Press, 1910.
- Fettahoğlu, Kübra. *Rasathane-i Âmire (1868-1922)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Flammarion, Camille. *Dünya'nın Sonu*. trans. Ali Muzaffer, Istanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1327.
- Flammarion, Camille. *Küçük İlm-i Hey'et*. trans. Hüseyin Hüsnü, Kastamonu: Kastamonu Matbaası, 1325.
- Forster, Thomas. *Illustrations of the Atmospheric Origin of Epidemic Diseases*. Chelmsford: Meggy and Chalk, 1829.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Künhü'l-Abbâr*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009, vol. 1 (facsimile).
- Goodrich, Richard J. *Comet Madness: How the 1910 Return of Halley's Comet (Almost) Destroyed Civilization*. Lanham: Prometheus Books, 2023.
- Greenberg, J. Mayo. "Making a comet nucleus". *Astronomy and Astrophysics* 330 (1998), 375-380.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi. *Kuyruklu Yıldız Altında Bir İzdivaç*. Istanbul: Mihran Matbaası, 1328.

- Hafez, Melis. *Inventing Laziness: The Culture of Productivity in the Late Ottoman Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Halley, Edmond. *A Synopsis of the Astronomy of Comets*. London: John Senex, 1705.
- Hayton, Darin. "Expertise *ex Stellis*: Comets, Horoscopes, and Politics in Renaissance Hungary". *Osiris* 25/1 (2010), 27-46.
- Hind, John Russell. *The Comet of 1556*. London: John W. Parker and son, 1857.
- Lalande, Joseph Jérôme Lefrançois de. *Réflexions sur les Comètes qui peuvent approcher de la Terre*. Paris: Gibert, 1773.
- Lockyer, J. Norman. *Küçük İlm-i Hey'et*. trans. Ahmed Tevfik, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1326.
- Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi, (Külliyat-ı Kemal-İkinci Tertib)*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1326, vol. 1.
- Nazikizâde Mehmed Hilmi, *Yeni Kuyruklu Yıldız: Münecimler Ne Diyor?*. İstanbul: Mürettibîin-i Osmaniyye Matbaası, 1328.
- Newton, Isaac. *Newton's Principia: The Mathematical Principles of Natural Philosophy*. New York: Daniel Adee, 1846.
- Paré, Ambroise. *Des Monstres et Prodiges*. Paris: Fleuron, 1996.
- Seargent, David. *The Great Comets in History: Broom Stars and Celestial Scimitars*. New York: Springer, 2009.
- Simões, Ana- Zilhão, Isabel- Diogo, Maria Paula- Carneiro, Ana. "Halley Turns Republican: How The Portuguese Press Presented The 1910 Return of Halley's Comet". *History of Science* 51/2 (2013), 199-219.
- Smith, Julian A. "Halley's Comet: Canadian Observations and Reactions, 1835-36 and 1910". *The Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 80/1 (1986), 1-15.
- Verne, Jules. *Kuyruklu Yıldız Yahud Âlem-i Şemsde Seyahat*. trans. M. Sünbülî, İstanbul: Asya Matbaası, 1326.
- Voltaire. *Yıldızdan Yıldıza Yolculuk ve Kuyruklu Yıldızlara Seyahat*. trans. Süleyman Tevfik el-Hüseynî, İstanbul: Artin Asaduryan and Mahdumları Matbaası, 1326.
- Watson, James C. *A Popular Treatise on Comets*. Philadelphia: James Challen and son, 1861.
- Whiston, William. *A New Theory of the Earth*. London: Sam Tooke and Benjamin Motte, 1725.
- Yalçinkaya, Mehmet Alper. *Learned Patriots: Debating Science, State, and Society in the Nineteenth-Century Ottoman Empire*. Chicago: University of Chicago Press, 2015.
- Yeomans, Donald K. *Comets: A Chronological History of Observation, Science, Myth, and Folklore*. New York: Wiley, 1991.
- Yeomans, Donald K.- Rahe, Jürgen- Freitag, Ruth S. "The History of Comet Halley". *Journal of the Royal Astronomical Society of Canada* 80 (1986), 62-86.
- Yürekli, Tülay. Orta Çağ Müslüman Türk Dünyasında Münecimlik Üzerine Notlar". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 5/2 (2022), 327-335.

Geç Dönem Osmanlı'da Bilim İletişimi Örneği: Çiftçiler Derneği Mecmuası

A CASE STUDY OF SCIENCE
COMMUNICATION IN THE
LATE OTTOMAN PERIOD:
ÇİFTÇİLER DERNEĞİ MECMUASI

KÜBRA SULTAN YÜZÜNCÜYİL*

ÖZ

ABSTRACT

Bu çalışma, bilim iletişiminin Batı merkezli ve doğrusal ilerleme varsayımını Osmanlı bağlamında yeniden değerlendirerek alternatif bir tarihsel perspektif önermektedir. Tanzimat ile ivme kazanan modernleşme süreci, tarımsal üretimin rasyonelleşmesini hedeflemiştir. II. Meşrutiyet sonrasında yayımlanan ziraî yayınlar bu politikaların bir uzantısı olarak, çiftçiye bilimsel bilgi aktarmayı amaçlamıştır. Bu mecmualar arasında yer alan *Çiftçiler Derneği Mecmuası* ise (1916–1919) modern tarım bilgisini çiftçi diliyle aktaran özgün bir örnek olarak ele alınmıştır. Mecmua içerikleri, MAXQDA 2024 yazılımı kullanılarak eleştirel söylem analiziyle incelenmiştir. Bu sayede, mecmuanın bilim iletişimi stratejisinin hangi söylemler üzerinden inşa edildiği, bu söylemlerin yayımlandıkları tarihsel bağlamlar doğrultusunda nasıl bir dönüşüm geçirdiği ortaya konmuştur. Bu çerçevede 1916–1917 sayılarında yerel kültürel kodları, dini referansları ve toplumsal aidiyeti harmanlayan bağlamsal modelin egemen olduğu; 1918'in ikinci yarısından itibaren ise yukarıdan aşağı kurulan uzman merkezli eksiklik modeline geçildiği belirlenmiştir. Bu yönüyle çalışma, bilim iletişimi modellerinin evrensel ve ardışık biçimde ilerlediğini öne süren Batı merkezli varsayımın, incelenen örnek özelinde Osmanlı tecrübesiyle örtüşmediğini göstermekte; bu modellerin özgün tarihsel ve toplumsal koşullar doğrultusunda ileri ya da geri yönlü salınımlar sergileyebileceğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilim İletişimi, Batı-merkezcilik, Osmanlı Modernleşmesi, Tarımsal Yayım, Çiftçiler Derneği Mecmuası.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 23 Haziran 2025 | Date Received: 23 June 2025
Kabul Tarihi: 12 Eylül 2025 | Date Accepted: 12 September 2025

ATIF | CITATION

Yüzüncüyıl, Kübra Sultan. "Geç Dönem Osmanlı'da Bilim İletişimi Örneği: Çiftçiler Derneği Mecmuası". *Kadim* 10 (Ekim 2025), 145-178. doi.org/10.54462/kadim.1725294

This study reconsiders the Eurocentric assumptions of science communication through the Ottoman context, offering an alternative historical perspective. It focuses on the *Çiftçiler Derneği Mecmuası* (1916–1919), a key agrarian journal in the late Ottoman period, which aimed to disseminate modern agricultural knowledge to farmers with the language of farmers. Within the broader framework of Tanzimat-era modernization, and especially following the Second Constitutional Era, such publications functioned as tools for communicating state-endorsed scientific reforms to the peasantry. Using MAXQDA 2024, the journal's content is analyzed through critical discourse analysis to uncover the shifting rhetorical strategies across time. The analysis reveals a shift from a contextual model, characterized by the integration of religious references, local cultural elements, and national identity during the years 1916 to 1917, toward a top-down deficit model that began to dominate in the latter half of 1918, marked by expert authority. This reverse shift challenges the assumption that science communication follows a universal, stage-based trajectory. The Ottoman case demonstrates that science communication is shaped by historical context, socio-cultural codes, and political conditions, evolving in plural, non-linear forms. This suggests that science communication needs to be approached not through Eurocentric fixed models but locally grounded, historically situated perspectives.

Keywords: Science Communication, Eurocentrism, Ottoman Modernization, Agricultural Extension, Çiftçiler Derneği Mecmuası.

* Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, kubrayuzuncuyil@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0123-7849.

GİRİŞ

Bilmemenin tarihi yazılabilir mi? Cicero'ya göre bilgi biriken bir unsur olmasaydı, bir başka deyişle geçmişin düşünsel mirası bugüne taşınamasaydı, dünya daima çocuk olarak kalırdı;¹ fakat gözlüyoruz, deniyoruz, buluyoruz, icat ediyoruz, “ilerliyoruz” ve scientia potentia est,² biliyoruz. Bu nedenle bilmemeyi değil de bilmeyi; bilimsel bilginin üretimini, paylaşımını, son birkaç yüzyıldır da iletişimini tarihselleştiriyoruz. Bilimsel bilginin tarihsel olarak nasıl geliştiği, kime, nasıl ve hangi araçlarla, ne ölçüde ve hangi kapsamda aktarılabilirdiği, toplumsal ölçekte ne denli yaygınlaştırılabilirdiği, bilim iletişimi olarak kavramsallaştırılan çalışma alanının temel araştırma soruları arasında yer almaktadır. Sosyoloji, iletişim bilimleri, bilim ve teknoloji çalışmaları ile siyaset biliminin 1990'lardan itibaren sağladığı kuramsal ve yöntemsel katkılarla büyüyen bilim iletişimi disiplini, bugün müstakil bir araştırma alanı olarak kabul görmektedir.³

Bilim iletişimi, bilimsel bilgi ile toplum arasındaki mesafeyi azaltmayı amaçlayan, çok katmanlı ve dinamik bir iletişim süreci olarak tanımlanabilir. Bilim ve toplum arasındaki iletişimin tarihsel seyri, çoğu zaman Avrupa merkezli bir çerçevede; tarihsel ilerlemecilik anlayışıyla uyumlu olarak eksiklik modeli, bağlamsal model, halk uzmanlığı modeli ve katılımcı model gibi yaklaşımların ardışık evreler şeklinde sıralanmasıyla sunulmuştur. Bu sıralama içinde eksiklik modeli, halktaki bilimsel bilgi eksikliğini gidermeyi amaçlayan tek yönlü bir iletişim yaklaşımını; bağlamsal model, iletişim dilini hedef kitlenin toplumsal ve kültürel bağlamına göre şekillendirmeyi; halk uzmanlığı modeli, uzman bilgisinin yanında deneyime ve kültürel hafızaya dayalı halk bilgisine önem vermeyi; katılımcı model ise toplumu bilimsel bilgi üretim sürecinin aktif bir öznesi olarak konumlandırmayı esas alır.⁴ Bu anlatı, bilim ile toplum arasındaki ilişkinin evrimsel biçimde geliştiğini varsayan ve her yeni modelin bir öncekine kıyasla daha kapsayıcı, daha demokratik ve daha etkili olduğunu, Cicero'nun deyişiyle dünyanın giderek çocukluktan uzaklaştığını öne süren ilerlemeci bir düşünce yapısına dayanmaktadır. Ancak uygulamada bu modeller arasında kesin ayrımlar çizmek mümkün değildir; söz konusu modeller iç içe geçebilmekte ve bağlama göre farklı biçimlerde işleyebilmektedir.⁵ Söz konusu ilerlemecilik, modellerin zamansal sıralanışının ötesinde, Batı epistemolojisinin kendi gelişim çizgisini evrensel norm olarak dayatmasıyla

1 *The British Essayists: Rambler* (UK: J. Richardson and Company, 1823), 112.

2 *Bilgi, güçtür*. José María Rodríguez García, “Knowledge is Power: Francis Bacon to Michel Foucault”, *Neohelicon* 28/1 (2001), 109-110.

3 Adrian Rauchfleisch - Mike S. Schäfer, “Structure and Development of Science Communication Research: Co-Citation Analysis of a Developing Field”, *Journal of Science Communication* 17/03 (2018), 1-2.

4 Dominique Brossard - Bruce Lewenstein, “A Critical Appraisal of Models of Public Understanding of Science: Using Practice to Inform Theory”, *Communicating Science: New Agendas in Communication*, ed. Lee Ann Kahlor - Patricia A. Stout (New York: Routledge, 2010), 12-20; Martin W. Bauer, “The Evolution of Public Understanding of Science-Discourse and Comparative Evidence”, *Science Technology and Society* 14/2 (2009), 222-223; Jane Gregory - Steve Miller, “Practical Science Communication”, *Handbook of Science Communication*, ed. Anthony Wilson (Bristol and Philadelphia: Institute of Physics Publishing, 1998), 6-7; T. W. Burns et al., “Science Communication: A Contemporary Definition”, *Public Understanding of Science* 12/2 (2003), 186; David M. Secko et al., “Four Models of Science Journalism”, *Journalism Practice* 7/1 (2013), 68; William Tayebwa et al., “Theories and Models of Science Communication”, *Science Communication Skills for Journalists: A Resource Book for Universities in Africa* (Wallingford: CABI, 2022), 17.

5 Patrick Sturgis - Nick Allum, “Science in Society: Re-Evaluating the Deficit Model of Public Attitudes”, *Public Understanding of Science* 13/1 (2004), 66.

ilgilidir. Bu Batılı görme biçimleri,⁶ bilim iletişimi tarihini sabit, tek merkezli ve homojen bir gelişim hattına indirgerken Batı dışı toplumların bilgi sistemlerini folklorik öğelere dönüştürerek, alanda ön yargılar, “kör noktalar”⁷ oluşturmuştur. Bir başka deyişle, bilimsel üretimin Batılı bilgi sistemlerinin egemenliği altında gerçekleştiği varsayımı, Küresel Kuzey kaynaklı bilim iletişimi çalışmalarının görünürlüğünü artırırken, Küresel Güney’in deneyimlerini geri planda bırakmıştır.⁸ Bu durum, bilim iletişimi tarihini de eksiklik modelinden bağlamsal ve katılımcı modellere doğru ilerleyen, Avrupa merkezli ve tek çizgili bir anlatıya indirgemıştır.⁹

Son dönemde, bilim iletişiminin kapsayıcılık ilkesinin sosyokültürel sınırlarını sorgulayan, farklı coğrafyalardan ve bağlamlardan örnekler aracılığıyla alana yeni açılımlar getirmeyi ve bu yolla bilim iletişiminin alternatif tarihsel anlatısını oluşturmayı amaçlayan eleştirel çalışmalar dikkat çekici biçimde artmaktadır.¹⁰ Latin Amerika, Güneydoğu Asya ve Afrika’dan gelen araştırmalar, katılımcılık odaklı modellerin sosyokültürel sınırlılıklarını vurgulamakta; tarihsel örnekler aracılığıyla bilim iletişiminin evrensel bir çizgide ilerlemediğini ortaya koymaktadır.¹¹ Bu yaklaşım, bilim iletişimi tarihini dar Avrupa merkezli çerçeveden çıkararak farklı coğrafya ve bağlamlardaki örnekleri görünür kılmayı hedeflese de, İslam dünyasına ait örneklerin hâlâ sınırlı yer tuttuğu görülmektedir. Khan¹², İslam dünyasının zengin bilimsel mirasına rağmen günümüzde bilim iletişimi alanında ciddi zorluklar yaşadığını; bu sorunların aşılması için bilim iletişimi eğitiminin yaygınlaştırılması, medya ekosistemlerinin güçlendirilmesi ve akademik çalışmaların teşvik edilmesi gerektiğini belirtir. Hobson ise, İslam dünyasının bilgi üretim ve yayım pratiklerinin literatürde yeterince temsil edilmediğini; 10–13. yüzyıllar arasında gelişen İslami ticaret ağlarının mal ve kültürle birlikte bilgiyi de dolaşıma sokarak Çin’den Endülü’s’e,

- 6 Aynülhayat Uybadın, “16. Yüzyıl Seyahat Yazınında Osmanlı’yı Görmek: Dernschwam ve Busbecq’in Karşılaştırmalı Etnografisi”, *Kadim* 9 (2025), 75.
- 7 Elizabeth Rasekoala, *Race and Sociocultural Inclusion in Science Communication: Innovation, Decolonisation, and Transformation* (UK: Bristol University Press, 2025), 51.
- 8 Karina Judd-Merryn McKinnon, “A Systematic Map of Inclusion, Equity and Diversity in Science Communication Research: Do We Practice What We Preach?”, *Frontiers in Communication* 6 (2021), 14–15.
- 9 Elizabeth Rasekoala, “Responsible Science Communication in Africa: Rethinking Drivers of Policy, Afrocentricity and Public Engagement”, *Journal of Science Communication* 21/4 (2022), 2.
- 10 Bruce V. Lewenstein, “Science Communication in a Diverse World”, *Journal of Science Communication* 23/05 (August 2024), 2; Bronwyn Bevan et al., “Broadening Perspectives on Broadening Participation: Professional Learning Tools for More Expansive and Equitable Science Communication” *Frontiers in Communication* 5 (August 2020), 2–3; Luisa Massarani - Matteo Merzagora, “Socially Inclusive Science Communication” *Journal of Science Communication* 13/02 (2014), 1–2; Summer May Finlay et al., “From the Margins to the Mainstream: Deconstructing Science Communication as a White, Western Paradigm”, *Journal of Science Communication* 20/01 (2021), 2–7; Sunshine Menezes et al., “Making Science Communication Inclusive: An Exploratory Study of Choices, Challenges and Change Mechanisms in the United States from an Emerging Movement” *Journal of Science Communication* 21/05 (2022), 2; Jennifer Metcalfe, “Science Communication: A Messy Conundrum of Practice, Research and Theory” *Journal of Science Communication* 21/07 (2022), 5.
- 11 Katherine N. Canfield et al., “Science Communication Demands a Critical Approach That Centers Inclusion, Equity, and Intersectionality” *Frontiers in Communication* 5 (2020), 2–3; Gowan Dawson - Jonathan R. Topham, “Introduction: Constructing Scientific Communities”, *Science Periodicals in Nineteenth-Century Britain: Constructing Scientific Communities*, ed. Gowan Dawson, Bernard Lightman, Sally Shuttleworth and Jon R. Topham (Chicago: University of Chicago Press, 2020), 1–10; Grace Ese-Osa Idahosa - Zamambo Mkhize, “Intersectional Experiences of Black South African Female Doctoral Students in STEM: Participation, Success and Retention”, *Agenda* 35/2 (2021), 111; Grace Kago - Mohamed Cissé, “Using African Indigenous Languages in Science Engagement to Increase Science Trust”, *Frontiers in Communication* 6 (2022), 3; Rasekoala, *Race and Sociocultural Inclusion in Science Communication*, 3.
- 12 Faisal Raza Khan, “Science Communication in the Muslim World: Challenges and Opportunities”, *Journal of Science Communication & Diplomacy* 2/1 (2024), 2–3.

Hindistan'dan Afrika içlerine uzanan çok merkezli bir bilim iletişimi sistemi oluşturduğunu vurgular.¹³ Onun "İslam Köprüsü" (Islamic Bridge of the World) kavramı, Batı biliminin Batı dışı kaynaklardan bağımsız düşünilemeyeceğini ve bilim iletişimi tarihinin bu çokkültürlü geçmiş hesaba katılmadan yazılamayacağını ortaya koyar. Bilgi pratiklerinin çeşitliliğini görünür kılma yönündeki çağrılar güçlenirken, yüzyıllar boyunca çokkültürlü bir yapıya sahip, siyasî-toplumsal düzeninde İslamiyet'in belirleyici olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tartışmalarda yeterince yer almaması ise önemli bir boşluk yaratmaktadır.

1. Osmanlı Modernleşmesine Bilim İletişimi Perspektifiyle Bakmak

Osmanlı İmparatorluğu'nda bilgi klasik dönemden 18. yüzyıl sonlarına kadar büyük ölçüde medreseler, camiler, tekkeler ve mescitler gibi geleneksel kurumlar aracılığıyla toplumsallaşmaktaydı. Ancak bu dönemde yaşanan askerî ve siyasî krizler, mevcut bilgi sistemlerinin yetersizliğini gündeme getirmiş; Avrupa'daki bilimsel-teknik gelişmelerin Osmanlı bilgi yapılarına entegre edilmesi yönünde bir zorunluluk doğurmuştur.¹⁴ II. Mahmud'un 1824'te ilköğretimi zorunlu kılan fermanıyla birlikte, eğitimin topluma yayılması amaçlanmış; halkı eğitmeye ve bilinçlendirmeye yönelik devlet politikaları belirginleşmiştir. Bu yönelim, Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarıyla pekişmiş; bilimsel bilginin yayımını ve toplumu aydınlatmayı hedefleyen reformların önü açılmıştır. Vakayi-i Mısıriye (1828), Takvim-i Vekayi (1831) ve Ceride-i Havadis (1840) gibi erken dönem süreli yayınlarda yer alan bilimsel nitelikli haberler, her ne kadar dönemin şartlarında çoğunlukla sınırlı bir okur kitlesine ulaşsa da, bilginin devlet tekelinden kamusal alana taşınması açısından dikkate değer erken örnekler olarak görülebilir.¹⁵ Bununla birlikte, bilimsel bilgiyi yayma girişimleri, Avrupa'da eğitim almış Osmanlı aydınlarının kurduğu bilim cemiyetlerinin çıkardığı süreli yayınlarla ivme kazanmıştır. Örneğin 1851'de kurulan Encümen-i Dâniş, modern üniversite modeline geçiş olan Darülfünun'a hazırlık mahiyetinde telif ve tercüme faaliyetleri yürütmüş, Arapça, Farsça ve Batı dillerinden önemli eserlerin çevrilmesini sağlamıştır.¹⁶ Bu bağlamda, Derviş Paşa'nın sadeleştirilmiş diliyle kaleme aldığı Usûl-i Hikmet-i Tabiiyye¹⁷ adlı fizik kitabı, halkın anlayabileceği bir bilim dili üretme çabası olarak görülebilir. 1861'de kurulan, Osmanlı'da modern bilim ve kültürü yaymak için oluşturulan ilk topluluk olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayını olan Mecmua-i Fünun (1862) ise Türkçe yayımlanan ilk popüler bilim dergisi olup pozitivist bilim anlayışını halka tanıtmayı amaçlamıştır.¹⁸ Aynı yıl Cemiyet-i Kitâbet tarafından hazırlanan, edebiyat, felsefe, tarih, coğrafya ve matematikle ilgili metinlerin yer aldığı, Osmanlı'nın ikinci popüler ilim dergisi olarak bilinen Mecmûa-i

13 John M. Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilisation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 20-22.

14 Ahmet Karaçavuş, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2006), 31-34.

15 Fatih Yıldız - Mehmet Şahin Hassan, "Bilim İletişimi Bağlamında Öncü Bir Dergi: Yeni Adam", *İnif E-Dergi* 8/1 (2023), 134.

16 Fatih Arslan, "Encümen-i Dâniş ve Osmanlı Aydınlanması", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/11 (2014), 426-434; Hamza Altın, "Klasik Dönem Sonrası Osmanlı'da Bilim", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/özel sayı (2019), 140-141.

17 Seval Yılmaz Akagündüz, "Osmanlı Devleti'nde Okutulan İlk Fizik Ders Kitabı: Usûl-i Hikmet-i Tabiiye (Doğa Felsefesine Giriş)", *Türk Eğitim Tarihi Dergisi* 2/2 (2013), 74.

18 Yeşim Işıl, *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986), 12-16.

İber-i İntibâh yayımlanmıştır.¹⁹ 1863'te yayın hayatına başlayan ve üçüncü popüler bilim dergisi olarak bilinen Mir'ât ise Osmanlı'da çıkarılan ilk resimli bilimsel-felsefi dergi olarak dikkat çeker, ziraat aletlerinden astronomiye kadar pek çok teknik konuyu çizimlerle destekleyerek halka sunar.²⁰ 1881–1882 yılları arasında çıkan Hazine-i Evrak dergisi ise fen ve edebiyatın birleştiği bir yayının çizgisi izlemiştir.²¹ Toplum ve bilim arasında ilişki kurmayı amaçlayan bu yönelim, Darülfünun'un açılmasından sonra da devam etmiştir. Örneğin, halka açık (ders-i amm)²² fen dersleri uygulaması, halkın bilimsel bilgiye erişimini kolaylaştırma yönünde atılan bir adım olarak görülebilir. Geç dönem Osmanlı'da bilim iletişimi örnekleri yalnızca süreli yayınlardan ve halka açık derslerden ibaret değildir. Örneğin, Ahmet Mithat Efendi'nin Ekonomi Politik adlı eseri, iktisat alanındaki temel kavramları halkın anlayabileceği biçimde sadeleştirerek sunmuş; bu yönüyle bilim iletişimi açısından kıymetli bir örnek teşkil etmiştir.²³ Tüm bu örnekler, dönemin bilim iletişimi pratiklerinin halkın bilgi eksikliğini gidermeye yönelik, yukarıdan aşağıya işleyen bir aktarımı esas alan eksiklik modeliyle büyük ölçüde örtüştüğünü göstermektedir. Avrupa'da eksiklik modelinin 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar baskın olduğu göz önüne alındığında, Osmanlı'daki bilim–toplum ilişkisinin bu anlayışla paralellik taşıdığı söylenebilir. Ancak II. Meşrutiyet sonrasında bazı yayınlarda, halkın kültürel ve sosyal bağlamını dikkate alan; bilimi halkın anlamasına odaklanan ve bağlamsal modele yaklaşan iletişim örneklerinin görülmeye başlanması, Osmanlı'ya özgü melez bir bilim iletişimi yaklaşımının oluştuğunu düşündürmektedir.

II. Meşrutiyet sonrası dönemde farklı düşünsel eğilimleri temsil eden çok sayıda süreli yayın yayım hayatına başlamıştır.²⁴ Koloğlu'nun ifadesiyle bu dönem adeta bir basın patlamasına sahne olmuştur.²⁵ Genişleyen bu yayın yelpazesi içerisinde modernleşme fikrini yerel bağlama duyarlı biçimde ele alan, Batılı reform söylemlerini İslami referanslarla harmanlayarak toplumun değer dünyasıyla bütünleştirmeye çalışan yayınlara dikkat çekmektedir. İslami hassasiyet taşıyan gazete ve dergiler, terakki projelerini Osmanlı toplumunun kültürel ve dini kodlarına uygun bir dille sunmaya özen göstermiştir. Bu tür yayınlara, modernleşme vizyonunu dışarıdan doğrudan ithal etmektense, onu Osmanlı toplumunun tarihsel ve toplumsal dinamikleri içinde anlamlandırmaya çalışmıştır. Bu yaklaşım, bilim iletişimi açısından değerlendirildiğinde, 20. yüzyıl başlarında Osmanlı coğrafyasında eksiklik modelinin yanı sıra bağlamsal modelin de belirli ölçüde karşılık bulduğunu göstermektedir. Örneğin 1908–1912 yılları arasında yayımlanan Beyânü'l-Hak gazetesi, “ilim”, “terakki”, “maarif” gibi kavramları halkın toplumsal ve kültürel kodlarına seslenen bir üslupla işlemiş; fen, iktisat ve eğitim gibi konuları İslami referanslarla buluşturarak bilimsel bilgiyi daha anlaşılır kılmaya çalışmıştır. Nitekim gazetenin üçüncü sayısında, Müslümanlar için ilim öğrenmenin farz olduğu ve

19 Bilal Yurtoğlu, “Mecmûa-ı İber-i İntibâh ve Osmanlı Popüler Bilim Dergileri Arasında İlk Polemikler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23/1 (2022), 108.

20 Bilal Yurtoğlu, “Osmanlı'nın Üçüncü Popüler Bilim Dergisi Mir'ât”, *Dört Öge* 21 (2022), 5-6.

21 Müzeyyen Çelik Kesmeğülü, *Edebî Yönden Hazine-i Evrak Dergisinin İncelenmesi* (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 5.

22 Necdet Yakışık, “İlim ve İrfan Aşıyanı Medreseler”, *Medrese Geleniği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, ed. Fikret Gedikli (Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013), 505.

23 Engin Çağman, “Ahmet Mithat Efendi'nin ‘Hallu'l-Ukad’ Adlı Eserinde Avrupalı İktisatçılara Yaklaşımı”, *Dilve Edebiyat Araştırmaları* 18/18 (2018), 324.

24 Burhan Çağlar, “Crimean War to Empire's Fall: The English Periodicals of Late Ottoman Capital”, *Media History* 30/4 (2024), 451.

25 Orhan Koloğlu, *Basın Patlaması* (İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları), 2005.

gerçek anlamda Marifetullah'a ancak ilim yoluyla ulaşılabilceği ifade edilmektedir.²⁶ Benzer şekilde II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan Sebilürreşad (1908–1925) ve İslam Mecmuası (1914–1918), İslam dünyasının geri kalmışlık nedenlerini sorgulayan, bununla birlikte İslami düşüncüyü modern dünya ile uyumlu hâle getirmeye çalışan önemli yayın organları arasında yer almaktadır. Bu dergiler, halkı atalete ve kaderciliğe sevk ettiği düşünülen geleneksel din anlayışını eleştirerek, rasyonalist ve ilerlemeci bir İslam yorumu geliştirme çabası içinde olmuşlardır. “İslam terakkiye engel midir?”, “Müslümanlar nasıl kalkınabilir?” ve “İslam ile Batı medeniyeti bağdaştırılabilir mi?” gibi sorular etrafında yürütülen tartışmalar, İslam'ı modernleşme anlatısıyla uyumlu hale getirmeye çalışan reformist bir yönelimden doğmuştur.²⁷ Bilimsel ve dini söylemlerin çatışmak yerine birbiriyle uyumlu biçimde var olması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu örnekler, köklerini Aydınlanmacılıktan alan bilim tarihi yazınında çoğunlukla ilerlemenin önünde bir engel olarak resmedilen din-bilim dikotomisinin²⁸, Osmanlı bağlamında daha geçirgen, daha uzlaşmacı ve uyumlu bir zeminle kurgulandığını ortaya koymaktadır. Dinî referanslar, bilimsel bilgi aktarımını engelleyen değil; aksine onu meşrulaştıran, toplumsal düzeyde kabulünü kolaylaştıran araçlar olarak işlev görmüştür. Dolayısıyla bu durum, Osmanlı'daki bilim iletişiminin Batı örneklerinden farklı olarak yerel değerlerle bütünleşme gayesi taşıyan özgün bir çizgide geliştiğine ve eksiklik modeli ile bağlamsal modelin bir arada var olabildiğine işaret etmektedir. Bu özgünlüğün izini sürebilmek ve ayrıntılı biçimde ortaya koyabilmek için ise derinlemesine analizlere ihtiyaç vardır. Bu çalışma, tam da bu amaç doğrultusunda geç Osmanlı dönemine ait bir tarımsal yayım örneğini bilim iletişimi perspektifinden ele almıştır.

1.1. Bilim İletişimi Örnekleri Olarak Zirai Yayınlar ve Çiftçiler Derneği Mecmuası

Geç Osmanlı döneminde yayımlanan zirai dergiler, hem dönemin bilgi üretim ve yayım pratiklerini anlamak hem de bilim iletişiminin tarihsel gelişimini izlemek açısından önemli bir kaynak kümesidir. Bu yayınların değeri, sadece bilimsel bilginin kırsal halka aktarılmasındaki işlevlerinden değil; aynı zamanda tarımsal üretimin Osmanlı ekonomisindeki belirleyici rolünden ve üretimi rasyonelleştirme, verimliliği artırma ile modern tarım tekniklerini benimsetme amacı güden devlet destekli modernleşme politikalarının bir parçası olmalarından ileri gelmektedir. Tarım, imparatorluk ekonomisinin ve malî yapısının belkemiğini teşkil etmektedir.²⁹ 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde nüfusun yaklaşık %75–80'inin kırsal bölgelerde yaşadığı görülmektedir. Devletin toplam vergi gelirlerinin büyük bölümü ise tarımsal üretime dayalı kalemlerden, özellikle aşar, haraç, çift, ağıl ve ağnam gibi uygulamalardan elde edilmektedir.³⁰ Öte yandan, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı yönetimi özellikle askeri ve teknik alanlardaki başarısızlıkların ardından Batı karşısında duyduğu geri kalmışlık hissiyle modernleşme arayışlarına yönelmiş; bu eğilim

26 Nurullah Civelek - Ayşe Ertuş, “İslamcılık Panoramasından II. Meşrutiyet Basınına Bir Bakış: *Beyânü'l-Hak* Gazetesi Külliyyatı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2020), 6–7.

27 Halil Yıldız, “II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilürreşad Dergisi ve İslam Mecmuası Örneği”, *Journal of Turkish Studies* 13/ 2 (2018), 113.

28 Michael Adas, *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance* (Ithaca: Cornell University Press, 1989), 32–50.

29 Ahmet Uzun, “19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 (2003), 206.

30 Özlem Yazan, “19. yy. Sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: ‘Çiftlik İdaresi’ Örneği”, *Accounting and Financial History Research Journal* 9 (2018), 281.

Tanzimat ile belirginleşmiştir.³¹ Tarım sektörü bu modernleşme vizyonunun merkezine yerleştirilmiş hem iktisadî kalkınmanın hem de toplumsal düzenin yeniden inşasının anahtarı olarak görülmüştür.³² Bu dönüşüm yalnızca üretim araçlarının modernleşmesini değil, bilgi ve tekniklerin kırsal kesime ulaştırılmasını sağlayacak yapısal mekanizmaların kurulmasını da gerekli kılmıştır. Bu çerçevede, kırsalın bilimle arasındaki mesafenin giderilmesi ve bilimsel tarım uygulamalarına yönlendirilmesi, ekonomik, siyasal ve toplumsal istikrarın sağlanmasında temel bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle Osmanlı yönetimi, tarımsal üretimin modernleşmesine özel bir önem atfetmiş ve bu alandaki faaliyetlerin sürekliliğini sağlamak üzere çeşitli politikalar geliştirmiştir. Ziraat ve Sanayi Meclisi'nin kurulması (1838), vilayetlerde ziraat müdürlüklerinin ve müfettişliklerinin oluşturulması (1845), Halkalı Ziraat Mektebi ile örnek çiftliklerin kurulması, 1863 tarihinde düzenlenen Sergi-i Umumi-i Osmani'de Fransa, İngiltere ve Avusturya-Macaristan devletlerinden çeşitli ziraat makine ve aletlerinin tanıtılması³³ gibi adımlar, tarımsal üretimde reform anlayışının göstergeleri olmuştur.³⁴ Ancak yüksek maliyetler ve sınırlı erişim, bu yaklaşımın yaygınlaşmasını güçleştirmiş; II. Meşrutiyet sonrasında daha düşük maliyetli ve daha geniş erişimli bir araç olarak ziraî yayınlar öne çıkmıştır. Söz konusu yayınlar Tanzimat dönemi tarım reformlarının bir devamı niteliğinde çiftçiye bilimsel bilgiyle buluşturmak; böylelikle ziraî üretimde verimliliği artırmak, tarım ekonomisini rasyonelleştirmek ve üretimi çağın bilgi ve araçlarıyla desteklemek amacını taşımaktadır.

1880'de yayımlanan Vasıta-ı Servet ile başlayan ziraî dergicilik süreci, 1923'e dek devlet kurumları, sivil yapılar ve özel girişimler tarafından çıkarılan çok sayıda süreli yayınlara devam etmiştir. Bu dergiler sahiplik yapılarına göre devlet, sivil/dernek ve özel/ticari olmak üzere üç ana gruba ayrılabilir. Devlet yayınları arasında Orman ve Maadin ve *Ziraat Mecmuası* (1893-1912), *Tercüme-i Fünun Odaları Mecmuası* (1885), *Umur-ı Nafia ve Ziraat Mecmuası* (1882), *Ticaret ve Ziraat Nezareti Mecmuası* (1912-1918) ve *Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi Mecmuası* (1917-1918); özel yayınlar arasında *Ziraat Gazetesi* (1881-1884), *Resimli Ziraat Gazetesi* (1905), *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* (1907); sivil nitelikli yayınlar arasında ise *Felâhat* (1913-1919), *Toprak* (1913-1914), *Ekinci* (1913-1914), *Bağçevan* (1918-1919), *Ziraat Hayatı* (1919), *Yeni Ziraat Gazetesi* (1920-1924) ve *Çiftçiler Derneği Mecmuası* (1917-1919) gibi yayınlar yer almaktadır.³⁵ Sahiplik yapısına göre farklılaşsalar da bu süreli yayınların tümü, aynı modernleşme vizyon doğrultusunda şekillenmiştir. Ortak paydaları Osmanlı tarımının dönüşümünde halkın eğitilmesini zorunlu bir aşama olarak görmeleri ve bilimsel bilgiyi sadeleştirerek çiftçiye ulaştırmaya çalışmalarıdır. Modern tarım makinelerinden hayvan hastalıklarına, tasarruf kültüründen meyvecilik ve tohum seçimine kadar geniş bir yelpazeye yayılan içerikleriyle, çiftçinin üretim pratiklerini dönüştürmeyi ve modern tarım bilgisine erişimini kolaylaştırmayı hedeflemişlerdir. Bu açıdan tarım alanındaki süreli yayınlar, bir yandan bilimsel okuryazarlığı geliştirmeyi ve toplumsal kalkınmayı destekle-

31 Erkan Koç, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarım (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 41.

32 Özkan Keskin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi", OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi 28 (2010), 89.

33 Rifat Önsoy, "Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi Osmani (1863 İstanbul Sergisi)", *Belleteri* 47/185 (1983), 210.

34 Tevfik Güran, 19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar, haz. Derya Önder (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 117-118.

35 Kenan Demir, "Osmanlı'da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)", *Journal of Turkish Studies* 9/8 (2014), 389-394.

meyi amaçlayan araçlar; diğer yandan da çiftçilere yönelik hazırlanmış erken dönem popüler bilim iletişimi örnekleri olarak görülebilir.

Bilim iletişimi alanı, fizik ve kimya gibi doğa bilimlerine yoğunlaşırken, tarım gibi yaşamsal öneme sahip uygulamalı alanları büyük ölçüde ihmal ettiği için eleştirilmektedir.³⁶ 20. yüzyıl boyunca tarımsal yayım ve iletişim faaliyetleri çoğunlukla teknik bilgi aktarımıyla sınırlı kalmış; bu nedenle tarımsal bilginin hangi yollarla iletildiği ve nasıl bir söylemsel çerçevede sunulduğu, bilim iletişimi perspektifinden yeterince tartışılmamıştır. Oysa günümüzde, tarımsal yayım ve iletişim faaliyetlerinin de bilim iletişimi kapsamında değerlendirilmesi gerektiği giderek daha fazla kabul görmektedir.³⁷ Zira, 20. yüzyıl başlarında tarımsal yayım çalışmalarının temel sorusu olan “Bilimsel bilgi çiftçiye nasıl ulaştırılmalı?” sorusu, bugün de yanıt bekleyen en kritik meselelerden biridir. Tarım ve gıda sistemleri; iklim krizi, hızlı kentleşme, su kıtlığı ve biyolojik çeşitlilik kaybı gibi çoklu krizler karşısında giderek daha kırılgan hâle gelmekte, çiftçiler ise artan belirsizlik ortamında doğru bilgiye ulaşmakta ve sağlıklı kararlar almakta zorlanmaktadır.³⁸ Bugün “Çiftçi nasıl eğitilmeli?”, “Bilimsel farkındalık nasıl artırılmalı?” ve “Bilimsel bilgi çiftçilere en etkili biçimde nasıl iletilmeli?” gibi sorulara net yanıtlar üretilememektedir; mevcut teorik öneriler, pratikte sınırlı karşılık bulmaktadır. Bu nedenle tarımsal yayım ve iletişim çalışmalarını bilim iletişimi perspektifiyle yeniden ele almak önemlidir. Bu çerçevede, Geç Osmanlı döneminde çiftçilere yönelik yayımlanan ve popüler bilim niteliği taşıyan ziraî yayınların incelenmesi, tarımsal bilginin dolaşımı ve çiftçiyle kurduğu ilişkiye dair tarihsel deneyimden yararlanmaya; böylece günümüz tartışmalarına tarihsel bir derinlik kazandırmaya imkân sağlayacaktır. Ayrıca böylesi bir tarihsel çözümleme, Osmanlı’daki bilim iletişimi pratiğinin seyrini anlamak ve bu seyrin kendine özgü yönlerini ortaya koymak açısından önemli bir imkân sunmaktadır.

Osmanlı döneminde yayımlanan ziraî yayınlara ilişkin mevcut literatür büyük ölçüde betimsel yaklaşımlar ekseninde şekillenmiştir. Bu çalışmalar, genellikle söz konusu yayınların transkripsiyonuna odaklanmış; içerik başlıkları, hedef kitleleri, yayın politikaları ve kurumsal bağlılıkları gibi yapısal unsurlar üzerinden bir sınıflandırmaya gitmiştir.³⁹ Ancak bu yayınlara yönelik mevcut çalışmalarda, bilim iletişimi stratejilerinin nasıl yapıldığı,

36 George E. DeBoer, “Scientific Literacy: Another Look at Its Historical and Contemporary Meanings and Its Relationship to Science Education Reform”, *Journal of Research in Science Teaching* 37/6 (2000), 584.

37 Derya Nil Budak, *Yeni Bir Akademik Disiplin Olarak Tarımsal İletişim: Türkiye Bağlamında Bir Araştırma* (İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 36–40.

38 David Kahan, *Managing Risk in Farming* (Roma: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2008), 3.

39 Şeyma Altunel, *Osmanlı Ziraat Dergilerinden Bir Örnek: Çiftçiler Derneği Mecmuası (1916–1919)* (Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Özlem Yüksel, “Osmanlı Türkiye’sinde Yayımlanmış Bir Çiftçilik Dergisi: Felâhat (1913–1919)”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24/1 (2023), 165–197; Ayşegül Vurgun, “II. Abdülhamit Döneminde Ziraî Eğitim Hamlesi: Hüdavendigar Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği”, *Selçuk Türkiyat* 51 (2021), 83–114; Gözde Cansu Aybaş, *Resimli Ziraat Gazetesi’nin Tasnifi (1905–1906)* (Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Büşra Yay, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Nevsâli: Transkripsiyon ve Tahlili* (İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Yusuf Uçar, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (Mayıs–Temmuz 1913)* (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017); Osman Deligöz, *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008); Kenan Demir, “Osmanlı Ziraat Dergilerinden Bir Örnek: İkinci”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19/1 (2017), 54–74; Berrin Melikoğlu Gölçü, Ömer Yüksel ve Erkan Yüksel, “Baytar Mecmuası / Baytarî Mecmua (1923–1933) Üzerine Bir İnceleme”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19/1 (2017), 75–134; Ömer Yıldız, “II. Abdülhamid Döneminde Ziraî Eğitime Bir Bakış”, *Turkish Studies* 7/4-II (2012), 3273–3289; Hasan Soydan, *Ziraî Matbuat* (Ankara: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Eğitim Yayım ve Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2015); Kenan Demir, “Osmanlıda Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880–1923)”, *Journal of Turkish Studies* 9/8 (2014), 385–401.

uzman-çiftçi ikiliğinin hangi söylemlerle kurulduğu, bilimsel bilginin hangi retorik araçlar ve ikna teknikleriyle dolaşıma sokulduğu, çiftçi öznesinin söylem aracılığıyla nasıl kurgulandığı gibi sorulara dayalı eleştirel çözümlemelere yeterince yer verilmemektedir. Oysa yayınların modern tarım bilgisini hangi söylemler yoluyla aktardığını ortaya koymak, Osmanlı'da bilim iletişiminin seyrini ve modelini kavramak açısından faydalı olacaktır. Bu çalışmada eleştirel söylem analizi yöntemi izlenmiş ve söz konusu yayınlar arasından *Çiftçiler Derneği Mecmuası* tercih edilmiştir. Bunun temel nedeni Mecmua'nın⁴⁰ bilimsel bilgiyi sadeleştirerek çiftçiye aktarmayı, bilgi eksikliğini gidermeyi ve okuryazarlığı artırmayı amaçlayan bir yayın olmanın ötesine geçmesidir. Mecmua, çiftçinin diliyle, değer dünyasıyla ve gündelik yaşam pratikleriyle örtüşen bir anlatım tarzı benimseyerek, dönemin diğer ziraat yayınları arasında özgün bir konum elde etmiştir. Bu açıdan bakıldığında bilim iletişimine dair zengin verilerin elde edileceği düşünülmüştür.

2. Yöntem: *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nın Eleştirel Söylemsel Analizi

Eleştirel söylem analizi, söylemi toplumsal bir pratik olarak ele alan ve metinleri yalnızca sözcük düzeyinde değil, bu metinlerin üretildiği tarihsel, toplumsal ve kültürel bağlamlarla birlikte inceleyen bir çözümleme yöntemidir. Bu yaklaşım, metinlerin ardında yatan toplumsal, kültürel ve ideolojik yapıları görünür kılmayı hedefler. Bu nedenle, iletişim stratejilerini açığa çıkarmanın yanı sıra, bu stratejilerin şekillendiği toplumsal koşulları da analiz eder.⁴¹ Eleştirel söylem analizi, bilim iletişimi metinlerini derinlemesine çözümlemek, bilimsel bilgi ile toplum arasındaki ilişkinin hangi söylemlerle ve iletişim modelleriyle kurulduğunu anlamak ve bu sürecin kapsayıcılık ile katılımcılık sınırlarını sorgulamak açısından etkili bir araçtır.⁴² Bu çalışmada da, bilim ile toplum arasındaki mesafenin giderilme biçimlerini kavramaya yönelik olarak açıklayıcı değil, yorumlayıcı bir yaklaşım benimsenmiş ve yöntem olarak eleştirel söylem analizi tercih edilmiştir.

Eleştirel söylem analizi metodolojisi üzerine çalışan araştırmacılar farklı bağlamlara uygun analiz çerçeveleri geliştirmiştir.⁴³ Ancak, sadece medya söylemine odaklanan çalışmalarda bile ortak bir modelin olmadığı, her çalışmanın kendi araştırma sorusuna ve bağlamına uygun, özgün çözümleme stratejileri geliştirmesi beklenmektedir.⁴⁴ Bu çalışmada söz konusu beklentiye uygun bir yaklaşımla hareket edilerek, araştırma sorularına uygun, özgün bir analiz çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın temel amacı, *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nın (1916–1919) bilim iletişimi stratejilerini incelemektir. Bu bağlamda, modern tarım bilgisinin çiftçilere hangi bilim iletişimi modelleri aracılığıyla ve hangi yöntemlerle aktarıldığını; tarımsal üretimde rasyonel düşüncenin nasıl yaygınlaştırılmaya çalış-

40 Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Mecmua ifadesi, *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nı temsil etmek üzere kullanılmıştır.

41 Max K. Sherard - Flávio S. Azevedo, "A Method for the Critical Analysis of Science Communication Texts" *International Journal of Science Education Part B* 13/4 (2023), 330.

42 Norman Fairclough, "Critical Discourse Analysis as a Method in Social Scientific Research", *Methods of Critical Discourse Analysis*, ed. Ruth Wodak - Michael Meyer (London: SAGE Publications, 2001), 122–123; Ruth Wodak, "The Discourse-Historical Approach", *Methods of Critical Discourse Analysis*, ed. Ruth Wodak - Michael Meyer (London: SAGE, 2001), 65–66.

43 Ufuk Şah, "Eleştirel Söylem Analizi: Temel Yaklaşımlar", *Kültür Araştırmaları Dergisi* 7 (2020), 211–212; Norman Fairclough et al., "Critical Discourse Analysis", *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, ed. Teun A. van Dijk (London: SAGE Publications, 2011), 356–358.

44 Emrah Gökbalp, "Türk Milliyetçiliği Söylem(ler)inin Spor Basınında Yeniden İnşası (1990–2002)", *Kültür ve İletişim* 10/2(20) (2007), 16–17.

şıldığını; kullanılan söylemsel taktikleri ve bu taktiklerin yıllar içindeki değişimini ortaya koymayı hedefler. Bu doğrultuda geliştirilen kodlama cetveli, çiftçilerin metinlerde hangi rollerle temsil edildiğini, bilimsel bilginin hangi biçimlerde sadeleştirildiğini, uzman-çiftçi ikiliğinin nasıl kurulduğunu ve derginin söylemsel yapısının zaman içinde nasıl farklılaştığını analiz etmeye odaklanmaktadır. Bu çalışma kapsamında derginin yirmi yedi sayısı⁴⁵ Osmanlıca'dan Türkçe'ye çevrilmiş⁴⁶; içerik çözümlemesi, alt kod-kod-tema düzeyinde hiyerarşik bir sınıflandırma benimsenerek üç katmanlı bir analiz süreciyle gerçekleştirilmiştir. Söz konusu kodlamalar ve analizler için nitel analiz programı olan MAXQDA yazılımı kullanılmıştır. Kodlama süreci sabit bir şablon izlemediği gibi ilerlemeci bir çizgide de gerçekleşmemiştir. Araştırma süreci metinlere tekrar tekrar dönülerek yeni kodlar eklenmesini, bazı kodların birleştirilmesini ya da işlevsiz hale gelenlerin elenmesini gerektirmiştir. Kod cetveli böylece statik bir yapı olmaktan çıkmış, bağlama duyarlı, sürekli gelişen ve yeniden şekillenen bir analiz aracı hâline gelmiştir. Bu refleksif yöntem, nitel araştırmalarda kodlamanın sabit değil, düşünsel ve analitik olarak devingen bir süreç olduğunu savunan literatürle uyumludur. Saldaña kodlamayı yalnızca veriye etiketleme süreci olarak değil, araştırmacının düşünce biçimini düzenleyip dönüştüren bir refleksiyon aracı olarak tanımlar.⁴⁷ Braun ve Clarke ise tematik analizde kodların veriye bağlı olarak sürekli yeniden yorumlanmasını gerektiren döngüsel bir süreç olduğunu vurgular. Bu çerçevede, çalışmanın analitik yapısı hem teorik tutarlılığı hem de bağlamsal duyarlılığı gözetken çok katmanlı ve yeniden şekillenebilir bir çözümleme mantığı üzerine kurulmuştur.⁴⁸ Nitel araştırma literatüründe sıklıkla vurgulandığı üzere, kavramsal soyutlama süreci veriye dayalı içgörülerin geliştirilmesi ve çalışmanın analitik derinliğinin sağlanması açısından kritik bir rol oynamaktadır.⁴⁹ Kodlar arasında ortaya çıkan örtüşmeler, ayrışmalar ve tematik yakınlıkların yorumlanması, metinlerin yüzeyinde doğrudan seziemeyen anlatı örüntülerinin çözümüne imkân tanımıştır. Bu çözümleme sürecinde yalnızca mevcut anlamların tespitine odaklanılmamış; metinlerin ardındaki toplumsal ve kültürel yapılar görünür kılınmaya çalışılmıştır. Mecmu'a'nın bilim iletişimi stratejileri ve benimsediği iletişim modelleri açığa çıkarılmış, yayımlandığı yıllar boyunca yaşanan dönüşüm izlenmiş ve literatürdeki Batı merkezli yaklaşımlara alternatif bir örnek sunup sunmadığı değerlendirilmiştir.

45 *Mecmu'a* toplamda yirmi dokuz sayıdan oluşmaktadır. Ancak 1919 yılında yayımlanan son iki sayıya ulaşamamıştır. Bu nedenle, eksik sayılara ilişkin içerik değerlendirmesi tamamlayıcı çalışmalara dayanılarak yapılmıştır. 1919 yılında yayımlanan sayıların sayısı azlığı ve son iki sayının tam metnine erişilememesi nedeniyle, derginin yıllara göre çözümlemesi 1916, 1917 ve 1918 yılları için müstakil olarak; 1919 yılı ise 1918 ile birlikte birleştirilmiş biçimde ele alınmıştır. Bu nedenle kodlama cetvelinde "1918-1919" şeklinde ortak bir değerlendirme başlığı yer almaktadır.

46 Çalışma boyunca Mecmu'a'nın Osmanlıca'dan Türkçe'ye çevirisinde değerli katkılarını esirgemeyen Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü öğrencisi Selinay Doğan'a hususen teşekkür ederim. Ayrıca, aynı bölümde Araştırma Görevlisi olan ve akademik birikimini takdir ettiğim Büşranur Bekman Erkan'a, bu makalenin yazım sürecindeki güçlendirici telkinleri için teşekkür borçluyum.

47 Johnny Saldana, *The Coding Manual for Qualitative Researchers* (London: SAGE Publications, 2015), 9-16.

48 Virginia Braun - Victoria Clarke, "Using Thematic Analysis in Psychology", *Qualitative Research in Psychology* 3/2 (2008), 78-82.

49 Kathy Charmaz, *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis* (Londra: SAGE Publications, 2006), 90-96.

3. Çiftçiler Derneği Mecmuası'nın Bilim İletişimi Stratejileri: Çiftçi Dayı'dan Acınacak Köylüler'e

Çiftçiler Derneği, 1 Mayıs 1914'te savaşın derinleştirdiği ekonomik kriz ortamında tarımsal üretimi canlandırmak amacıyla kurulmuştur. Dernek, otuz bir maddelik nizamnamesinin birinci maddesinde kuruluş amacını “millî varlığın temini ve ekonomik durumun güçlendirilmesi için tarım ve bağlı alanların ıslahı ve ilerlemesini sağlamak” şeklinde tanımlamıştır.⁵⁰ Bu tanım, Tanzimat'tan itibaren süregelen tarımsal modernleşme vizyonunun I. Dünya Savaşı'nın yarattığı üretim krizinde de geçerliliğini koruduğunu ve bu koşullar doğrultusunda yeniden anlam kazandığını ortaya koymaktadır. Erkek nüfusun büyük ölçüde askere alınması, ordunun hayvan gücüne el koyması ve üretim zincirindeki kesintiler, devletin temel ekonomik dayanağı olan ziraatı kırılgan hâle getirmiştir. Bu bağlamda dernek, hem bir mesleki örgütlenme biçimi olarak işlev görmüş hem de tarımsal üretimi rasyonelleştirme, köylüleri modern bilgiyle buluşturma ve kırsal kalkınmayı devlet desteğiyle yeniden yapılandırma hedefleri doğrultusunda faaliyet göstermiştir. Bu hedeflerin kamuoyuna aktarılmasında ve yaygınlaştırılmasında ise *Çiftçiler Derneği Mecmuası* temel araçlardan biri olmuştur. I. Dünya Savaşı yıllarında yayımlanan pek çok ziraî dergi, bilimsel bilgiyi sadeleştirerek halka aktarma yönünde benzer iletişim stratejileri izlese de Mecmua, bu genel eğilimden ayrılarak özgün bir yaklaşım geliştirmiştir. İlk sayısı 24 Eylül 1916'da yayımlanan Mecmua, çiftçilerin modern tarıma duyduğu yabancılığı gidermek amacıyla, modern tarım bilgisini çiftçinin gündelik dili ve toplumsal deneyimleriyle harmanlayan; bilimsel bilgiyi toplumsal bağlama yerleştirmeye çalışan bir anlatım biçimi benimsemiştir. Bu yolla çiftçilerin üretkenliğini ve verimliliğini artırmayı, modern tarım yöntemlerini benimsemelerini sağlamayı amaçlamıştır. Mecmua böylece, hem savaşın tarımsal etkilerine karşı bir önlem aracı olarak işlev görmüş hem de Tanzimat sonrası modernleşme ideolojisinin kırsalda kökleştirilmesine yönelik bir girişim niteliği kazanmıştır. Bu yaklaşım yalnızca içeriklerde değil, derginin dağıtım stratejisinde de açıkça görülmektedir. Mecmua'nın her ay düzenli olarak yayımlanması planlanmış, ücretsiz şekilde yalnızca makbuz karşılığı kaza, nahiye ve köylere ulaştırılması kararlaştırılmıştır. Dahiliye Nezareti tarafından gönderilen 14 Ekim 1916 (1 Teşrinievvel 1332) tarihli belgede,⁵¹ Mecmua'nın taşradaki dağıtım sürecine dair makbuzların muntazam bir şekilde gönderilmesi ve köylünün Mecmua'dan tam anlamıyla yararlanmaları için gereken koşulların sağlanması istenmiştir.⁵² Söz konusu belgede İstanbul, Edirne, Adana, Ankara, Bağdat, Beyrut, Halep, Diyarbakır (Diyarbakır), Hüdavendigâr (Bursa) ve Suriye başta olmak üzere çeşitli vilayetler ile Eskişehir, Urfa, İçel, İzmit, Bolu ve Zor gibi mutasarrıflıkların adları geçmektedir. Bu resmi yazı, devletin Mecmua'yı geniş bir coğrafyaya ulaştırmayı hedeflediğini, içindeki bilgilerden istifade edilme düzeyini artırmak istediğini

50 Işıl Çakan, “Mesleki Temsil Arayışları İçinde Çiftçilerin Siyasal Temsiline İlişkin Çabalara Bakış: Osmanlı Çiftçiler Derneği'nden Türkiye Zürra Fırkası'na (1914–1920)”, *Recent Period Turkish Studies* 1 (2013), 30.

51 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK), 24/100, 08 Şubat 1335 (22 Aralık 1916).

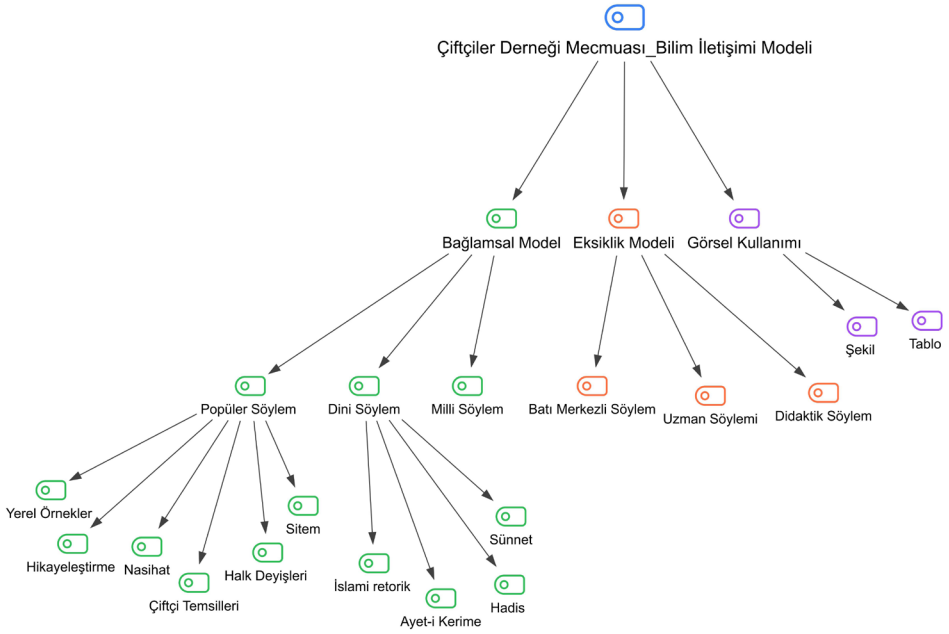
52 “Çiftçiler Derneği Mecmuaları için nahiyelelerden irsali muktezi olan makbuzların derneğe vurud etmekte olduğu ifade edilmiş olmağla mezkûr makbuzların muntazaman gönderilmesi ve mecmuadan köylünün istifadesi esbabının temini tekid ve tamimen tebliğ olunur efendim. Vilayetler: İstanbul, Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Bağdat, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr (Bursa), Diyarbakır (Diyarbakır), Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mâ'mûretü'l-Azîz (Elazığ), Musul. Mutasarrıflıklar: Eskişehir, Urfa, İçel (Mersin), İzmit, Bolu, Teke (Antalya), Canik (Samsun), Çatalca, Zor, Kuds-i Şerif (Kudüs), Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar), Karesi (Balıkesir), Kale-i Sultaniye (Çanakkale), Kayseri, Kütahya, Maraş, Menteşe (Muğla), Niğde, Medine-i Münevvere Muhafızlığı, Cebeli Lübnan Mutasarrıflığı.” (Bk. EK 1)

ve süreci yakından takip ettiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, bu yoğun ilginin Çiftçiler Derneği'nin dönemin iktidarı olan İttihat ve Terakki Fırkası ile kurduğu siyasal yakınlıktan da kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Dernek bir meslek örgütü ya da sivil inisiyatif gibi yapılandırılmış olsa da yönetim kademesinde dönemin Dahiliye Nazırı Talat Bey, Ziraat ve Ticaret Nazırı Ahmet Nesimi Bey gibi İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimleri yer almakta, 12 kişilik idare heyeti hukukçular, ziraat müdürleri ve hekimlerden oluşmaktadır. Dernek toplantılarının Nuruosmaniye'deki İttihat ve Terakki Kulübü'nde yapılması ve 40 kişilik kurucu üyenin 27'sinin İttihatçı mebuslardan oluşması, yapının siyasal merkezle organik bağını açıkça ortaya koymaktadır.⁵³ Dağıtımın devlet eliyle denetlenmesi ve Mecmua'nın köylüye ulaştırılma sürecinin yakından takip edilmesi, dernek ile dönemin siyasî erki arasındaki uyumlu ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır. Öte yandan, kurucu üyeler arasında köylülerin yer almaması, yapının toplumsal tabandan değil, merkezî otoriteden beslendiğini; dolayısıyla derneğin köylü adına konuşan ve onun yerine karar alan seçkinci bir modernleşme tahayyülünü temsil ettiğini göstermektedir. Bu seçkinci karakter, İkinci Meşruiyet sonrası tarım politikalarında çiftçinin "eğitilmesi gereken" bir figür olarak görülmesiyle paralellik göstermektedir.

İkinci Meşrutiye sonrası Osmanlı iktisat politikaları, tarımsal üretimi ticarileştirme meselesini merkeze almıştır. Örneğin, ittihatçı ekonomi politikalarının belirleyicilerinden Cavit Bey, Osmanlı'nın uluslararası iş bölümündeki yerini tarımsal üretim üzerinden tanımlamış, ekonomik kalkınmanın temel koşulunu üretimin artırılmasında görmüştür.⁵⁴ Bu bakış açısına göre, Osmanlı'nın hem iç ihtiyaçlarını karşılaması hem de dünya ekonomisine entegre olabilmesi için tarımsal üretimin yalnızca yaygınlaştırılması değil, çiftçinin üretiminin rasyonelleştirilmesi ve teknolojik araçlarla desteklenerek verimli hâle getirilmesi zorunludur. Modern üretim tekniklerinin benimsenmesi bu anlamda tarımın ticarileşmesinin ön koşulu olarak görülmüştür. Bu iktisadî perspektif hem hükümet politikalarında hem de bu politikalarla uyumlu yayın organlarında karşılık bulmuştur. Mecmua da bu bağlamda önemli bir rol üstlenmiştir. Özellikle harp yıllarında tarımsal üretimde yaşanan düşüş ve iâşe krizleri, çiftçinin üretim davranışının dönüştürülmesini daha da acil bir mesele hâline getirmiştir. Mecmua, bu süreçte iktisadî kalkınmanın tarımsal üretime bağlı olduğunu vurgulamış; modern tarım tekniklerini tanıtmaya, üretimde rasyonelleşme çağrısı yapma ve yeni tarım teknolojilerinin kullanımını teşvik etme gibi işlevler üstlenmiştir. Ayrıca çiftçilere tahıl, sebze, meyve üretimi, çiçekçilik, hayvancılık ve bu alanlardaki hastalıklarla ilgili yeni ve fenni usuller aktarılmış; böylece onların hem üretimde hem de ekonomik sistemde daha etkin bir özne olmaları amaçlanmıştır. Derginin 1916–1919 yılları arasındaki bilim iletişimi stratejisinin hangi model ve söylemlerle biçimlendiğini ve nasıl kurgulandığını ortaya koymak amacıyla hazırlanan kodlama cetveli Şekil 1'de sunulmaktadır.

53 Çakan, "Mesleki Temsil Arayışları İçinde", 31–32.

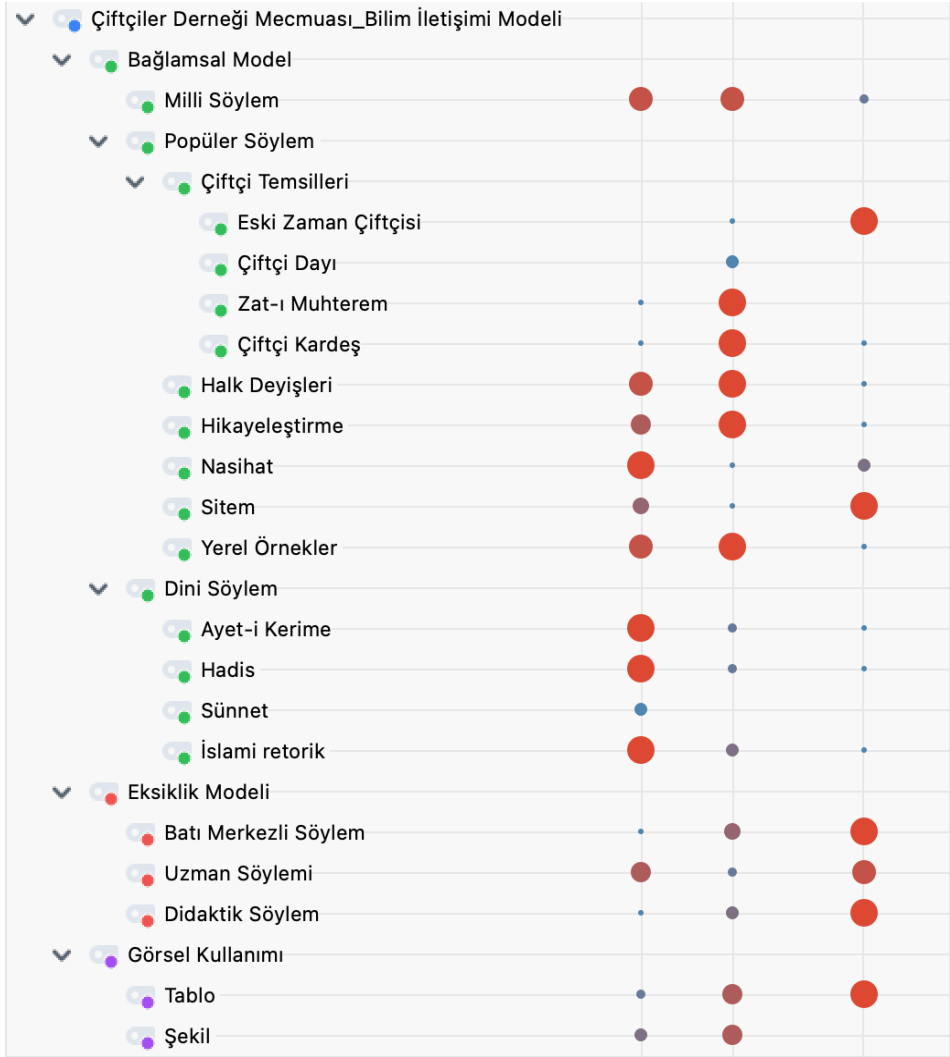
54 Ergül Ballı, "İttihat ve Terakki'nin Tarım ve Toprak Politikası: Aydın Vilayeti Örneği", *Uluslararası İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 3/14.

Şekil 1: Kod-Alt Kod Matrisi

Mecmua'da gözlemlenen bilim iletişimi stratejileri, birbirinden kesin sınırlarla ayrılan söylem modelleri yerine, çoğu zaman iç içe geçmiş ve eşzamanlı olarak işleyen çok katmanlı bir yapıya işaret etmektedir. 1916-1917 yılları arasında sosyal ve kültürel bağlamlarını dikkate alan bağlamsal model ön planda olup; bu model içinde popüler söylem, dini söylem ve görsel kullanım öne çıkmaktadır. Popüler söylem çerçevesinde öğreticilik, somutlaştırma, hikâyeleştirme ve nasihat gibi geleneksel anlatı teknikleri kullanılarak bilimsel bilgi sadeleştirilmiş; çiftçiler "çiftçi dayı", "çiftçi kardeşlerimiz", "zat-ı muhterem" gibi hitaplarla özneleştirilmiştir. Üretim faaliyeti teknik bir süreç olarak algılanmanın ötesine geçerek millî bir dayanışma görevi olarak sunulmuştur. Modern tarım bilgisi dini söylem aracılığıyla ayet, hadis ve sünnet referanslarıyla meşrulaştırılmış; böylece bilimsel bilgi, İslami sorumluluk alanı içine çekilmiştir. Ayrıca çiftçilerin yeni, fenni usulleri daha iyi kavraması için anlatılar, teknik çizimlerle pekiştirilmiştir. 1918-1919 yılları arasında ise bağlamsal modelin zayıfladığı ve eksiklik modeline dayalı bir bilim iletişimi anlayışının baskın hâle geldiği görülmektedir. Bu anlayış çerçevesinde Batı merkezli kalkınma söylemi, uzman otoritesine dayalı bilgi aktarımı ve didaktik anlatım biçimi öne çıkmaktadır. Modern tarım bilgisi, uzman-çiftçi ikiliği etrafında kurgulanmakta; çiftçiye doğrudan bilgi aktaran, öğretici ve yukarıdan aşağıya kurulan bir söylem tercih edilmektedir. Çiftçiyle ortak bir dil geliştirmektense onun bilgi eksikliğini gidermeyi amaçlayan bir yaklaşım benimsenmiştir. Ayrıca Avrupa tarımına sıkça yapılan göndermeler, ilerilik-gerilik karşıtlığı üzerinden de kurulan bir hiyerarşik bakış olduğuna işaret etmektedir. Mecmuanın bilim iletişimi stratejisinin, eksiklik modelinden bağlamsal modele yönelen ilerlemeci bir çizgi izlemediği; aksine, nedenleri bir sonraki

bölümde ayrıntılı olarak çözümleneceği üzere, kendi tarihsel bağlamı içinde, bağlamsal modelden eksiklik modeline doğru tersine bir salınım gösterdiği ortaya konmuştur.

Şekil 2: Kod Matrisinin Mecmua'nın Yayın Yıllarına Göre Değişimi

Yukarıdaki tabloda eksiklik modeli ve bağlamsal modeli oluşturan söylem türlerinin 1916, 1917 ve 1918–1919 yılları arasındaki dağılımı gösterilmektedir. Kod matrisine dayanan bu görsel temsil, söylemlerin yıllar içindeki göreceli baskınlığını karşılaştırmalı olarak sunar. Nokta büyüklüğü ve yoğunluğu, söylemlerin belirli yıllarda ne derece öne çıktığını açıkça göstermektedir. Veriler, söz konusu yıllar arasında söylem düzeyinde anlamlı farklılıklar ve kırılmaların bulunduğunu göstermektedir.

3.1 Bağlamsal Model: Ziraatin müslimîn üzerine şer'an farz olduğu...

Mecmua'nın 1916–1917 yılları arasında benimsediği söylem stratejisi, bilimsel bilgiyi doğrudan ve teknik bir biçimde aktarmaktan ziyade, halkın inançlarını, değer dünyasını ve içinde bulunduğu kriz koşullarını gözeterek bağlamsal bilim iletişimi modeline dayanmaktadır. Ayet, hadis ve sünnet gibi dinî kaynaklarla desteklenen söylem, modern tarım yöntemlerinin İslami değerlere aykırı olmadığını vurgulayarak, olası bir direnç veya yabancılaşma duygusunu azaltmayı hedeflemiştir. Çiftçi, bu süreçte sadece bilgiye ihtiyaç duyan biri değil; dinî değerlere bağlı, üretimiyle milletine hizmet eden, sorumluluk sahibi bir aktör olarak inşa edilmiştir. Tarımsal üretim, ibadetle özdeşleştirilerek anlamlandırılmış; modern tarım tekniklerinin dinî değerlere aykırı olmadığı özellikle vurgulanmış, böylece çiftçinin bu yeniliklere karşı duyabileceği yabancılaşma giderilmeye çalışılmıştır. Mecmua'da modern tarım bilgisinin çiftçi tarafından benimsenmesini sağlamak amacıyla dinî referanslara yer verilmesi, II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı basınında yaygınlaşan daha genel bir iletişim stratejisinin parçası olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde *İslam Mecmuası*, *Sebilürreşad* ve *Beyânü'l-Hak* gibi yayın organları, modernleşme projelerini doğrudan Batılı çerçevede değil; yerel ve dinî değerlerle uyumlu şekilde sunmaya çalışmıştır. *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nın 1916–1917 yılları arasındaki sayıları da bu söylemsel birikim üzerine inşa edilmiştir. Dergide modern tarım bilgisi, teknik verimliliğin ötesinde, dinî bir sorumluluk alanı olarak da kurgulanmıştır. Özellikle 1916 yılına ait metinlerde bu yaklaşım belirginleşmiş; İslami retorikle harmanlanan içeriklerde tarımsal üretkenlik hem bir ibadet hem de millî bir görev olarak sunulmuştur. Bilimsel bilgi, dinî değerlerle iç içe geçirilerek aktarılmış; verimlilik çağrıları vatan hizmeti ve toplumsal seferberlik çerçevesinde anlamlandırılmıştır. Çiftçilere ise teknik bilgi aktaran bir otorite diliyle değil; dinî ve toplumsal aidiyeti vurgulayan “kardeş”, “ihvan-ı din” ve “zat-ı muhterem” gibi ifadelerle hitap edilmiştir. Bu dil kullanımı, bilgi verenle muhatabı arasında hiyerarşi kurmaktan çok, onları aynı inanç ve sorumluluk zemininde buluşturmayı amaçlamıştır. Modern tarım bilgisi ile dinî, popüler ve millî söylem çoğunlukla bir araya gelmektedir. Bu hususu, 24 Aralık 1916 tarihinde yayımlanan dördüncü sayıda yer alan Ziraatin Millet-i İslamiye üzerine şer'an dahi farz olduğu başlıklı yazı, bu hususu açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu yazıda ziraat memurlarının Mecmua aracılığıyla çiftçilere modern tarım tekniklerini öğretmesi dinî bir görev olarak ifade edilmiş, bu anlayış ise aşağıdaki gibi hadisle desteklenmiştir:

“Bu mecmua ile ta köylere varıncaya kadar ziraatin müslimîn üzerine şer'an farz olduğunu ulemâ-yı İslâm taraflarından sizlere bildirecek. Çiftçiliğin usulünü, fennî, kolaylık cihetlerini ve az himmetle çok zahîre elde etmenin yollarını ziraat âlimleri yani ziraat memurları mümkün mertebe öğreteceklerdir. Çünkü “Men keteme bimâ ‘alime elcemehu’llâhu te’âlâ bilcâmin min'en-nâri yevme'l-kıyâmeti” diye Peygamberimiz efendimiz tarafından bize haber verilmiştir. Yani bir kimse bildiği ilmi ve fenni gizleyip başkasına öğretmez ise yevm-i kıyâmette ağzına ateşten gem vurulacaktır. Zira bir ümmetin ulemâ ve mütefekkirini câhil takımını ta'lîm ve terbiye etmez ise o ümmet mahv-u münkariz olur. İşte onların ağzına ateşten gem vurulmak ile cezalarını bulmuş oluyorlar.”⁵⁵

55 Hamdullah Emin, “Ziraatin Millet-i İslamiye Üzerine Şer'an Dahi Farz Olduğu”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (24 Aralık 1916), 59.

Aynı sayıda üretim stratejisi olarak Türkmen buğdayının ekiminin yaygınlaştırılması ve boş arazilerin tarıma kazandırılması yönündeki çağrı, çiftçilerin üretim davranışlarını dönüştürme hedefiyle dinî söylem çerçevesinde kurgulanmıştır. Bu yönlendirme, Yusuf suresi 65. Ayet-i Kerime'sinde⁵⁶ geçen ve “İşte sermayemiz de bize geri verilmiş.” anlamında gelen *hâzihî bidâatunâ ruddet ileynâ* ifadesi ile temellendirilerek seferberlik ruhu içinde çiftçilere aşağıdaki gibi aktarılmıştır:

“Ey çiftçi kardeşler, ey ziraati candan seven zevat-ı muhteremler, çalışalım, çabalayalım da bu, dedeler teberrikü olan Türkmen buğdayı (karabuğdayı) bütün memleketlerimizde, köylerimizde ekip çoğaltalım ki; (hâzihî bidâatunâ ruddet ileynâ) ayet-i kerimesini gayet ziyade bir sevinçle okuyarak dedelerimizin bize bakan ruh-ı paklerini şad etmiş olalım.”⁵⁷

Dinî söylem ile popüler söylemin iç içe geçtiği bir başka örnek Mecmua'nın 23 Kasım 1916 tarihli üçüncü sayısında görülebilir. Tarımsal üretimde modern tarım tekniklerinin benimsenmesi yönünde çiftçilere İslami referanslar verilmiş, din kardeşi olarak nitelendirilen çiftçilere şöyle seslenilmiştir:

“Ey ihvan-ı din: Ziraat fennini öğrenelim, pulluk, saban ve motorlu saban ve orak ve harman makineleri ile çiftçilik edelim. Allah Teala hazretleri ve Peygamber efendimiz böyle emr buyuruyorlar. Çünkü bunlarda kolaylık vardır. Kolayı mümkün iken zoruna gitmek şer-an haramdır.”⁵⁸

Mecmua'nın 30 Kasım 1917 tarihinde yayımlanan ikinci sayısında ise çiftçiliğin kimler tarafından yapılabileceğine değinilmiş, üretime teşvik, tarımsal yatırım ve verimlilik dinî söylem aracılığıyla aşağıdaki gibi aktarılmıştır:

“Çiftçilik yapmak evvela bir ihtiyaç, sonra da bir ahlak ve mizaç meselesidir. Ruhlarında tevekkül ve kanaat, sabır ve sebat, ikdam ve faaliyet, uğraşmaya ve yorulmaya ülfet, ot ve ağaç olsun, hayvan olsun Allah'ın mahlukatına merak ve muhabbet ve bunlarla uğraşıp kazanmaya arzu ve âdet sahibi olanlar pek âlâ çiftçilik yaparlar. Hele ellerinde sermaye ve servet de kafalarında malumat olursa büyük çiftlikleri pek mükemmel işletirler, vatandaşları çalıştırırlar, vatanları mamur ederler. Büyük şehirlerimizde ve İstanbul'da paşaların içinde bu saydığımız sıfatta ve mizaçta olanlar hiç durmayıp ziraate girişirler ve arazisi bol ve bereketli mahallerde yerleşirlerse hem kendilerine hem memleketlerine büyük iyilik yaparlar.”⁵⁹

Mecmua'nın 1 Nisan 1917 tarihli yedinci sayısında, benzer söylemsel taktikler çerçevesinde, Osmanlı topraklarında katma değeri yüksek yeni usul kovanlarla arıcılığın teşviki amaçlanmış; harp döneminde bal üretiminin hem ekonomik açıdan değerli olduğu hem de besin değeri bakımından fayda sağlayacağı vurgulanmıştır. Bu teşvik Nahl suresi 69. Ayet-i Kerimesi'nden⁶⁰ alınan ve “Onda insanlara şifâ vardır.” anlamına gelen *fibi şifâun li'n-nâs*

56 Yusuf suresi 65. ayet meali: “Eşyalarını açtıklarında ödedikleri bedelin kendilerine geri verildiğini gördüler: Dediler ki: 'Ey Babamız! Daha ne istiyoruz? İşte sermayemiz de bize geri verilmiş; yine ailemize yiyecek getiririz; kardeşimizi koruruz ve bir deve yükü de fazla alırız. Çünkü bu (getirdiğimiz) az bir miktardır.'” Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri: Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020) 3/244.

57 A.M. “Bahar Dönemi Ne Kadar Kara Buğday Tohumu Ekilir?”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (24 Aralık 1916), 50.

58 A.M. “Kara Buğday Nasıl Ekilir ve Ne Vakit Ekmeli?”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (23 Kasım 1916), 38.

59 Osman Şefik, “Yeni Zaman Çiftçiliği”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 2 (30 Kasım 1917), 219.

60 Nahl suresi 69. ayet meali: “Sonra her türlü üründen ye; Rabbinin sana kolaylaştırdığı yollara git! Onların karınlarından, içinde insanlar için şifâ bulunan, renkleri çeşitli bir içecek çıkar. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için bir ibret vardır.” Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020) 3/414-417.

ifadesi ile desteklenmiştir. Bu suretle, arıcılığın ve balın faydalarına değinilmiş, derginin sonraki sayılarında çiftçilerin arıcılığı öğrenmesi, yeni usul kovanları benimsemesi için bilgilerin verileceğine işaret edilmiştir. Paragraf, başarının ancak Allah'tan geldiğini vurgulayarak şöyle bitirilmiştir:

“..Durmayalım, hemen arıcılığa başlayalım: Bismillahirrahmanirrahim, Elhamdülillahi rabbil âlemin vessalâtü vesselâmü alâ nebiyyihil emin ellezi nezzelet aleyhil âyetüş şerife: Fihi şifâün linnâs, sadakallahül azim. İmdi bu âyet-i kerimde (fihi) kelimesindeki zamir-i gaib bala aittir bu risale baldan ve balı yapan arıdan ve arının içinde yaşadığı kovandan ve arının terbiye ve idaresine ve yeni usul kovanlara ait bilinmesi lazım olan mühim malumat-dan muhtasarca bahsedilerek çiftçilerimize, ve ekim dikimle uğraşanlara bildirileceğdir, ve minallahüt tevfik ve aleyhit tükêlân.”⁶¹

İlerleyen cümlelerde tarımsal ekonomiye katma değer katacağı düşünülen arıcılığı teşvik etmek adına yine balın faydalarına değinilmiş, harp zamanı bal üretmenin kazançlı olacağına vurgu yapılmış, bu kez üretime teşvik İbn Abbas'tan (r.a) nakledilen: “Şifa üç şeydedir: bir bal içiminde, hacamatta (kan aldırmakta) ve dağlamadadır.” Buhari hadisiyle aşağıdaki gibi desteklenmiştir⁶²:

“..Balın faideleri pek çoktur: Yukarıda zikr ettiğimiz âyet-i kerimde (balda şifa vardır) buyuruludur. Hadis-i şerifte de: “Eş-şifâ selâse: o şerbet asıl ve şertati mihcinin ve keyyeti nâr...» buyuruludur ki şifa üç şeyde olup bunlardan birinin bal şerbetinde olduğuna işaret edilmektedir...Bu harb zamânında böyle çalışup çabalamağa pek muhtâcız. Allah'ın inâ-yetiyle ağızlarımız tatlanır, keselerimiz dolar, yüzlerimiz güler. (Men cedde vecede), ya'nî çalışan bulur...Hele bu harb seneleri balı olan düdüğünü çaldı: Öyle ya: baksan ki çarşıda, pazarlarda bir okka bal altmış, seksen hatta bala göre yüz kuruşa kadar satılıyor.”⁶³

1916 ve 1917 yıllarında çiftçilere tarımsal üretkenlik ve modernleşmeye dair bilginin aktarımında, dinî söylemin yanı sıra halk deyişlerinin, hikâyeleştirmenin, somut örneklerin ağırlık kazandığı popüler söylemin de kullanıldığı görülmektedir. Özellikle 1917'de popüler söylemin daha yoğun olduğu görülmektedir. Bu dönemde tarımsal üretimde verimliliğin artırılması, tarım ekonomisine dair modern düşünce biçimlerinin benimsetilmesi ve bilimsel düşünce sistematığının çiftçiler nezdinde yerleşmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda bilimsel bilgi nasihatler, halk deyişleri ve hikâyeler aracılığıyla anlatılmıştır. Örneğin Mecmua'nın 30 Kasım 1917'de yayımlanan ikinci sayısında bu durum şu ifadelerle karşımıza çıkmaktadır:

“...Yine Türk atalarının diğer bir sözlerine göre ekmeğin büyüğü hamurun çoğundan olur. Birçok manaları olan bu sözü biz de haklı olarak burada şu suretle tefsir ve tabir edebiliriz: Yiyip içeceğimiz şeylerde bolluk istiyorsak vakit ve zamanı ile biraz çokça çalışarak fazlaca iş görmeliyiz, yani hem dikkatli, hem fazla ziraat yapmalıyız. Hulasa şunu demek istiyoruz ki büyük, dünyada misli görülmemiş derecede büyük bir harbin dördüncü senesini geçirmekte olduğumuz şu fevkalade zamanlar içinde, kadın erkek bütün çiftçilerimizin hissesine en büyük bir vazife düşüyor: Ne kadar mümkünse o kadar çok ekmek, yani toprağa tohum atmak vazifesi.”⁶⁴

61 Hamdullah Emin, “Arıcılığa Dair”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 7 (1 Nisan 1917), 97.

62 Necmettin Şeker, “Hz. Peygamber'in Hadislerinde Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Mart 2013), 174.

63 Emin, “Arıcılığa Dair”, 97.

64 “Çiftçi Konuşması”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 2 (30 Kasım 1917), 209.

Aynı sayının devamında yeni zaman çiftçiliğinden bahsedilmiş, çiftçiliği ilerletecek yöntemler aşağıdaki gibi nasihat edilmiştir:

“Bütün iş güç sahibi insanlar gibi çiftçiler de daima ilerlemek mecburdur. Bunun için de her sene elinden geldiği kadar daha fazla iş yapmalı, daha fazla kazanmalıdır. Bu da her seneki kazancı güzel kullanmakla ve idare etmekle olur. Şurası bilinmeli ki hakiki bir yeni zaman çiftçisine artık çiftçi demek doğru değildir. Bunlar adeta mahsulat fabrikacısıdır. Her işleri zamanımızda yazılmış kitapların tarifine, hocaların talimine, feyizli tecrübelerin delaletine göre yaparak beğendikleri ekinleri, bekledikleri çayırları, yediklerinden para kazanırlar. Bu paranın yarısını gelecek sene daha fazla ekmeğe ve daha fazla biçmeğe saklayıp kullanarak böylelikle zengin olurlar. Hele bizim memleketimizde çiftçilerin ilerlemesi, zenginleşmesi için toprak bol, meydan geniştir. Toprak bulamayan hayvanat çiftçiliği yapar, hayvanatı besleyecek mera yok ise ağaç çiftçiliğine girer, kanatlı hayvanlar besler. Bulunduğu mahal bütün bu işlere elverişli değilse daha iyi bir mahalle hicret ederek orada çiftçilik yapar; hâsılı çiftçilerin miskinlik düşmanı; iş ve terakki ve servet düsturu olmalıdır.”⁶⁵

1 Mart 1917’de çıkan altıncı sayıda ise çiftçilik mesleği halk arasında küçümsenen bir uğraş olmaktan çıkarılarak bilgi, beceri ve rekabet gerektiren modern bir üretim biçimi olarak yeniden çerçevelenmektedir. Hikâyeleştirme stratejisiyle kurgulanan anlatım, çiftçiye hitap eden sıcak bir dil kurmanın yanında ona yüksek bir sorumluluk ve bilinç de yüklemektedir. Aşağıdaki pasajda görüleceği gibi tarımsal üretimde rasyonelleşme çiftçiye, bilgi, beceri ve piyasa farkındalığıyla bütünleşik bir şekilde aktarılmaya çalışılmaktadır:

“Çiftçilik deyip geçivermeyelim: Çiftçilik deyip geçirmek dile kolay. Onda insana yalnız tarla, toprak, öküz, saban, tohum lazım değil. Hususile mütarakki bir çiftçilik isteniyorsa buna ait ilimler ve hüneler de lazım. Çiftçilik deyip de yalnız toprağın altından ve üstünden böylece hani geliş güzel yapılacak istifadeleri kast etmemeli. Bir kere toprağın altına atılan tohumları ve üstünden alınan faideleri marifet nurları ile mücehhiz eller ve gözlerle idare etmek lazım. Sonra da herhangi mahsulü yalnız kendi tabii şekli ile ortaya koyuvermek de kâfi değil. Onu şekilden şekle sokarak rekabet ve cidal sahası olan dünyada mergup ve muzaffer etmek lazım.”⁶⁶

Aynı sayıda, iklimsel çeşitliliğe dikkat çekilerek çiftçilere üretimi iklime göre planlama çağrısı yapılmış; yazlık ekimlere yönelmenin üretimi daha rasyonel ve verimli kılacağı vurgulanmıştır. Bu çağrı çiftçiyle temas kurmayı hedefleyen, onunla aynı toplumsal düzlemde konuşan popüler bir söylemle dile getirilmiştir: “Memleketimizin iklimleri pek muhtelif olduğundan bu ayda ferah ferah yazlık ziraata hazırlanılacak pek çok yerlerimiz vardır. Bu sene çiftçi dayılarımız yazlık ziraata çok ehemmiyet vermeliler, ne kadar mümkünse o kadar çok ekmelilerdir.”⁶⁷

24 Ocak 1917 tarihli beşinci sayıda, kış mevsiminin iklimsel özelliklerinin tarımsal üretimde yol açabileceği zaiyata karşı çiftçiye bilgilendirme çabası, doğrudan çiftçinin bakış açısını merkeze alan bir anlatımla yürütülmüştür. Üretimde verimliliği artırmak amacıyla gübre kullanımının teşviki için çiftçiye özdeşlik kuran, onunla yatay bir ilişki tesis etmeye çalışan ve popüler söylem unsurlarından beslenen bir ikna stratejisi benimsenmiştir:

65 Osman Şefik, “Yeni Zaman Çiftçiliği”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 2 (30 Kasım 1917), 220.

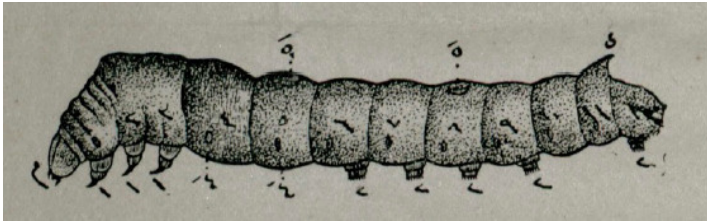
66 Yunus Nadi, “Neler Yapalım ki Bizim de Çiftçiliğimiz Yükselsin”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 6 (1 Mart 1917), 82.

67 Hamdullah Emin, “Çiftçi Takvimi”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 6 (1 Mart 1917), 95.

“Çiftçi kardeş bizim memleketlerimizin en soğuk ayı bu aydır. Uzun geceler yavaş yavaş kıalmaya başlar ise de donlar çoğalır, hele hava poyraz gider ise kar, tipi, boran memuldür. Kar yağması çiftçinin yüzünü güldürür zira kar martta yavaş yavaş erince toprak layıkıyla emerek kabırır ve kuvve-i inbatıyesini ve nemliliğini çoğaltır. Kışın tarlalara kar yağınca çiftçi dayı hemen abdesthane çukurlarını ve sidiklikleri boşaltarak karın üstünden tarlasına serer ise o sene o tarladan bire elli alacağına şüphe etmesin. Bu husus pek çok tecrübe edilmiştir ve hem de müfittir. İnsan gübresi hububat için en menfaatli bir gübredir.”⁶⁸

Ayrıca, 1916 ve 1917 yıllarında yoğun biçimde kullanılan görseller bilimsel bilginin çiftçinin anlam dünyasında somutlaştırılmasını hedeflemiştir. 24 Eylül 1916’da çıkan birinci sayıda çiftçinin “aklının gözünde olduğu” vurgulanmış, görmeden inanmayan bir davranış biçimine sahip olan çiftçiye benimsetilmek ve hakkında bilgi vermek istenen konular şemalarla aktarılmıştır. “Çiftçilerimize fenn-i ziraattan ne kadar bahsedilse ekserisinin bir kulağından girip diğer kulağından çıkar bu sebeptendir ki (çiftçinin aklı kafasında değil! Gözündedir.) derler. Zira çiftçilerimizin bir şeyi yapabilmesi mutlaka o şeyin temin-i faide ettiğini gözüyle görmesine vabestedir.”⁶⁹ Çiftçinin ancak görerek ikna olduğuna dair ifadelerle desteklenen bu görsel anlatım, bilgiyi daha kalıcı kılmak ve modern tarımsal uygulamaların benimsenmesini kolaylaştırmak amacı taşımaktadır.

Mecmua’nın iyileştirmeyi ve yaygınlaştırmayı hedeflediği üretim alanlarından biri ipek böcekçiliğidir. 24 Ekim 1916 tarihli ikinci sayıda, böcek yumurtalarının sağlığına dair teknik bilgiler çiftçiye sade bir dille aktarılmış, bu anlatım çizimle desteklenerek bilgilerin daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Aynı sayıda kemale ermiş patatesin köklerinin ayrıntılı çizimi de verilmiştir. 24 Aralık 1916 tarihli dördüncü sayıda ise çiçek açmış patatesin neye benzediğine ilişkin teknik bir çizim yer almaktadır. Benzer şekilde, 23 Kasım 1916 tarihli üçüncü sayıda fasulyenin çimlenmesi ve çiçek açması gibi üretim aşamaları açıklanmıştır. 1 Nisan 1917 tarihli yedinci sayıda ise çay bitkisinin sağlıklı gelişimi için dikkat edilmesi gereken noktalar ve ada çayının verem hastalığına ilişkin faydaları belirtilmiştir. Bununla birlikte, 15 Ağustos 1917 tarihli on birinci sayıda üretimde verimliliği artırmaya yönelik olarak, aşılama ve budama işlemlerinde kullanılacak çakı, makas ve testere gibi araçların işlevleri detaylandırılarak, çiftçiye yol gösterilmiştir. Özellikle deneyimle öğrenmeye yatkın çiftçi profiline uygun olarak, çizimler aracılığıyla soyut teknik bilgiler somutlaştırılmış; görsel kullanım, çiftçinin dikkatini çekerek, tarımsal üretimi iyileştirmeye yönelik yönlendirmeleri hem anlaşılır kılma hem de pekiştirme işlevi görmüştür.

Görsel 1: Yumurtacıların içindeki böcekler gelecek ilkbahar, 2 (24 Ekim 1916), 21.

68 Hüseyin Tayfur, “Çiftçi Takvimi”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 5 (24 Ocak 1917), 78.

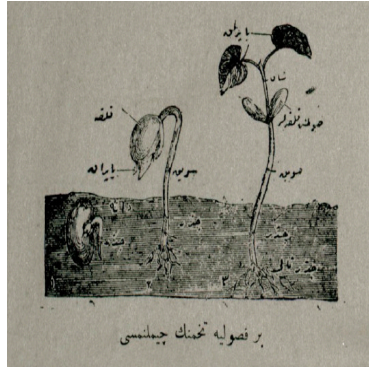
69 Mushafî Sabri, “Çiftlik Sahiplerine”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 1 (24 Eylül 1916), 40.

Görsel 2: Çiçek açmış patates, 4(24 Aralık 1916), 53.

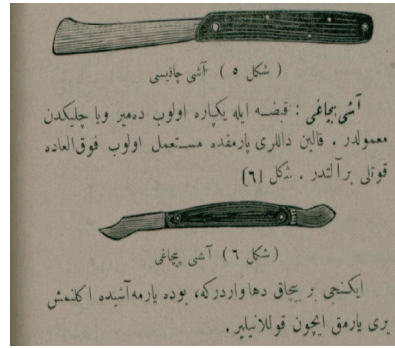
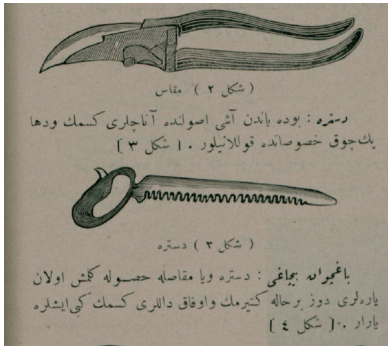
Görsel 3: Toprağın içinde kemale gelmiş bir patatesin on günlük görüntüsü, 2 (24 Ekim 1916), 21.

Görsel 4: Bir fasulye tohumunun çimlenmesi, 3 (23 Kasım 1916), 43.

Görsel 5: Çay ve ada çayının çiçekli, meyveli dalları, 7 (1 Nisan 1917), 106.

Görsel 6 ve Görsel 7: Bahçe ziraatini iyileştirmek üzere kullanılması tavsiye edilen çakı, testere ve bıçak gibi aletlerin tanıtımı 11 (15 Ağustos 1917), 164.

3.2 Eksiklik Modeli: Zamanımız kul asrı olmaktan ziyade kafa asrıdır.

Çiftçiler Derneği Mecmuası, 1918 yılının başlarında önceki yıllarda olduğu gibi, savaş koşullarında sekteye uğrayan tarımsal faaliyetleri canlandırmak için modern tarım tekniklerini çiftçilere benimsetmeye yönelik yoğun bir çaba göstermiştir. Bu süreçte, yeni ve fenni usullerin tanıtılması ve rasyonel üretim anlayışının yerleştirilmesiyle birlikte, tarımın ticarileşmesini mümkün kılacak verimlilik ve üretkenlik gibi temel ilkelerin kırsal alanda yaygınlaştırılması hedeflenmiştir. Örneğin 30 Mart 1918 tarihli altıncı sayısında yeni zaman çiftçiliği, toplumun tüm sorunlarını çözebilecek bir ütopyik unsur olarak şöyle idealize edilmektedir:

"Yeryüzünde bin türlü cinayetler, hıyanetler, şefaatler, fecaatler vuku bulmaktadır, ve devletlerin, hükümetlerin, orduların, zabıtarların kurulmasına sebep de hep bu hallerdir. Şimdi bu sözlerin, çiftçilikle ne münasebeti var diye hatıra gelir değil mi? Münasebeti şudur ki yeni zaman çiftçiliği işte bütün insanların ellerinden fenalık yerine iyilik gelmesine hizmet edecek! ... o zaman devletler, hükümetler filan kendiliklerinden dağılacak, milletler birleşecek insanlar uslu, akıllı yaşayacak daima terakki etmeye ve belki de, her biri birer dünya

olan yıldızlara uçuşmaya kalkışacaklardır. ... bu sebepten yeni zaman çiftçiliğinin yolları, aletleri, adamları ne ise kimler ise hepsine riayet etmeli ve bu uğurda hiçbir masraftan zahmetten kaçmamalıdır."⁷⁰

Görüldüğü üzere, 1918'in başlarında çiftçi, yalnızca üretim süreçlerinin değil, aynı zamanda toplumsal sorunların da çözümünde anahtar konumda kurgulanan ütopyik bir aktör olarak tasvir edilmektedir. Ancak bu idealleştirme, çiftçi tarafından sahada sahiplenilmediği, üretim davranışlarını dönüştürmediği ve tarımsal pratiklerde somut karşılık bulmadığı ölçüde kırılğan bir taüzerine şer'an dahi farz olduğuhayyül olarak kalmıştır. Bu durum, Mecmua'daki söylemin giderek karamsar ve sitemkâr bir tona bürünmesine yol açmış; derginin çiftçiyi dönüştürme iddiası ile çiftçinin gerçek üretim pratikleri arasındaki mesafenin açıldığını göstermiştir. Özellikle 1918'in ikinci yarısında modern tarım tekniklerin istenildiği ölçüde yaygınlaşmadığı kabul edilmiş ve bu durum derginin bilim iletişimi stratejisini doğrudan etkilemiştir. Kod analizinde açıkça görülen bu kırılımın işaret ettiği gibi, Mecmua'nın 1918 sonrası bilim iletişimi stratejisinde teknik söylem, uzman dili ve uluslararası referanslar belirginleşmiş; öğretici, bağlamsal, çiftçiye dönük içerikler geri plana itilmiştir. 1917-1918 başlarında görece bağlamsal bir model benimsenmiş, bilimsel bilgiler çiftçilerin sosyal ve kültürel koşulları gözetilerek aktarılmaya çalışılmıştır. Ancak bu yaklaşımın çiftçi nezdinde karşılık bulmaması, 1918'in ikinci yarısından itibaren eksiklik modeline geçişe sebep olmuştur. Bilgi, artık toplumsal ya da kültürel bir bağlamda sunulmaktan çok; ölçülebilirlik, rasyonelite ve uzman otoritesi çerçevesinde aktarılmaktadır. Dernek yönetiminin seçkin bakışı, bu yıllarda daha belirgin hâle gelmiş; çiftçiyle yatay, yakın bir ilişki kurmak yerine, ona belli bir mesafeden seslenen, uzman-çiftçi hiyerarşisini üreterek onu yönlendirmeye çalışan didaktik bir söylem kullanılmaya başlanmıştır.

Yazıların hedef kitlesinin içerik itibarıyla da çiftçilerden ziraat muallimlerine doğru kaydığını görmek mümkündür. Derneğin yönetim kurulunun seçkin yapısı içeriklere yansımaya başlamış, yazılarda merkezin kendi iç tartışmaları giderek daha fazla öne çıkmıştır. Çiftçiler ise fenni usullere dair bilgilendirilmesi, bu konuda yardım alması ve okuryazarlık düzeyi yükselmesi gereken figürlere indirgenmiştir. Zamanla yazılar uzamış, anlatımda tekdüzelik belirginleşmiş ve içerik, uygulamaya dönük pratik bilgilerden ziyade teorik bilgi aktarımına kaymıştır. Görsellerin çizimlerden tabloya kayması da bu teknikleşme eğilimini güçlendirmiştir. 1 Şubat 1918 tarihli dördüncü sayıda yer alan ziraat muallimlerine yönelik yazılardan biri bu değişime örnek teşkil eder. Bu yazıda tavuk, hindi ve ördek gibi kümes hayvanlarının hıfzıssıhhasına dikkat çekilmiş; bu alandaki ıslah çalışmaları detaylı biçimde ele alınmıştır. Metinde, yalnızca genel bilgilerle yetinilmemekte; yurt dışından getirilen çeşitli kümes hayvanı ırkları, bunların menşeleri ve isimleri ayrıntılı biçimde, oldukça teknik bir dille sıralanmaktadır. "Hamburg (Alman), Kablin (Belçika), Red Fan (İngiliz), Badu (Avrupa), Breda (İngiliz), Pantan (İngiliz)"⁷¹ gibi tavuk ırklarının yanı sıra "Bengan hindî Coelle, yabanî Meksika hindisi, beyaz hindî, Polonya'nın siyah hindisi, Norfork hindisi"⁷² gibi hindi türleri ile "Nadorin, Esmes, Mandarin, Şarلمان, Farolin ve Pile"⁷³ gibi ördek çeşitleri ayrıntılı biçimde aktarılmıştır. 12 Mayıs 1918'de yayımlanan beşinci sayıda yer alan yazıda ise

70 Ahmet Tevfik, "Yeni Zaman Çiftçiliği", *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 6 (30 Mart 1918), 282.

71 Yunus Nadi, "Tavukçuluk", *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (1 Şubat 1918), 251.

72 Nadi, "Tavukçuluk", 252.

73 Nadi, "Tavukçuluk", 253-254.

ateşli pullukların tarihine ve işlevlerine odaklanılmış, çiftçiden ziyade ziraat muallimlerinin uzmanlığına seslenen bir üslup geliştirilmiştir. Aşağıda aktarılan bölümler bu üslubu açıkça ortaya koymaktadır: “1618 sene-i miladiyesinde ilk vaka Amerika’da David Ramse ve Thomas Vildroz tarafından inşa olunarak kullanılmaya başlanılan ateşli pulluklar arasında üç asra karip bir zaman geçtiği halde ancak zamanımızda terakki ve tamim etmeye başlamışlardır...”⁷⁴ “...Rotatif makineler toprağı işleyecek pulluklara malik değildirler. Bunlar bir nevi kazma ile veyahut tırnak gibi iş gören çengeller ile toprağı kazarlar.”⁷⁵ ; “...Moto kültürün merkezi bir dingili vardır. Ve bir dişli ile motora merbuttur. Mihverde bir takım yaylı sıralar vardır.”⁷⁶ Teknik ayrıntılarla örülü bu söylem uzmanların otoritesini pekiştirirken; bilgiye ulaşma sorumluluğunun çiftçide olduğu da ilgili sayılarda vurgulanmıştır. Örneğin, 1918 yılının dördüncü sayısında çiftçiye, katılımcı bir öğrenme sürecini teşvik etmek yerine, kuralları dikte eden üstenci bir söylemle şöyle seslenilmiştir. “Her çiftçi... bu bilgiyi öğrenmek için ziraat kitap ve malumatlarını okumalı, ziraat memur ve muallimlerinden sorup anlamalıdır.”

77

Uzman merkezli bakış açısı ve üstenci söylem 29 Temmuz 1918 tarihli birinci sayıda da belirgindir. Çiftçinin fen izahına ulaşması için uzmanlara danışması gerektiğini ifade eden didaktik ton aşağıdaki gibidir:

“Bir çiftçi için behemehal mezkûr hastalıkların isimlerini bilmesi lazımdır. Eğer çiftçi tarlasında zuhur eden hastalığın ne olduğunu teşhis edemeyecek olursa mahalli fen memurluğuna müracaatla hastalığın ne olduğunu ve bunun için nasıl bir tedbir alınmasının fen izahı talep etmelidir.”⁷⁸

Dönemin yazılarında, modern tarım tekniklerini benimsemeyen çiftçinin medeniyet yarışında da geri kaldığı özellikle vurgulanmıştır. Avrupa’daki iyi örneklerle Osmanlı çiftçisi arasındaki karşılaştırma, ilerleme–gerileme ikiliği üzerinden kurgulanmış; çiftçinin modern tarıma ilgisizliği ise didaktik bir söylemle tenkit edilmiştir. 31 Mayıs 1918 tarihinde çıkan sekizinci sayıda, Osmanlı çiftçisinin tarımsal modernleşme sürecinde hâlâ istenilen düzeye ulaşamadığı ve dönemin koşullarına ayak uydurmakta zorlandığı şöyle ifade edilmektedir:

“Çiftçilerimiz artık pek iyi anlamışlardır ki zamanımız bazı, kul asrı olmaktan ziyade, demağ, kafa asrıdır. Yani bu zamanda vücut, kol kuvvetinden ziyade, akıl düşünmek kuvveti para ediyor. Aklı, ilmi ziyade olan milletler diğerlerini yeniyor. Hele ziraat demek tabiatla, toprakla güreşmek demek olduğundan çiftçi vücudundan ziyade düşüncesi, aklı, ilmi ile çalışmaya muhtaçtır. Eğer biz de diğer ilerlemiş milletler gibi ziraat işlerinde muvaffak olmak istiyorsak bu zamanın ziraat usullerini öğrenmenin çarelerine bakmalıyız. Çünkü bu zamanda birçok şubelere ayrılan ziraat ilmi pek ziyade ilerlemiş ve her birinde türlü türlü bilgiler, usuller, kaideler, makineler vücuda gelmiştir.”⁷⁹

27 Ağustos 1918 tarihinde, birlikte çıkan 11-12. sayıda, Batı ile Osmanlı arasındaki ilişki “ilerleme–geri kalmışlık” karşılığı üzerinden değerlendirilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı çiftçisi, geçmişte olduğu gibi “kardeş”, “ihvan-ı din” ya da “dayı” gibi toplumsal aidiyeti ve

74 Osman Ferid, “Ateşli Pulluklar”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 5 (12 Mayıs 1918), 432.

75 Ferid, “Ateşli Pulluklar”, 433.

76 Ferid, “Ateşli Pulluklar”, 436.

77 Osman Şefik, “Eski Zaman Çiftçiliği”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (1 Şubat 1918), 251.

78 Ahmet Tevfik, “Tahli-i Tohum Nedir?”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 1 (29 Temmuz 1918), 349.

79 “Avrupa’da ve Memleketimizde Ziraat Tahsili”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 8 (31 Mayıs 1918), 303.

yakınlığı ifade eden hitaplarla değil; artık uyarılması, eğitilmesi, eksikliğinin giderilmesi, yönlendirilmesi gereken bir figür olarak konumlandırılmıştır: “İlmin, fennin manevi maneviyetlerinden başka hükümetlerin her türlü maddi muzaheretlerine nail olan köylüler, çiftçiler hemen Avrupa’nın her memleketinde ziraat hususunda büyük terakki göstermişlerdir.” cümleleriyle başlayan paragrafta Avrupa’daki ilerlemeden bahsedilmiş, ardından Osmanlı çiftçisinin geri kalmışlığı şu sözlerle aktarılmıştır: “İtiraf edelim ki memleketimiz maarif hususunda geridir. Cahil, iyiyi kötüden ayırmayarak, fena yola, eşkıyalığa sapan köylülerimiz bulunabilir.”⁸⁰

Benzer şekilde, 23 Nisan 1918 tarihinde çıkan yedinci sayıdaki bir metinde çiftçinin tasarruf bilinci ve para kullanımı sert bir şekilde eleştirilmekte, “bu acınacak bir hâl” olarak nitelendirilmektedir. Çiftçinin maddi kazancını doğru değerlendirememesi, irrasyonel davranışları tenkit edilmektedir: “Bugün siz çiftçiler oldukça para kazanıyorsunuz. Fakat ziyade israf ediyorsunuz yahut bu paralarınıza bir kıymet vermiyorsunuz. Belki de bir tarafta saklıyorsunuz. Yahut bunu adi şeylerle değiştiriyorsunuz. Bu acınacak bir haldir.”⁸¹ Yine, 27 Ağustos 1918 tarihli yazıda, Avrupa’daki tarımsal üretim kapasitesi özellikle Almanya örneği üzerinden yüceltilmiştir. Almanların “Fransızlara nispetle o kadar münbit, zengin topraklara malik olmamakla beraber”⁸² yine de üretimde onları geçebildiğinin vurgulanması, sınırlı kaynaklara rağmen akılcı ve bilimsel yöntemlerle yüksek verim elde edilebileceği yönündeki mesajı öne çıkarmaktadır. Osmanlı’nın tarımsal üretimde geri kaldığına dair vurgu, 1 Şubat 1918 tarihli dördüncü sayıda bir ziraî mualliminin gözlemine dayanan şu ifadede de görülmektedir: “Geçen sene ekilen yerlerin hâlen bozulmadığını ve tohum atılan mahallerin nispeten az olduğunu kemal-i teessüf ile gördüm.”⁸³ Bu cümlede, Osmanlı çiftçisinin mevcut üretim kaynaklarını dahi yeterince değerlendirmedeği yönünde açık bir sitem yer almaktadır. Nitekim yazının devamında Almanya gibi fabrikalarla dolu ve toprak açısından kısıtlı bir ülkenin bile ziraat hususunda başarı sağlayabilmesi örnek gösterilmiş; buna karşılık Osmanlı çiftçisinin tarlayı boş bırakması hayal kırıklığı yaratan irrasyonel bir uygulama olarak değerlendirilmiştir.

Bununla birlikte, 1919’da yayımlanan sayılar ağırlıklı olarak siyasi tartışmalara ayrılmış; Çiftçiler Derneği’ni bir siyasi fırkaya dönüştürme çabalarını yansıtan yazılar öne çıkmıştır. Bu dönemde Mecmua’nın içeriğinde, derneğin iç örgütlenme yapısını güncelleme, nizamname maddelerini yeniden düzenleme ve siyasi temsiliyeti güçlendirme gibi temaların belirginleştiği görülmektedir. 6 Mart 1919 tarihli sayıda yayımlanan yazıda, Avrupa’daki tarımsal kalkınmada çiftçi fırkalarının üstlendiği role dikkat çekilmiş ve Osmanlı’da da benzer bir yapının kurulması gerektiği tartışılmıştır. Yazıda, ziraat siyasetinin etkin biçimde uygulanabilmesi için siyasi bir örgütlenmenin zorunluluğu vurgulanmış ve bu görüşler uzmanların değerlendirmeleriyle temellendirilmiştir. Mecmua’nın üçüncü ve dördüncü sayılarında ise Çiftçiler Derneği’nin siyasi yapılanmasının temelini oluşturacak nizamnameye dair yazılara yer verilmiştir. Bu nizamname hususunda görüş ayrılıkları doğduğundan dernek son kerte de dernek-fırka karması bir örgütlenme modeline geçiş yapmıştır. Nizamnameye eklenen maddelerle yeniden yapılanma sürecine giren dernek, siyasete katılım arayışlarını sürdür-

80 “Asayiş ve Çiftçilerimiz”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 11-12 (27 Ağustos 1918), 353.

81 “Çiftçi kardeşler! Fazla Paralarımızı Dahili İstikraza Yatıralım”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 7 (23 Nisan 1918), 290.

82 “Asayiş ve Çiftçilerimiz”, 353.

83 “Ziraat ve Sulh”, *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (1 Şubat 1918), 241.

müştür. Mecmua'nın içeriği de bu doğrultuda değişmiş; modern tarım bilgisinden ziyade, seçkin bir yapıya sahip yönetim kurulunun iç tartışmalarına odaklanmıştır. Bu söylemsel kırılma dönemin siyasal iklimiyle de doğrudan ilişkilidir. 1918 yılı, hem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kendisini feshetmesi hem de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte Osmanlı siyasî yapısında büyük bir kırılma noktası olmuştur.⁸⁴ Mütareke sonrası belirsizlik ortamı, yalnızca siyasî aktörleri değil, onlarla organik ilişkiler kuran kurumları da doğrudan etkilemiştir. Çiftçiler Derneği de bu kurumlardan biridir. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişkiler kuran dernek 1918 sonrasında sahip olduğu iktidar desteğini kaybetmiştir. Bu sebeple Mecmua'da, bilimsel içeriklerin yerine giderek siyasî temsil arayışları ve derneğin yapısal devamlılığına ilişkin metinler almaya başlamıştır. Bu bağlamda, bilim iletişimi modellerinin siyasal krizler, toplumsal dönüşümler ve ideolojik yönelimlerle birlikte şekillendiği görülmektedir. *Çiftçiler Derneği Mecmuası* örneği, bilim iletişimi modellerinin sabit kategoriler değil, aksine tarihsel konjonktürlere göre yeniden şekillenen, esneyen ve geriye dönebilen yapılar olduğunu göstermesi bakımından öğreticidir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ: ÇİFTÇİNİN AKLI NEREDE?

Çiftçiler Derneği Mecmuası'nın 1916–1919 yılları arasındaki yayınlarında gözlemlenen söylemsel dönüşüm, bilim iletişimi modellerinin yalnızca idealize edilmiş evrimsel aşamalardan ibaret olmadığını; aksine tarihsel bağlam, kültürel normlar ve toplumsal koşullarla iç içe geçmiş dinamik süreçler olarak işlediğini göstermektedir. Özellikle 1916–1917 yıllarında benimsenen iletişim stratejisi, modern tarım bilgisinin çiftçinin değer dünyasına, diline ve kavrayış biçimlerine duyarlı bir şekilde aktarıldığını ortaya koymaktadır. Bu dönemde bilimsel bilgi yalnızca teknik içerik olarak değil; aynı zamanda dinî referanslarla, millî sorumluluk vurgusuyla, nasihat ve hikâyeleştirme yöntemleriyle, “kardeş” ve “ihvan-ı din” gibi aidiyet kurucu hitaplarla bütünleştirilerek sunulmuştur. Ziraat muallimlerinin çiftçiyle yakınlık kurmak amacıyla dinî söyleme ağırlık vermesi; tarımsal bilimsel bilgiyi İslami kavramlar, ayetler, hadisler ve ahlaki öğretilerle harmanlaması, Osmanlı bağlamında hem bilimsel bilginin hem de modern tarım pratiklerinin toplumsallaşmasına özgü bir form üretmiştir. Bu form, modernleşme ile geleneksel değer dünyası arasında köprü kurmaktadır. Bu özgün formda kullanılan görsel araçlar ise çiftçinin bilimsel bilgiyle kurduğu ilişkiye uygun olarak seçilmiştir. Bu dönem çiftçinin aklının kafasında değil, gözünde olduğu ifade edilmiş; bu nedenle bilimsel bilginin mutlaka uygulamasının yapılarak çiftçiye anlatılması, ilgili görsellerle kalıcı hale getirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Tüm bu unsurlar, *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nın 1916 ve 1917 yıllarında Brossard ve Lewenstein'in işaret ettiği bağlamsal modele⁸⁵ oldukça yakın durduğunu göstermektedir. Ancak 1918 yılına gelindiğinde, özellikle yılın ikinci yarısından itibaren, Mecmua'da sitemkâr ve umutsuz bir ton belirginleşmiş; çiftçilerin modern tarım tekniklerine yeterince ilgi göstermemesi yazılarda açık biçimde eleştirilmiştir. Bu hayal kırıklığı yalnızca söylemin tonunu değil, bilginin aktarım biçimini de dönüştürmüştür. Başlangıçta çiftçinin değer dünyasına ve yerel bağlamına duyarlı bir üslup benimsenmişken, zamanla bu yaklaşım terk edilmiştir. Mecmua'nın bilim iletişimi

84 Sabri Sürgevil, “İttihat ve Terakki'den Milli Mücadele'ye”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (1992), 334–336.

85 Brossard - Lewenstein, “A Critical Appraisal of Models of Public Understanding of Science”, 15.

stratejisinde, bağlamsal model giderek terk edilmiş; bunun yerine teknik ayrıntılara dayalı, yukarıdan aşağıya işleyen ve didaktik bir üslupla bilgi aktaran eksiklik modeli benimsenmiştir. Ayrıntılı teknik çizimler yerini tablolara bırakmış, çiftçinin aklının kafasında olması gerektiği, çağın artık demağ çağı olduğu vurgulanmıştır. "Çiftçi kardeş" ifadesi yerini "siz çiftçiler" şeklindeki daha mesafeli ve otoriter bir hitaba bırakmış; "şer'an farz olan ziraat" söylemi terk edilerek, bunun yerine "çağımız kul değil, kafa çağı" vurgusu yapılmıştır. Bu dönüşümle birlikte, Avrupa merkezli örnekler üzerinden ilerleme/gerilik, uzman/çiftçi gibi ikilikler üretilmiş; bilgi aktarımında hiyerarşik bir yapı kurularak, eksiklik modeline özgü tek yönlü iletişim biçimi baskın hâle gelmiştir. Bununla birlikte Mecmua'nın son sayılarında, çiftçiden çok ziraat muallimlerinin ve uzman kadroların ilgisini çekmeye yönelik teorik bilgiler ve siyasi tartışmalar öne çıkmıştır.

Mecmua örneğinde gözlemlenen bu geçiş, literatürde yaygın olan eksiklik modelinden bağlamsala ve oradan katılımcı modele doğru işlediği varsayılan doğrusal ilerleme anlayışına tersinden bir seyir sunmaktadır. Başlangıçta yerel bağlama duyarlı, çoğul kodlarla örülü bir iletişim biçimi benimsenmişken, zamanla bu yapı çözülmüş ve yerini uzmanlık merkezli, teknik-didaktik anlatılara bırakmıştır. Bu dönüşüm, bilim iletişimi literatüründeki evrensel model sıralamasını eleştiren yaklaşımlarla doğrudan örtüşmektedir. Bucchi ve Trench'in belirttiği gibi⁸⁶ bilim iletişim modelleri çoğu zaman iç içe geçmiş, geçişken ve kırılğan yapılar; sabit bir ilerleme çizgisinden ziyade bağlamsal ihtiyaçlara göre şekillenir. Miller'ın da vurguladığı üzere⁸⁷ bilim iletişimi teorisyenleri sıklıkla modellerin nasıl olması gerektiğini tartışmakta; fakat pratikte bilim ile toplum arasında kurulmaya çalışılan köprünün niteliğini gözden kaçırabilmektedir. Çalışma kapsamında ortaya konan Osmanlı örneği ilerlemeci yaklaşımın evrensel olmadığını doğrular niteliktedir. Avrupa örneklerinden hareketle eksiklik modelinin 20. yüzyılın ilk yarısında baskın olduğu yönündeki yerleşik anlatı, aynı dönemde *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nda bağlamsal modele yakın bir stratejinin benimsenmiş olmasıyla kısmen sarsılmaktadır. Cortassa'nın⁸⁸, eksiklik modelinin bilgi ile toplum arasındaki tarihsel olarak kökleşmiş asimetrik ilişkiye yaslandığı ve bu nedenle her modelin içinde parçalı biçimde bulunabileceği yönündeki tespiti, Mecmua'daki dönüşümle örtüşmektedir. Burada eksiklik modeli başlangıç noktası değil; bağlamsal yapının çözülmesiyle ortaya çıkan ikincil bir aşama olarak karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan Orthia⁸⁹ ve Rasekoala'nın⁹⁰, bilim iletişimi tarih yazımının Batı dışı bilgi sistemlerini göz ardı ettiği ve bu nedenle modellerin pratik işleyişini yeterince sorgulamadığı yönündeki eleştirileri de *Çiftçiler Derneği Mecmuası* örneğinde somutlaşmaktadır. Bu örnek, ilerlemeci çizginin her bağlamda geçerli olmadığını; modellerin yer değiştirebileceğini ve bilim iletişiminin homojen bir seyir izlemekten ziyade kırılğan ve geçişken yapılarla şekillendiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışma, bilim iletişimini sabit modellere indirgemek yerine tarihsel gerilimler, kültürel kodlar ve toplumsal

86 Massimiano Bucchi - Brian Trench, "Rethinking Science Communication as the Social Conversation around Science", *Journal of Science Communication* 20/03 (2021), 8-9.

87 Steve Miller, "Science Communication's Burnt Bridges", *Public Understanding of Science* 12/1 (2003), 106-107.

88 Carina Cortassa, "In Science Communication, Why Does the Idea of a Public Deficit Always Return? The Eternal Recurrence of the Public Deficit", *Public Understanding of Science* 25/4 (2016), 450-455.

89 Lindy Orthia, "Strategies for Including Communication of Non-Western and Indigenous Knowledge in Science Communication Histories", *Journal of Science Communication* 19/02 (2020), 5-7.

90 Rasekoala, *Race and Sociocultural Inclusion in Science Communication*, 2-3.

ihtiyaçlar doğrultusunda dinamik bir pratik olarak yeniden düşünmeye olanak tanımaktadır. Bu yaklaşım, yerleşik anlatıyı parçalayan tersinden okumaları mümkün kılarken, Batı-merkezli görme biçimlerinin kör noktalarını da görünür kılmaktadır. Çalışmadaki Osmanlı deneyimi, eksiklik modelinin bağlamsal yapının çözülüşüyle ortaya çıkan ikincil bir aşama olarak belirdiğini göstererek, bilim iletişiminin evrensel çizgiler hâlinde ilerleyen bir süreç değil; bağlama özgü, çoğul ve yeniden inşa edilebilir bir pratik olduğunu ortaya koymaktadır.

Bilim iletişiminin son evresi olarak konumlandırılan katılımcılık modelinin sosyo-kültürel kapsayıcılığının sorgulandığı ve bilim iletişimi tarihinin Batı-merkezci bir bakış açısıyla yazıldığına ilişkin eleştirilerin yükseldiği mevcut konjonktürde Osmanlı örneği, bu tartışmalara özgün bir katkı sunmaktadır. Batı dışı bağlamların yalnızca folklorik öğeler değil, tarihsel olarak inşa edilmiş özgün iletişim biçimleri sunduğu dikkate alındığında, bu tür yerel örneklerin görünür kılınmasının önemi daha da artmaktadır. Ne var ki İslam dünyasına ve Osmanlı'ya özgü bilim iletişimi deneyimleri literatürde hâlâ sınırlı biçimde yer bulmaktadır. Cicero'nun deyişiyle bu alan hâlen "çocukluk" evresindedir. Bu sebeple Osmanlı'da bilim iletişimi alanına dair vaka çalışmalarının artması ve tarihsel birikimin görünür kılınması önemlidir. Umulur ki vakt-i merhûnu geldiğinde Osmanlı'nın düşünsel mirasından süzülen tartışmalarla özgün bilim iletişimi modelleri inşa edilebilecek, alternatif bilim iletişimi tarihi yazımında Osmanlı tecrübesi daha görünür olacaktır.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (BOA, DH.İ.UM.EK).

2. Süreli Yayınlar

“Avrupa’da ve Memleketimizde Ziraat Tahsili.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 8 (31 Mayıs 1918).

“Çiftçi kardeşler! Fazla Paralarımızı Dahili İstikraza Yatıralım.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 7 (23 Nisan 1918).

A.M. “Bahar Dönemi Ne Kadar Kara Buğday Tohumu Ekilir?” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (24 Aralık 1916).

A.M. “Kara Buğday Nasıl Ekilir ve Ne Vakit Ekmeli?” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (23 Kasım 1916).

Ahmet Tevfik. “Tahlil-i Tohum Nedir?” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 1 (29 Temmuz 1918).

Ahmet Tevfik. “Yeni Zaman Çiftçiliği.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 6 (30 Mart 1918).

Çiftçiler Derneği Mecmuası. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1916–1919.

Emin, Hamdullah. “Arıcılığa Dair.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 7 (1 Nisan 1917).

Emin, Hamdullah. “Çiftçi Takvimi.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 6 (1 Mart 1917).

Emin, Hamdullah. “Ziraatin Millet-i İslamiye Üzerine Şer’an Dahi Farz Olduğu.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (24 Aralık 1916).

Ferid, Osman. “Ateşli Pulluklar.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 5 (12 Mayıs 1918).

Mushafi Sabri. “Çiftlik Sahiplerine.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 1 (24 Eylül 1916).

Nadi, Yunus. “Neler Yapalım ki Bizim de Çiftçiliğimiz Yükselsin.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 6 (1 Mart 1917).

Şefik, Osman. “Eski Zaman Çiftçiliği.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (1 Şubat 1918).

Şefik, Osman. “Yeni Zaman Çiftçiliği.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 2 (30 Kasım 1917).

Tayfur, Hüseyin. “Çiftçi Takvimi.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 5 (24 Ocak 1917).

“Çiftçi Konuşması.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 2 (30 Kasım 1917).

“Ziraat ve Sulh.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (1 Şubat 1918).

Nadi, Yunus. “Tavukçuluk.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 4 (1 Şubat 1918).

Asayiş ve Çiftçilerimiz.” *Çiftçiler Derneği Mecmuası* 11–12 (27 Ağustos 1918).

3. Tez, Makale, Kitap

- Adas, Michael B. *Machines as the Measure of Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance*. Ithaca: Cornell University Press, 1989.
- Akagündüz, Seval Yinilmez. “Osmanlı Devleti’nde Okutulan İlk Fizik Ders Kitabı: Usûl-i Hikmet-i Tabiiye (Doğa Felsefesine Giriş)”. *Türk Eğitim Tarihi Dergisi* 2/2 (2013), 58-77.
- Altın, Hamza. “Klasik Dönem Sonrası Osmanlı’da Bilim”. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 9 (2019), 140-157. <https://doi.org/10.29029/busbed.659400>.
- Altunel, Şeyma. Osmanlı Ziraat Dergilerinden Bir Örnek: Çiftçiler Derneği Mecmuası (1916-1919). Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Arslan, Fatih. “Encümen-i Dâniş ve Osmanlı Aydınlanması”. Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 6/11 (2009), 422-441.
- Aybaş, Gözde Cansu. *Resimli Ziraat Gazetesi’nin Tasnifi (1905-1906)*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Ballı, Ergül. “İttihat ve Terakki’nin Tarım ve Toprak Politikası: Aydın Vilayeti Örneği”. *Uluslararası İttihatçılar ve İttihatçılık Sempozyumu Bildiriler Kitabı* 3 (2015), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 129-162.
- Bauer, Martin W. “The Evolution of Public Understanding of Science-Discourse and Comparative Evidence”. *Science Technology and Society* 14/2 (2009), 221-240. <https://doi.org/10.1177/097172180901400202>.
- Bevan, Bronwyn et al. “Broadening Perspectives on Broadening Participation: Professional Learning Tools for More Expansive and Equitable Science Communication”. *Frontiers in Communication* 5 (August 2020). <https://doi.org/10.3389/fcomm.2020.00052>.
- Braun, Virginia-Victoria Clarke. “Using Thematic Analysis in Psychology”. *Qualitative Research in Psychology* 3/2 (July, 2008), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qpo630a>.
- Brossard, Dominique - Lewenstein, Bruce “A Critical Appraisal of Models of Public Understanding of Science: Using Practice to Inform Theory”, *Communicating Science: New Agendas in Communication* ed. Lee Ann Kaholr - Patricia A. Stout. New York: Routledge, 2010, 11-39.
- Bucchi, Massimiano - Trench, Brian. “Rethinking Science Communication as the Social Conversation around Science”. *Journal of Science Communication* 20/03 (May, 2021). <https://doi.org/10.22323/2.20030401>.
- Budak, Derya Nil. *Yeni Bir Akademik Disiplin Olarak Tarımsal İletişim: Türkiye Bağlamında Bir Araştırma*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Burns, T. W. et al. “Science Communication: A Contemporary Definition”. *Public Understanding of Science* 12/2 (April, 2003), 183-202. <https://doi.org/10.1177/09636625030122004>.
- Canfield, Katherine N. et al. “Science Communication Demands a Critical Approach That Centers Inclusion, Equity, and Intersectionality”. *Frontiers in Communication* 5 (January 2020). <https://doi.org/10.3389/fcomm.2020.00002>.

- Charmaz, Kathy. *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. Londra: Sage Publications, 2006.
- Civelek, Nilay Kınay – Ertuş, Ayşe. “İslamcılık Panoramasından II.Meşrutiyet Basınına Bir Bakış: Beyânü'l Hak Gazetesi Külliyyatı”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 11/1 (Aralık 2020), 1-53.
- Cortassa, Carina. “In Science Communication, Why Does the Idea of a Public Deficit Always Return? The Eternal Recurrence of the Public Deficit”. *Public Understanding of Science* 25/4 (May, 2016), 447-459. <https://doi.org/10.1177/0963662516629745>.
- Çağlar, Burhan. “Crimean War to Empire’s Fall: The English Periodicals of Late Ottoman Capital”. *Media History* 30/4 (2024), 442-465. <https://doi.org/10.1080/13688804.2024.2366187>
- Çağman, Engin. “Ahmet Mithat Efendi’nin ‘Hallu’l-Ukad’ Adlı Eserinde Avrupalı İktisatçılara Yaklaşımı”. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları/Journal of Language and Literature Studies* 18/18 (Ekim 2018), 321-340. <https://doi.org/10.30767/diledeara.472632>
- Çakan, Işıl. “Mesleki Temsil Arayışları İçinde Çiftçilerin Siyasal Temsiline İlişkin Çabalara Bakış: Osmanlı Çiftçiler Derneği’nden Türkiye Zürra Fırkası’na (1914-1920)”. *Recent Period Turkish Studies* 1 (Şubat 2013), 28-88.
- Çelik Kesmegülü, Müzeyyen. *Edebî Yönden Hazine-i Evrak Dergisinin İncelenmesi*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Dawson, Gowan – Topham, Jonathan R. “Introduction: Constructing Scientific Communities”. *Science Periodicals in Nineteenth-Century Britain: Constructing Scientific Communities*. ed. Gowan Dawson et al.. Chicago: University of Chicago Press, 2020, 1-32.
- DeBoer, George E. “Scientific Literacy: Another Look at Its Historical and Contemporary Meanings and Its Relationship to Science Education Reform”. *Journal of Research in Science Teaching* 37/6 (2000), 582-601.
- Deligöz, Osman. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Demir, Kenan. “Osmanlı Ziraat Dergilerinden Bir Örnek: İkinci”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19/1 (Aralık 2017), 54-74.
- Demir, Kenan. “Osmanlı’da Ziraat Dergiciliğine Bir Bakış (1880-1923)”. *Journal of Turkish Studies* 9/8 (2014), 385-401. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.7086>.
- Fairclough, Norman. “Critical Discourse Analysis as a Method in Social Scientific Research”. *Methods of Critical Discourse Analysis*, ed. Ruth Wodak - Michael Meyer,- London: SAGE Publications, 2001, 121-138.
- Finlay, Summer May et al. “From the Margins to the Mainstream: Deconstructing Science Communication as a White, Western Paradigm”. *Journal of Science Communication* 20/01 (February, 2021). <https://doi.org/10.22323/2.20010302>.
- García Rodríguez, José María. “Knowledge is Power: Francis Bacon to Michel Foucault”. *Neohelicon* 28/1 (2001), 109-121. <https://doi.org/10.1023/a:1011901104984>.
- Gökarp, Emrah. “Türk Milliyetçiliği Söylem(ler)inin Spor Basınında Yeniden İnşası (1990 2002)”. *Kültür ve İletişim* 10(2) / 20 (Temmuz, 2007), 9-62.

- Gregory, Jane-Miller Steve. "Practical Science Communication". *Handbook of Science Communication*, ed. Anthony Wilson. Bristol and Philadelphia: Institute of Physics Publishing, 1998.
- Güran, Tefvik. 19. *Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*. haz. Derya Önder. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Hobson, John M. *The Eastern Origins of Western Civilisation*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Idahosa, Grace Ese-Osa- Mkhize, Zamambo. "Intersectional Experiences of Black South African Female Doctoral Students in STEM: Participation, Success and Retention". *Agenda* 35/2 (2021), 110–122. <https://doi.org/10.1080/10130950.2021.1919533>.
- İşıl, Yeşim. *Bir Aydınlanma Hareketi Olarak Mecmua-i Fünun*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1986.
- Judd, Karina - McKinnon, Merryn. "A Systematic Map of Inclusion, Equity and Diversity in Science Communication Research: Do We Practice What We Preach?". *Frontiers in Communication* 6 (October, 2021). <https://doi.org/10.3389/fcomm.2021.744365>.
- Kago, Grace - Cissé, Mohamed. "Using African Indigenous Languages in Science Engagement to Increase Science Trust". *Frontiers in Communication* 6 (January, 2022). <https://doi.org/10.3389/fcomm.2021.759069>.
- Kahan, David. *Managing Risk in Farming*. Roma: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2008.
- Karaçavuş, Ahmet. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir* 3. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020.
- Khan, Faisal R. "Science Communication in the Muslim World: Challenges and Opportunities". *Journal of Science Communication & Diplomacy* 2/1 (2024), 1–5, <https://doi.org/10.5281/zenodo.15037937>.
- Koç, Erkan. 19. *Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Tarım*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Koloğlu, Orhan, *1908 Basın Patlaması*, İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, 2005.
- Lewenstein, Bruce V. "Science Communication in a Diverse World". *Journal of Science Communication* 23/05 (August 2024). <https://doi.org/10.22323/2.23050401>.
- Massarani, Luisa - Merzagora, Matteo. "Socially Inclusive Science Communication". *Journal of Science Communication* 13/02 (May 2014). <https://doi.org/10.22323/2.13020301>.
- Melikoğlu, Gölcü vd. "Baytar Mecmuası / Baytarı Mecmua (1923–1933) Üzerine Bir İnceleme". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19/1 (Aralık 2017), 75–134.
- Menezes, Sunshine et al. "Making Science Communication Inclusive: An Exploratory Study of Choices, Challenges and Change Mechanisms in the United States from an Emerging Movement". *Journal of Science Communication* 21/05 (August 2022). <https://doi.org/10.22323/2.21050203>.

- Metcalf, Jennifer. "Science Communication: A Messy Conundrum of Practice, Research and Theory". *Journal of Science Communication* 21/07 (November 2022). <https://doi.org/10.22323/2.21070307>.
- Miller, Steve. "Science Communication's Burnt Bridges". *Public Understanding of Science* 12/1 (2003), 105-108. <https://doi.org/10.1177/0963662503012001412>.
- Orthia, Lindy. "Strategies for Including Communication of Non-Western and Indigenous Knowledges in Science Communication Histories". *Journal of Science Communication* 19/02 (March 2020). <https://doi.org/10.22323/2.19020202>.
- Önsoy, Rifat. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani (1863 İstanbul Sergisi)". *BELLETTEN* 47/185 (Ocak 1983), 195-236.
- Özkan, Keskin. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modern Ziraat Eğitiminin Yaygınlaşması: Ankara Numune Tarlası ve Çoban Mektebi". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 28 (Şubat 2010), 87-106. https://doi.org/10.1501/otam_0000000557.
- Rasekoala, Elizabeth. "Responsible Science Communication in Africa: Rethinking Drivers of Policy, Afrocentricity and Public Engagement". *Journal of Science Communication* 21/04 (June 2022). <https://doi.org/10.22323/2.21040301>.
- Rasekoala, Elizabeth. *Race and Sociocultural Inclusion in Science Communication: Innovation, Decolonisation, and Transformation*. UK: Bristol University Press, 2025.
- Rauchfleisch, Adrian - Schäfer, Mike S. "Structure and Development of Science Communication Research: Co-Citation Analysis of a Developing Field". *Journal of Science Communication* 17/03 (September 2018). <https://doi.org/10.22323/2.17030207>.
- Saldana, Johnny. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. 3rd ed. London: SAGE Publications, 2015.
- Secko, David M. et al. "Four Models of Science Journalism". *Journalism Practice* 7/1 (2013), 62-80. <https://doi.org/10.1080/17512786.2012.691351>.
- Sherard, Max K. - Azevedo, Flávio S. "A Method for the Critical Analysis of Science Communication Texts". *International Journal of Science Education Part B* 13/4 (March 2023), 328-344. <https://doi.org/10.1080/21548455.2023.2179378>.
- Soydan Hasan. *Zirai Matbuat*. III. Cilt. Ankara: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Eğitim Yayın ve Yayınlar Dairesi Başkanlığı, 2015.
- Sturgis, Patrick - Allum, Nick. "Science in Society: Re-Evaluating the Deficit Model of Public Attitudes". *Public Understanding of Science* 13/1 (January 2004), 55-74. <https://doi.org/10.1177/0963662504042690>.
- Sürgevil, Sabri. "İttihat ve Terakki'den Milli Mücadele'ye". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Haziran 1992), 329-338.
- Şah, Ufuk. "Eleştirel Söylem Analizi: Temel Yaklaşımlar". *Kültür Araştırmaları Dergisi* 7 (Aralık, 2020), 210-231. <https://doi.org/10.46250/kulturder.819362>.
- Şeker, Necmettin. "Hz. Peygamber'in Hadislerinde Koruyucu Hekimlik: Hacamat Örneği". *Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (Mart 2013), 156-188.

- Tayebwa, William et al. "Theories and Models of Science Communication". *CABI eBooks*. 14-22, 2022. <https://doi.org/10.1079/9781789249675.0002>.
- The British Essayists: Rambler*. London: J. Richardson and Company, 1823.
- Uçar, Yusuf. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (Mayıs-Temmuz 1913)*. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Uybadın, Aynülhayat. "16. Yüzyıl Seyahat Yazınında Osmanlı'yı Görmek: Dernschwam Ve Busbecq'in Karşılaştırmalı Etnografisi". *Kadim* 9 (Nisan 2025), 71-96. <https://doi.org/10.54462/kadim.1641863>.
- Uzun, Ahmet. "19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1 (Mayıs 2003), 205-218.
- van Dijck, José - Poell, Thomas. "Understanding Social Media Logic". *Media and Communication* 1/1 (August 2013), 2-14. <https://doi.org/10.17645/mac.v1i1.70>.
- Vurgun, Ayşegül. "II. Abdülhamit Döneminde Zirai Eğitim Hamlesi: Hüdavendigar Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği". *Selçuk Türkiyatı* 51 (Nisan 2021), 83-114.
- Wodak, Ruth. "The Discourse-Historical Approach". *Methods of Critical Discourse Analysis*, ed. Ruth Wodak - Michael Meyer. London: Sage, 2001, 63-94.
- Yakışık, Necdet. "İlim ve İrfan Aşıyanı Medreseler". *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler* ed. Fikret Gedikli, 502-520. Muş: M.Ş.Ü. Yayınları, 2013.
- Yay, Büşra. *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Nevâli: Transkripsiyon ve Tablîli*. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yazan, Özlem. "19. yy. Sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: 'Çiftlik İdaresi' Örneği". *Accounting and Financial History Research Journal* 9 (Eylül 2018), 280-332.
- Yıldız, Fatih - Hassan, Mehmet Şahin. "Bilim İletişimi Bağlamında Öncü Bir Dergi: Yeni Adam". *İnif E-Dergi* 8/1 (Mayıs 2023), 132-153 <https://doi.org/10.47107/inifedergi.1146739>.
- Yıldız, Halil. "II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilürreşad Dergisi ve İslam Mecmuası Örneği". *Journal of Turkish Studies* 13/ 2 (2018), 107-126. <https://doi.org/10.7827/turkishstudies.13185>.
- Yıldız, Özgür. "II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitime Bir Bakış". *Journal of Turkish Studies* 7/4 (2012), 3273-3289. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.3710>.
- Yurtoğlu, Bilal. "Mecmûa-ı İber-i İntibâh ve Osmanlı Popüler Bilim Dergileri Arasında İlk Polemikler". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 23/1 (2022), 103-125. <https://doi.org/10.26650/oba.998466>.
- Yurtoğlu, Bilal. "Osmanlının Üçüncü Popüler Bilim Dergisi Mir'ât". *Dört Öge* 21 (Haziran 2022), 1-38.
- Yüksel, Özlem. "Osmanlı Türkiye'sinde Yayımlanmış Bir Çiftçilik Dergisi: Felâhat (1913 1919)". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24/1 (2023), 165-197. <https://doi.org/10.26650/oba.1189043>.

EK: *Çiftçiler Derneği Mecmuası*'nın düzenli ulaştırılmasını ve makbuzların eksiksiz bir şekilde gönderilmesini talep eden resmî yazı

ردیف	شرح	ملاحظات
1	...	...
2	...	...
3	...	...
4	...	...
5	...	...
6	...	...
7	...	...
8	...	...
9	...	...
10	...	...
11	...	...
12	...	...
13	...	...
14	...	...
15	...	...
16	...	...
17	...	...
18	...	...
19	...	...
20	...	...
21	...	...
22	...	...
23	...	...
24	...	...
25	...	...
26	...	...
27	...	...
28	...	...
29	...	...
30	...	...
31	...	...
32	...	...
33	...	...
34	...	...
35	...	...
36	...	...
37	...	...
38	...	...
39	...	...
40	...	...
41	...	...
42	...	...
43	...	...
44	...	...
45	...	...
46	...	...
47	...	...
48	...	...
49	...	...
50	...	...
51	...	...
52	...	...
53	...	...
54	...	...
55	...	...
56	...	...
57	...	...
58	...	...
59	...	...
60	...	...
61	...	...
62	...	...
63	...	...
64	...	...
65	...	...
66	...	...
67	...	...
68	...	...
69	...	...
70	...	...
71	...	...
72	...	...
73	...	...
74	...	...
75	...	...
76	...	...
77	...	...
78	...	...
79	...	...
80	...	...
81	...	...
82	...	...
83	...	...
84	...	...
85	...	...
86	...	...
87	...	...
88	...	...
89	...	...
90	...	...
91	...	...
92	...	...
93	...	...
94	...	...
95	...	...
96	...	...
97	...	...
98	...	...
99	...	...
100	...	...

تاریخ: ... / ... / ...

ردیف	شرح	ملاحظات
1	...	...
2	...	...
3	...	...
4	...	...
5	...	...
6	...	...
7	...	...
8	...	...
9	...	...
10	...	...
11	...	...
12	...	...
13	...	...
14	...	...
15	...	...
16	...	...
17	...	...
18	...	...
19	...	...
20	...	...
21	...	...
22	...	...
23	...	...
24	...	...
25	...	...
26	...	...
27	...	...
28	...	...
29	...	...
30	...	...
31	...	...
32	...	...
33	...	...
34	...	...
35	...	...
36	...	...
37	...	...
38	...	...
39	...	...
40	...	...
41	...	...
42	...	...
4		

DHLUM.EK.00024.00100.001

Kaynak: BOA, DH.İ.UM.EK 24/100.

Tasvirhânen Müzeye: Osmanlı Müzeciliğinin Kuruluşunda Ahmed Fethi Paşa

FROM THE TASVİRHÂNE TO
THE MUSEUM: AHMED FETHİ
PASHA AND THE MAKING OF
OTTOMAN MUSEOLOGY

ZEKERİYA KURŞUN*
İBRAHİM AKKURT**

ÖZ ABSTRACT

Tanzimat döneminin önde gelen aktörlerinden Ahmed Fethi Paşa, Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarına önemli katkılar sunmuştur. 1835-1839 yılları arasında Viyana ve Paris Sefirliği yapmış; özel elçilik görevleriyle Londra, Berlin, Hocabey (Odesa) ve Roma'da bulunmuş; bu vazifeleri vesilesiyle farklı siyasi ve kültürel çevreleri tanıma imkânı bulmuştur. 1845 yılında getirildiği Tophane-i Âmire Müşirliği görevi sırasında, Aya İrini'de yapmış olduğu düzenlemelerle Osmanlı/Türk müzeciliğinin öncüsü ve kurucusu sayılmıştır. Bu makalede, Osmanlı'da modern müzeciliğin nasıl ortaya çıktığı ve bunda Ahmed Fethi Paşa'nın rolü ile müze oluşturulurken hangi felsefeyle hareket ettiği ele alınmaktadır. Ayrıca Osmanlı modernleşmesine müzecilik çalışmalarının ne tür katkılar sağladığı tartışılmaktadır. Ahmed Fethi Paşa'nın görevleri dolayısıyla elde ettiği tecrübe ve birikimini müzecilik sahasına nasıl yansıttığı ortaya konulmaktadır. Çalışma; özgün arşiv kaynakları, yurt içi ve yurt dışı basın ile Paşa ve müzecilikle ilgili literatüre dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Fethi Paşa, Osmanlı'da Müzecilik, Aya İrini, Osmanlı Arkeolojisi, Osmanlı Modernleşmesi.

Ahmed Fethi Pasha was an important actor of the Tanzimat period, who made significant contributions to the Ottoman Empire's modernisation efforts. Between 1835 and 1839, he served as ambassador to Vienna and Paris, and as a special envoy to London, Berlin, Khojabey (Odesa) and Rome. In these years he visited many different cities and gained a rich cultural and political background. In 1845, he was appointed as the Müşir of Tophane-i Âmire, and with the arrangements he made in Hagia Irini, he came to be regarded as the pioneer and founder of Ottoman/Turkish museology. This article examines the emergence of modern museology in the Ottoman Empire, the role played by Ahmed Fethi Pasha in this process, and the intellectual framework with which he acted while creating museums. It also discusses the contributions of museological initiatives to Ottoman modernisation, and reveals how Ahmed Fethi Pasha transferred the experience and knowledge gained through his diplomatic missions into the field of museology. The study draws on original archival sources, contemporary Ottoman and foreign press reports, and the literature on both Fethi Pasha and the history of museology.

Keywords: Ahmed Fethi Pasha, Museology in the Ottoman Empire, Hagia Irene, Ottoman Archaeology, Ottoman Modernisation.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 16 Mayıs 2025 | Date Received: 16 May 2025
Kabul Tarihi: 6 Eylül 2025 | Date Accepted: 6 September 2025

ATIF | CITATION

Kurşun, Zekerîya. - Akkurt, İbrahim. "Tasvirhânen Müzeye: Osmanlı Müzeciliğinin Kuruluşunda Ahmed Fethi Paşa". *Kadim* 10 (Ekim 2025), 179-206. doi.org/10.54462/kadim.1700926

* Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, zkursun@fsm.edu.tr, ORCID: 0009-0009-0817-6004.

** Doktora Adayı, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, akkurtibrahim25@gmail.com, ORCID: 0009-0007-2284-3526.

GİRİŞ

Antik dönemde, aristokrat sınıfın güzel sanatlara olan ilgisinden dolayı sanat eserlerinin bir araya getirildiği çeşitli koleksiyonlar oluşturulmuştur. Bu dönemde bilgi ve sanatın halka ulaştırılması için çaba gösterilirken, Ortaçağ'da skolastik anlayışın etkisiyle olsa gerek, bu gayret devam ettirilememiştir. Rönesans'a kadar geçen dönemde, Batı'da toplanan eserler halka kapalı, fakat yönetici ve dinî elitlere açık olmuştur. Koleksiyon oluşturma, eski eserlere kıymet verme hassasiyeti, Rönesans ile birlikte soylu aileler arasında adeta bir yarış haline dönüşmüş ve toplanan koleksiyonlar, ileride kurulacak müzelerin temelini oluşturmuştur. Fransız İhtilali sonrası Avrupa'da, Helen ve Roma dönemlerine karşı ilgi duyulmaya başlanmış ve bu kültürlerle aralarında etnik köken bağı bulunduğunu düşünen Avrupalılar, geliştirdikleri Helenizm akımının etkisiyle bu fikri İngiltere, Fransa ve Prusya'da, Helen ile Roma'ya öykünme olarak başlatmışlardır.¹

Müzecilik² düşüncesi, yüzyıllara ve toplumlara göre farklılık göstermiş olsa da modern anlamda temelleri 17. yüzyılda Avrupa'da atılmış;³ Londra'da British Museum ile Paris'te Louvre Müzesi, ilk müzeler olarak ön plana çıkmıştır. Bunları, 19. yüzyılın sonlarında başta Almanya olmak üzere, İtalya, İspanya, Rusya, Hollanda, Belçika ve Avusturya'daki müzecilik alanında meydana gelen gelişmeler izlemiştir.⁴ Müzecilik, 1789 Fransız İhtilali sonrasında gelişen milliyetçilik anlayışlarının etkisiyle, toplumların kendi değerlerini ön plana çıkartıp sergilemelerinde ve ulusal kimliklerini inşa etmelerinde yararlandıkları bir kültür aktarımı sahası haline gelmiştir.

19. yüzyılda gerçekleştirdiği reformlar ile modernleşme sahasında ciddi adımlar atan Osmanlı Devleti, Batı'da ortaya çıkan müzecilik çalışmalarından,⁵ Tanzimat öncesi Avrupa'ya giden sefirler ve seyyahlar vasıtasıyla haberdar olmuştur. Osmanlı Devleti, başta Helen-Roma olmak üzere birçok eski uygarlığın zengin kültürel mirasına ev sahipliği yaptığından dolayı, arkeoloji ve müzecilik bakımından stratejik bir öneme haizdi. Avrupa'nın kültürel kökleri açısından sahip olduğu değerlerin farkına varan⁶ Osmanlı bürokratları, bu önemi diplomaside bir araç olarak kullanmak istemişlerdi. Tanzimat'ın ilanı sonrasında, eski eserlerin toplanması ve kaçakçılığının önüne geçilmesi konusunda gerçekleştirilen çalışmalar

- 1 Hüseyin Muşmal - Hasret Gümüş, *Türkiye'de Müzecilik (1839-1938)* (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 226.
- 2 Grekçe *mouseion* (Lat. *museum*)'dan gelen müze kelimesi, Grek mitolojisinde *Mousa* denilen, dokuz ilham perisinin adından türetilmiş bir kelime olup, sözlükte "Musalar'ın yeri/tapınağı" anlamına gelmektedir. Bk. Erdem Yücel, *Türkiye'de Müzecilik* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999), 18; Müze kavramı, tarihte ilk defa Helenistik dönemde, I. Ptolemaios Soter (M.Ö. 305-283) zamanında İskenderiye'de kurulan ve oradaki ünlü kütüphaneyi de içine alan akademik merkezi tanımlamak için kullanılmıştır. Bk. Erdem Yücel, "Müze", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/241.
- 3 17. yüzyılda Rönesans sonrası gelişen burjuva hareketleri de zamanla oluşan kültür ve sanat birikimlerinin halka açılmasına zemin hazırlamıştır. Bk. Hasan Fırat Diker, "Türk Müzeciliğinin Gelişimi Üzerine Değerlendirmeler", *Evkaf-ı İslamiye Müzesinin Kuruluşunun 100. Yılı ve Vakıf Müzeleri-Panel* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014), 77.
- 4 Gürsoy Şahin, "Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 26/42 (2007), 103.
- 5 Müzecilik literatür değerlendirmesi için bk. Halit Çal, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Müzeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7/14 (2009), 315-334.
- 6 "Osmanlılar, antik kalıntıların gerçek öneminin farkında olmasalar bile, bunların Avrupada uyandırdığı ilginin farkına varmaya başlamışlardır. (...)” Bk. Shawn Malley, "The Layard Enterprise: Victorian Archaeology and Informal Imperialism in Mesopotamia", *Scramble for the Past - A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*, ed. Zainab Bahrani vd. (İstanbul: SALT/Garanti Kültür A.Ş., 2011), 112.

ile bu alandaki ilk adımlar atılmaya başlanmıştı.⁷ Söz konusu adımları atan isimlerin başında gelen Ahmed Fethi Paşa, Tanzimat döneminin önemli bürokratlarından biri olup 1845 yılında Tophane-i Âmire Müşiri olarak atandıktan kısa bir süre sonra, tarihî değeri yüksek Aya İrini’de birtakım düzenlemeler yaptığı gibi, ülke genelinde de eski eserleri korumaya yönelik çeşitli faaliyetler yürütmüştür. Bu çalışmalar, Osmanlı müzeciliği ile ilgili yapılan incelemelerde, Ahmed Fethi Paşa’nın Osmanlı/Türk müzeciliğinin kurucusu olarak anılmasını sağlamıştır. Osmanlı/Türk müzeciliğine ilişkin ilk araştırma yapanlardan Tahsin Öz, Abdülhak Şinasi Hisar, Aziz Ogan, Remzi Oğuz Arık, Kâmil Su, Semavi Eyice gibi isimler yapmış oldukları çalışmalarda,⁸ Ahmed Fethi Paşa’nın 1846 yılında Aya İrini’de gerçekleştirdiği çalışmaları, Türk müzeciliğinin kuruluşu olarak kabul etmişlerdir. Aynı şekilde 2000’li yıllarda Wendy Shaw, Alev Koçak ve Bilge Ar’ın yaptığı yeni araştırmalar da bu görüşü teyit etmektedir.⁹

Osmanlı Devleti’nde müzecilik faaliyetleri hiç şüphesiz bir anda ortaya çıkmış bir düşünce değildi. Topkapı Sarayı Enderun Avlusu’nda yer alan Hazine Odası’nda kıymetli eserlerin muhafaza edilmesi; Has Oda içerisinde bulunan ve her yıl Ramazan ayının 15. günü, davetli özel bir grup tarafından gerçekleştirilen Hırka-i Saadet ziyaretleri ile Eyüp Sultan Türbesi başta olmak üzere, dinî mekanlarda ziyaret edilen İslam büyüklerine ait emanetler, Osmanlı’daki erken dönem müzecilik faaliyetlerine örnek olarak gösterilebilir. Ancak 18. yüzyılda dünyada ortaya çıkan modern müzecilik uygulamaları, farklı bir felsefe ile hareket etmekteydi ve zaman içerisinde Osmanlı’ya da yansımaya sahipti.

Fransız İhtilali sonrası oluşan ulus-devlet anlayışının bir yansıması olan Avrupa’daki modern müzecilik faaliyetlerine ilişkin ilk bilgiler Osmanlı sefâretnâmelerinde yer almıştır. Avrupa’yı gören ve oradaki müzecilik çalışmalarından bahseden ilk isimlerden biri, İstanbul’dan Paris’e giden Mustafa Sâmî Efendi’dir. 1840 yılında yayımladığı *Avrupa Risâlesi* isimli eserinde, Avrupa’nın müzelere ve eski eserlere verdiği değeri detaylı bir şekilde anlatarak, dikkatleri bu hususa çekmiştir. Avrupa’da ortaya çıkan modern müzecilik hakkında bilgi veren ilk kaynaklardan biri olması bakımından önem taşıyan eserinde Mustafa Sâmî Efendi; antika kelimesinin ne anlama geldiğini ve Avrupa’nın antikaya neden büyük önem verdiğini anlatmaktadır. Ayrıca eserinde, o dönemde Osmanlı’ya yabancı bir kavram olan müze kelimesini açıklarken; “(...) Buranın bir tarafında müze dedikleri tasvirhâne nice sayısız hayretle seyre değer nadide tasvirler vardır. (...)” diyerek, tasvirhâne terimini ilk kez kullanmak suretiyle Türkçeye yeni bir kavram kazandırmıştır.¹⁰

7 Detaylı bilgi için bk. İlber Ortaylı, “Tanzimat’ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 6/1599-1600.

8 Abdülhak Şinasi Hisar, *Türk Müzeciliği* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010); Aziz Ogan, *Türk Müzeciliğinin 100’üncü Yıldönümü* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1947); Remzi Oğuz Arık, *Türk Müzeciliğine Bir Bakış* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1953); Tahsin Öz, “Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler”, *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi* 5 (1949), 1-15; Kâmil Su, *Osman Hamdi Bey’e Kadar Türk Müzesi* (İstanbul: Milletlerarası Müzeler Konseyi (ICOM) Türkiye Milli Komitesi, 1965); Semavi Eyice, “Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 6/1596-1597.

9 Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004); Alev Koçak, *The Ottoman Empire and Archaeological Excavations: Ottoman Policy from 1840-1906, Foreign Archaeologists and the Formation of the Ottoman Museum* (İstanbul: The Isis Press, 2011); Bilge Ar, *Osmanlı Döneminde Aya İrini ve Çevresi* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

10 M. Fatih Andı, *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri: Mustafa Sâmî Efendi ve Avrupa Risâlesi* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996), 93.

Avrupalı devletlerin Anadolu, Suriye ve Mezopotamya medeniyetlerine ait eski eserleri bulup kendi ülkelerinde toplama fikri ve bu yöndeki çalışmaları, bahsi geçen medeniyetlere ev sahipliği yapan Osmanlı coğrafyasını Batılı devletlerin hedefi haline getirmektedir. Avrupalı devletler adına bazı isimlerin/arkeolog veya araştırmacıların, 17. yüzyıldan sonra Osmanlı Devleti'ne ait topraklardaki eski eserleri ortaya çıkarmaları ve bunları kendi müzelerine taşımaları uzunca bir süre devam etmiştir. Osmanlı coğrafyasında Avrupalıların rahat bir şekilde eski eser kaçakçılığı yapabilmeleri, Osmanlı'da o tarihlerde bu konuda yeterli bir bilincin olmadığını göstermektedir.¹¹ Eski eserlerin araştırılması ile ilgili izin taleplerinin büyükelçiler ve konsoloslardan gelmesi ve Osmanlı bürokratlarının da siyasî bir krize mahal vermemek için söz konusu talepleri olumlu karşılamaları, bu husustaki diğer önemli etken olmuştur.¹²

Avrupa devletlerinin Osmanlı coğrafyasındaki eski eserlere sahip olma arzuları, elçilik faaliyetleri kapsamında Avrupa'yı yakından tanıyan ve zamanla bu alanda bilinç sahibi olan Osmanlı bürokratlarını, birtakım tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu doğrultuda Bâbîâlî, Tanzimat sonrası eski eserleri koruma konusunda adım atarak vilayetlere bir genelge göndermişti. Verilen talimatta; yer altından çıkarılan taş kapaklar, üzeri yazılı sandık şeklinde olan mezarlar, taşa sanatla işlenmiş insan ve hayvan figürleri gibi, insanlar arasında dikkate değer sayılabilecek nesneler ile bunlara benzer antikaların bulunması durumunda Bâbîâlî'ye bilgi verilerek içlerinden değerli olanların İstanbul'a gönderilmeleri istenmişti.¹³ Bâbîâlî'nin eski eserler konusunda Tanzimat sonrası başlattığı çalışmalar, Ahmed Fethi Paşa'nın Ağustos 1845'te Tophane-i Âmire Müşiri olmasıyla sistemli bir hal almış ve böylelikle Batı'daki örnekleri gibi bir müzenin kurulmasının önü açılmıştır.

Bu çalışmada, Osmanlı müzeciliğindeki temel dinamiğin ne olduğu, Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak müzeler üzerinden devlet-toplum kaynaşmasının mı tasarlandığı ve müzenin modernleşmede bir araç olarak mı kullanıldığı sorularına, Ahmed Fethi Paşa'nın müzecilikle ilgili faaliyetleri üzerinden yanıt aranacaktır.

11 Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971), 284.

12 Süleyman Özkan, "Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı ve Müzecilik Faaliyetleri", *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı* (İzmir: Beta Basım Yayın, 1999), 457.

13 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet-Maarif (C.MF), 5/221, 29 Zilhicce 1255 (4 Mart 1840). Halep, Aydın, Saruhan, Adana valilerine ve Sayda, Selanik, Hüdavendigar müşirleri ile Biga ve Kudüs mutasarrıflarına gönderilen, aynı içeriğe sahip üç ayrı belgeden müteşekkil olan bu genelgelerin üzerinde herhangi bir tarih bilgisi mevcut değildir. Belgelere arşiv idaresi tarafından verilen tahmini tarih ise, 4 Mart 1840'tır. Ancak bu tarihlendirme hatalı olsa gerek. Çünkü hem olayların seyri dikkate alındığında ve hem de söz konusu yazışmaya, Ekim 1846 tarihi itibarıyla cevaplar gönderildiği göz önünde bulundurulduğunda, Ahmed Fethi Paşa tarafından Şubat 1846'da Aya İrini'de başlatılan faaliyetlerden sonra bu talimatın nimenin gönderilmiş olması muhtemeldir. Bu hususta diğer bir değerlendirme için bk. Mehmet Şahin, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzecilik* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 50.

Görsel 1: Tophane-i Âmire Müşiri Rodosîzâde Ahmed Fethi Paşa. (Abdullah Frères)¹⁴

1. Tanzimat Dönemi'nin Vizyoner Bürokratı: Ahmed Fethi Paşa

Ahmed Fethi Paşa'nın hayatını, görevlerini, ruh ve fikir dünyasını şekillendiren faaliyetlerini bilmek, onun müzecilik çalışmalarında hangi altyapı ile hareket ettiğini değerlendirme noktasında katkı sağlayacağı için, bu başlık altında hayatına kısaca göz atılacaktır.

Rodosîzâde Ahmed Fethi Paşa (1800-1858) 1809-1826 yıllarında Enderun'da eğitim görmüş, 1826-1835 arasında da Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye Ordusu'nda ve İkinci Mahmud'un Mâbeyn-i Hümayunu'nda yer almıştır. 1835'te Viyana'ya fevkalâde elçi olarak görevlendirilmiş¹⁵ ve üç ay kadar orada kalmıştır.¹⁶ Bu elçiliği sırasında, sanat ve eğitim yapılarından doğa, bilim ve hayır kurumlarına kadar pek çok farklı mekânı ziyaret etmiş;¹⁷ Budapeşte'de Macar Ulusal Müzesi, tiyatro binaları ile Viyana'da Belvedere'deki Galeri, Ambras Koleksiyonu, Doğa Tarihi ve Antikalar Kabini, Saray Kütüphanesi ve Mühendislik Akademisi gibi kurumları da bu kısa süreli elçiliği esnasında görme imkânı bulmuştur.¹⁸

14 Abdullah Frères, *Osmanlı Hükümdarları ile Abdülaziz Devri Ricalinin Fotoğrafları: Müteveffa Ahmed Fethi Paşa*, Fotoğraf, 1909, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi Koleksiyonu, No. Nekya-90628/58, Erişim 30 Mayıs 2024.

15 BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 484/23753, 29 Zilhicce 1253 (26 Mart 1838). Arşiv idaresi tarafından verilen bu tahmini tarih yanlıştır. Zira Ahmed Fethi Paşa'nın Rusya'ya 1837 yazında gittiği bilinmektedir. Bk. *Takvim-i Vekâyi* 104 (22 Safer 1251/22 Haziran 1835), 1.

16 *Takvim-i Vekâyi* 117 (1 Şaban 1251/22 Kasım 1835), 3: "Taziye için Avusturya İmparatoru tarafına 'Büyükelçilik' unvanıyla gönderilen Asâkir-i Hâssa Feriği Ahmed Fethi Paşa'nın Receb ayının altıncı günü Dersaadet'e dönerek Pâdişah'ın huzuruna çıktığı (...)."

17 *Wiener Zeitung* 221 (28 Eylül 1835), 1085.

18 Gisela Prochazka-Eisl, "An Ottoman Diplomat in Vienna: Ahmed Fethi Pasa", *Andreas Tietze ve Avusturya Türkolojisi-Türkçen'in Zenginliğine Efsanevi Bir Katkı*, ed. Emine Yılmaz vd. (Viyana: Neue Welt Verlag, 2022), 190.

Ahmed Fethi Paşa, 1836 yılında Büyükelçi unvanıyla yeniden Viyana'ya gönderilmiş ve bir yıla yakın süre daha orada bulunmuştur.¹⁹ Bu ikinci Viyana Elçiliği sırasında, Macaristan'ın ünlü aristokratlarından Prens Esterházy'nin Viyana'da bulunan, resim koleksiyonuyla süslenmiş Esterházy Mâlikânesi, Osmanlı Devleti için sefâret binası olarak kiralanmıştır ki bu mâlikâne, burada bir yıla yakın yaşamış Ahmed Fethi Paşa'nın güzel sanatlar ile ilgilenmeye başladığı yer olarak varsayılmaktadır.²⁰ Viyana Sefiri iken 7 Haziran 1837 tarihinde İstanbul'a yazdığı bir mektubunda, Avusturya İmparatoru ile Başvekil Metternich'in yaz tatilinde Viyana'da olmayacağını bildirerek uygun görüldüğü takdirde, bu zaman dilimi içerisinde Avrupa'daki önemli mekânları ziyaret etmeyi arzuladığını belirtmiştir.²¹ Onun bu talebi; seyahat etmek, yeni yerler görmek ve yeni kültürler tanımak konusunda ne kadar istekli olduğunu göstermektedir.

Ahmed Fethi Paşa, 1837 yazında Hocabey'de (Odessa) yapılan askerî tâlimleri izlemek üzere Rusya'ya görevlendirilmiştir.²² 1838'de Paris Sefirliği'ne atanmış²³ İstanbul'dan Paris'e giderken birçok Avrupa şehrini görmüş ve buralarda kültür-sanat alanına ilişkin çeşitli incelemelerde bulunmuştur.²⁴ Bu yolculuğu esnasında, Roma'da Papa ile bir araya gelerek Osmanlı tarihinde Papa ile görüşen ilk devlet adamı olmuştur.²⁵ Ahmed Fethi Paşa, 28 Haziran 1838'de Londra'da gerçekleşen İngiltere Kraliçesi'nin taç giyme törenine görevlendirilmiş, ancak hastalığından dolayı bu törene yetişememiştir.²⁶ İki ay gecikmeli de olsa 1838 Ağustos'unda, İngiltere Kraliçesi Victoria'yı Londra'da ziyaret etmiş, İngiltere'yi ve oradaki yapıları görme fırsatı yakalamıştır.²⁷ Eylül 1838'de Büyükelçi olarak gittiği Paris'te bir yıl görev yaptıktan sonra 1839 senesinde İstanbul'a dönmüştür. 1839-1858 yılları arasında, Osmanlı merkez bürokrasisinde (üç defa Tophane Müşirliği, iki defa Ticaret Nazırlığı ve Meclis-i Valâ Üyeliği ile Reisliği gibi) farklı görevlerde bulunmuştur. 14 Şubat 1858 yılında vefat eden Ahmed Fethi Paşa, Divanyolu'nda bulunan İkinci Mahmud Türbesi haziresine defnedilmiştir.²⁸ Rodos'ta inşa ettirdiği saat kulesi, rüştiye, muvakkithane, babası adına yapılan ve kendisinin de birtakım katkılarla koleksiyonunu zenginleştirdiği kütüphane ile

19 BOA, HAT, 1195/46928, 29 Zilhicce 1252 (6 Nisan 1837).

20 Zeynep İnankur, "Fethi Ahmed Pasha: A Cosmopolitan Ottoman Diplomat in the First Half of the Nineteenth Century", *Culture and Diplomacy: Ambassadors as Cultural Actors in Ottoman-European Relations from the 16th to the 19th Century* (Viyana: Hollitzer Verlag, 2023), 1011.

21 BOA, HAT, 1197/47040-Ç, 3 Rebiü'l-Evvel 1253 (7 Haziran 1837).

22 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak (TSMA.e), 642/4, 23 Safer 1253 (29 Mayıs 1837).

23 BOA, Hâriciye Nezareti-Siyasi (HR.SYS), 2922/3, 1 Safer 1254 (26 Nisan 1838); BOA, HR.SYS, 2922/7, 15 Safer 1254 (10 Mayıs 1838).

24 "1838 yılında Paris Sefiri olan Ahmed Fethi Paşa'nın Sirkâtibi olarak onunla birlikte İstanbul'dan Paris'e giden Mustafa Sâmî Efendi, 150 gün süren yolculuklarında Malta, Messina, Napoli, Terracina, Roma, Siena, Floransa, Bologna, Parma, Milano, Venedik, Trieste, Viyana, Prag, Dresden, Berlin, Hannover, Hessen, Frankfurt, Aachen, Brüksel, Anvers, Londra ve Boulogne şehirlerine uğramıştır." Bk. Andı, *Avrupa Risâlesi*, 28.

25 Ahmet Türkan, "Osmanlı ile Papalık Arasındaki İlk Dostane İlişkiler ve Bunun Doğu Kiliseleri Açısından Önemi", *History Studies: International Journal of Languages* 6/6 (2014), 1.

26 Andı, *Avrupa Risâlesi*, 28.

27 BOA, HAT, 1183/46704-A, 11 Cemâziye'l-Âhır 54 (2 Ağustos 1838); Ömer Eğecioğlu, "Kraliçe Victoria'nın Taç Giyme Töreni ve Fethi Ahmed Paşa", *Toplumsal Tarih* 211 (2011), 68-73. Eğecioğlu'nun makalesinin 5. ve 6. sayfalarında yer alan, "Sultanın olağanüstü büyükelçisi ekselânsları Fethi Ahmed Paşa, beraberinde birinci sekreter Sâmî Efendi ve ikinci tercüman Arakel Dadian olmak üzere dün akşam Regent's Park'taki Türk büyükelçiliğine vasil oldu." (21 Ağustos 1838) ve "Osmanlı Devleti'nin olağanüstü büyükelçisi ekselânsları Fethi Ahmed Paşa, kraliçenin huzuruna kabul edilmek üzere dün sabah (29 Ağustos 1838) maiyeti ile birlikte Regent's Park'taki Türk büyükelçiliği rezidansından Windsor kalesine doğru yola çıktı." bilgileri, Ahmed Fethi Paşa'nın İngiltere'de bulunduğunu göstermektedir.

28 Davut Hut, "Fethi Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), Ek-1/450.

İstanbul'da Üsküdar Ahmed Fethi Paşa Camii, Fethi Paşa Yalısı, Fethi Paşa Korusu ve kendi adına kurmuş olduğu vakfı ondan geriye kalan izler olmuştur.²⁹

Gençlik yıllarında Enderun-ı Hümâyün Hazinesi'nde görevliken orada bulunan değerli eşyalar ve objeler ile tanışan, askerliği döneminde Cebehane Kışlası'nda Miralay olarak idarecilik yapan, Avrupa'da bulunduğu yıllarda kültür-sanat faaliyetleri içerisinde yer alan ve bahsi geçen icraatları vesilesiyle de kıymetli eşyalara ilişkin hassasiyetleri oluşan Ahmed Fethi Paşa, tüm bu birikimi sayesinde müzecilik ve eski eserler konusunda çağdaşı diğer devlet adamlarından farklı bir anlayış geliştirmiştir.

2. Ahmed Fethi Paşa'nın Aya İrini'deki Faaliyetleri ve Osmanlı Müzeciliğinin Kuruluşu

Ahmed Fethi Paşa'nın, Osmanlı/Türk müzeciliğinin kurucusu olarak nitelendirilmesini sağlayan Aya İrini'deki faaliyetlerinin, 1846 yılında Tophane-i Âmire Müşirliği'ne bağlı Harbiye Ambarı³⁰ ismiyle kullanılan Aya İrini'ye³¹ Paşa tarafından gerçekleştirilen teftişte vuku bulan bir olay ile başladığı söylenmektedir. Bilge Ar'ın araştırmasında yer verdiği bir rivayete göre; Ahmed Fethi Paşa'nın söz konusu teftiş esnasında Bizans imparatorlarından birinin adını taşıyan bir tuğla parçasına rastladığı ve bu gibi eserlere Avrupalılarca çok önem verildiğini ifade edip bunların korunması gerektiğini Sultan Abdülmecid'e bildirdiği, bu olay üzerine Padişah'ın bu böyle önemli eserlere sahip çıkılarak mekânda düzenlemeler yapılmasını emrettiği ve düzenlemeleri görmek için kendisinin de burayı ziyaret edeceğini bildirdiği anlatılmaktadır.³²

Osmanlı/Türk müzeciliğinin kuruluşu ile ilgili padişah merkezli okuma sayılabilecek ve yukarıdaki rivayeti kısmen tashih edecek bir bilgi de 14 Nisan 1910 tarihinde *Servet-i Fünûn*

29 Serap Sunay, "Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standartı: Ahmed Fethi Paşa'nın Terekisi", *Belleten* 84/300 (2020), 745-788.

30 "(...) Harbiye Ambarı, İstanbul'un fethinden itibaren eski silahların depolanmaya başlandığı Aya İri Kilisesi olup, Fethi'ten sonra Cephane-i Âmire, 1730 yılında Darü'l-Esliha ve 1839'da Harbiye Ambarı adını almıştır." Bk. Pınar Çevik Azap, *Tophane-i Âmire Müşiriyeti* (İstanbul: Timaş Akademik Yayınları, 2023), 33.

31 "Kutsal barış" anlamına gelen Aya İrini, Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda yer almaktadır ve 4. yüzyılda eski Roma tapınakları üzerine, şehrin ilk kiliselerinden biri olarak inşa edilmiştir. 532 yılında vuku bulan yangında harap olan yapı, 548 senesinde İmparator Justinianus tarafından yeniden yaptırılmıştır. İstanbul'un Ayasofya'dan sonraki en büyük ikinci kilise binası olup mimari düzen olarak; ana mekân (naos), narteks (giriş) ve atrium (avlu) olmak üzere üç bölümden meydana gelen, üç nefli bazilikal planlı bir yapıdır. Aya İrini, Bizans'tan günümüze kalan atriumlu (çevresi revaklı avlu) tek kilise yapısıdır. İstanbul'un fethinden sonra kiliseden silah deposuna dönüştürülerek "Enderun Cebehanesi" veya "İç Cebehane" olarak anılmış, savaş ganimetlerinin yanı sıra kilisede tutulan Hristiyan röliklerinin de burada bırakılmasıyla söz konusu emanetlere de ev sahipliği yapmıştır. Zaman içerisinde askeri kıyafetlerin ve savaş aletlerinin muhafaza edildiği bir mekân haline gelen yapı, Sultan Üçüncü Ahmed döneminde gerçekleştirilen düzenleme ile "Darü'l-Esliha" (Silahlar evi) ismini almıştır. 1726 ve 1744 yıllarında gerçekleştirilen tüm bu çalışmalar, Aya İrini'nin günümüzde de mevcudiyetini koruyan giriş kapısı üzerindeki kitâbelerde anlatılmaktadır. Darü'l-Esliha olarak düzenlenmesini ve içerisinde korunan malzemelerle geniş bir koleksiyona ev sahipliği yapma özelliği kazanmasını sağlayan faaliyetlerin ömrü ise maalesef kısa olmuştur. Üçüncü Selim döneminde 1807 yılında vuku bulan Kabakçı İsyanı ve 1826'da, İkinci Mahmud döneminde, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması hadiselerinde yağmaya uğrayan yapıda yer alan malzemeler tahrip edilmiştir. 1839 yılında Avrupa'dan alınan silah ve teçhizatın orduya dağıtıldığı yer haline gelen mekân, Darü'l-Esliha yerine "Harbiye Ambarı" olarak anılmaya başlanmıştır. Bk. Cornelius Gurlitt, *İstanbul'un Mimari Sanatı*, çev. Rezan Kızıltan (Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 1999), 17-18; Bilge Ar, "Aya İrini'nin 'Müze-i Hümâyün' Olarak Tahsis Ediliş Süreci ve Sultan Abdülaziz", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 1/40; Bilge Ar, "Aya İrini'de Darü'l-Esliha Düzenlemesi", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı/Annual of Istanbul Studies* 3 (2014), 143-150; *Askerî Müze*, haz. Burhan Emiroğlu vd. (İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 1983), 6; Ar, *Aya İrini ve Çevresi*, 179.

32 Ar, *Aya İrini ve Çevresi*, 185.

dergisinde yayımlanan bir makalede yer almaktadır. İlgili yazıda, Sultan Abdülmecid'in 1845 yılında Yalova'da yaptığı bir gezi esnasında, çevrede dağınık vaziyette duran ve üzerinde yaldızlı yazıların olduğu sütunlara rastladığı; etrafındaki kişilere bunlarda ne yazdığını sorduğunda ise yanında bulunanların, bahsi geçen yazıların Latince olduğunu ve İmparator Konstantin'in isminin yazdığını ifade ettikleri aktarılmaktadır. Bunun üzerine Sultan Abdülmecid'in de "Böyle büyük bir hükümdarın nâminı taşıyan şeylerin yerde yatması doğru değildir." diyerek, bu malzemelerin İstanbul'a gönderilip koruma altına alınmasını sağladığı belirtilmektedir.³³ İstanbul'a getirilen bu taşları ve daha birçok değerli eseri "Harbiye Ambarı" olarak isimlendirilen Aya İrini'de muhafaza eden ve bunlara ilişkin düzenlemeler yapan kişi, dönemin Tophane-i Amire Müşiri Ahmed Fethi Paşa'dır. Nitekim bu gelişme, Osmanlı'daki müzecilik faaliyetlerinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.³⁴

Belgin Turan Özkaya'nın Osmanlı arşiv belgelerine dayalı olarak yaptığı araştırma, müze kurulması fikrini yukarıdaki rivayetlerden bağımsız olarak biraz daha öncesine çekmektedir. Özkaya, İngiltere elçisi Stratford Canning'in 10 Kasım 1843 tarihinde Lord Eastnor adına Bodrum Kalesi'nde yer alan süslü antik taşları görmek için kaleyi ziyaret etmek istemesi ile başlayan ve sonrasında da kale duvarındaki tarihî eserleri çıkartıp Londra'ya götürmeyi talep ettiği girişimlerin, Osmanlı'daki müzecilik çalışmalarının başlangıcında önemli bir rolü olduğuna işaret etmektedir.³⁵ 1844 yılında Canning, Bodrum Kalesi'nin duvarlarında yer alan kabartma mermerleri Osmanlı hükümetinden talep etmiş; ancak bu istek, hükümetin Aydın Vilayeti ile yaptığı yazışmalarda elde edilen bilgiler sonrasında, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin 31 Aralık 1845 tarihli toplantısında meclis üyeleri ile müzakere edilerek uygun bulunmamıştır. Ayrıca, bu tarz taleplerin ileride de tekrar gelebileceği düşünülerek antik eserlerin muhafaza edilebileceği müze adı verilen bir Osmanlı müzesi kurulması fikri, meclis tarafından Sadaret'e teklif edilmiştir.³⁶ Stratford Canning'in talepleri ve müze kurulmasına ilişkin ilk resmî tartışmanın yapıldığı Meclis-i Vâlâ toplantısı, Osmanlı'da müzecilik çalışmalarını tetiklemiştir.³⁷ Müze kurulması fikrinin tartışıldığı 31 Aralık 1845 tarihindeki Meclis-i Vâlâ toplantısına başkanlık yapan Sadık Rıfat Paşa ve toplantıda meclis üyesi olarak yer alanlardan Kâmil Paşa ile Enveri Efendi,³⁸ Sefaret görevleri kapsamında Avrupa'nın farklı şehirlerini görmüş, bu alana dâir Avrupa'da oluşan ilgiyi ve hassasiyetleri bilen kişilerdi.

33 Vahid, "Osmanlı Müzesinin Süret-i Tesisi", *Servet-i Fünûn* 38/984 (1 Nisan 1326/14 Nisan 1910), 347.

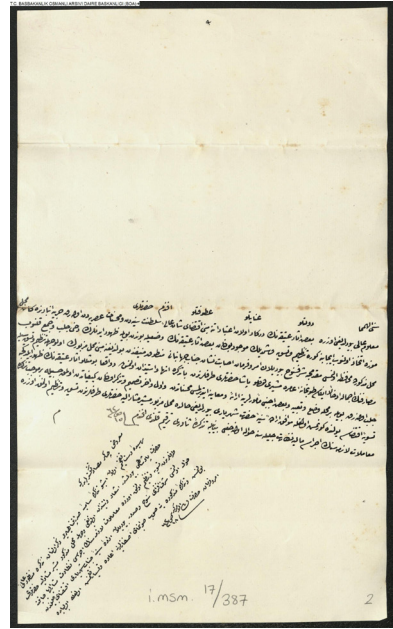
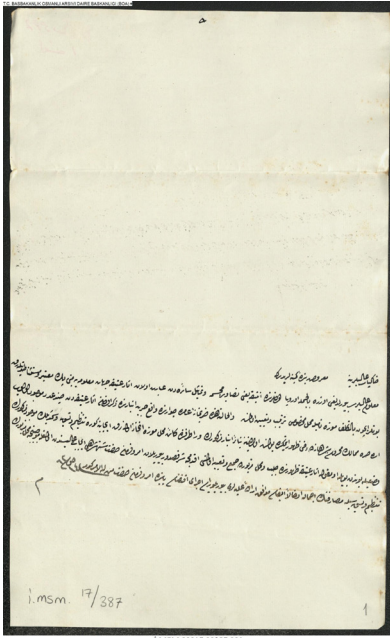
34 Hayrullah Cengiz, "İstanbul Müzeleri Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8/16 (2010), 277-332; *Takvim-i Vekayi* 292 (7 Şevval 1261/9 Ekim 1845), 3; *Tercümân-ı Hakikat* 776 (25 Safer 1298/27 Ocak 1881), 1; *Müze-i Hümayûn: Rehnümâ* - 1337, çev. Üzeyir Altekin vd. (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2022), 8.

35 Belgin Turan Özkaya, "Entangled Geographies, Contested Narratives: The Canning Marbles and the Ottoman Response to Antiquity", *Muqarnas* 39/1 (2022), 239.

36 BOA, İrâde-Hâriciye (İ.HR), 32/1478, 2 Muharrem 1262 (31 Aralık 1845), lef 2.

37 Özkaya, "The Canning Marbles and the Ottoman Response to Antiquity", 239.

38 *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi]* (İstanbul: Darü't-Tibaatü'l-Amire, 1264), 34.

Görsel 2 ve Görsel 3: Osmanlı/Türk Müzeciliğinin Kuruluşuna İşaret Edilen, 11 Şubat 1846 ve 12 Şubat 1846 Tarihli Belgeler.³⁹

11 Şubat 1846 tarihinde Ahmed Fethi Paşa Sadaret'e bir tezkire yazarak Avrupa devletlerinde antika olarak ifade edilen eski eserlere büyük önem verildiğini, bunlar için özel alanlar oluşturulduğunu belirtmiş ve uygun görüldüğü takdirde, Darbhâne-i Âmile civarında yer alan Harbiye Ambarı'nın arka tarafında (atrium kısmında) da gerekli düzenlemelerin yapılması suretiyle bir müze oluşturulmasını talep etmiştir.⁴⁰ Ahmed Fethi Paşa'nın bu talebinin 12 Şubat'ta Padişah tarafından kabul edildiği, Aya İrini'nin belirtilen mahallinde mevcut eserlerle düzenleme yapılabileceği, ayrıca gelecek olan yeni eserlerin burada toplanabileceği ve tüm bu işlemlere verilen ruhsatın da Tophane-i Âmile Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın izin talebi doğrultusunda çıkartılmış olduğu bildirilmektedir. Bunların haricinde, bazı yabancı memurların mevcut eserlerin durumlarını incelemek üzere görevlendirildiği de belirtilmiştir. 15 Şubat 1846 tarihli üçüncü yazıda ise, gerekenlerin yerine getirilmesi noktasında karar yenilenmiştir.⁴¹ Söz konusu durum, hayata geçirilen çalışmaların müzecilik mantığıyla bilinçli bir şekilde yapıldığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Buna göre, müze oluşturma fikrinin Canning'in taleplerine bağlı geliştiğini ve resmî olarak Meclis-i Vâlâ toplantısında bu fikrin müzakere edildiğini; Ahmed Fethi Paşa'nın eyleme geçişinin ise, Şubat 1846'da Sultan Abdülmecid'den alınan izne ve talimatlara dayandığını söylemek mümkündür.

39 BOA, İ.MSM, 17/387, lef 1a-2a.

40 BOA, İrâde-Mesâil-i Mühimme (İ.MSM), 17/387, 18 Safer 1262 (15 Şubat 1846), lef 1a.

41 BOA, İ.MSM, 17/387, lef 2a.

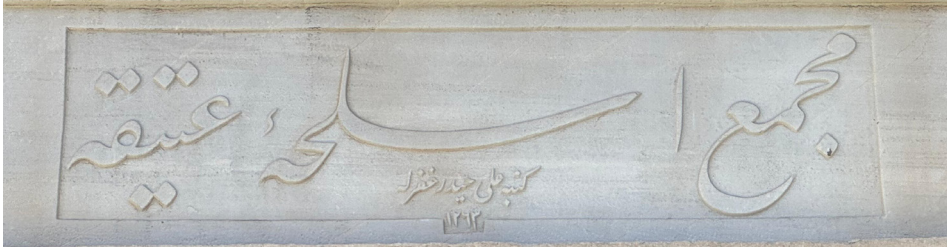
Görsel 4: Aya İrini'nin Atrium Kısmı Genel Görünümü. (İbrahim Akkurt - 14 Mayıs 2025)

Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa, Sultan Abdülmecid'den aldığı talimatla Aya İrini'nin arka tarafında (atrium bölümünde) birtakım düzenlemeler yapmaya başlamıştı. Bu doğrultuda, avluyu saran revakların araları camekânlarla kapatılarak hazırlanan sergilere tahsis edilmişti.⁴² Atriumun sağ tarafında kalan alana; eski silahlar, savaş aletleri ile zırhlar yerleştirilmiş ve bu alana giriş, avluya açılan mermer bir kapı ile sağlanarak kapının lento kısmına “Mecma’-ı Eslaha-i ‘Atika (Eski Silahlar Koleksiyonu)” ibaresi yazdırılmıştır. Bunun karşısında yer alan, atriumun sol tarafındaki alana ise; Helen ve Bizans dönemlerine ait eski eserler konulmuş ve giriş kapısı üzerine “Mecma’-ı Âsâr-ı ‘Atika (Eski Eserler Koleksiyonu)” yazdırılmıştır.⁴³ Lentolardaki yazıların altında mukayyet olan tarih, 1847 (Hicrî 1263) yılını işaret etmektedir. Bu iki koleksiyondan Mecma’-ı Eslaha-i ‘Atika, bugünkü Harbiye Askeri Müzesi’nin; Mecma’-ı Âsâr-ı ‘Atika ise, İstanbul Arkeoloji Müzeleri’nin temellerini oluşturmuştur.⁴⁴

42 Eyice, “Arkeoloji Müzesi”, 1597.

43 Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, 45; Ferruh Gerçek, *Türk Müzeciliği* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 82; Yücel, “Müze”, 241.

44 Ar, *Aya İrini ve Çevresi*, 195, 201.

Görsel 5 ve Görsel 6: Aya İrini'nin Atriumundaki Kapıların Üzerinde Yazan "Mecma'-i Âsâr-ı 'Atika" ve "Mecma'-i Eslîha-i 'Atika" Yazıları. (İbrahim Akkurt - 14 Mayıs 2025)

Özenli bir şekilde yapıldığı anlaşılan söz konusu çalışmalar kapsamında, Aya İrini'nin içi silah müzesi şeklinde düzenlenmiş; özel yaptırılan armalı silahlılara dizdirilen silahlar burada teşhir edilmek suretiyle yapı, eski silah deposu olmaktan çıkarılıp bir sergi alanı ve müze haline getirilmiş; ayrıca bina girişinde bulunan bölüme de büyük topalar yerleştirilmişti.⁴⁵ Silahların belli bir düşünce ve tertip üzere sıralanmış olması, Shaw tarafından Fransız Silah Müzesi'nin bu düzenlemede örnek alındığı ya da Ahmed Fethi Paşa'nın, 1838 yılındaki Londra ziyareti esnasında gördüğü Tower of London'daki silah sergisinden etkilendiği şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁶ Ancak Ahmed Fethi Paşa'nın görev icabı hem Fransa hem de İngiltere'de bulunduğu ve bunlardan etkilendiği düşünülse bile, Viyana'daki askerî müzelerden de etkilenmiş olabileceğini düşünmek mümkündür.⁴⁷ Kaldı ki, sadareti öncesi Paris, Londra ve Viyana'da bulunmuş olan Sadrazam Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere, dönemin Osmanlı Devlet ricalinin Batı'daki gelişmeleri sıkı takip etmekte olmalarının, müzeciliğin gelişmesine de yansıdığını hatırla tutmak gerekmektedir. Ahmed Fethi Paşa'nın Aya İrini'deki bu düzenleme ve sergileme konusundaki çalışmaları, belki de onu Türkiye'nin ilk küratörü (müze düzenleyicisi, yöneticisi) yapmaktaydı. Müzenin bir diğer koleksiyonu olan ve Mecma'-i Âsâr-ı 'Atika olarak adlandırılan bölümünde ise; daha önceden bu binada muhafaza edilen, At Meydanı'ndaki yılanların başları, İstanbul'un fethinde Haliç'i kapatan

45 Sermed Muhtar, *Topkapı Sarayı-ı Hümayûnu Meydanında Kâin Müze-i Askerî Züvvârına Mahsûs Rehnümâ* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1920), 1/28.

46 Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, 49, 54.

47 Ahmed Fethi Paşa, 1835 yılında Avusturya İmparatoru Fransuva'nın ölümü için taziye ve yerine geçen oğlu I. Ferdinand'ın tahrata çıkışını tebrik için Viyana'ya özel elçi olarak görevlendirilmiştir. Viyana'da bulunduğu süre içerisinde, asker kökenli olması hasebiyle askerî müzeler ve askerî kurumlar ile yakından ilgilenmiş; Viyana'daki askerî mühendislik ve topçu okullarını, askerî depo ve cephanelikleri, Wiener Neustadt'daki İmparatorluk ve Kraliyet Askerî Akademisi'ni, Linz yakınlarındaki Maximilian Kuleleri'ni, Mariazell ve Eisenerz'deki İmparatorluk ve Kraliyet dökümhane ve madenlerini ziyaret etmiş ve tüm bu mekanlarla ilgili notlar almıştı. Bk. *Wiener Zeitung* 221 (28 Eylül 1835), 1085.

zincirin bir parçası, Hipodrom'daki at yarışlarında meşhur olan yarışçı Porfirios'un bir heykeli ve Bizans imparatorlarının lahitleri gibi eserler yer almıştır.⁴⁸

Görsel 7 ve Görsel 8: Ahmed Fethi Paşa Tarafından Yazdırılan ve Bizans İmparator Lahitlerinin Kapaklarının Yerlerinin Tarif Edildiği Kitâbe. (Furkan Bekar - Mart 2025)

Mecma‘-ı Âsâr-ı Atika bölümü oluşturulurken Topkapı Sarayı'nın orta kapısının etrafında açıkta bulunan, Bizans imparatorlarının porfir taşından yapılmış lahitleri de Aya İrini'ye taşınmıştır. Bu esnada bazı lahitlerin kapaklarının ise, bir büyük çınar ağacının altına denk gelen noktada gömülü olduğu tespit edilmiş; ancak o günün şartlarında, kapakların toprak altından çıkarılmasının mümkün olamayacağı düşünülerek, avluda yer alan revakların altındaki bir sütuna, Ahmed Fethi Paşa tarafından (günümüz Türkçesiyle); “Daha önce çıkarılarak silahhâneye götürülen mermer sandukalardan iki tanesinin kapakları, bu sütunun yaklaşık 8 metre hizasında bulunan çınar ağacının altında olduğu için çıkarılamamıştır. 15 Haziran 1847” yazdırılarak, tarihe önemli bir not düşürülmüştür. Bu olaydan 70 yıl sonra Topkapı Sarayı Müze Müdürü olan Halil Edhem Eldem, sütundaki kitâbe sayesinde, bahse konu olan lahit kapaklarını belirtilen yerden çıkarttırmış⁴⁹ ve sütunun altına yeni bir kitâbe daha ilave ettirerek üzerine şu satırları yazdırmıştır: “Yukarıdaki kitâbede bahsi geçen sanduka kapakları Padişah Hazretleri'nin izni ile Müze-i Hümayun İdaresi tarafından bulundukları yerden çıkarılarak silahhâne ambarı dışındaki sandukaları ile beraber Müze-i Hümayun'a

⁴⁸ Öz, “Ahmed Fethi Paşa”, 8; Vahid, “Osmanlı Müzesi”, 347.

⁴⁹ Gerçek, *Türk Müzeciliği*, 83; Hisar, *Türk Müzeciliği*, 26.

nakledilmiştir. Hattat: Hakkı. 28 Ekim 1916.” Bu hadise, Ahmed Fethi Paşa’nın eski eserlere verdiği değeri ve hassas bakış açısını göstermesi bakımından önemli bir ayrıntıdır.

Müzecilik alanında araştırma yapanlar, Osmanlı’daki müzeciliğin 1846 yılında Ahmed Fethi Paşa’nın gayreti ve Sultan Abdülmecid’in talimatıyla kurulduğunu ifade etmektedirler.⁵⁰ Bu kabulden dolayıdır ki; 1946 yılında Türkiye Müzeler İdaresi, Türk müzeciliğinin 100. kuruluş yıldönümü etkinlikleri düzenlemiş ve ön tarafında Ahmed Fethi Paşa’nın, arka tarafında da Aya İrini’nin görsellerinin olduğu bir de hatıra madalyası bastırmıştır.⁵¹ Madalyanın ön yüzüne, “Fethi Ahmed Paşa-Türkiye Müzelerinin Kurucusu” yazılarak Paşa’nın tasvirine yer verilmiş; arka yüzüne de, “Türkiye Müzelerinin Kuruluşunun Yüzüncü Yılı Hatırası-1946” yazısıyla birlikte Aya İrini’nin kuzey cephesi işlenmiştir.

Görsel 9 ve Görsel 10: Türk Müzeciliğinin 100. Yılı Vesilesiyle Hazırlanmış Bronz Madalya. (İbrahim Akkurt Koleksiyonu)

1996 yılında da Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Türk müzeciliğinin 150. yılını anısına üzerinde Ahmed Fethi Paşa’nın fotoğrafının bulunduğu madalya bastırmıştır.⁵²

Görsel 11 ve Görsel 12: Türk Müzeciliğinin Kuruluşunun 150. Yılı Sebebiyle Bastırılan Madalya.⁵³

50 Necdet Sakaoğlu, “Fethi Ahmed Paşa”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 3/298-299; Eyice, “Arkeoloji Müzesi”, 1596-1597; *Müze-i Hümayûn: Rehnümâ*, 8.

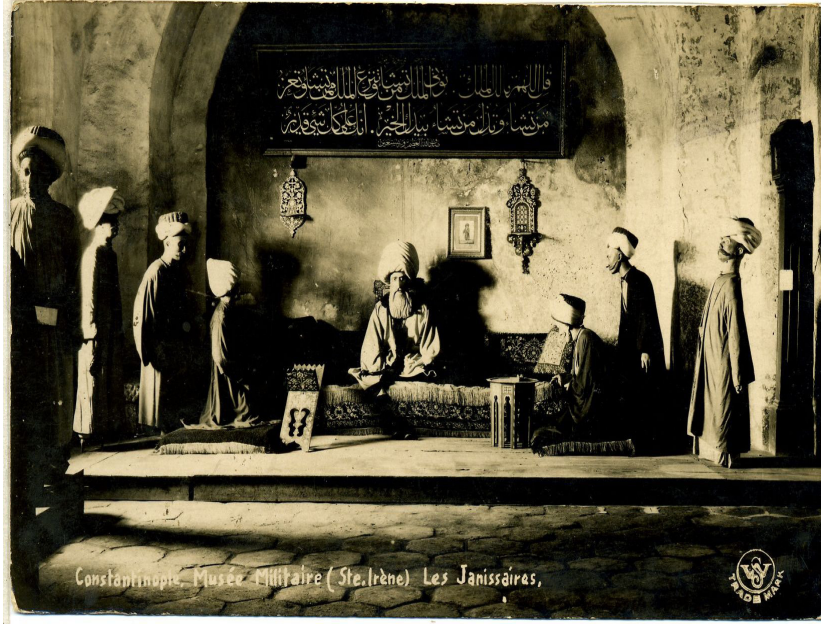
51 Eyice, “Arkeoloji Müzesi”, 1596-1597.

52 Doğu Mermerci, “Türk Müzeciliğinin 150. Yılında Ahmed Fethi Paşa ve Bastırılan 150. Yıl Hatıra Madalyonları”, *Türk Nümismatik Derneği Bülteni* 4/35-36 (1999), 71-77.

53 *Ahmet Fethi Paşa - Türk Müzeciliğinin 150. Yılı, Hatıra Madalya, Fotoğraf*, 1996, İstanbul: Janus Mezat, Karma Nümismatik Müzayedesi, Lot No. 352, Erişim 13 Mart 2025.

3. Takdir Toplayan Koleksiyon: Yeniçeri Kıyafetleri Sergisi

Ahmed Fethi Paşa'nın Aya İrini'de yaptığı düzenlemelerin en dikkat çeken kısmı ise, "Elbise-i Atika" olarak isimlendirilen ve geçmişin nostaljisini yaşatırken esasında gelenekten kopuk olmayan sembolik bir duruşu ifade eden "Yeniçeri Kıyafetleri Sergisi" idi.⁵⁴ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının üzerinden sadece 20 yıl gibi kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen onların kıyafetleri, kurulan bu müzede sergilenmiştir. Aya İrini'nin üst katında meydana getirilen ve 140 mankenden oluşan sergide, ahşap oyma ve balmumundan yapılmış heykellerin üzerine Viyana'da özel olarak diktirilen Yeniçeri kıyafetleri ile Yeniçerilere ait silahlar ve aksesuarlar giydirilmiştir.

Görsel 13: Ahmed Fethi Paşa'nın Aya İrini'de Hazırlamış Olduğu "Yeniçeri Kıyafetleri Sergisi".⁵⁵

Kıyafetlerin hazırlanmasında, ilk Türk ressamlarından olan Arif Mehmed Paşa'nın da bilgilerinden istifade edilmiştir.⁵⁶ Bu koleksiyonla ilgili; Ahmed Fethi Paşa'nın 1838 yazında Londra'da bulunduğu dönemde Madame Tussaud Müzesi'ni gezdiği ve orada yer alan sergiyi görüp etkilendiği, akabinde de bunlardan esinlenerek söz konusu sergiyi oluşturduğu şeklinde yorumlar da bulunmaktadır.⁵⁷ Aya İrini'deki müze çalışmaları Osmanlı basınında, *Takvim-i*

54 Ahmet Ersoy, *Architecture and the Late Ottoman Historical Imaginary Reconfiguring the Architectural Past in a Modernizing Empire* (Surrey: Ashgate, 2015), 14.

55 *Constantinople - Musée Militaire (Ste. Irène) Les Janissaires*, Fotoğraf, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler Koleksiyonu, No. Krt-005004.

56 Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, 55; Jean (Giovanni) Brindesi, *Elbise-i Atika: Osmanlı Kıyafetleri (Musée des Anciens Costumes Turcs de Constantinople)*, haz. H. Ahmet Arslantürk - M. Mert Sunar (İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık, 2013), 8; Muhiittin Serin, "Arif Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/368-369.

57 Ar, *Aya İrini ve Çevresi*, 213.

Vekâyi gazetesinde yer bulmuş; Sultan Abdülmecid'in Aya İrini'yi ziyaret ettiği, hazırlanan müzeyi ve yapılan çalışmaları çok beğendiği ifade edilmiştir.⁵⁸ Padişah'ın beğenisine mazhar olmuş "Elbise-i Atıka Sergisi", 1852 yılında ise Aya İrini'den taşınarak İbrahim Paşa Sarayı'na nakledilmiştir. Avrupa'dan gelen ziyaretçilerin uğrak noktalarından biri olan sergi, 7 Mayıs 1853 tarihinde *New York Times* gazetesinde, "Museum of Ancient Turkish Costumes (Eski Türk Kıyafetleri Müzesi)" başlıklı haberle okuyucularına tanıtılmıştır.⁵⁹ Yazının içeriğinde; Türklerin, modern Avrupa medeniyetinin trenini yakından takip etme zorunluluğu hissettiği söylenmiş ve sergi için de "zevкли bir şekilde dizilmiş muazzam bir koleksiyon" ifadeleri kullanılmıştır.

Görsel 14: "Yeniçeri Kıyafetleri Sergisi"nin Mekânsal Düzenini Yansıtan Farklı Bir Görüntüsü.⁶⁰

Ahmed Fethi Paşa'nın bina içinde yaptığı çalışmalardan bir diğeri de yapıya Sultan Birinci Mahmud döneminde eklenen ve 1816 yılında Sultan İkinci Mahmud döneminde iç bezeme düzeni ile mobilyaları yenilenen odanın yeniden düzenlenmesidir. "Taht-ı hümayun" ya da "hücre-i padişâhî" ismiyle hazırlanan bu oda, Padişah'ın müzeyi ziyarete geldiğinde dinleneceği bir mekân olarak tasarlanmıştı. Bu bölümün, Fransa'da ünlenen bir iç mimarî üslup olan, 16. Louis üslubunda bir taht odası olduğu ifade edilmektedir.⁶¹

Müze hazırlanan sergilerin hususî ziyaretçisi Sultan Abdülmecid olmakla birlikte, izin alarak müzeyi gezen sınırlı sayıda yerli-yabancı ziyaretçilerin olduğu da bilinmektedir. Bu ziyaretçilerden biri Fransız yazar Gustave Flaubert; bir diğeri ise, Fransız ressam, şair, yazar, tiyatro ve sanat eleştirmeni Théophile Gautier olmuştur.⁶² 1851 yılında müzeyi ziyaret eden Flaubert'in müzeye dair verdiği bilgiler şu şekildedir:

58 *Takvim-i Vekâyi* 292 (7 Şevval 1261/9 Ekim 1845), 3.

59 *The New York Times*, "Museum of Ancient Turkish Costumes", 511 (7 Mayıs 1853), 2.

60 *Estiha-i Askeriye Müzesi Dahili Görünüşü*, Fotoğraf, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler Koleksiyonu, No. Krt-011084.

61 Ar, *Aya İrini ve Çevresi*, 205.

62 Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, 46.

"(...) Silahlar için ayrılmış kubbeleri, tonozlu, güzel bir salon... Kötü durumdaki basit tüfek mekanizmaları; üst katta, paha biçilmez eski silahlar, kakmalı Pers miğferleri, silah kılıfları, çok büyük, iki elle tutulan Norman kargıları... Sağ tarafta, Mehmet'in kılıcı, balina kemiği gibi büyük ve esnek... Ve yeşil deri kaplı kını; benim dışımda herkes bu kılıcı alıp havada savurdu. Bize bunlardan başka, padişahlar tarafından fethedilen kentlerin camekânlarda saklanan anahtarlarını da gösterdiler. (...)"⁶³

1852 yılında müzeye gelen Fransız yazar Théophile Gautier ise gözlemlerini şu şekilde ifade etmektedir:

"Tiplerine göre sınıflandırılan bu silahların rozetlerin içine yerleştirilerek düzenlenmesi, Fransız silah müzesindeki düzenlemelerin taklit edilmesine dayanıyor olabilir. Gerçekten de Ahmed Fethi Paşa'nın teşhir tekniklerinde böyle bir etki söz konusu olabilir. Dolayısıyla silah sergisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun hem askerî alanda hem de sergileme pratikleri alanında sağladığı ilerlemeye işaret ediyordu. (...)"⁶⁴

"Müzeyi ziyaret eden bu kişilerin yazmış oldukları övgü dolu sözler, müzenin Avrupalılar tarafından da takdir edildiğini göstermesi ve müze ile ilgili en erken tarihli bilgi veren metinler olması bakımından son derece değerlidir."⁶⁵

4. Eski Eserleri Koruma ve Müzeye Kazandırma Gayretleri

Ahmed Fethi Paşa tarafından Aya İrini'de gerçekleştirilen faaliyetler ve vilayetlere gönderilen genelgeler, taşradaki yöneticileri de eski eserler konusunda harekete geçirmişti. 8 Ekim 1846 tarihinde Trablus Müşiri Mehmed Paşa tarafından İstanbul'a gönderilen rapor, vilayetlerdeki eski eserlere ilişkin bilgiler sunulan ilk raporlardan biri olmuştur.⁶⁶ Vilayetlere gönderilen genelgenin yayınlandığı tarihlerde Girit'te bulunan Kaptan-ı Derya Damad Mehmed Ali Paşa, tespit ettiği kıymetli antikaları bu talimata istinaden Girit'ten İstanbul'a getirmiştir. Antika eserlerin Mehmed Ali Paşa tarafından İstanbul'a getirilmesi, genelgenin uygulandığını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Akabinde, Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın da içinde yer aldığı bir komisyon Girit'ten getirilen eserleri incelemiş ve kıymetli olduklarına hükmettikleri eserlerin 7 Aralık 1846 tarihli bir irade ile müzeye konulmasını sağlayarak bunları koruma altına almışlardı.⁶⁷ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde modern müzeciliğin gelişiminin, savunmacı bir refleksin sonucu olarak ortaya çıktığını varsaymak mümkündür. Osmanlı müzeciliğinin kuruluşunda öncelikli hedef, sahip olunan tarihî mirası korumak ve bu mirasın Batılı devletler tarafından yurtdışına çıkarılmasına engel olmaktır.⁶⁸

63 Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, 47.

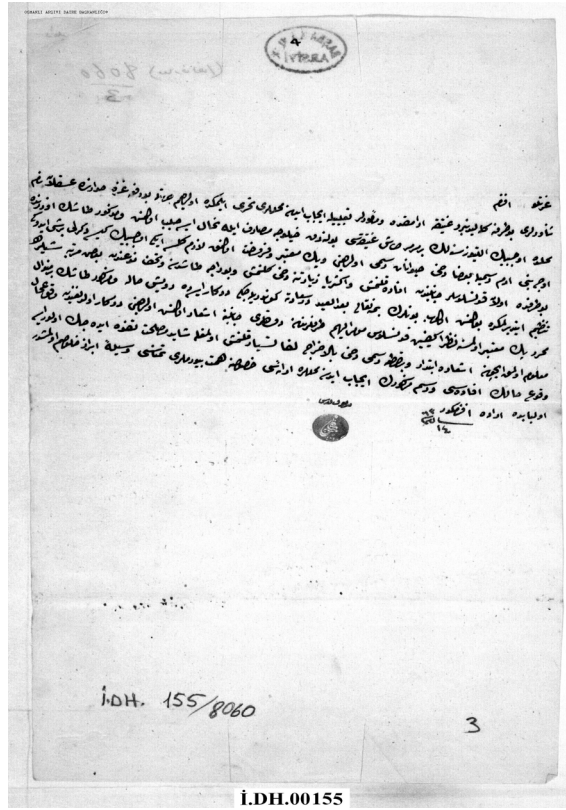
64 Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, 49.

65 Cengiz, "İstanbul Müzeleri", 278.

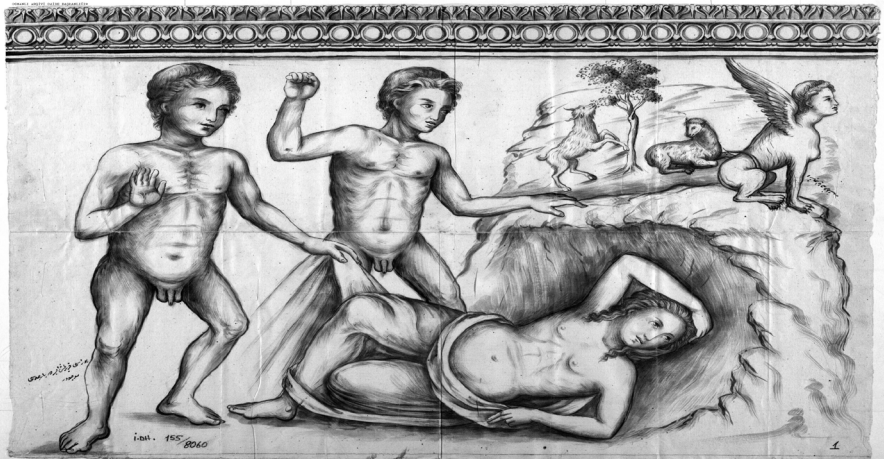
66 BOA, Sadaret-Mektûbî Kalemi Evrakı (A.)MKT, 51/75, 17 Şevval 1262 (8 Ekim 1846).

67 Serap Sunay, *Hemşinli Mehmed Ali Paşa: Tanzimat Muhâlifî ve Hanedan Damadı* (İstanbul: Timaş Akademisi, 2023), 176; BOA, İ.HR, 38/1757, 17 Zilhicce 1262 (7 Aralık 1846).

68 Mustafa Göleç, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarih Politikaları (1876-1930)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 203.

İ.DH.00155

Görsel 15 ve Görsel 16: Kudüs Mutasarrıfı Zarif Mustafa Paşa Tarafından Gönderilen Rapor ve Askan' da Buldukları Eserin Kara Kalem Çalışması.⁶⁹

69 BOA, İrâde-Dâhiliye (İ.DH), 155/8060, lef 1-3.

Kudüs Mutasarrıfı Zarif Mustafa Paşa'nın 1847 yılında İstanbul'a gönderdiği raporda ise; Gazze civarındaki Askalan⁷⁰ bölgesinde bulunan, üzerinde insan ve hayvan kabartmaları olan bir Sfenks'ten bahsedilerek üzerindeki mermer kabartmalardan hareketle, bunun tahmini 3600 yıllık bir eser olduğu ifade edilmiş ve ayrıca bu eserin eskizi sayılabilecek karakalem çizimi yaptırılarak da raporun ekinde gönderilmiştir.⁷¹

Londra'da yayın yapan *The Morning Post* gazetesi, 31 Aralık 1847 tarihinde bu gelişmeyi okurlarına, *Journal de Constantinople* gazetesinden alıntılayarak "Archaeological Museum at Constantinople (İstanbul'da Arkeoloji Müzesi)" başlığı altında bildirmiştir. İlgili yazıda; Sultan Abdülmecid'in emriyle ve Ahmed Fethi Paşa'nın çabalarıyla oluşturulan Arkeoloji Müzesi'nde cesaret verici gelişmeler yaşandığından, Topkapı Sarayı içindeki cephanelikte açılan müze için eyalet valilerine emirler gönderildiğinden ve bu çağrıya cevap olarak da Kudüs Mutasarrıfı Zarif Mustafa Paşa'nın, Askalan'da muhteşem bir şekilde yapılmış mitolojik bir mermer keşfederek müzeye gönderdiğinden bahsedilmiştir.⁷² Bâbîâlî tarafından İstanbul'a nakledilmesi istenen söz konusu eser ve diğer arkeolojik buluntular, 26 Ekim 1847'de⁷³ İstanbul'a getirilmiş ve 21 Şubat 1848⁷⁴ tarihinde de Müze'ye konularak sergilenmiştir.⁷⁵ Dahası bu tarihten sonra yayımlanan devlet ve vilayet salnâmelerinde de eski eserler hakkında bilgiler verilmeye başlanarak hem devlet görevlilerinde ve hem de halkta, eski eserlere karşı duyarlılık oluşturulmaya başlanmıştır.

Ahmed Fethi Paşa'nın müzecilik alanında yaptığı çalışmalar, İngiltere tarafından mercek altına alınarak yakından takip edilmekteydi. İngiltere Sefareti, 2 Mayıs 1847 tarihinde Aya İrini'de kurulan bu müzenin genişletilmesi ve eski eserlerin çıkarılması konusunda yardımda bulunmayı teklif etmişti. Paşa'nın gereğini Sadaret'e havale ettiği, İngiltere'nin 15 maddelik teklifinde kısaca şu konular yer alıyordu: İngiltere müzesi tarafından memur edilecek bir kişi bu çalışmaların başında yer alacak, imalat için bir kalfa seçilecek ve maaşı Osmanlı Devleti tarafından verilip 150 lirayı geçmeyecek şekilde belirlenecektir. Bunların haricinde 100 lira maaş ile bir yardımcı, 100 lira maaş ile bir tercüman, bir dülger başı, araba ustası ve demirci de olacaktır. Ayrıca eski eser kazılarında bulunan antikaların Osmanlı'ya ait olacağı, fakat aynı eserden iki adet bulunması durumunda ise bunlardan birinin İngiltere'ye verileceği, eğer uygun görülürse çıkarılan tüm eserlerin birer numunesinin ve resimlerinin alınacağı, eserlerin İstanbul'a naklinin İngiliz savaş gemileri ile sağlanacağı gibi talepler de bulunuyordu.⁷⁶ Arşivde yapılan araştırmalarda, bu taleplerin kabul edilip edilmediğine dair herhangi bir belgeye tesadüf edilememiştir. Ancak esasında İngiltere'nin böyle bir teklifte

70 Askalan'daki kazılar için bk. Edhem Eldem, *Early Ottoman Archaeology: Rediscovering the Finds of Ascalon (Ashkelon)*, 1847, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 378 (2017), 25-53.

71 BOA, İ.DH, 155/8060, 4 Şevval 1263 (15 Eylül 1847).

72 *The Morning Post*, "Archaeological Museum at Constantinople" (31 Aralık 1847), 7. Haberdeki ilgili kısmın bir bölümü şu şekildedir: "(...) Kudüs Valisi Zarif Mustafa Paşa, Escalon'dan çok uzakta olmayan bir yerde bulunan, hayranlık uyandırıcı bir şekilde yapılmış bir kabartma göndermişti. Burada incelenen bazı antika kalıntıları, mükemmel durumdaki bu mitolojik mermer keşfedildi. Bir kayanın tepesinde, bir kadının formu ve göğüsleri, bir kartalın kanatları ve bir aslanın pençeleri olan bir Sfenks'i temsil ediyordu. Sanki kayadan atlayacakmış gibi görünüyordu. Solda ve aynı düzlemde iki çıplak erkek figürü vardı, Sfenks'e en yakın olanı onu tehdit ediyor gibi görünüyordu. Sağ elinde, henüz tespit edilemeyen bir alet tutuyordu ve sol elinin işaret parmağı canavara doğru işaret ediyordu. (...)".

73 BOA, A.}MKT, 100/58, 22 Zilkade 1263 (1 Kasım 1847).

74 BOA, Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM), 3/29, 16 Rebiü'l-Evvel 1264 (21 Şubat 1848).

75 Ali Sönmez, "Tanzimat'ın İlanı Sırasında Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası (1839-1868)", *Social Mentality and Research Thinkers Journals* 7/52 (2021), 2945.

76 BOA, A.}MKT, 81/51, 29 Cemaziyel-Evvel 1263 (15 Mayıs 1847).

bulunması; Osmanlı Devleti'nin kuracağı müzenin kendi kontrollerinde olmasını, Fransa ve Almanya'nın Osmanlı'ya yönelik nüfuzlarının engellenmesini, ikincil öneme sahip eserlerin Osmanlı'ya verilip birinci sınıf malzemelerin de kendi elleriyle British Museum'a ulaştırılmasını sağlama amacı taşıdığı şeklinde yorumlanmaktadır.⁷⁷

1850 yılında İngiliz elçisi Canning, Arkeolog Henry Layard'ın Osmanlı topraklarında yaptığı kazılara devam etmesi ve bulacağı eserlerin tümünü yurt dışına götürebilmesi hususunda Padişah'tan izin istediğinde, bu husus Ahmed Fethi Paşa ile istişare edilmiş ve önce Alev Koçak, akabinde de Özkaya'nın naklettiği bir belgede⁷⁸ Paşa,

“Gelişigüzel kişilerin, insanlık tarihinin manevî anahtarı mahiyetindeki eski eserleri ihraç etmeleri yakışık almaz ve azametli Osmanlı Devleti'ne uygun düşmez. Bu nedenle tamamen yasaklanmalıdır. Bu gibi eski eserlerin İmparatorluk Müzesi'ne kazandırılmasını temin edecek bir nizamnamenin hazırlanması zaten sürmektedir. Ancak İngiliz Sefareti, bu nizamname yürürlüğe girmeden önce başvuruda bulunduğu için, Layard'ın eserleri ihraç ederken fermanda yer alan şartlara riayet etmesi gerekir.”

sözleriyle bu talebe karşı olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹ Kazı izninin belli bir süreyle sınırlı tutulması ve bulunacak eserlerin müzeyle paylaşılması görüşünü Padişah'a kabul ettirerek bu teklifin reddedilmesini sağlamıştır. Ahmed Fethi Paşa, bununla da yetinmeyip kazılara eşlik etmesi için bir Osmanlı yetkilisinin bulunmasını da şart koşturmuştur.⁸⁰ Bahsi geçen uygulama ile Ahmed Fethi Paşa sayesinde hem yapılan/yapılacak olan kazılar denetim altına alınmış hem de arkeoloji alanında yerli arkeologlar yetişmesinin temelleri atılmıştır.

Ahmed Fethi Paşa imzasıyla 15 Temmuz 1852 tarihinde yerel idarecilere bir talimat gönderilmiş; tarihi binalara ve eserlere zarar verilmesinin önlenmesi ile yöneticilerin kendi bölgelerindeki tarihi eserlerin envanterlerini hazırlamaları istenmiştir.⁸¹ Müzecilik faaliyetlerinin en önemli sac ayaklarından biri olan, müzede sergilenecek eserlerin toplanması konusunda Ahmed Fethi Paşa yeni bir yol izleyerek Bâbü'lî'nin bu konuda yöntem değiştirmesini sağlamıştır. Yeni izlenecek yöntemde Bâbü'lî; bir taraftan taşradaki idarecileri ve halkı, eski eserleri toplamaya teşvik ederken, diğer taraftan da her türlü kaçakçılığa mâni olmak ve dolayısıyla insanların da bu tarz yollara başvurmalarının önüne geçebilmek adına, bulunacak eserlerin değerlerinin belirlenip üçte bir fiyatının ödül olarak bulan kişiye verileceğini ilan etmiştir.⁸²

İngiliz elçisi Canning, 1853 yılında Ege'deki Kalimnos Adası'nda kazı çalışmaları yapabilmek için de Osmanlı idaresinden izin talebinde bulunmuştur. Konu Padişah tarafından Ahmed Fethi Paşa ile istişare edildiğinde Paşa, çıkarılacak eserlerde Osmanlı Devleti'nin pay sahibi olması hususunda görüş belirterek; kazılar sonucu bulunacak eserlerin bir adet olması

77 Malley, “The Layard Enterprise”, 112.

78 BOA, İHR, 72/3480, 7 Safer 1267 (12 Aralık 1850). Belgedeki özgün ifade şu şekildedir: “(...) Tarih-i âlemin mihtâh-ı ma'nevîyyesi makâmında olan âsar-ı kadimeyi şunun bunun çıkarub hârice götürmesi şân-ı me'âli-niştân-ı Devlet-i Âliyye'ye münâsib ve lâyük şey olmadıgından bu maddenin memnû'iyet-i külliyesi ve sâye-i muvaffakiyyet-vâye-i hazret-i şehinşâhide yapılmış olan müzenin ilerledilmesi hakkında itihâz ve i'lânı tasavvur olunan karar ve nizamın hükmü ilerü sene câri olmak umûr-ı tab'îyyeden bulunduğu (...).”

79 Koçak, *The Ottoman Empire And Archaeological Excavations*, 40; Özkaya, “The Canning Marbles and the Ottoman Response to Antiquity”, 245.

80 Sönmez, “Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası”, 2950.

81 BOA, Sadaret-Umum Vilâyet Evrakı (A.İMKT.UM), 102/88, 27 Ramazan 1268 (15 Temmuz 1852).

82 Sönmez, “Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası”, 2944.

halinde bunların kazıyı yapanda kalması, çift olması halinde de birinin devlete verilmesi,⁸³ buluntulardan Osmanlı Devleti'nin payına düşenlerin bölgedeki Osmanlı valisine teslim edilmesi, kazı yapılacak alan şayet özel mülk ise arazi sahiplerinin memnun edilerek onlardan müsaade alınması,⁸⁴ verilecek iznin bir yıl süreyle geçerli olması gibi koşullara uyulması kaydıyla istenilen ruhsatın verilmesi gerektiğini ifade ederek Padişah'ın da bu doğrultuda karar almasını sağlamıştır.⁸⁵ Ahmed Fethi Paşa'nın 1853 yılında eski eserlerin paylaşımına ve kazı ruhsatının belirli kurallara bağlanmasına dair ortaya koyduğu bu vizyon, ancak 25 Nisan 1863'te -vefatından 5 yıl sonra- yayınlanan bir talimatnâme ile yürürlüğe girmiştir.⁸⁶

Eski eser konusunda İngiltere ile Osmanlı'yı karşı karşıya getiren diğer bir olay da 1856 yılında yaşanmıştır. British Museum'un Helen-Roma bölümü sorumlusu ve aynı zamanda da İngiltere'nin Midilli Konsolos vekili olan Sir Charles Thomas Newton'un, Bodrum'da bir kısmı izniyle⁸⁷ bir kısmı izinsiz şekilde yaptığı kazılar sonucunda ele geçirdiği eserleri British Museum'a kaçırma girişimi Ahmed Fethi Paşa'nın çabalarıyla engellenmiştir.⁸⁸ Paşa, Newton'un Bodrum Kalesi duvarlarında yer alan aslan heykellerini alıp Londra'ya götürme niyetinde olduğunu öğrenince, 14 Şubat 1856 tarihinde Sadaret'e bir tezkire yazarak bu eserlerin önemine değinmiş, yurtdışına çıkarılmalarına engel olmuş ve bir kısmının da İstanbul'daki müzeye getirilmesini sağlamıştır.⁸⁹ Newton, Canning'e mektup yazarak Ahmed Fethi Paşa'nın bu eserleri koruma konusunda İngiltere'nin girişimlerine karşı hamleler yaptığından bahsetmiştir.⁹⁰ Ahmed Fethi Paşa'nın bu hamleyi Paris Antlaşması arifesinde yapmış olması da ayrıca cesur bir tavidir. Günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde yer alan iki adet kırık aslan heykeli, İngiltere'ye kaçırılmaktan kurtarılabilmiş eserler olarak bilinmektedir.⁹¹ Bu iki aslan heykeli aynı zamanda Ahmed Fethi Paşa'nın ve Osmanlı yönetiminin, eski eserler üzerindeki denetiminin simgesi olması bakımından da pek kıymetlidir.⁹²

SONUÇ

Modern dönemde ortaya çıkan müzecilik faaliyetleri, Avrupa'da ve Osmanlı'da farklı bir tarihsel seyir izlemiştir. Müzecilik, Avrupa'da ulus-devlet inşası için bir araç olurken Osmanlı gibi bünyesinde birçok farklı unsuru barındıran bir imparatorluk için, gücünü ve kadim medeniyetlerin vârisi olduğunu vurgulamak amacıyla yararlanılan bir saha olmuştur. Osmanlı Devleti'ndeki müzecilik faaliyetleri devlet ile toplumun bütünleşmesini, devleti-

83 BOA, İ.HR, 103/5052, 6 Safer 1270 (8 Kasım 1853); Özkaya, "The Canning Marbles and the Ottoman Response to Antiquity", 227-254.

84 BOA, Hâriciye Nezareti-Mektûbi Kalemi Evrakı (HR.MKT), 87/11, 3 Muharrem 1271 (26 Eylül 1854).

85 BOA, A.}MKT.UM, 147/8, 14 Safer 1270 (16 Kasım 1853).

86 Sönmez, "Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası", 2950.

87 BOA, HR.MKT, 135/41, 5 Cemaziye'l-Ervvel sene 1272 (13 Ocak 1856), lef 4.

88 Sönmez, "Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası", 2948; Özkaya, "The Canning Marbles and the Ottoman Response to Antiquity", 246.

89 BOA, İ.DH, 368/24347, 9 Cemaziye'l-Âhir 1272 (16 Şubat 1856), lef 1a-2a.

90 Özkaya, "The Canning Marbles and the Ottoman Response to Antiquity", 238.

91 Sönmez, "Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası", 2948.

92 Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, 83. Osmanlı Devleti'nin arkeoloji politikaları için bk. Burcu Kutlu Dilbaz, *Osmanlı Devleti'nin Arkeoloji Politikası* (İstanbul: Okur Tarih Yayınları, 2018).

nin gücüyle gurur duyan bir toplumun inşa edilmesini hedeflediğinden dolayı bu girişim Tanzimat'ın ruhuna uygun bir hamle olmuştur.

Bir süreç olarak değerlendirilen Tanzimat, birçok alanda olduğu gibi kültür-sanat alanındaki hadiseleri de devlet-toplum kaynaşması için bir fırsat bilmiştir. Makalemizin girişinde “Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak müzeler üzerinden devlet-toplum kaynaşması mı tasarlandı” sorumuza ilişkin, Aya İrini'deki kurulan müzede modern müzecilik uygulamalarına yönelik yeterli veriye ulaşılamamış olursa da; Tanzimat gibi müzecilik de bir süreç olduğundan ve bu alandaki bilinçlenme sayesinde Âsâr-ı Atika Nizamnâmeleri'nin hazırlanması, Müze-i Hümayun'un açılması ve ilerleyen yıllarda taşrada müzelerin kurulması gibi gelişmeler bu sorumuza müsbet cevap vermemize imkân tanımaktadır. Nitekim pek çok yenileşme uygulaması ile birlikte müzelerin de hemen olmasa bile, zaman içinde eski eserlere karşı toplumu bilinçlendirmek aynı zamanda bunlara sahip çıkan devlet ile yakınlaşmasını sağlamak açısından da merkez-çevre ilişkisi bağlamında katkısı olmuştur.

Diğer taraftan Avrupa'da kurulan ilk müzenin 1753 tarihli British Museum olduğu düşünüldüğünde, Osmanlı Devleti'nin 1846 yılında Aya İrini'de ilk müzesini kurması geç de olsa bu sürecin bir parçası olmaya başladığını göstermektedir. Aya İrini'de oluşturulan müzede; Osmanlı coğrafyasının farklı noktalarında yer alan tarihî, kültürel ve sanatsal zenginlikler toplanıp bir araya getirilmek suretiyle, burayı ziyarete gelen yabancı misafirlere teşhir edilmiş ve bu vesileyle de hem devletin ihtişamının yansıtılması hem de dönemin diplomatik ilişkilerine katkı sağlanması amaçlanmıştır. Dolayısıyla söz konusu durum, Osmanlı'da kurulan bu ilk müzenin, kültürel olduğu kadar politik bir işlevinin de olduğunu göstermektedir.

Tanzimat'ın ilanı sonrasında, Tanzimat bürokratlarının eski eserlere yönelik göstermiş oldukları hassasiyetler, alınan tedbirler ve tüm iyi niyetli çabalara rağmen bu konudaki gelişmeler istenilen düzeyde olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin değişim ve dönüşüm çağı olarak ifade edilen Tanzimat devrinin önemli aktörlerinden Tophane-i Âmire Müşiri Ahmed Fethi Paşa, müzecilik sahasında yaptığı faaliyetlerle, bu alandaki çalışmaların öncüsü olmuştur. 1846 yılına kadar cephanelik olarak kullanılan Aya İrini'de, adeta bir küratör gibi, yapının içerisinde yer alan malzemeyi belli bir felsefeyle sergilemiş; avluyu çevreleyen revaklı galerileri cam vitrinlerle kapattırıp özel sergi alanlarına dönüştürmüştür. Bir galeride Eski Silahlar Koleksiyonu sergilenirken diğerinde Eski Eserler Koleksiyonu sergilenmiştir. Bu öncü ve bilinçli düzenlemeler, sırasıyla günümüzün Harbiye Askerî Müzesi ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin kurumsal temellerini atmıştır.

Tanzimat döneminde Mustafa Reşid, Sadık Rıfat, Âli ve Namık Paşalar gibi entelektüel birikime sahip birçok önemli aktör olmasına rağmen müzecilik çalışmalarında Ahmed Fethi Paşa'nın ön plana çıkması, onun şahsiyeti ve kültürel birikimi ile bağlantılı olmalıdır. Osmanlı modernleşmesinde kültür-sanat alanında önemli hizmetlerde bulunan Ahmed Fethi Paşa'nın Batı'yı iyi tanınması, Fransızca bilmesi, hanedan damadı olup padişaha yakın olması ve devlet bürokrasisinde önemli görevlerde bulunmak suretiyle güçlü bir nüfuz elde etmesi, onu çağdaşı diğer isimlerden ayırmaktadır. Avrupa'da birçok şehri görüp gözlem yapmış olması, pratik zekâsı, müteşebbis yapısı ve kültürel birikimi, müzecilik gibi Batı kaynaklı bir uygulamayı Osmanlı'da hayata geçirmesindeki önemli etkenler olmuştur. 1846 sonrasında eski eserlerin merkezde toplanmasının Ahmed Fethi Paşa'ya bağlı bir faaliyet olması, Padişah ve Bâbıâli'nin ona güveninin bir nişanesidir. Ahmed Fethi Paşa'nın asker kökenli olması ve

Cebahane Kışlası'nda Miralay olarak idarecilik yapmasından dolayı Cebahane'nin potansiyeli ile envanterini iyi bilmesi, tüm bunların yanında Avrupa'da özellikle askerî müzeleri ziyaret etmesi gibi hususların; Osmanlı modernleşmesindeki müzecilik anlayışının askerî müze olarak ortaya çıkmasına sebep olduğunu söylemek mümkündür.

Diğer taraftan dünyanın en zengin arkeolojik eserlerine ev sahipliği yapan Osmanlı topraklarında Avrupalıların gerçekleştirdiği kazılar, Ahmed Fethi Paşa'nın girişimleri ile izne tabi tutularak izinsiz kazılarla arkeolojik eserlerin yurtdışına kaçırılması engellenmiştir. Ahmed Fethi Paşa, Osmanlı Devleti'nde müzeler için de eser kaynağı olan ilk arkeolojik kazıların başlatılmasında öncü bir rol oynamış; Kudüs, Askalan, Halep, Girit başta olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinde arkeolojik araştırmaların yapılmasını sağlamış ve yabancıların yapacağı kazılarda yerli uzmanların bulunmasını şart koşarak yerli arkeologların yetişmesinin önünü açmıştır. Ahmed Fethi Paşa'nın eski eserleri koruma ve Osmanlı coğrafyasında tutma gayreti, kendisinden sonraki nesillere ilham kaynağı olmuş ve bireysel çabaları, sonraki yıllarda çıkarılan Âsâr-ı Atika Nizamnameleri ile devlet politikası haline dönüşmüştür.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](#) lisansına sahiptir.

YAZAR KATKI ORANLARI	AUTHOR CONTRIBUTIONS	Credit	Yazar	Author	1	2
Çalışmanın Tasarımı	Conceptualization	1			50%	50%
Veri Toplama	Data Curation	2			55%	45%
Araştırma ve Analiz	Research & Analysis	3-4-6-11			45%	55%
Orijinal Taslak	Original Draft	12-13			50%	50%
İnceleme ve Düzenleme	Review & Editing	14			50%	50%

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](#) license.

EXTENDED ABSTRACT

This article explores Ahmed Fethi Pasha's museological philosophy, the emergence of museology in the Ottoman context, and his significant contributions to the modernization of the Ottoman Empire through museum building initiatives. It also discusses how his diplomatic career enriched his cultural knowledge and shaped the transfer of museological practices from Europe to the Ottoman Empire. The study is based on original archival sources, Ottoman and foreign press reports, and the existing literature on Ahmed Fethi Pasha and museology.

One of the significant milestones of Ottoman museology was Ahmed Fethi Pasha's work at Hagia Irene, which he transformed into a museum in 1846. Originally a Byzantine church, later repurposed as a weapons depot after the conquest of Istanbul. Hagia Irene was reorganized under Ahmed Fethi Pasha into two major collections: the "Old Weapons Collection" and the "Old Artifacts Collection". These collections were meant to display both military artifacts and ancient cultural objects from the Ottoman Empire's rich heritage. In their arrangement Ahmed Fethi Pasha drew inspiration from Western models he had encountered in Europe during his diplomatic missions. For example, the display of weapons was reminiscent of the military museums in Vienna and London, particularly the Tower of London's weaponry collection. The creation of these collections and their careful display can be seen as an early attempt to integrate museological practices into Ottoman cultural and political life.

Ahmed Fethi Pasha's work in Hagia Irene has been credited as laying the foundation for the establishment of both the Istanbul Archaeological Museums and the Military Museum of Harbiye. His efforts to establish these collections were recognized and supported by Sultan Abdülmecid, who ordered that similar collections be created in other parts of the empire. Fethi Pasha's work was not limited to the capital; he also worked to spread awareness about the preservation of cultural heritage throughout the empire, particularly in the provinces. For instance, reports sent from various provincial governors, such as in Jerusalem and Tripoli, reflected an increasing awareness of the importance of cultural artifacts and a growing interest in their preservation.

In addition to his work at Hagia Irene, Ahmed Fethi Pasha was instrumental in preventing the export of Ottoman cultural artifacts to Europe. This was a significant concern, as European powers had a long history of removing valuable Ottoman artifacts, often through archaeological excavations. One notable case involved British Ambassador to the Ottoman Empire, Sir Stratford Canning, who requested permission to remove artifacts from Bodrum Castle. Ahmed Fethi Pasha intervened and successfully negotiated with the Ottoman government to prevent their removal, ensuring that they remained in the empire for public display and scholarly study.

Another important aspect of Ahmed Fethi Pasha's contributions to Ottoman museology was his efforts to create a national identity through the preservation of Ottoman military history. His establishment of the "Old Turkish Costumes" exhibition at Hagia Irene highlighted the cultural significance of Ottoman military attire, specifically the uniforms of the Janissary Corps, which had been disbanded just two decades earlier. The exhibition was

well-received both locally and internationally, the *New York Times* reporting on it in 1853, praised it as a “well-arranged and magnificent collection”.

His efforts extended to the development of a system for the collecting and preserving artifacts, coordinating between provincial governors, local officials, and the central government. He also played a key role in advocating for the protection of artifacts from illegal excavation and smuggling, an issue of great concern in this period. These efforts laid the groundwork for the development of Ottoman archaeological policies, which would continue to evolve in the following decades.

In conclusion, Ahmed Fethi Pasha’s contributions to Ottoman museology were pioneering and transformative. His work at Hagia Irene set the stage for the development of modern museology in the Ottoman Empire. His diplomatic experience, cultural awareness, and understanding of European museological practices were key factors in his success. His efforts not only helped preserve Ottoman cultural heritage but also played a crucial role in the broader process of modernization in the empire.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Cevdet-Maarif (C.MF).
Hâriciye Nezareti-Mektûbî Kalemi Evrakı (HR.MKT).
Hâriciye Nezareti-Siyasi (HR.SYS).
Hatt-ı Hümayun (HAT).
Îrâde-Dâhiliye (İ.DH).
Îrâde-Hâriciye (İ.HR).
Îrâde-Mesâil-i Mühimme (İ.MSM).
Sadaret-Mektûbî Kalemi Evrakı (A.}MKT).
Sadaret-Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM).
Sadaret-Umum Vilâyet Evrakı (A.}MKT.UM).

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

- Evrak (TSMA.e).

Salnâmeler

- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye [Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi]*. İstanbul: Darü't-Tibaatü'l-Amire, 1264. https://isamveri.org/pdfsal/indir.php?kod_no=Do2467126400000002

2. Süreli Yayınlar

- Takvim-i Vekâyi*. 104 (22 Safer 1251/22 Haziran 1835), 1.
Takvim-i Vekâyi. 117 (1 Şaban 1251/22 Kasım 1835), 3.
Takvim-i Vekâyi. 292 (7 Şevval 1261/9 Ekim 1845), 3.
The Morning Post. "Archaeological Museum at Constantinople" (31 Aralık 1847), 7. <https://www.britishnewspaperarchive.co.uk>
The New York Times. "Museum of Ancient Turkish Costumes". 511 (7 Mayıs 1853), 2. <https://timesmachine.nytimes.com>
Tercümân-ı Hakikat. 776 (25 Safer 1298/27 Ocak 1881), 1.
Vahid. "Osmanlı Müzesinin Süret-i Tesisi". *Servet-i Fünûn* 38/984 (1 Nisan 1326/14 Nisan 1910), 347-348.

Wiener Zeitung. 221 (28 Eylül 1835), 1085. <https://digipress.digitale-sammlungen.de>

3. Tez, Makale ve Kitaplar

- Andı, M. Fatih. *Bir Osmanlı Bürokratinin Avrupa İzlenimleri: Mustafa Sâmî Efendi ve Avrupa Risâlesi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1996.
- Ar, Bilge. “Aya İrini’de Darü’l-Esliha Düzenlemesi”. *İstanbul Araştırmaları Yıllığı/Annual of Istanbul Studies* 3 (2014), 143-150.
- Ar, Bilge. “Aya İrini’nin ‘Müze-i Hümayûn’ Olarak Tahsis Ediliş Süreci ve Sultan Abdülaziz”. *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu*. 39-56. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Ar, Bilge. *Osmanlı Döneminde Aya İrini ve Çevresi*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Arık, Remzi Oğuz. *Türk Müzeciliğine Bir Bakış*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1953.
- Askerî Müze*. haz. Burhan Emiroğlu vd. İstanbul: Akbank Kültür Yayınları, 1983.
- Brindesi, Jean (Giovanni). *Elbise-i Atika: Osmanlı Kıyafetleri (Musée des Anciens Costumes Turcs de Constantinople)*. haz. H. Ahmet Arslantürk - M. Mert Sunar. İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık, 2013.
- Cengiz, Hayrullah. “İstanbul Müzeleri Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8/16 (2010), 277-332.
- Cezar, Mustafa. *Sanatta Batı’ya Açılış ve Osman Hamdi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.
- Çal, Halit. “Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Müzeler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7/14 (2009), 315-334.
- Çevik Azap, Pınar. *Tophane-i Âmire Müşiriyeti*. İstanbul: Timaş Akademi Yayınları, 2023.
- Diker, Hasan Fırat. “Türk Müzeciliğinin Gelişimi Üzerine Değerlendirmeler”. *Evkaf-ı İslamiye Müzesinin Kuruluşunun 100. Yılı ve Vakıf Müzeleri-Panel*. 77-82. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2014.
- Eğecioglu, Ömer. “Kraliçe Victoria’nın Taç Giyme Töreni ve Fethi Ahmed Paşa”. *Toplumsal Tarih* 211 (2011), 68-73.
- Eldem, Edhem. “Early Ottoman Archaeology: Rediscovering the Finds of Ascalon (Ashkelon), 1847”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 378 (2017), 25-53.
- Ersoy, Ahmet. *Architecture and the Late Ottoman Historical Imaginary Reconfiguring the Architectural Past in a Modernizing Empire*. Surrey: Ashgate, 2015.
- Eyice, Semavi. “Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* 6/1596-1597. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Gerçek, Ferruh. *Türk Müzeciliği*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Göleç, Mustafa. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tarih Politikaları (1876-1930)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

- Gurlitt, Cornelius. *İstanbul'un Mimari Sanatı*. çev. Rezan Kızıltan. Ankara: Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 1999.
- Hisar, Abdülhak Şinasi. *Türk Müzeciliği*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Hut, Davut. "Fethi Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-1/450-451. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- İnankur, Zeynep. "Fethi Ahmed Pasha: A Cosmopolitan Ottoman Diplomat in the First Half of the Nineteenth Century". *Culture and Diplomacy: Ambassadors as Cultural Actors in Ottoman-European Relations from the 16th to the 19th Century*. 1007-1024. Viyana: Hollitzer Verlag, 2023.
- Koçak, Alev. *The Ottoman Empire and Archaeological Excavations: Ottoman Policy from 1840-1906, Foreign Archaeologists and the Formation of the Ottoman Museum*. İstanbul: The Isis Press, 2011.
- Kutlu Dilbaz, Burcu. *Osmanlı Devleti'nin Arkeoloji Politikası*. İstanbul: Okur Tarih Yayınları, 2018.
- Malley, Shawn. "The Layard Enterprise: Victorian Archaeology and Informal Imperialism in Mesopotamia". *Scramble for the Past - A Story of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914*. ed. Zainab Bahrani vd. 99-123. İstanbul: SALT/Garanti Kültür A.Ş., 2011.
- Mermerci, Doğu. "Türk Müzeciliğinin 150. Yılında Ahmed Fethi Paşa ve Bastırılan 150. Yıl Hatıra Madalyonları". *Türk Nümismatik Derneği Bülteni* 4/35-36 (1999), 71-77.
- Muşmal, Hüseyin - Gümüş, Hasret. *Türkiye'de Müzecilik (1839-1938)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Müze-i Hümayûn: Rehnümâ - 1337*. çev. Üzeyir Altekin vd. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2022.
- Ogan, Aziz. *Türk Müzeciliğinin 100'üncü Yıldönümü*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1947.
- Ortaylı, İlber. "Tanzimat'ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 6/1599-1600. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Öz, Tahsin. "Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler". *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi* 5 (1949), 1-15.
- Özkan, Süleyman. "Osmanlı Devleti'nde Arkeolojik Kazı ve Müzecilik Faaliyetleri". *Prof. Dr. İsmail Aka Armağanı*. 449-478. İzmir: Beta Basım Yayın, 1999.
- Prochazka-Eisl, Gisela. "An Ottoman Diplomat in Vienna: Ahmed Fethi Pasa". *Andreas Tietze ve Avusturya Türkolojisi-Türkçe'nin Zenginliğine Efsanevi Bir Katkı*. ed. Emine Yılmaz vd. 187-206. Viyana: Neue Welt Verlag, 2022.
- Sakaoğlu, Necdet. "Fethi Ahmed Paşa". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3/298-299. İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Serin, Muhittin. "Arif Mehmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Sermed Muhtar. *Topkapı Sarây-ı Hümayûnu Meydânında Kâin Müze-i Askeri Züvvârına Mahsûs Rehnümâ*. 3 Cilt. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1920.

- Shaw, Wendy M. K. *Osmanlı Müzeciliği*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Sönmez, Ali. “Tanzimat’ın İlanı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Eski Eser Politikası (1839-1868)”. *Social Mentality and Research Thinkers Journals* 7/52 (2021), 2942-2953.
- Su, Kâmil. *Osman Hamdi Bey’e Kadar Türk Müzesi*. İstanbul: Milletlerarası Müzeler Konseyi (ICOM) Türkiye Milli Komitesi, 1965.
- Sunay, Serap. “Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standardı: Ahmed Fethi Paşa’nın Terekesi”. *Belleten* 84/300 (2020), 745-788.
- Sunay, Serap. *Hemşinli Mehmed Ali Paşa: Tanzimat Muhâlifî ve Hanedan Damadı*. İstanbul: Timaş Akademisi, 2023.
- Şahin, Gürsoy. “Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 26/42 (2007), 101-125.
- Şahin, Mehmet. *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Müzecilik*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Turan Özkaya, Belgin. “Entangled Geographies, Contested Narratives: The Canning Marbles and the Ottoman Response to Antiquity”. *Muqarnas* 39/1 (2022), 227-254.
- Türkan, Ahmet. “Osmanlı ile Papalık Arasındaki İlk Dostane İlişkiler ve Bunun Doğu Kiliseleri Açısından Önemi”. *History Studies: International Journal of Languages* 6/6 (2014), 195-215.
- Yücel, Erdem. “Müze”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/240-243. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yücel, Erdem. *Türkiye’de Müzecilik*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1999.

4. Görsel Kaynaklar

- Abdullah Frères. *Osmanlı Hükümdarları ile Abdülaziz Devri Ricalinin Fotoğrafları: Müteveffa Ahmed Fethi Paşa*. Fotoğraf, 1909. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi Koleksiyonu, No. Nekya-90628/58. Erişim 30 Mayıs 2024. <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/FOTOGRAF/90628---0058.jpg>
- Ahmet Fethi Paşa - Türk Müzeciliğinin 150. Yılı, Hatıra Madalya. Fotoğraf, 1996. İstanbul: Janus Mezat, Karma Nümismatik Müzayedesi, Lot No. 352. Erişim 13 Mart 2025. <https://www.janusmezat.com/urun/8603176/1996-ahmet-fethi-pasa-turk-muzeciliginin-150-yili-hatira-madalya-23-42-gr-38>
- Constantinople - Musee Militaire (Ste. Irene) Les Janissaires. Fotoğraf. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler Koleksiyonu, No. Krt-005004.
- Esliba-i Askeriye Müzesi Dabili Görünüşü. Fotoğraf. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler Koleksiyonu, No. Krt-011084.

Encounter, Translation, and Affective Mediation in Fatma Aliye's *Nisvan-ı İslam**

FATMA ALİYE'NİN
NİSVAN-I İSLAM'INDA
KARŞILAŞMA, TERCÜME VE
DUYGULANIMSAL DOLAYIM

FATİH ALTUĞ**

ABSTRACT

This article explores *Nisvan-ı İslam* (1891) by Fatma Aliye as a layered site of intercultural and intersubjective mediation, where Ottoman Muslim womanhood is not simply represented but re-configured through dialogic, translational, and affective encounters. Drawing on Bruno Latour's theory of translation and Brian Massumi's affect theory, the study examines how Aliye stages her conversations with European women, using narrative strategies that blur the boundaries between testimony and fiction, experience and narration. These encounters revolve around contested topics such as slavery, polygamy, and veiling, enabling a strategic translation of Islamic principles, including reciprocity, modesty, moral intention, juridical reasoning, into terms legible to a Western audience. Beyond conceptual reframing, the text also stages affective scenes of encounter, conveyed through spatial detail, bodily gestures, irony, and sensory resonance. *Nisvan-ı İslam* thus performs a form of "world-making translation", a situated, relational practice that holds divergent lifeworlds in tension without collapsing difference. The article further analyzes the work's French and Arabic translations, highlighting how its trans-regional afterlives extend and transform its mediating function. By framing translation as a precarious, affectively charged negotiation, the article repositions *Nisvan-ı İslam* as both a pioneering text of Ottoman Muslim feminist thought and an Islamic mode of intercultural address.

Keywords: Fatma Aliye, Cultural Translation, Ottoman Feminism, Islam and Gender, Affect Theory.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Araştırma Makalesi | Article Type: Research Article
Geliş Tarihi: 2 Temmuz 2025 | Date Received: 2 July 2025
Kabul Tarihi: 24 Eylül 2025 | Date Accepted: 24 September 2025

ATIF | CITATION

Altuğ, Fatih. "Encounter, Translation, and Affective Mediation in Fatma Aliye's *Nisvan-ı İslam*". *Kadim* 10 (October 2025), 207-230.
doi.org/10.54462/kadim.1733289

* This study was supported by the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TÜBİTAK) under project number 217K101. I would like to thank Heba Halabi, Elif Derin, and Zeynep Seviner for their assistance in reading and interpreting the Arabic and French texts.

** Assoc. Prof., Boğaziçi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, fatih.altug@bogazici.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8007-0169.

ÖZ

Bu makale, Fatma Aliye'nin *Nisvan-ı İslam* (1891) eserini, kültürlerarası ve öznel karşılaşmaların sahnelendiği, Müslüman kadınlığın temsilinden çok yeniden tasavvur edilmesine olanak tanıyan katmanlı bir dolayımlayıcı metin olarak ele almaktadır. Bruno Latour'un tercüme kuramı ile Brian Massumi'nin duygulanım kuramı ekseninde yapılan çözümleme, Fatma Aliye'nin Avrupalı kadınlarla gerçekleştirdiği diyalogları nasıl kurguladığını, tanıklık ile kurmaca, deneyim ile anlatı arasındaki sınırları nasıl muğlaklaştırdığını göstermektedir. Bu karşılaşmalar, cariyelik, çok eşlilik ve tesettür gibi tartışmalı konular etrafında şekillenmekte, Fatma Aliye'nin karşılıklılık, iffet, niyet, şer'i yorum ve toplumsal düzen anlayışı gibi İslam'a dair ilke ve pratikleri Batılı muhatapları açısından kavranabilir hale getirmeye yönelik stratejik bir tercüme süreci yürüttüğünü ortaya koymaktadır.

Bu karşılaşmalar kavramsalın yanı sıra duygulanımsal düzeye de işler; ayrıntılı mekân betimlemeleri, bedensel jestler, tereddüt, ironi ve duygusal müşterekler aracılığıyla karşılıklı etkileşimler bir duygusal ortam içinde sahnelenir. Çeviriyi, duygusal, siyasal ve epistemolojik olarak riskli fakat üretken bir ilişki biçimi olarak kavramsallaştıran bu okuma, *Nisvan-ı İslam*'ı hem Osmanlı Müslüman feminist düşüncesinin öncü bir örneği hem de İslami bir kültürler arası hitap biçimi olarak yeniden konumlandırma-yı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Fatma Aliye, Kültürel Çeviri, Osmanlı Feminizmi, İslam ve Toplumsal Cinsiyet, Duygulanım Kuramı.

INTRODUCTION

Fatma Aliye's *Nisvan-ı İslam* (Women of Islam), first serialized in Ahmet Mithat Efendi's newspaper *Tercüman-ı Hakikat* between October and November 1891, before being published in book form in 1893, stands as a remarkable artifact of late Ottoman intellectual and social life.¹ Structured around three distinct dialogues (*muhavere*), the work documents encounters between Fatma Aliye, a prominent female Ottoman intellectual, and several non-Muslim Western women within the intimate setting of her Istanbul home. These conversations navigate complex and often contentious terrain, grappling with core issues pertinent to Western perceptions of the Ottoman Empire and the Islamic world, specifically the status of women in Islam, the institution of slavery (*cariyelik*), and the practice of polygamy (*taaddüd-i zevcat*).² Yet, *Nisvan-ı İslam* transcends the boundaries of mere polemic or apologetics. While ostensibly centered on intellectual debate and the correction of misconceptions, the text simultaneously weaves a rich tapestry of personal interaction, portraying moments of burgeoning friendship, shared vulnerability, mutual curiosity, aesthetic appreciation, and the navigation of complex affective dynamics. It emerges as a unique textual space where women, ideas, religious frameworks, and diverse modes of relating to faith converge and interact, generating possibilities born from the very friction of encounter.

Fatma Aliye adopts a distinctive narrative strategy that blurs the lines between factual testimony and fictionalized narrative, between direct experience and curated storytelling. The ideas within *Nisvan-ı İslam* do not circulate in a vacuum; they are produced and received in a specific environment, within a particular network of relationships, amidst certain emotions, and in a specific context. Aliye masterfully constructs this context for the reader, offering an atmosphere of ideas, feelings, and relationships. Through vivid descriptions of settings (from the domestic interior to the moonlit Bosphorus garden), detailed accounts of clothing and appearance, and attention to the subtleties of gesture and tone, the intellectual exchanges are imbued with materiality and affective resonance. Moments of potential connection or distance between the participants become palpable, and underlying tensions coexist with expressions of shared understanding or pleasure. This approach invites a reading that moves beyond simply evaluating the arguments presented, urging attention to the complex interplay of thought, feeling, body, and environment that constitutes the encounter itself.

In this article, I use “translation” in an expanded sense that foregrounds intralingual and intercultural practices of mediation and rearticulation across social worlds and discursive codes. Interlingual transfer across languages is treated as a particular instance of this broader

1 Hülya Argunşah, “Nisvan-ı İslam”, *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü* (accessed on 11 June 2025).

2 For a foundational rethink of how Western and Middle-Eastern women's voices both sustained and unsettled Orientalist tropes of the harem and Muslim femininity, see Reina Lewis's trilogy of interventions: Reina Lewis, *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation* (London: Routledge, 1996); Reina Lewis, *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem* (London: I.B. Tauris, 2004); Reina Lewis - Nancy Micklewright (ed.), *Gender, Modernity and Liberty: Middle Eastern and Western Women's Writings—A Critical Sourcebook* (London: I.B. Tauris, 2006). Lewis demonstrates that nineteenth- and early-twentieth-century female authors and artists were not passive purveyors of an inherited Orientalist gaze, but active producers of cross-cultural knowledge who inserted their own classed and racialised positionalities into representations of Ottoman domestic life. Fatma Aliye's dialogic strategy in *Nisvan-ı İslam* can thus be read as an intra-Ottoman counterpart to the culturally reflexive texts Lewis uncovers: it confronts Western misconceptions from within, while simultaneously negotiating intra-imperial debates on modernity, gender, and Islamic reform. By staging intercultural conversation rather than voyeuristic description, Aliye transforms the harem from a spectacle into what Lewis calls “a contact zone of female agency,” thereby anticipating later feminist critiques of the East/West binary.

process, and I return to it when analyzing the French and Arabic versions of *Nisvan-ı İslam*. My emphasis, however, falls primarily on translation as relational mediation and reconfiguration. In this framework, I approach “translation” through the lens of Bruno Latour’s actor-network theory, not as a linear act of conveying fixed meanings between preexisting cultural or linguistic codes, but as a complex and contingent process of *displacement*, *transformation*, and *reassembly*. Latourian translation, as further developed by Iwona Janicka³ and Stephen Muecke⁴, involves four interrelated operations: dislocating entities from their original contexts; enrolling them into new networks; translating their functions or meanings into alternative terms; and establishing temporary alliances that hold only as long as they remain performatively sustained. Rather than preserving identity or equivalence, translation here entails active negotiation, the forging of new relational configurations, and the constant risk of failure, betrayal, or excess. It is a process that simultaneously *mediates*, *reconfigures*, and *compromises*, thereby creating hybrid spaces where partial legibility becomes possible without collapsing difference.

In the context of *Nisvan-ı İslam*, this conceptualization of translation allows us to track how Fatma Aliye mobilizes diverse epistemic, affective, and cultural elements, such as Islamic ethics, Ottoman social norms, Western feminist discourses, embodied experiences, to articulate a situated and strategic form of mediation. Rather than merely transmitting Ottoman Muslim women’s voices to a Western audience, she performs translation as *world-making*: assembling new patterns of intelligibility across historically asymmetrical terrains. In doing so, she does not erase the tensions between divergent worldviews but sustains them through acts of composition, repositioning, and affective attunement. Translation, in this Latourian sense, is not a solution to difference but a method of inhabiting and negotiating it.

In parallel with Latourian translation, I draw upon Brian Massumi’s affect theory,⁵ particularly his emphasis on the primacy of relation and the emergent nature of encounter as a thinking-feeling event, to approach *Nisvan-ı İslam* not simply as a vehicle of ideological communication but as a site where affective processes give rise to new relational and epistemic possibilities. For Massumi, affect is irreducible to personal emotion or ideological content; it emerges as a pre-individual intensity, a relational force that exceeds representation and yet structures how bodies and discourses come to matter. Encounters, in this framework, are not exchanges of fixed positions but emergent events charged with differential capacities: they recalibrate bodies, alter perceptual fields, and open onto unanticipated becomings. Through this lens, the intersubjective scenes in *Nisvan-ı İslam*, including the hesitations, tonal shifts, digressions, and non-verbal cues, can be read as affectively charged moments where divergent worldviews do not merely confront one another but co-compose new registers of intelligibility. What matters is not simply what is said but what passes between, what fails to be articulated yet nonetheless shapes the field of possible meaning.

Bringing Latourian translation and Massumian affect into dialogue allows for a multi-layered understanding of encounter as both a semiotic operation and a sensory-affective unfolding. While Latour emphasizes the heterogeneity of actants and the performative labor

3 Iwona Janicka, “Processes of Translation: Bruno Latour’s Heterodox Semiotics”, *Textual Practice* 37/6 (2022), 847–866.

4 Stephen Muecke, “Bruno Latour and Translation”, *Theory, Culture & Society* 41/5 (2024), 97–104.

5 Brian Massumi, *Politics of Affect* (Cambridge: Polity Press, 2015).

of holding together partial alliances across asymmetrical networks, Massumi attunes us to the atmospheric, pre-conscious, and evental registers that inflect these very assemblages. Translation, in this combined sense, is not merely the transportation of content but the modulation of affective intensities and relational potentials. It involves both the work of assembling actors (Latour) and the process of activating a field of emergence where meaning is not yet determined but felt (Massumi). In *Nisvan-ı İslam*, this means that the act of mediating between Ottoman Muslim and Western interlocutors cannot be reduced to ideological explication or cultural clarification. Rather, it involves sensing the fragile contours of emergent understanding, negotiating dissonance, and attending to the affective texture of exchange itself. The politics of such a mediation lie precisely in its unfinished, generative, and affectively charged character.

These theoretical perspectives, Latour's account of translation as networked mediation and Massumi's insistence on affect as a preconceptual, relational force, together offer a framework for analyzing *Nisvan-ı İslam* not only as a site of dialogic engagement, but as an event situated in multiple contexts. Crucially, this event is not confined to the fictional or discursive space of the dialogues alone. It continues to unfold through the text's material and translational afterlives, through the forms, agents, and trajectories that carried it across linguistic, cultural, and geopolitical boundaries. If, as Latour reminds us, translation entails the enrollment and transformation of heterogeneous actors into new assemblages, and if, as Massumi argues, encounters generate affective intensities that overflow established meanings, then the history of *Nisvan-ı İslam*'s translations itself becomes an extension of its original dynamics: a dispersed yet coherent field of mediated encounters, reconfigured contexts, and affectively charged re-readings. It is to this history of circulation, mediation, and recontextualization that I now turn.

This interplay of relational affect and networked translation does not end with the original dialogues; rather, it reverberates through the text's multilingual and transregional journeys. The affective and epistemic charge of the work finds new forms of articulation in the very acts of its translation and circulation. The significance of *Nisvan-ı İslam* as a nexus of encounter is further underscored by its remarkable history of circulation. In an era when translation of Ottoman works into other languages was not commonplace, Fatma Aliye's book achieved the rare distinction of being translated twice into French, twice into Arabic, and once into Urdu (via an Arabic translation). This translational trajectory extended the encounters staged in Aliye's Istanbul home across linguistic and geographical boundaries, generating new audiences and interpretations. The identities of the translators themselves speak volumes about the complex networks involved: Olga de Lebedeff, a Russian Orientalist; "Nazime Roukié," the pseudonym adopted by two Greek sisters (daughters of the Ottoman bureaucrat Hristo Forides) translating under the guise of a Muslim woman; and Zaynab Fawwâz, a leading figure in Arab literature and feminism, who incorporated an Arabic translation into her own influential work on Muslim women. These acts of mediation highlight the text's perceived importance and its ability to travel across different cultural and political landscapes.⁶

6 For a comprehensive account of *Nisvan-ı İslam*'s multilingual and transregional life, see Marilyn Booth and A. Holly Shissler's detailed study of its Arabic and French translations. Their analysis demonstrates that the book's dissemination was not merely a matter of linguistic transfer but entailed substantial ideological and representational negotiations. Particularly illuminating

In this context, the prefaces to the two French translations are particularly illuminating, revealing different translational strategies employed to frame the work for a European audience. The preface to the first translation, *Les Musulmanes Contemporaines*⁷ (1894) by “Nazime Roukié” (the Forides sisters), adopts a framing strategy that foregrounds the author, Fatma Aliye, stressing her high social standing and intellectual pedigree as the daughter of Cevdet Paşa, a renowned statesman, historian, and legislator (author of the *Mecelle*). It highlights the sensation the book created within Ottoman high society, attributing this to both the author’s gender and status. This preface emphasizes the text’s literary qualities, such as its “elegance,” “interesting details,” and “vivacity of narration,” and claims fidelity to the original’s “authenticity and Asiatic flavor,” hoping to convey the author’s “spirit.” Rather than directly combating stereotypes, as Labedeff does later, Roukié’s preface seeks to establish the author’s credibility and the work’s intrinsic literary merit, positioning it as a significant cultural product emerging from the heart of Ottoman elite society.

In contrast, the preface to the second translation, *Les Femmes Musulmanes* by Olga de Labedeff⁸ (published in 1896 or slightly thereafter), directly confronts Western stereotypes of Ottoman women as ignorant and passive figures concerned only with adornment. It presents the book as an “original picture painted by the model,” emphasizing authenticity and positioning it as evidence of a “transformation” underway, particularly highlighting women’s education in history, geography, science, and the arts under the reforms of Sultan Abdülhamid II. This preface frames the work as proof of Ottoman progress, appealing to Western curiosity while simultaneously validating the Sultan’s modernization efforts.

These contrasting prefaces demonstrate how the act of translation extends beyond the text itself; the mediators actively shape the conditions of the encounter for the receiving audience. Each preface employs a distinct strategy to render *Nisvan-ı İslam* legible and significant within a French context, highlighting the complex negotiations involved in transmitting a work across cultural boundaries.

The translation of *Nisvan-ı İslam* into Arabic further illustrates the work’s capacity to resonate within different intellectual and cultural networks, again mediated through specific framing choices by its translators or presenters.⁹ One of the earliest Arabic translations was

is their discussion of the serialized Arabic translation in *Thamarât al-Funûn* (1891–1892), edited by reformist intellectual Abd al-Qâdir al-Kabbânî, who framed the text within the broader discursive currents of the Arab *Nahda* and serialized prose fiction. Booth and Shissler show how this platform positioned *Nisvan-ı İslam* as a “riwaya,” a narrative genre increasingly aligned with novelistic and socially didactic forms, thus challenging its presumed nonfictional or polemical nature. In parallel, Zaynab Fawwâz’s inclusion of the full Arabic translation within her biographical compendium *al-Durr al-Manthûr* reframed the work as an exemplar of female Islamic intellectual achievement, embedding it in a genealogy of Muslim women’s contributions to public discourse. The authors further analyze the two French translations, emphasizing contrasting strategies of cultural proximity and foreignization. Olga Lebedeva’s preface underscores Fatma Aliye as both an “authentic” Muslim subject and a token of Ottoman modernization under Abdülhamid II, whereas “Nazime Roukié” adopts a more Ottomanized framing, preserving key lexicons and social hierarchies. Booth and Shissler argue that these translations not only shaped reception but also instantiated new modes of feminine authorship, readership, and authority across imperial and colonial boundaries. See: Marilyn Booth - A. Holly Shissler, “Fatma Aliye’s *Nisvân-ı İslâm*: Istanbul, Beirut, Cairo, Paris, 1891–6”, *Ottoman Translation: Circulating Texts from Bombay to Paris*, ed. Marilyn Booth - Claire Savina (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023), 327–388.

7 Fatma Aliye (Alihé Hanoum), *Les Musulmanes Contemporaines: Trois Conférences*, trans. Nazime Roukié (Paris: Alphonse Lemerre, 1894)

8 Fatma Aliye, *Les femmes musulmanes*, trans. Olga de Labedeff (Paris: Bibliothèque du journal Orient et La Turquie, 1896).

9 The first Arabic translation of *Nisvan-ı İslam* appeared in serialized form in the Beirut-based newspaper *Thamarât al-Funûn* beginning in December 1891. The translator was not explicitly named, but the editorial introduction referred to Fatma Aliye as

published in Cairo by Ibrahim Fârisî's *al-Maktaba al-Sharqiyya* (The Eastern Library) in 1893.¹⁰ Farisi's preface explicitly situates *Nisvan-ı İslam* within the context of the Egyptian Nahda (Arab Renaissance) and the burgeoning discourse on social reform. He presents the book as part of a publishing initiative aimed at disseminating valuable contemporary works on literature, sociology, and history, significantly mentioning the prior publication of Qâsim Amîn's seminal *Tahrîr al-Mar'a* (The Liberation of Woman) as the catalyst for the "greatest intellectual revolution" regarding women's status in the East. By associating Aliye's work with Amîn's, Farisi positions *Nisvan-ı İslam* as a key text contributing to "women's modernization and rebirth" in Egypt. While acknowledging Aliye's prominent lineage, the preface emphasizes the book's rich and diverse intellectual content, listing topics ranging from slavery and religious virtues to astronomy, fashion, and music. It highlights the text as demonstrating the author's "vast knowledge, broad understanding, depth of thought," and patriotic commitment. This framing translates the work not just as a product of an exceptional individual, but as a vital contribution to the ongoing intellectual and social debates animating Arab reformist circles at the time, useful for both male and female readers engaged in societal progress. A shorter, supplementary biographical note largely mirrors the details that would later be echoed by Zaynab Fawwâz.

Shortly afterward, *Nisvan-ı İslam* was also included in Zaynab Fawwâz's extensive biographical compilation of notable Muslim women, *al-Durr al-Manthûr fî abaqât rabbâti'l-hudûr* (The Scattered Pearls Concerning the Classes of Mistresses of the Inner Quarters, 1893–1896).¹¹ Fawwâz's preface functions primarily as a detailed biography of Fatma Aliye, meticulously recounting her lineage (daughter of the illustrious Cevdet Paşa), birth, extensive multilingual education (Turkish, Arabic, Persian, French), deep learning in both Islamic and rational sciences (often from her father), musical talents, and even her domestic proficiency. Fawwâz emphasizes Aliye's role as a pioneer among Ottoman women writers, tracing her literary debut to the anonymously published translation of Georges Ohnet's novel *Meram* and highlighting Ahmet Mithat Efendi's crucial encouragement in her career. Within this biographical framework, *Nisvan-ı İslam* is presented as a natural outcome of Aliye's established fame, which drew European women travelers eager to engage with her. The dialogues are thus framed as significant conversations emerging from these encounters, validating both Aliye's intellectual stature and the importance of her interactions with the West. Fawwâz praises the work's style and creativity, situating Aliye as an unparalleled figure and her book as a testament to female Islamic achievement. This act of translation firmly embeds *Nisvan-ı İslam* within a narrative celebrating accomplished Muslim women for an Arab audience.

These Arabic prefaces, like their French counterparts, reveal distinct translational strategies aimed at specific audiences and intellectual currents. While both emphasize the author's biography and prestige, Fârisî leverages it to align the work with the progressive spirit of the Egyptian Nahda, whereas Fawwâz uses it to position Aliye within a pantheon of

"al-fâdila," emphasizing her virtue, lineage, and seclusion. In this context, *al-fâdil/fâdila* would signify not only social eminence but also intellectual distinction. This early translation framed the work within a broader reformist discourse and marked one of the first moments of Fatma Aliye's entry into the Arab intellectual sphere. See: Booth - Shissler, "Fatma Aliye's Nisvan-ı İslâm", 346.

10 Fatma Aliye, *Nisâ' al-Islâm*, (Cairo: al-Maktaba al-Sharqiyya, 1893).

11 Zaynab Fawwâz, *al-Durr al-Manthûr fî abaqât rabbâti'l-hudûr* (Bûlâq: al-Matba'a al-Kubrâ al-Âmira, 1312), 368–426.

accomplished Muslim women. These framings underscore the active role of translators and publishers in mediating the text, embedding it within new networks of meaning and shaping its reception across the diverse landscape of the late Ottoman and Arab worlds. The multiple lives of *Nisvan-ı İslam* in translation thus testify not only to the original work's perceived significance but also to the complex processes by which ideas and encounters travel and are reinterpreted across cultures.¹²

This article, however, will now turn from these external framings to the internal dynamics of Fatma Aliye's original text. I will begin by analyzing the foundational arguments and translational strategies laid out in the "Mukaddime", before proceeding through detailed analyses of the three dialogues. Utilizing the combined lenses of Latour and Massumi, I will explore the interplay of intellectual translation, affective encounter, and relational dynamics that constitute the core of *Nisvan-ı İslam*.¹³

1. Setting the Stage for Encounter: The Intellectual Foundations of *Nisvan-ı İslam* in the "Mukaddime"

Fatma Aliye's *Nisvan-ı İslam* stands as a seminal work navigating the complex terrains of Ottoman modernity, female identity, and intercultural dialogue.¹⁴ Comprising three distinct

- 12 The display of *Nisvan-ı İslam*, along with *Hayal ve Hakikat* and *Muhadarat*, in the Woman's Building Library of the 1893 Chicago World's Fair positioned Fatma Aliye as a literary voice capable of contesting Orientalist representations on an international stage. As Enaya Hammad Othman shows, these works introduced an Ottoman Muslim woman writer to an American audience as both culturally refined and intellectually autonomous, thereby destabilizing dominant Western narratives of Muslim female passivity. Aliye's inclusion in the Fair, amidst speeches and publications by Western women that often portrayed Islam as inherently oppressive, offered a counter-image grounded in Islamic ethical reasoning, reformist thought, and narrative authority. Her texts thus operated simultaneously as internal interventions and transregional responses to global discursive asymmetries. See: Enaya Hammad Othman, "Fatma Aliye's Invisible Authorship: A Turkish Muslim Woman Writer's Challenge to Orientalism and Patriarchy", *Global Voices from the Women's Library at the World's Columbian Exposition*, ed. Marija Dalbello - Sarah Wadsworth (Cham: Palgrave Macmillan, 2024), 177–193.
- 13 For comparable readings of *Fatma Aliye*, and especially of *Nisvan-ı İslam*, that foreground different scholarly angles, see: Firdevs Canbaz Yumuşak, "Muhafazakâr Müslüman Bir Kadın Portresi: Fatma Aliye Hanım", *Muhafazakâr Düşünce* 10/37 (September 2013), 103–112, which presents Aliye as a model conservative Muslim woman, emphasizing her advocacy for Islamic family structures and portraying *Nisvan-ı İslam* as a central text in her defense of Ottoman-Islamic gender ethics; Fatma Eroğlu Genç, "Türk Düşünce Dünyasında Fatma Aliye Hanım'ın Keşfi ve Konumlandırılması", *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 8 (2024), 188–207, which reconstructs the modern Turkish reception of Aliye, reading *Nisvan-ı İslam* as evidence for her stance as a "religious enlightened woman" caught between Islamist, conservative, and feminist appropriations; Şefika Kurnaz, "Emine Semiy'e'nin Ablası Fatma Aliye'ye Mektupları", *Türkbilgi* 14 (2007), 131–142, whose edition of four family letters illuminates Aliye's activist network and shows how the dialogic strategy of *Nisvan-ı İslam* grew out of real-life exchanges with Ottoman and European interlocutors. In *Kanatlanmış Kadınlar*, Senem Timuroğlu analyzes *Nisvan-ı İslam* as a text in which Fatma Aliye mobilizes Islamic discourse not only to defend women's rights but also to assert Ottoman Muslim women's intellectual agency. Rather than reading the work solely as an apologetic treatise, Timuroğlu emphasizes its polemical structure and dialogic form, which allow Aliye to recast Muslim women as active, reasoning subjects. The text, she argues, opens Islamic principles to discussion rather than presenting them as fixed doctrines, thus transforming *Nisvan-ı İslam* into a site of cultural negotiation and representational struggle. See: Senem Timuroğlu, *Kanatlanmış Kadınlar: Osmanlı Kadın Yazarların Edebi Temsilleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 80–85.
- 14 Ansev Demirhan's two graduate theses frame *Nisvan-ı İslam* as a pivotal intervention in the late-Ottoman "woman question." In her M.A. study *Female Muslim Intellectuals: Understanding the History of Turkey's Woman Question through the Construction of Islamic Tradition* (2014), Demirhan shows how Fatma Aliye dismantles Orientalist portrayals of Muslim women by turning to Qur'anic principles, legal reasoning, and lived experience; the book's dialogue form, she argues, lets Aliye recast issues such as polygamy, veiling, slavery, and arranged marriage so that Muslim women appear as informed interlocutors capable of speaking for themselves and defending their rights within an Islamic framework. Demirhan's Ph.D. dissertation "We Can Defend Our Rights by Our Own Efforts": *Turkish Women and the Global Muslim Woman Question, 1870-1935* (2020) places Aliye and *Nisvan-ı İslam* at the start of a trans-regional debate that continued through the Constitutional era and early Republic. She contends that the text supplied later Ottoman and Turkish activists with a repertoire, rooted in Islamic ethics yet oriented toward international audiences, for critiquing both Euro-centric prejudices and local patriarchal

dialogues between the author, pseudonymous Western women (e.g., Madame F and Madame R), and occasionally her own Muslim friends (S and N), the book transcends simple apologetics. It crafts a unique space, a textual *majlis*, where ideas, assumptions, emotions, and embodied experiences converge and clash. While the sensory dimensions of these encounters, including shared meals, conversations in physical proximity, moments of empathy and amusement, are palpable throughout the text, it is the intellectual architecture underpinning these interactions that demands primary attention. This foundation is meticulously laid out in the book's "Mukaddime" (Introduction), which serves not merely as a preface but as a crucial theoretical framework outlining the motivations, challenges, and conditions for the cross-cultural understanding Fatma Aliye seeks to foster. Analyzing the "Mukaddime" reveals the intricate intellectual dynamics that shape the ensuing dialogues and Fatma Aliye's strategic positioning as a cultural mediator in an era of accelerating global interconnectedness and profound representational anxieties.

The "Mukaddime" commences with a broad anthropological reflection on human nature and societal development. Fatma Aliye posits that humanity is inherently social and interdependent. Civilization progresses through collective action, initially fulfilling essential needs and gradually cultivating more refined, "perfecting" needs. This process, however, inevitably leads to diversification, with the emergence of distinct languages, customs, and traditions. Significantly, Fatma Aliye does not present this differentiation as inherently negative or leading inevitably to conflict. Instead, she embraces both universal human commonality (interdependence, need for progress) and cultural particularity (diversity of languages and customs) simultaneously. She affirms the multiplicity of human lifeways but laments the consequence: a historical separation where linguistic and geographical differences fostered profound mutual ignorance among peoples, each living within its own confined sphere. This initial framing establishes a key tension that resonates throughout the work: the simultaneous affirmation of cultural difference and the critique of isolationist tendencies that hinder mutual understanding.¹⁵

This delicate balance between shared humanity and cultural specificity, Fatma Aliye argues, is dramatically disrupted by the advent of modernity, characterized primarily by technological acceleration. The invention of steamships, railways, and the telegraph revolu-

hal practices, thereby positioning Muslim women as autonomous actors in a "global Muslim woman question." See: Ansev Demirhan, *Female Muslim Intellectuals: Understanding the History of Turkey's Woman Question through the Construction of Islamic Tradition* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina at Chapel Hill, Department of History, M.A. Thesis, 2014).; Ansev Demirhan, "We Can Defend Our Rights by Our Own Efforts": *Turkish Women and the Global Muslim Woman Question, 1870-1935* (Chapel Hill, NC: University of North Carolina at Chapel Hill, Department of History, Ph.D. Dissertation, 2020). Elizabeth Paulson Marvel reads *Nisvân-ı İslâm* as a programmatic intervention that weds Islamic argument to feminist critique, arguing that Fatma Aliye exposes slavery, polygamy, veiling, education and property rights to rigorous debate, showing each practice's scriptural limits and its cultural distortions. She further suggests that through three French-language dialogues with European visitors, the text dismantles Orientalist clichés while modelling how literate Ottoman women could speak for themselves in cross-cultural settings. Marvel also stresses that Aliye deliberately collapsed the boundary between home and street, turning "domestic" concerns into matters of public policy and thus helping to reconfigure the late-Ottoman public sphere. She argues that the book's call for women's self-advocacy, its insistence on Qur'anic equity, and its defense of female education supplied both vocabulary and precedent for early Republican reforms, especially the 1926 Civil Code. Finally, Marvel contends that Aliye's legacy was eclipsed not by ideological mismatch but by language reform and selective nationalist memory, and that her work merits restoration as a cornerstone of Ottoman-Turkish feminist thought. Elizabeth Paulson Marvel, *Ottoman Feminism and Republican Reform: Fatma Aliye's "Nisvân-ı İslâm"* (Columbus: The Ohio State University, Graduate Program in History, M.A. Thesis, 2011), 5–6, 37–39, 61–63.

15 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam* (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1309/1893), 2–3.

tionized travel and communication, drastically reducing the time required for information to traverse vast distances. News that once took a year to travel could now be transmitted in an hour. This compression of time and space fundamentally reshaped the world. A significant consequence, pertinent to her project, was the heightened curiosity of Europeans, depicted as being habitually engaged in investigation and analysis, towards the Ottoman Empire and its Muslim populations.¹⁶

However, this increased proximity and curiosity did not automatically translate into greater understanding. Instead, Fatma Aliye identifies a central paradox of her time: the very forces enabling unprecedented global connection seemed to concurrently fuel the proliferation of profound misconceptions, particularly regarding the lives of Muslim women. Through her own encounters with “respectable European lady travelers”, she became acutely aware of the “astonishingly incorrect” notions held in the West. The depictions of Muslim women she heard were so alien that she felt they must be discussing another nation entirely. This leads her to critique European travelogues, suggesting that many resemble imaginative fiction rather than accurate accounts of reality.¹⁷

Crucially, Fatma Aliye refrains from attributing these distortions primarily to deliberate malice or specific agendas. While acknowledging the existence of prejudice, she portrays reputable travelers as genuine seekers of truth, willing to expend resources and endure hardship to enlighten themselves and their compatriots.¹⁸ Instead of solely blaming the observer, she directs critical scrutiny inward, advocating for self-reflection within her own community: “Let us first seek the fault within ourselves.”¹⁹ This principle of prioritizing self-critique before evaluating the flaws of the ‘other’ not only demonstrates intellectual magnanimity (*uluuv-i cenap*) but also strategically frames the problem of misrepresentation as, at least partly, a failure of Muslim self-articulation. The correction of European misperceptions, she implies, must be preceded by an internal reckoning with the ways Ottoman Muslims present, or fail to present, themselves accurately.

Having established the problem, namely accelerated contact fostering inaccurate representation, particularly concerning women, Fatma Aliye proceeds to diagnose the specific obstacles hindering authentic intercultural understanding and subtly positions her own work as a remedy. True comprehension of a nation’s reality, she argues, requires more than superficial tourism like visiting markets or famous sites. It necessitates direct conversation with its people, significantly including both men *and* women. Here lies the immediate challenge: the customs of female seclusion largely prevent interaction between Muslim women and foreign men. While educated European women could potentially bridge this gap, another significant barrier emerges: language. Even if encounters occur, mutual unintelligibility renders them superficial, reducing interaction to mute observation.²⁰

The search for suitable intermediaries reveals further complexities within Ottoman society itself. Fatma Aliye identifies two problematic extremes among Muslim women who might

16 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 4.

17 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 4-5.

18 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 5-6.

19 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 6.

20 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 6-7.

potentially engage with foreigners. The first are those Ottoman women who *do* speak French. However, she critiques many of them for having adopted a purely Westernized (*alafranga*) upbringing, learning French not for genuine intellectual enrichment but merely to appear thoroughly European. Ignorant of Islamic jurisprudence and having abandoned their own national customs, conversing with them offers no insight into authentic Islamic life; it is akin to talking with European families in the Pera district. Worse, these women, often alienated from or resentful towards certain traditions like veiling, may inadvertently misrepresent Islamic principles and customs, conflating mutable social practices with immutable religious law, thereby reinforcing disparaging perceptions of Islam.²¹

At the other end of the spectrum are conservative families steeped in tradition but resistant to foreign languages and even advanced education for women in Turkish, viewing it with suspicion or as religiously inappropriate. Such families, she notes with disapproval, are often unaware of the rich history of learned women in early Islam. This group, while potentially representing a more ‘authentic’ connection to tradition, lacks the linguistic tools and perhaps the inclination for cross-cultural dialogue. Fatma Aliye laments this lack of a middle ground: “We have no middle way. It is as if we have lost our direction... Excess and deficiency are bad in everything. Moderation is necessary in all matters.” This internal societal fragmentation hinders the possibility of presenting a coherent and accurate self-image to the outside world.²²

Therefore, the ideal conditions for genuine understanding require encounters with Muslim families who occupy a specific, balanced position: those who are both knowledgeable in French *and* actively maintain their religious knowledge and national customs according to Islamic principles. Finding such families is difficult for foreigners, often reliant on ill-informed translators based in Europeanized districts like Pera, whose inaccurate or speculative answers further contribute to the fictionalized representations.²³

Within this carefully constructed analysis of the obstacles to intercultural understanding, Fatma Aliye subtly yet clearly carves out a unique space for herself. Possessing fluency in French, a deep grounding in Islamic knowledge and Ottoman culture, and access to both traditional and modernizing circles, she embodies the very synthesis she identifies as necessary for authentic dialogue.²⁴ Her home becomes the locus for the kind of encounters she prescribes. The “Mukaddime” thus functions not only as an analysis but also as a justification for the dialogues presented in the book. Her motivation to write stems directly from the shock of realizing the depth of European misconceptions, particularly the pervasive notion of Muslim women as oppressed victims, which she identifies as the primary point of Western critique. Compelled by this realization, she transforms her private conversations into a public text, aiming to correct the record and offer a more nuanced, insider perspective on the lives

21 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 7-9.

22 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 9-10.

23 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 10-11.

24 In the introduction of her annotated Turkish edition, Mübeccel Kızıltan underscores that Aliye “does not approach the issues as a Westerner, yet neither wholly as an Easterner” but instead charts an intermediate course aimed at correcting foreign travelers’ misconceptions of Ottoman Muslim women. Kızıltan argues that this negotiating stance, rooted in Aliye’s bilingual education and firsthand encounters with European visitors, is integral to understanding *Nisvan-ı İslam* as a self-conscious exercise in cultural mediation, precisely the “in-between” positionality that the present article theorises as world-making translation. Mübeccel Kızıltan, *Fatma Aliye Hanım: Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvan-ı İslâm* (İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 1993), 7-8.

and thoughts of Muslim women.²⁵ The “Mukaddime” brilliantly sets the intellectual and socio-cultural stage, defining the terms of engagement and positioning Fatma Aliye as a crucial voice navigating the complex currents of representation and encounter in the late Ottoman world.

The intricate web of motivations, obstacles, and aspirations detailed in Fatma Aliye’s “Mukaddime” resonates powerfully with Bruno Latour’s expansive concept of *translation*. As elaborated by Janicka and Muecke, Latourian translation extends far beyond mere linguistic conversion, encompassing the complex processes of mediation, displacement, enrollment, and the forging of equivalences between disparate entities, interests, and worlds. Fatma Aliye’s introduction meticulously maps out a terrain rife with the need for such translation: bridging the *hiatus*²⁶ between European perception and Ottoman reality, particularly concerning Muslim women. Her diagnosis of misrepresentation stems precisely from failed or incomplete translations, namely the inaccurate European travelogues that resemble fiction more than fact.

Furthermore, the “Mukaddime” outlines the difficult *political labour*²⁷ required to establish continuity across the “elusive point[s] of discontinuity” she identifies: the linguistic barriers, the divergent social positionings of *alafranga* versus traditionalist women, and the very seclusion that necessitates mediation. Fatma Aliye positions herself as the crucial mediator, the central actor undertaking the work of translation, enrolling potential allies (European women travelers), strategically displacing misconceptions, and attempting to transform (“no transportation without transformation,”²⁸) the available narratives about Muslim women. Her project, as foreshadowed in the “Mukaddime”, is thus fundamentally an exercise in Latourian translation: an attempt to build fragile networks of understanding by carefully navigating and reshaping the connections between different actors, discourses, and social worlds. This framework allows us to see *Nisvan-ı İslam* not just as an apologetic or descriptive text, but as an active intervention seeking to reconfigure relationships and redistribute intelligibility²⁹ through deliberate acts of mediation and transformation.

25 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 11–12.

26 Latour employs *hiatus* to designate the constitutive gap or discontinuity that interrupts a mode’s trajectory, a moment demanding a “pass” through which heterogeneous actants are translated so the course of action can resume without erasing difference. Translation is thus the labor of leaping across this hiatus, forging only a provisional link that lasts while the network is performatively sustained. Bruno Latour, *An Inquiry into Modes of Existence: An Anthropology of the Moderns*, trans. Catherine Porter (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018), 210.

27 Naoki Sakai treats translation itself as a form of *political labour*: an active, historically situated practice that “creates continuity at the elusive point of discontinuity in the social,” rather than merely conveying pre-given meanings. Because languages are never already unified wholes, translation precedes – and in fact posits – the very fiction of a homogeneous “source” and “target” tongue; it forges a provisional passage across asymmetries of power, producing new subject positions (translator/translatee) while simultaneously exposing the border that separates them. Muecke mobilises this insight to argue that every act of mediation in Latour’s networks entails such labour: the costly, contingent work of holding heterogeneous actants together without collapsing their difference. Naoki Sakai, “How Do We Count a Language? Translation and Discontinuity”, *Translation Studies* 2/1 (2009), 71–88, esp. 72–73.

28 Bruno Latour, *Aramis, or the Love of Technology*, trans. Catherine Porter (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996), 119.

29 Janicka, “Processes of Translation”, 847.

2. The First Dialogue: Translating Slavery, Faith, and Difference

The conceptual groundwork laid in the “Mukaddime”, outlining the necessity and challenges of intercultural understanding, finds its first practical instantiation in the “Birinci Muhavere” (First Dialogue) of *Nisvan-ı İslam*. This initial encounter, set during the religiously significant month of Ramazan, brings together Fatma Aliye, the European noblewoman Madam F, and a Catholic nun within the intimate space of Fatma Aliye’s home. The ensuing conversation, primarily driven by Madam F’s curiosity and critiques, revolves around two central themes: the institution of female slavery (*cariyelik*) within the Ottoman context and comparative discussions on Islamic and Christian beliefs and practices. More than a simple question-and-answer session, this dialogue unfolds as a complex and dynamic process of Latourian translation, orchestrated largely by Fatma Aliye herself. She acts as the central mediator, tasked with translating not only language but also intricate social structures, cultural norms, and religious tenets across significant cultural and experiential divides. The dialogue reveals the strategies, successes, and inherent limitations of such translational efforts, embodying the political labour involved in constructing understanding, or at least a particular version of it, across profound discontinuities.

The conversation ignites almost immediately around the figure of the *cariye*, specifically the *baş kalfa* (head female servant/slave). Madam F’s confusion and implicit critique, stemming from the *kalfa*’s refusal to shake hands, her attire, and her standing apart, create the initial hiatus that necessitates Fatma Aliye’s intervention as translator. Fatma Aliye immediately employs a key strategy: comparative translation. Instead of engaging with *cariyelik* on abstract, universal terms of freedom versus bondage, she reframes the discussion by contrasting the Ottoman institution with European domestic service (*hizmetçilik*). This move attempts to establish a relative equivalence in function (both involve service) but quickly pivots to assert the superiority of the Ottoman model in practice. Fatma Aliye meticulously translates the *cariyelik* system into a narrative of regulated rights, protections, and integration. She emphasizes that the *cariye*’s work is governed by custom (*örf ve âdet*), she possesses legal rights (cannot be sold against her will to an undesirable buyer, protected from abuse by *şeriat*- Islamic law), and benefits from a long-term, familial bond with the master’s household.³⁰ This bond, Fatma Aliye argues, extends beyond the period of service, obligating the former master to provide support even after manumission (*azat*), a stark contrast, she implies, to the disposable nature of European servants.

In this detailed explanation, Fatma Aliye actively enrolls various actors and entities into her translation network: Islamic law (*şeriat*), Ottoman custom (*örf ve âdet*), the hierarchical structure of her own household, the material rewards given to *cariyeler* (jewelry, salary, dowry - *çeyiz*), and the very concept of *mürüvvet* (nobility, humaneness) expected of masters. She aims to displace Madam F’s presumed understanding of slavery as sheer brutality with a complex picture of a paternalistic, albeit hierarchical, social arrangement where obligations are reciprocal. This translation effort seeks to transform the *cariye* from a mere object of ownership into a subject with specific rights and a defined social trajectory,

30 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 27.

culminating ideally in freedom and marriage. Here, Fatma Aliye subtly shifts the focus from the lack of absolute freedom to the presence of specific securities and protections within the system.

The translation becomes even more ambitious, and perhaps more problematic from a modern perspective, when addressing the origins of the *cariyes*, particularly those from Circassia. Confronted with the inherent violence of separating children from their families, Fatma Aliye constructs a counter-narrative that translates this act into one of opportunity and even desire. She paints a picture where Circassian girls actively aspire to be sent to Istanbul, viewing it as a path to significant social advancement.³¹ The harsh realities of rural life are contrasted with the perceived comforts and potential rewards of service in an elite Ottoman household. Even the sale of very young children is translated into an act of parental love and foresight, aimed at securing a better education and future for the child that could be provided at home, or protecting them from potential stepmothers. This narrative effectively attempts to transform the actants involved: the selling parents become well-intentioned guardians, the purchased child becomes an aspirant to a better life, and the system itself becomes a vehicle for social mobility. It is a powerful act of narrative displacement, seeking to create equivalence between the Circassian family's aspirations and the opportunities offered by the Ottoman system, thereby neutralizing the critique of exploitation.

However, the limits of this carefully constructed translation soon become apparent. Madam F's ironic response, "But madam, you have described slavery in such a way that everyone will desire to be a slave"³², signals a breakdown in the intended equivalence. It highlights the disbelief provoked by Fatma Aliye's overly idealized portrayal. This moment forces Fatma Aliye into a tactical retreat, a common feature in the negotiation inherent in translation. Subsequently, Fatma Aliye nuances her position. While initially offering a slight deflection (balancing slave and protector numbers), she then explicitly acknowledges the gap between the ideal and the real. She concedes that her defense was based on the "fundamental rules of sharia" and the practices of "families who are mindful of these and other requirements of humanity." She admits that "in the world, if a good side of everything is seen, a bad side is also seen," and that human nature is prone to misuse (*suiistimal*)³³ even the best principles. She acknowledges the existence of abusive fathers and exploitative masters but frames them as "rare" exceptions condemned by public opinion. This concession, while perhaps strategically necessary, reveals the inherent tension and potential "betrayal" within the act of translation,³⁴ namely the gap between the smooth, coherent narrative presented and the complex, often contradictory, reality it seeks to represent. Fatma Aliye manages the translation by presenting the idealized version first, only conceding imperfections when directly challenged.

The dialogue then shifts, significantly initiated by Fatma Aliye herself, towards the realm of religion, opening another complex field for translation. The seemingly innocuous comparison of the iftar spread to *hors d'oeuvres* is immediately elevated by Fatma Aliye into a religious

31 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 30.

32 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 36.

33 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 37.

34 Janicka, "Processes of Translation", 854.

parallel with the *Maide-i İsa* (Table of Jesus).³⁵ This move prompts the hitherto silent nun to engage, creating an opportunity for Fatma Aliye to translate Islamic perspectives on shared religious history. Her strategy here mirrors her approach to *cariyelik*: seeking common ground while subtly asserting an Islamic framework. She readily recounts the Quranic version of the miracle of the table (*Sûrat al-Ma'ida*), demonstrating Islamic familiarity with Christian narratives. When discussing fasting, she again employs comparative translation, suggesting Islamic fasting is no more difficult than Christian asceticism, seeking and receiving affirmation from the nun on the general principle of devotion. She further builds bridges by quoting the Quranic verse (*al-Ma'ida* 5/82) that praises the humility and knowledge of Christian priests and monks, explicitly enrolling the *Quran* itself in an act of interfaith acknowledgment.

The encounter deepens during the house tour when they find a woman reading *Quranic* commentary (*Sûrat Al 'Imran*). This prompts a detailed discussion initiated by the nun about Mary (*Meryem*). Fatma Aliye translates the Islamic account of the Annunciation and the virgin birth, emphasizing the absolute necessity of this belief for Muslims.³⁶ Here, translation serves both to affirm shared belief in the miracle and to clearly define Islamic doctrine. This leads to the crux of the inter-religious translation effort: the discussion of the Gospels (*İncil*). Fatma Aliye affirms Muslim belief in the divine origin of the *İncil* but proceeds to translate it through an Islamic lens, arguing that it predicts the coming of Muhammad (Ahmed). Her use of the French Bible (Gospel of John) and the commentary of a French *Quran* translator (Kazimirski) to argue that *Paraclete*, understood as a corruption of *Periclytos* and denoting Ahmed/Muhammad, represents a fascinating attempt to enroll the Christian text itself as evidence for Islamic claims.³⁷

This specific act of translation, however, meets explicit resistance. The nun firmly rejects Fatma Aliye's interpretation, stating it contradicts established Church doctrine.³⁸ This marks a clear failure of translation to achieve consensus or equivalence at the level of core theological interpretation. It highlights how translation breaks down when encountering deeply entrenched, alternative meaning systems. Fatma Aliye's attempt to transcode³⁹ the meaning of *Paraclete* from one religious semiotic system to another is rebuffed.

Despite this failure, Aliye continues to translate, now focusing on articulating difference. She clearly states the Islamic position on Jesus: a great prophet, miraculously born, but unequivocally human, not the "Son of God" (*İbnullah*).⁴⁰ She translates the term *İbnullah* itself, arguing it was metaphorical language used in earlier scriptures (citing the *Old Testament* and the Gospel of Luke) but prohibited in Islam due to its potential for literal misinterpretation – framing the difference as a clarification and refinement of understanding. Similarly, she affirms Jesus's ascension but translates the crucifixion narrative radically, denying the event as

35 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 47.

36 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 56.

37 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 58–60.

38 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 59.

39 In semiotic terms, to *transcode* is to transfer a sign or concept from one semiotic system into another, seeking functional or conceptual equivalence. As used by Greimas and discussed by Janicka, transcoding involves more than simple translation; it entails rearticulating a sign's meaning so that it resonates within a different cultural, ideological, or epistemological code. Such attempts often expose the limits of equivalence, particularly when the sign carries dense theological or historical connotations. Janicka, "Processes of Translation", 849.

40 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 65–66.

understood by Christians and claiming the Jews mistakenly crucified someone else while God raised Jesus. This challenges both Jewish and Christian accounts, asserting a distinct Islamic version of events. Here, translation is not about finding commonality but about precisely delineating Islamic exceptionalism, demonstrating that translation involves defining boundaries as much as building bridges, articulating difference alongside commonality.

Throughout the dialogue, Fatma Aliye skillfully manages the flow of information, acting as the primary interpreter and cultural guide. Her final remarks, echoing the “Mukaddime”, attribute European misconceptions to faulty translations by unreliable intermediaries in Beyoğlu / Pera and inaccurate travelogues, thereby framing her own interaction as an authentic corrective. The dialogue concludes cordially, suggesting success on the level of social interaction and hospitality, a successful translation of politeness and respect, even though the translation of specific concepts like *cariyelik* and core theological points remained contested or incomplete. The First Dialogue thus serves as a rich case study of Latourian translation in action: a dynamic, strategic, labor-intensive process of mediation, enrollment, transformation, and boundary-setting, fraught with potential ambiguities and failures, yet essential for navigating the complex encounters between different worlds. It vividly illustrates Fatma Aliye’s attempt to “redistribute intelligibility”⁴¹ by weaving together diverse elements, including social practices, religious texts, personal experiences, and comparative frameworks, into a coherent, albeit contested, narrative.

2. The Second Dialogue: Translation, Affect, and the Philosophical Encounter

The second dialogue, featuring the intellectually formidable Madam R, significantly elevates the complexity of the encounters depicted in *Nisvan-ı İslam*. Initially introduced not through direct approach but via a letter from a mutual acquaintance (Madam C), Madam R arrives already partially translated, framed as a “philosopher” and a woman of significant learning and social standing. This pre-framing sets a different tone from the outset. While the first dialogue centered on correcting perceived European misconceptions through Fatma Aliye’s dominant translational efforts, this second encounter unfolds as a more reciprocal, multifaceted exchange. It continues to showcase Latourian translation dynamics, such as the mediation of cultural practices, the enrollment of texts and actors, the negotiation of meaning across divides, but integrates these with palpable affective currents and the very eventfulness of the encounter itself. Drawing on Brian Massumi’s work, particularly his critique of ideology and emphasis on affect and encounter, allows us to appreciate this dialogue not merely as an intellectual debate or defense of cultural norms, but as a dynamic “thinking-feeling”⁴² process where knowledge, emotion, aesthetic sensibility, and social navigation intertwine, shaping both the participants and the potential for understanding.

The encounter begins with a heightened awareness of the sensory and the social. Madam R’s physical presence is meticulously described, with attention to her fashionable yet tasteful attire, her striking features, her poised demeanor. This attention to the body and its presentation underscores the embodied nature of the encounter, moving beyond purely abstract dis-

41 Janicka, “Processes of Translation”, 847.

42 Massumi, *Politics of Affect*, 94.

cussion (a point highlighted previously regarding the importance of sensory detail). Madam R is immediately positioned as an active participant, not just a passive observer; she is already learning Turkish, taking notes, demonstrating an intense curiosity that signals her capacity not just to be affected, but to affect the course of the interaction.⁴³ Fatma Aliye, in turn, adapts her role as hostess, offering her arm, a gesture of equal footing absent in the interaction with the *cariye* in the first dialogue, thereby initiating a different kind of relational dynamic from the start. This careful choreography sets the stage for an encounter characterized by what Massumi terms “differential attunement,”⁴⁴ with two individuals deeply engaged in the unfolding event, yet bringing their distinct perspectives and capacities into play.

The discussion quickly turns to polygamy (*taaddüd-i zevcat*). Madam R actively attempts her own translation based on observation, seeking to identify co-wives (*ortak*) by deciphering the gazes (*nazar*) exchanged between the women present, specifically looking for hostility.⁴⁵ Her failure to find such evidence, based on her assumption of its prevalence, represents an initial mis-translation rooted in received narratives. Fatma Aliye again steps in as the primary translator, confirming the practice’s rarity and deploying a complex translation of Islamic law and social reality. She repeats her earlier points about polygamy being a strictly conditional permission (*ruhsat*) rather than a command, emphasizing the economic and social factors that limit its practice. Crucially, she again uses comparative translation, launching a counter-critique of European society. By contrasting the Islamic allowance for polygamy (framed as preventing greater social ills) with the European phenomenon of mistresses (*metreslik*) and the resultant suffering of illegitimate children,⁴⁶ she attempts to translate the perceived deficit of Islamic practice into a relative strength. She argues that Islamic law, by allowing regulated polygamy while forbidding adultery, ultimately offers greater protection to women and ensures the legitimacy and rights of all children, unlike the European system which, in her translation, produces social outcasts (“the ‘bastard’ stamp on their foreheads is indelible”).⁴⁷ This is a powerful act of political labour, aiming to displace Western moral superiority by translating the issue onto the terrain of social consequences and affective outcomes, namely the lived suffering of illegitimate children versus the protected status, including the right to divorce, of Muslim women. The subsequent translation of historical and scriptural matters further complicates the exchange. When Madam R raises questions about Prophet Muhammad’s multiple marriages, citing potentially negative hearsay, Fatma Aliye engages in an elaborate historical translation. She meticulously justifies each marriage, enrolling historical context, political necessity (alliances), social customs (*küfüv* – marital equality),⁴⁸ and compassion (support for widows) as explanatory actors. The potentially controversial marriage to Zaynab bint Jahsh is translated into a narrative primarily concerned with resolving the complex social issue of *küfüv* and establishing divine legal precedent regarding adoption. This demonstrates translation not just as explanation, but as active historical and theological justification, constructing a coherent narrative network from potentially disparate or problematic elements.

43 Massumi, *Politics of Affect*, 91.

44 Massumi, *Politics of Affect*, 94.

45 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 87.

46 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 98.

47 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 97.

48 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 104–105.

Similarly, the continued discussion on the textual integrity of the Bible and Torah, where Fatma Aliye points out inconsistencies to argue for their alteration (*tabrif*) in contrast to the *Quran*'s perceived purity, is an act of translation aimed at establishing the Islamic scripture's superior claim to authority by translating historical transmission into evidence of authenticity. Madam R's partial acceptance, acknowledging Islam's rationality and the problem of the Trinity, shows translation achieving a degree of intellectual alignment, yet hitting a barrier when she identifies veiling, not theology, as the main obstacle to potential Western conversion.

The discussion on veiling (*tesettür*) showcases Fatma Aliye's skill in nuanced translation. She carefully distinguishes between the core religious requirement (*şeriat* – covering hair, modest dress) and subsequent, culturally specific customs (*örf ve âdet* – face veils, etc.). By citing diverse practices (rural women, historical tribes, Prophet's era interactions) she translates *tesettür* not as a monolithic, oppressive mandate, but as a principle with varied historical and geographical expressions. She attributes the stricter contemporary norms of separation to a "corruption of the times",⁴⁹ effectively translating the current practice as a contingent custom rather than immutable religious law. This untangles the network, separating religion from custom, past from present, allowing for a more flexible understanding. Similarly, when defending arranged marriage against Madam R's preference for love matches, Fatma Aliye translates the debate away from individual romantic freedom versus constraint. She focuses instead on the affective outcomes and stability, contrasting the perceived high failure rate of European love matches (driven by fleeting infatuation - *heves*)⁵⁰ with the alleged stability of Ottoman arranged marriages guided by family wisdom and investigation. Fatma Aliye argues from the perspective of collective affective well-being and long-term relational stability, translating the Ottoman practice into a potentially more successful process for achieving marital harmony. Her framing of custom as powerful yet gradually changeable reflects a processual understanding of social transformation, rather than one marked by abrupt ruptures.

The latter part of the dialogue marks a distinct affective turn. As the conversation moves outdoors into the moonlit garden, the focus shifts from debate and justification towards shared experience and philosophical reflection. Madam R takes the lead, translating her vast knowledge of astronomy, geology, and botany into the shared space, not as dry facts but with palpable passion.⁵¹ Fatma Aliye, in turn, translates her role from defender to appreciative listener, expressing admiration for R's intellect and finding aesthetic pleasure in her discourse. This shared engagement with science and nature, framed by the beauty of the Bosphorus night, creates a powerful affective field, a moment of connection transcending cultural difference. Madam R further translates her engagement with European high society (balls, fashion) through her unique philosophical lens, finding intellectual stimulation and observational richness where others might see only frivolity. Her ability to see the physics of sound in a silk dress or the sociology of glances across a ballroom demonstrates a capacity for translation across seemingly disparate domains, including science, aesthetics, social life.

This shared intellectual and aesthetic absorption culminates in a moment of profound, silent contemplation prompted by music and the atmosphere. This silence is not empty but

49 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 119.

50 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 123.

51 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 134.

pregnant with the “transindividual thinking-feeling” Massumi describes – an unspoken attunement between the two women. The interruption by the servant, and the subsequent reflection on being left alone, leads unexpectedly to a shared contemplation of mortality. This shared confrontation with an existential limit, triggered by the servant’s simple gesture and R’s observation, creates a powerful, serious emotional resonance, a “felt transition”⁵² that momentarily overshadows their intellectual discussion. Madam R’s subsequent self-reflection on her own physical flaws as a check against pride (*gurur*) further deepens this sense of shared humanity grounded in imperfection and mortality, moving the encounter far beyond a simple defense or critique of cultural practices.

The Second Dialogue represents a significant evolution from the first. While Fatma Aliye continues her skillful translational work, defending, explaining, comparing, justifying, the encounter is far more reciprocal, shaped significantly by Madam R’s intellectual agency and affective presence. Madam R acts as both a recipient and a source of translation, bringing her own networks of knowledge (scientific, philosophical, social) into play and demonstrating a capacity for nuanced observation and reflection that transcends simple prejudice. The dialogue vividly illustrates the dynamics of Latourian translation in negotiating complex social issues like polygamy and veiling, and contested histories and scriptures. However, enriched by Massumi’s perspective, the encounter is revealed as more than just a negotiation of meaning or ideology. It is a lived event, charged with affect, including curiosity, admiration, passion, shared aesthetic pleasure, existential vulnerability. The moments of connection forged through shared experience, scientific wonder, and philosophical reflection demonstrate the power of encounter to create understanding and relationship even where intellectual or theological agreement remains elusive. Madam R, poised to write her own “factual” travelogue, emerges as a figure who embodies the potential for a translation grounded in genuine encounter and intellectual honesty, offering a counterpoint to the misinformed translations Fatma Aliye critiques, suggesting that meaningful translation requires not just linguistic skill but also affective openness and a willingness to engage with the complexities of the other’s world.

3. The Third Dialogue: Intra-Cultural Negotiations and the Affective Field of Encounter

The third and final dialogue presented in *Nisvan-ı İslam* offers perhaps the most intricate tapestry of interaction, weaving together internal Ottoman discussions, cross-cultural encounters, philosophical musings, and moments of shared aesthetic and affective experience. Opening not with the arrival of European guests, but within an intimate circle of Fatma Aliye and her Ottoman friends, S Hanım and N Hanım, the dialogue immediately establishes a different dynamic. It allows us insight into the negotiations of modernity, tradition, and personal preference occurring within the Ottoman sphere, before layering upon this the complexities of the encounter with European visitors. This structure provides a richer context for understanding the subsequent intercultural translations. Furthermore, the dialogue prominently features moments of shared sensory experience, aesthetic appreciation, and affective resonance.

52 Massumi, *Politics of Affect*, 93.

The scene opens with a lush, evocative description of a spring morning, appealing directly to the senses, with the “soul-enhancing fragrance”⁵³ born from the mingling scents of diverse flowers, the sound of the nightingale. This emphasis on the sensory creates an affective atmosphere, a specific field that conditions the interactions that follow. It is a reminder that encounters are embodied and situated, not merely abstract exchanges of ideas. Within this setting, the initial conversation revolves around the very modern anxieties of fashion, specifically S Hanım’s dilemma over an out-of-style dress. The contrasting personalities of S Hanım (English-speaking, fashion-conscious, perhaps slightly frivolous) and N Hanım (prefers *alaturka*, pragmatic, critical of fashion’s ephemerality) spark a debate that is itself an act of intra-cultural translation. They are translating competing values, such as adherence to European trends versus practicality and tradition, appearance versus substance, within their shared Ottoman context.

Fatma Aliye initially observes, then steps in to mediate. Her intervention is significant: she reframes the *alaturka/alafranga* dichotomy not as a mutually exclusive choice but as a spectrum of acceptable practices within Ottoman society. She declares them both “free in their actions”, contrasting this flexibility with the perceived “compulsion”⁵⁴ of Parisian fashion. This act of translation validates both perspectives while positioning Ottoman modernity as uniquely adaptable. She further links the rapid changes in fashion to the broader condition of modernity, characterized by its speed and constant state of flux, suggesting fashion is merely one manifestation of a larger historical process. Fatma Aliye’s own stated preference for situational flexibility, sometimes *alafranga*, sometimes *alaturka* – models this pragmatic, non-ideological navigation. The subsequent humorous debate about corsets, culminating in Fatma Aliye citing Ahmet Mithat Efendi to frame it as a choice between a life of dignity (*ömr-i aziz*) and a life of delight (*ömr-i leziz*),⁵⁵ further underscores this pragmatic, non-doctrinaire approach to mediating modern choices.

The intervention of an elderly woman adds another layer, translating the present debate into a longer historical perspective. Her nostalgic critique of the younger generation’s dress and her description of past fashions⁵⁶ highlight the ever-shifting nature of custom and the generational gaps in perception. N Hanım’s playful, parodic recreation of an old-fashioned headdress further underscores the performative, sometimes arbitrary, nature of fashion codes. This entire sequence demonstrates translation operating within the Ottoman group, negotiating modernity, tradition, individual preference, and generational perspectives through debate, mediation, historical reflection, and even parody.

The arrival of the European guests shifts the register of translation to the intercultural. The guests’ prior request to see their hosts in *alaturka* attire immediately creates an affective tension – S Hanım’s anxiety about appearing unfashionable or “ignorant.” This highlights how encounters are pre-conditioned by expectations and the affective weight of potential judgment. Fatma Aliye manages this by prioritizing hospitality, translating the situation as an obligation to fulfill the guests’ desire over personal preference. Their collective adoption of *alaturka* dress becomes a deliberate performance for the European gaze.

53 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 173.

54 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 183.

55 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 200.

56 Fatma Aliye, *Nisvan-ı İslam*, 207.

The central translation challenge emerges when the guests express disappointment, revealing that their image of *alaturka* is based on fantasy representations seen in Paris. Their desired costume, consisting of embroidered jacket, *şalvar*, does not match the contemporary *alaturka* worn by the hosts. This gap between the translated image (the European fantasy) and the lived reality becomes the focal point. Fatma Aliye undertakes a masterful act of deconstructive translation. By presenting a picture matching their description and meticulously analyzing its components, identifying the sitter as likely a Christian actress and the costume elements as a “composite” drawn from Arab, Albanian, Damascene, Indian, and European sources, she dismantles the guests’ preconceived notion. She reveals their desired “authentic Turkish” image as a fabrication, a product of faulty translation and exoticizing representation. This reflects a methodological approach centered on tracing the networks in order to reveal how objects (in this case, cultural images) are assembled and often misrepresented. It’s a direct confrontation with the power of ideology to shape perception through simplified and inaccurate stereotypes, preventing genuine encounter with the complexity of the real.

The dialogue continues with further translations of cultural practices and social realities. The European aunt’s deeply personal story about rejecting her lover, born out of wedlock, provides a powerful, affective translation of the consequences of European social norms regarding birth status. The narrative blends thought and emotion in a way that powerfully conveys the burden of social stigma, more effectively than any abstract reasoning could. This story serves as an embodied counterpoint to Fatma Aliye’s earlier critique, adding depth and tragedy to the comparison between Islamic and European approaches to legitimacy and marriage. Fatma Aliye continues her corrective translations regarding Ottoman women’s rights, refuting myths about subservience by translating specific legal points (financial independence, husband’s obligation for support) and customary practices, contrasting them favorably with her translation of European legal constraints.

A significant aspect of this dialogue is the role of shared aesthetic and intellectual experience in fostering connection, moving beyond argumentation. The shared admiration for the European guests’ musical virtuosity on the piano, followed by the hosts performing both Western and Ottoman music on traditional instruments, becomes a successful act of translation through a non-verbal, affective medium. Music acts as a bridge, creating a space of mutual appreciation and shared pleasure. Resistance, or connection, can emerge through shared practices and subtle emotional attunement, spreading more like a contagion than through force or direct persuasion. The musical exchange operates in this way, generating a fleeting sense of harmony. Similarly, the earlier shared appreciation of the moonlit Bosphorus and Madam R’s passionate yet accessible discourse on astronomy and natural philosophy create moments of intellectual connection grounded in shared wonder and aesthetic sensibility. These moments exemplify how encounter is not just about conflict or negotiation but also about the co-creation of shared affective states and intensified experience.⁵⁷

The Third Dialogue enriches the analysis by showcasing translation operating dynamically within the Ottoman group itself as they negotiate modernity, and by presenting a more reciprocal, affectively charged encounter with the European guests compared to the previous dialogues. Fatma Aliye continues her role as a masterful translator, deconstructing stereotypes,

57 Massumi, *Politics of Affect*, 101.

justifying practices through historical and comparative lenses, and navigating complex social and religious terrain. However, the dialogue also highlights the agency of others, including the contrasting views of S and N, the poignant narrative of the European aunt, the intellectual contributions and affective presence of Madam R's counterparts. This perspective allows us to understand these interactions not merely as strategic efforts to correct an ideology, but as lived encounters shaped by embodied experience, emotional resonance, and shared sensitivity. The successful deconstruction of the "authentic" Turkish costume stereotype, the powerful affective translation of the illegitimacy dilemma via personal story, and the moments of connection forged through music and shared appreciation of nature demonstrate how genuine encounter can disrupt preconceived notions and create openings for understanding, even if comprehensive agreement or translation remains elusive. The dialogue ultimately suggests that the most effective path towards cross-cultural understanding involves not only skillful intellectual translation but also a willingness to engage on an affective, experiential level, fostering moments of shared attunement within the complex, ongoing process of encounter.

CONCLUSION: MEDIATED WORLDS, AFFECTIVE TRANSLATIONS

Nisvan-ı İslam emerges, in light of the preceding analysis, as a profoundly layered textual site where translation is not merely a linguistic operation, nor encounter simply an exchange of views. Through the interwoven lenses of Latourian translation and Massumian affect, we have traced how Fatma Aliye choreographs complex processes of mediation across asymmetrical terrains of knowledge, representation, and emotion. Her dialogues do not aim to eliminate difference but rather to inhabit it, navigating the discontinuities, asymmetries, and tensions between Ottoman Muslim and European lifeworlds without reducing them to fixed oppositions or assimilable sameness.

The significance of Fatma Aliye's project lies in its refusal to rest on either defensive cultural apologetics or uncritical mimicry of the Western gaze. Instead, she performs a form of world-making translation, an ongoing, relational, and precarious endeavor of assembling intelligibility from within the tangled web of partial knowledges, entrenched imaginaries, and embodied perceptions. This translation is always situated, always contingent, and always charged with the possibility of failure. Yet, it is precisely through this friction, between sincerity and irony, hospitality and resistance, familiarity and estrangement, that the text generates its political and epistemic energy.

Nisvan-ı İslam also foregrounds the affective labor of encounter: the gestures, silences, hesitations, and atmospheric conditions that both exceed and shape what can be said. By attending to the material and sensory textures of the dialogues, including moonlit gardens, corset debates, musical exchanges, the aroma of spring flowers, Fatma Aliye draws attention to the relational infrastructures that undergird every act of communication. These aesthetic and affective registers do not supplement but constitute the encounter itself, making possible moments of resonance even amidst disagreement. Affective intensities can reconfigure perception and create new lines of potential where none previously existed. It is in this preconceptual domain that *Nisvan-ı İslam* most potently operates, not as a blueprint for consensus, but as a field for the emergence of new relational possibilities.

Moreover, the translingual and transregional afterlives of the text, including its multiple French and Arabic translations, each accompanied by different framing strategies and mediated by diverse actors, extend these dynamics beyond the original dialogues. The history of the book's reception and circulation becomes itself a site of performative translation: an unfolding network of alliances, displacements, and resignifications shaped by local epistemologies, political agendas, and affective investments. The translators and publishers (Lebedeff, Roukié, Fawwaz, Farisi) do not merely transmit the work; they reconstitute it within new assemblages of meaning, each generating new encounters and interpretive horizons. The text's portability thus testifies not to a universal transparency but to its capacity to remain productive under translation, to sustain multiplicity without collapsing into incoherence.

In theorizing *Nisvan-ı İslam* as a machinic site of translation and affective attunement, this article offers a reading that resists both instrumentalist accounts of intercultural communication and celebratory narratives of seamless understanding. It suggests instead that the politics of mediation reside in the capacity to hold open the interval between worlds, to dwell in the space where meanings are not yet fixed, and to forge connections that are both affectively resonant and epistemically reflexive. Fatma Aliye's dialogues model a mode of intercultural engagement that is neither naïvely universalist nor narrowly particularist, but one that acknowledges the fragility, asymmetry, and transformative potential of relational life under conditions of modernity.

Nisvan-ı İslam is not simply a record of what was said between women across a civilizational divide; it is a speculative blueprint for what might be possible when translation is conceived not as fidelity to origin, but as an act of situated co-composition, a process through which new ways of relating, sensing, and knowing can emerge, however momentarily, within the folds of a contested world.

Araştırma & Yayın Etiği: Bu makale, en az iki kör hakem tarafından incelenmiş ve *iThenticate* taramasıyla intihal ve benzerlik raporu oluşturulmuştur. Makale, araştırma ve yayın etiğine uygundur.

Etik Beyanı & Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı çıkar çatışması bildiriminde bulunmamış, makalenin hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik kaidelere uyulduğunu ve yararlanılan tüm çalışmalara atıf yapıldığını beyan etmiştir. Libre Açık Erişimli bu makale, [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansına sahiptir.

Research & Publication Ethics: The article underwent a double-blind peer-review process involving two or more reviewers, and an *iThenticate* scan was conducted to detect potential plagiarism and similarity issues. The article was found to comply with established research and publication ethics standards.

Ethical Declaration & Conflict of Interest: The author of the article has disclosed no conflicts of interest and has affirmed that the manuscript was prepared in adherence to ethical and scientific principles and that all relevant sources were accurately cited. This is a Libre Open Access article under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) license.

REFERENCES

1. Theses, Articles, and Books

- Booth, Marilyn - Shissler, A. Holly. "Fatma Aliye's Nisvân-ı İslâm: Istanbul, Beirut, Cairo, Paris, 1891-6". *Ottoman Translation: Circulating Texts from Bombay to Paris*. ed. Marilyn Booth - Claire Savina. 327-388. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023.
- Demirhan, Ansev. *Female Muslim Intellectuals: Understanding the History of Turkey's Woman Question through the Construction of Islamic Tradition*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina at Chapel Hill, Department of History, M.A. Thesis, 2014.
- Demirhan, Ansev. "We Can Defend Our Rights by Our Own Efforts": *Turkish Women and the Global Muslim Woman Question, 1870-1935*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina at Chapel Hill, Department of History, Ph.D. Dissertation, 2020.
- Eroğlu Genç, Fatma. "Türk Düşünce Dünyasında Fatma Aliye Hanım'ın Keşfi ve Konumlandırılması". *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 8 (2024), 188-207. <https://doi.org/10.51117/metder.2024.69>.
- Fatma Aliye. *Les Femmes Musulmanes*. trans. Olga de Labedeff. Paris: Bibliothèque du journal Orient et La Turquie, 1896.
- Fatma Aliye. *Les Musulmanes Contemporaines: Trois conférences*. trans. Nazime Roukié. Paris: Alphonse Lemerre, 1894.
- Fatma Aliye. *Nisâ' al-Islâm*. Cairo: al-Maktaba al-Sharqiyya, 1893.
- Fatma Aliye. *Nisvân-ı İslâm*. Istanbul: Tercüman-ı Hakikat Press, 1309/1893.
- Fawwâz, Zaynab. *al-Durr al-Manthûr fî tabaqât rabbâti'l-hudûr*. Bûlâq /Cairo: al-Matba'a al-Kubrâ al-Âmira, 1312/1894.
- Janicka, Iwona. "Processes of Translation: Bruno Latour's Heterodox Semiotics". *Textual Practice* 37/6 (2022), 847-866. <https://doi.org/10.1080/0950236X.2022.2056765>.
- Kızıltan, Mübeccel. *Fatma Aliye Hanım: Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*. Istanbul: Mutlu Yayıncılık, 1993.
- Kurnaz, Şefika. "Emine Semiye'nin Ablası Fatma Aliye'ye Mektupları". *Türkbilgi* 14 (2007), 131-142.
- Latour, Bruno. *Aramis, or the Love of Technology*. trans. Catherine Porter. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.
- Latour, Bruno. *An Inquiry into Modes of Existence: An Anthropology of the Moderns*. trans. Catherine Porter. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2018.
- Lewis, Reina. *Gendering Orientalism: Race, Femininity and Representation*. London: Routledge, 1996.
- Lewis, Reina. *Rethinking Orientalism: Women, Travel and the Ottoman Harem*. London: I.B. Tauris, 2004.
- Lewis, Reina - Micklewright, Nancy (ed.). *Gender, Modernity and Liberty: Middle Eastern and Western Women's Writings - A Critical Sourcebook*. London: I.B. Tauris, 2006.

- Marvel, Elizabeth Paulson. *Ottoman Feminism and Republican Reform: Fatma Aliye's "Nisvân-ı İslâm."* Columbus, OH: The Ohio State University, Graduate Program in History, M.A. Thesis, 2011.
- Massumi, Brian. *Politics of Affect*. Cambridge: Polity Press, 2015.
- Muecke, Stephen. "Bruno Latour and Translation". *Theory, Culture & Society* 41/5 (2024), 97-104. <https://doi.org/10.1177/02632764241275>.
- Othman, Enaya Hammad. "Fatma Aliye's Invisible Authorship: A Turkish Muslim Woman Writer's Challenge to Orientalism and Patriarchy". *Global Voices from the Women's Library at the World's Columbian Exposition*. ed. Marija Dalbello - Sarah Wadsworth. 177-193. Cham: Palgrave Macmillan, 2024.
- Sakai, Naoki. "How Do We Count a Language? Translation and Discontinuity". *Translation Studies* 2/1 (2009), 71-88. <https://doi.org/10.1080/14781700802496266>.
- Timuroğlu, Senem. *Kanatlanmış Kadınlar: Osmanlı Kadın Yazarların Edebi Temsilleri*. Istanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Yumuşak, Firdevs Canbaz. "Muhafazakâr Müslüman Bir Kadın Portresi: Fatma Aliye Hanım". *Muhafazakâr Düşünce* 10/37 (September 2013), 103-112.

2. Electronic Sources

- Argunşah, Hülya. "Nisvan-ı İslâm". *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü*. Accessed June 11, 2025. <https://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/nisvan-i-islam-fatma-aliye-tees-1672>

kadim

KİTAP DEĞERLENDİRMELERİ / *BOOK REVIEWS*

Sefer, Semih.

*Uluslararası Sermaye ve Borç
Yönetimi: Osmanlı Dış Borçları
Nasıl Yapılandırıldı?*

İSTANBUL: ALBARAKA
YAYINLARI, 2025. 328 SAYFA.
ISBN:9786054137923.

HÜSEYİN AL*

ÖZ

ABSTRACT

Osmanlı finans tarihine dair çalışmaların önemli bir kısmı dış borçlanmayla ilgilidir. Bu çalışmalar genelde yabancı ikincil kaynaklarla bunlardan türetilen Türkçe çalışmalar oluşturmaktadır. Yerli ve yabancı arşiv kaynaklarına dayalı çalışmalar ise nispeten azdır. Bu yazı, Semih Sefer tarafından hazırlanan *Uluslararası Sermaye ve Borç Yönetimi: Osmanlı Dış Borçları Nasıl Yapılandırıldı?* başlıklı eseri konu edinmekte, güçlü ve eksik yönlerini saptayarak Osmanlı finans tarihine yaptığı katkıyı analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dış Borçları, Borç Yönetimi, Borç Yapılandırma Müzakereleri, Duyûn-ı Mübeddele-i Muvahhade(1903).

The literature on Ottoman financial history primarily concerns external borrowing. The studies generally consist of secondary sources in other languages and Turkish ones based on them. Studies based on domestic and foreign archival sources are relatively scarce among them. This article examines Semih Sefer's work, *International Capital and Debt Management: How Were Ottoman Foreign Debts Restructured?*, and aims to analyze its contribution to Ottoman financial history by identifying its strengths and shortcomings.

Keywords: Ottoman External Borrowings, Debt Management, Debt Restructuring Negotiations, Unified Converted Debt of the Ottoman Empire(1903).

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
Geliş Tarihi: 15 Nisan 2025 | Date Received: 15 April 2025
Kabul Tarihi: 13 Ağustos 2025 | Date Accepted: 13 August 2025

ATIF | CITATION

Al, Hüseyin. "Uluslararası Sermaye ve Borç Yönetimi: Osmanlı Dış Borçları Nasıl Yapılandırıldı? ". *Kadim* 10 (Ekim 2025), 233-238.
doi.org/10.54462/kadim.1677240

* Dr., Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, huseyin.al@gmail.com, ORCID: 0009-0002-6690-0725.

SEMİH SEFER

Uluslararası Sermaye ve Borç Yönetimi

OSMANLI DIŞ BORÇLARI NASIL YAPILANDIRILDI?

alBaraka
Yayıncılık

Değerlendirmeye çalışacağımız eser, yazarın 2024 yılında “Osmanlı Dış Borçlarının Birleştirilmesi: Tevhid-i Düyun (1901-1902)” başlıklı doktora tezine dayanmaktadır. Amaç ve yöntem ile genel olarak dış borçlanmalarda yaşanan temerrütler ve borç yapılandırılmalarının konu edildiği giriş bölümü haricinde, çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, çalışmanın odağı Tevhid-i Düyun’a (1903) kadar Osmanlı dış borçlanmasını özetlemekte, kalan bölümler ise proje aşamasından neticelenmesine kadar esas konuya odaklanmaktadır. Eseri, çalışmanın esas konusunu oluşturan bölümler ile diğer kısımları birbirinden ayırarak değerlendirmeye, sonrasında şekil şartları vb. hususları ele almaya çalışacağız.

Esas konuya odaklanan 2, 3, 4 ve 5. bölümler, Osmanlı ve Fransız arşiv kaynaklarının yoğun kullanıldığı

ve literatüre ciddi katkı yapan oldukça nitelikli kısımlardır. Birincil kaynaklara dayalı, Osmanlı kamu maliyesi ve Düyun-ı Umumiye İdaresi’nin yayınladığı istatistik ve raporlarda yer alan rakamlarla birlikte Osmanlı dış borçlanmasının analiz edildiği ve ekonomi-politik yönden değerlendirildiği eserlere duyulan ihtiyaç göz önüne alındığında, yazarı bu çalışması nedeniyle tebrik etmek gerekir. Bunun nedeni, Osmanlı dış borçlanma literatürünün büyük oranda eski tarihli ikincil kaynak niteliğindeki yabancı eserler üzerinden yazılmış ve hâlâ bu şekilde yazılıyor olmasıdır. Yazar böyle bir yola girmeyerek işin kolayına kaçmamış, kullandığı orijinal kaynaklar sayesinde literatüre katkı yapan bir çalışma çıkarabilmiştir.

Bir önceki paragrafta bahsedilen bölümlerin genel özelliği oldukça ayrıntılı ele alınmış olmasıdır. Eserin ikinci bölümünde Osmanlı dış borçlarının birleştirilmesine yönelik erken tarihli proje önerileri ele alınırken, üçüncü bölüm Osmanlı tahvillerini elinde bulunduran Avrupalı hamillerin temsilcileriyle yapılan müzakereler, anlaşmanın yapılması ve tahvil değişim işlemlerinin gerçekleştirilmesine tahsis edilmiştir. Takip eden dördüncü bölümde müzakere süreçleri devam ederken Avrupalı devletlerin gerek bu projeye yönelik gerekse aynı dönemde gündemde olan Bağdat Demiryolu projesindeki rekabetleri tüm ayrıntılarıyla incelenmiştir. Son bölümde ise borçların birleştirilmesinde Osmanlı hükümetinin süreci yönetme ve projeden getiriler elde etme yönündeki girişimleri masaya yatırılmıştır. Diğer bir ifadeyle yazar, birincil kaynaklarda bahsedilen konularla ilgili her bir ayrıntıyı eserine aktarmıştır. Bu konuda söylenebilecek tek olumsuz husus, belge aktarımının yoğun bir şekilde hissedilmesidir.

Borçlanma konusunun rakam ve oranlarla dolu teknik bir konu olduğu düşünülürse alana hâkim olanların bile hazırlanan projeleri izlemekte zorlandığı bir okuma süreci ortaya çıkmaktadır. En azından tezin kitap hâline getirilmesi sürecinde akademik çevrenin yanı sıra konuya ilgi duyanların da konuyu rahatlıkla izleyebilmesi açısından anlatım yoğunluğunun seyreltilmesi, önerilerin ve projelerin temel özelliklerinin toplu hâlde görülebileceği özet bir tablonun hazırlanması, karşılaştırma açısından yararlı olabilirdi. Benzer şekilde Tevhid-i Düyun'a dâhil edilen borçlanmaların toplam dış borçların içerisindeki payını gösteren bir tablo hazırlanabilirdi. Böylece 1903 yılında Osmanlı dış borçlarının ne kadarının yeniden yapılandırıldığı rahatlıkla görülebilir, kitabın başlığından dolayı tüm Osmanlı dış borçlarının bu tarihte yeniden yapılandırıldığına dair bir algının oluşmasına engel olunabilirdi. Ayrıca Tevhid-i Düyun ile oluşan yeni tahvil serisinin Lozan Antlaşması ve Cumhuriyet dönemindeki akıbeti hakkında bir iki paragraflık bilgi verilebilirdi.

Farklı ülkelerden tahvil hamillerini temsil eden kesimlerin görüşlerine ayrıntılı yer verilmesi çalışmaya orijinallik katması açısından önemlidir. Burada akla gelen bir soru, Osmanlı tebaasından tahvil sahiplerini temsilen bir görüşün var olup olmadığıdır. Tablo 19'da (s. 148) Düyun-ı Umumiye İdaresi meclisinde Osman Hamdi Bey'in bu kesimin temsilcisi olduğu görülmektedir. Tevhid-i Düyun'a yönelik bir öneri ya da görüş tespit edilmemiş ise yazar tarafından bunun belirtilmesi de yerinde olurdu. Beşinci bölümde (s. 256-257) 1875 öncesi görevlendirilen yabancı uzmanlara ilişkin yeni çalışmaların varlığına karşın yazar, sadece 1858 yılındaki yabancı uzmanlara değinmekle yetinmiştir. En azından bu tür uzmanlardan yararlanılan vakalardan daha geniş olarak bahsetmesi, tezde irdelenen yabancı uzmanlar konusunda iyi bir giriş oluşturabilirdi.¹

Çalışmanın esas konusu dışında kalan kısımların, özellikle birinci bölümün itinalı bir şekilde ele alınmadığı dikkati çekmektedir. Örneğin, "Amaç ve Yöntem" kısmında konunun ele alınmasında "... özellikle John Maynard Keynes ile birlikte dünyada gelişen ve sonrasında artan politik gelişmelerin ekonomi ve finans sistemlerini doğrudan etkilediği ve bir dış etken olarak kabul ettiği anlayış, bu çalışmada kullanılacaktır." (s. 15) ifadelerine yer verilmiştir. Buna karşın çalışmada bu anlayışın ne olduğuna değinilmediği gibi kaynakçada Keynes'in herhangi bir eserine de yer verilmemiştir. Yine çalışmanın aynı kısmında (s. 18-19) "Düyun-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'nin bir şubesi olmaktan ziyade Avrupalı devletlerin siyasi bir kolu olarak hareket etmiştir. Bu durum Muharrem Kararnamesi'nin siyasi yönünü bir kez daha ispatlamıştır" şeklinde (4 nolu hipotez) bir hipoteze yer verilmiştir. Adı geçen idarenin Osmanlı mali teşkilatı içerisinde nezaretin bir şubesi olarak görünmesinin resmî dayanağının ortaya konulması, buna karşın fiiliyatta idarenin karar alma ve faaliyetlerini ne şekilde yürüttüğünün analiz edilmesi, bu tür bir hipotezin öne sürülmesini gerektirmeyebilirdi. Zira hükümetin idarenin hesaplarını kontrol etme yetkisinin bulunması, bir yönüyle millî banka konumundaki Bank-ı Osmanî-i Şâhâne'ye nazır atamasına benzemektedir. Atanan nazır sadece bankanın hükümetle

1 Osmanlı Devleti'nde Tanzimat döneminin başlarından itibaren yabancı uzmanların görüşlerine başvurulduğunu biliyoruz. Bunlar farklı çalışmaların içlerine dağılmış durumdadır. Bazı çalışmalar için bk. Hasan Ali Çakmak, "Ottoman Bank Müdürü Francis de Palézieux Falconnet'in İstanbul Serüveni (1856-1861)", *Türkiyat Mecmuası* 34/1 (2024), 113-139; Hasan Ali Çakmak, "Fransız Maliyeci Marquis de Ploeuç'un İstanbul Serüveni (1859-1867)", *Aşk ile Çalışan Yorulmaz: Ali Akyıldız Armağanı*, ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2024), 2/215-244; Hasan Ali Çakmak, *Meclis-i Âli-i Hazâin: Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri (1860-1866)* (İstanbul: Çizgi Yayınları, 2023).

olan hesapları üzerinde teftiş yapabilmekte ve hükümetle iletişimi sağlamaktadır. Fakat bankanın ana faaliyetleri üzerinde bir etkisi bulunmamaktadır.²

Çalışmanın “Giriş” kısmında (s. 33) “Osmanlılarda bir tahvil sahipleri organizasyonu bulunmaktaydı. Bunun en önemli sebebi Dersaadet Borsası’nda hiçbir yabancı tahvilin işlem görmemesidir. Buradaki tahviller, Londra ve Paris borsalarında uygulanan fiyatlara göre belirlenmiştir.” şeklindeki ifadeler ise dikkat çekicidir. Eğer yabancı devletlerin ihraç ettiği dış borçlanma tahvilleri kastediliyor ise gerçekten bunların Galata Borsası-Dersaadet Tahvilat Borsası resmî kotasyonuna dâhil edilmiş bir örneği bulunmamaktadır. İstanbul basınında yabancı devlet tahvillerinin ihraçlarına katılımların olduğuna dair (örneğin ABD hükümetinin) ilanlar bulunmakta, resmî kotasyona kaydedilmemekle birlikte –Rumların borsa yönetiminde etkin olmaları nedeniyle– Yunan devlet tahvillerinin el altından işlem görmesine göz yumulabilmektedir. Ayrıca Düyun-ı Umumiye İdaresi’nin önderliğinde kurulan bazı şirketlere ait menkul kıymetler ile Bank-ı Osmanî-i Şâhâne’nin önderliğinde Güney Afrika altın madeni yataklarını işletmek üzere kurulan şirketlerden bazılarının (mesela Transvaal Altın Madeni Şirketi’nin) hisse senetleri ve tahvillerinin de resmî kotasyona kaydedilmeden borsa idaresinin göz yummasıyla alım-satıma konu edildiği bilinmektedir. 1895 yılında yaşanan büyük borsa krizinin de en önemli nedeni budur. Eğer burada kastedilen Osmanlı dış borçlanma tahvillerinin Dersaadet Tahvilat Borsası’nda işlem görmediği ise bu da doğrudur. Osmanlı Devleti, 1854 yılından itibaren dış borçlanma tahvilleri ihraç etmekle birlikte bu tahviller uzun süre İstanbul’da işlem görmemiştir. İlk işlem gören tahvil ise 1869 yılı borçlanmasına ait tahvillerdir. Millî banka konumundaki Bank-ı Osmanî-i Şâhâne 1863 yılında faaliyete geçmesine karşın hisse senetleri uzun bir süre sonra Dersaadet Tahvilât Borsası’nda işlem görmeye başlamıştır.³

Çalışmanın temel konusuna giriş niteliğindeki birinci bölümün, nitelik yönünden, takip eden bölümlere eşlik edemediği göze çarpar. Dış borçlanma konusuna girmek için 16. yüzyıldan başlamanın gereksizliği bir yana, bu bölümde yazarın güncel literatürü takip etmediğine dair bir his uyanmaktadır. Çalışma boyunca Osmanlı Devleti’nin iflası için çoğunlukla 1876 yılının kullanılması, bazen de 1875 yılının zikredilmesi bir çelişki oluşturmaktadır. 1875 yılında kısmi moratoryum, takip eden yılda da tam moratoryumun ilan edildiğini belirtecek şekilde teknik bir ayrıma gidilmesi gerekirdi. Bunun yanı sıra bu bölümde yarım kalan ilk dış borçlanma için 1852 yılı yerine 1850’nin verilmesi, faizli-faizsiz kaime ayırımına gidilmemesi, İstanbul sarrafları ile Galata bankerleri arasındaki farklılığa değinilmemesi (s. 41-42), Mısır Vergisi’nden (Egyptian Tribute) Mısır gelirleri şeklinde bahsedilmesi (s. 42), 1855 yılında yapılan dış borçlanmada İngiltere ve Fransa’nın kefaletinden bahsedilirken bunun sadece faiz ödemelerini içerdiğinin belirtilmemesi (s. 42, 53-54), Sultan Abdülaziz’den sonra tahta II. Abdülhamid’in geçmesi (s. 52), 1877 yılında yapılan borçlanmanın spesifik olarak isminden (Muhafaza-i Hukuk-ı Osmaniyye İstikrazı-Defence Loan) bahsedilmemesi (s. 54), bazı tabloların kaynaklarının verilmemesi (s. 49, 191), Avrupa borsalarında işlem gören tahvillerin yer aldığı Tablo 3’te fiyatların para biriminin belirtilmemesi ve tahviller arasında Osmanlı Bankası hisse senetlerinin yer

2 Bk. Hüseyin Al vd., *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’de Merkez Bankası Arayışları* (Ankara: TCMB Yayınları, 2014), 218-219.

3 Dersaadet Tahvilat Borsası’nda resmî ve gayriresmî işlem gören menkul kıymetler için bk. Hüseyin Al - Şevket Kamil Akar, *Osmanlıdan Günümüze Borsa - Dersaadet Tahvilât Borsası 1874-1928* (İstanbul: BİST Yayını, 2014), ikinci bölüm.

alması, aynı tabloda 1875 yılında henüz ihracına başlanmayan kaime fiyatına yer verilmesi (s. 51) şeklinde sıralanabilecek hususlar, bu bölümün itinalı bir şekilde hazırlanmadığına işaret eder.

Söz konusu ufak kusurların ötesinde bu bölümün en önemli eksikliği, Osmanlı borçlarının tamamının dış borçlar olarak ele alınmış olmasıdır. Borçlanma literatürü ekseriyetle Osmanlı borçlarını dış borçlar olarak görme eğilimindedir. Bu noktada Osmanlı borçları ile Osmanlı dış borçları arasında teknik bir ayrıma gidilmesi gerekebilir. Bunun nedeni genelde dış borç olarak tasnif edilen “esham-ı umumiyye” ile “Rumeli Demiryolu” tahvillerinin aslında iç borçlanma tahvilleri olarak sınıflandırılması gereğidir. Çünkü, her iki tahvil grubu büyük oranda iç piyasaya ihraç edilmiş, teminat yönünden klasik dış borçlanma tahvil ihraçları karşılığında verilen spesifik gelir kaynakları yerine devletin genel gelirleri teminat olarak gösterilmiştir. Ayrıca esham-ı umumiyenin 1865 yılında yapılan ihracının yaklaşık 30 milyon liralık kısmı iç piyasadaki muhtelif isimlerdeki iç borçlanma tahvillerinin değişimine tahsis edilmiştir. Yine 2’nci ve 3’üncü ihraçlar başarılı olmamış, bu tahviller büyük oranda Bank-ı Osmanî-i Şâhâne tarafından düşük fiyatlardan satın alınmıştır. Esham-ı umumiyyeler Galata Borsası-Dersaadet Tahvilât Borsası’nın lokomotif kâğıdı olduğu gibi Rumeli Demiryolu tahvilleri de işlem gören bir diğer önemli tahvil grubu olmuştur.⁴ Yazar Tevhid-i Düyun’a konu olan bu tahvillerin içerisinde yer alan niteliğini değerlendirerek neden dış borçlanma tahvili olduğuna dair bir görüş ileri sürebilirdi. Ayrıca eserde bu tahvil gruplarından teminatsız/ipoteksiz olarak bahsedilmesine (s. 57) karşın bunların teminatının devletin genel gelirleri olduğu açıktır.

Eserle ilgili editoryal okuma ve metin redaksiyonuyla ilgili bir değerlendirmede bulunmak da kaçınılmaz görünmektedir. Önceki satırlarda belirtilen hususlar editörün konuya hâkim olmadığını açık bir şekilde göstermektedir. Bunlara ilave bir örnek vermek gerekirse, Barkan’ın makalesinin başlığında geçen “fikir hareketleri” ibaresinin “fiyat hareketleri” olması gerektiği zikredilebilir (s. 38, 296). Eserin redaksiyonunun da titizlikle ele alınmadığı söylenebilir. TDK kullanımına uygun olmayan ifadeler göze çarpmakta, anlam yönünden düşük, kimi uzun cümlelere tesadüf edilmektedir. Örnek vermek gerekirse eserde “maliye” kelimesinin, geçtiği yere bağlı olmaksızın büyük harfle “Maliye” şeklinde kullanımının standartlaştırılması “ham-Maliye ücretleri” (s. 279) gibi bir kullanıma yol açmıştır. Benzer şekilde bazı yerlerde “idare” ile “irade” kelimeleri (s. 122, 128) birbirinin yerine geçmiştir. Yine bazı tabloların tezdeki referans numaraları olduğu gibi kitapta yer almış, bu ise referans numaralarında devamlılığın (s. 67, 186) kesintiye uğramasına yol açmıştır. Feis’in çalışmasından yapıldığı anlaşılan bir alıntı ise İngilizce olarak (s. 203) verilmiştir. Kaynakçada bir eser mükerren yazılmış, tezden hazırlanan bir kitabın başlığıyla tez başlığı oldukça farklı başlıklar içermelerine rağmen birbirine yakın bir başlık kullanılmıştır. Bir diğer eserin yayıncısı ise eksik verilmiştir.⁵ Bu tür noksanların ötesinde kapsamlı bir çalışma olan bu eserin, bir dizinin/indeksinin olmaması kabul edilebilir bir husus değildir.

4 Ayrıntılar için bk. Esmâ Gül Yetiş Doğan, *Osmanlı İç Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-1881* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022), 112-115; Hüseyin Al - Şevket Kamil Akar, *Osmanlıdan Günümüze Borsa - Galata Borsası 1830-1873* (İstanbul: BİST Yayını, 2013), 119-125.

5 Sait Açıba’nın dış borçlanmaya ilişkin eseri kaynakçada mükerren bir şekilde yer almıştır. Hüseyin Alın doktora tezinin kitaplaşmış hâlinin başlığı *Uluslararası Sermaye ve Osmanlı Maliyesi 1820-1875* şeklindedir. Yine Ömerül Faruk Bölükbaşı’nın eseri Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi tarafından yayınlanmıştır.

Sonuç olarak, bazı eksikliklerine rağmen dış borçlanma gibi oldukça teknik bir konuya cesaretle giren, birincil kaynaklara dayanarak ortaya çıkardığı çalışmayla literatüre kayda değer katkıda bulunan yazarın bu gayretini takdirle karşılıyoruz. Borçlanma alanında çalışmak isteyen diğer araştırmacıların da bu tür çalışmaları örnek almasını ve ikincil kaynaklar üzerinden çalışma yapmaya artık son verilmesini temenni ediyoruz.

KAYNAKÇA

- Al, Hüseyin – Akar, Şevket Kamil. *Osmanlıdan Günümüze Borsa - Galata Borsası 1830-1873*. İstanbul: BİST Yayını, 2013.
- Al, Hüseyin – Akar, Şevket Kamil. *Osmanlıdan Günümüze Borsa - Dersaadet Tahvilât Borsası 1874-1928*. İstanbul: BİST Yayını, 2014.
- Al, Hüseyin vd. *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’de Merkez Bankası Arayışları*. Ankara: TCMB Yayınları, 2014.
- Çakmak, Hasan Ali. “Fransız Maliyeci Marquis de Ploec’ün İstanbul Serüveni (1859-1867)”. *Aşk ile Çalışan Yorulmaz: Ali Akyıldız Armağanı*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd. 2/215-244. İstanbul: Timaş Yayınları, 2024.
- Çakmak, Hasan Ali. *Meclis-i Âli-i Hazâin: Teşkilat Yapısı ve Faaliyetleri (1860-1866)*. İstanbul: Çizgi Yayınları, 2023.
- Çakmak, Hasan Ali. “Ottoman Bank Müdürü Francis de Palézieux Falconnet’nin İstanbul Serüveni (1856-1861)”. *Türkiyat Mecmuası* 34/1 (2024), 113-139. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1413733>
- Yetiş Doğan, Esmâ Gül. *Osmanlı İç Borçlanma Sisteminde Modernleşme 1839-1881*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2022.

Emecen, Feridun M.
*Derkenar: Söyleşiler, Portreler,
 Makaleler.*

İSTANBUL: VAKIFBANK
 KÜLTÜR YAYINLARI, 2024.
 592 SAYFA.
 ISBN: 9786256385788.

KAMİL ÇAYIR*

ÖZ

ABSTARCT

Bu çalışma, Osmanlı tarihçisi Feridun M. Emecen'in farklı zamanlarda kaleme aldığı söyleşi, makale ve mütalaaları ile hocalarına dair portrelerini bir araya getirmektedir. Dört bölümden oluşan bu eser, Osmanlı tarih yazımına, İstanbul'un fethi ve Kanuni dönemi gibi konulara eleştirel bakışlar sunarken tarihçiliğin etik ve metodolojik boyutlarına da ışık tutar. Akademik birikimi ve kapsamlı yaklaşımıyla hem uzmanlara hem de genel okuyucuya hitap eden değerli bir başvuru niteliği taşır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihçiliği, Tarih Metodolojisi, İstanbul'un Fethi, Kanûnî Sultan Süleyman, Hilâfet.

This study combines the interviews, articles and reflections of Ottoman historian Feridun M. Emecen, written at different times, along with portraits of his mentors. The book has four sections and offers critical perspectives on Ottoman historiography, the conquest of Istanbul and the reign of Suleiman the Magnificent. It also sheds light on history's ethical and methodological dimensions as a profession. The book stands as a valuable reference work for experts and general readers with its scholarly depth and comprehensive approach.

Keywords: Ottoman Historiography, Historical Methodology, Conquest of Istanbul, Suleiman the Magnificent, Caliphate.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
 Geliş Tarihi: 12 Mart 2025 | Date Received: 12 March 2025
 Kabul Tarihi: 23 Ağustos 2025 | Date Accepted: 23 August 2025

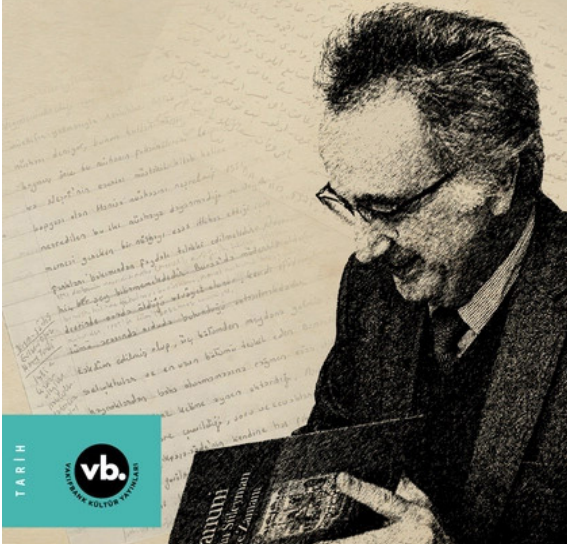

ATIF | CITATION

Çayır, Kamil. "Derkenar: Söyleşiler, Portreler, Makaleler". *Kadim* 10 (Ekim 2025), 239-244. doi.org/10.54462/kadim.1656137

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, kcayir@agri.edu.tr, ORCID: [0000-0003-2607-7375](https://orcid.org/0000-0003-2607-7375).

FERİDUN M. EMECEN Derkenâr Söyleşiler, Portreler, Makaleler

hayatı, İstanbul Üniversitesi, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi'ndeki akademik serüveni anlatılır. Emecen yalnızca özgeçmişini aktarmakla kalmaz; biyografisini, doğduğu yerin tarihi gibi unsurlarla da yorumlar. Söyleşinin son kısmında ise Türkiye'de tarihçiliğin yetersiz uluslararası temsiline yönelik eleştirilerini ve çözüm önerilerini paylaşır. Söyleşi hem Emecen'in entelektüel serüvenine hem de Türk tarihçiliğinin gelişim seyrine yönelik eleştirel bir bakış sunması bakımından dikkat çekicidir.

"Geçmişteki Gelecek: Tarih"te (s. 107-109) tarihin geleceği şekillendirebileceği tezi eleştirel biçimde sorgulanır; öznel yorumların, verileri manipüle ederek tarihi gerçeklikten uzaklaştırabileceğine, bu yüzden gerçeklik-kurgu sınırının korunmasına ve tarihçinin aslı sorumluluğunun gerçekliği korumak olduğuna işaret edilir. Emecen'in tarihçiliğe yönelişi ve kendisini etkileyen hocaları ele aldığı "Bilinmeyen Geçmişe Merak"ta (s. 111-120), tarihçiliğin titizlik ve nesnellik gerektiren bir meslek olduğu vurgulanır. "Karadeniz Kıyı Kentleri Tarihi" başlıklı söyleşisinde ise (s. 121-127) Karadenizli oluşunun konu seçiminde etkisini söylemekle birlikte konuyu tamamen ilmi gaye ile ele aldığını söylemesi, araştırmalarda duygusallık yerine akademik titizliğin ön planda tutulması gerektiğine dair bir vurgu niteliğindedir.

Feridun M. Emecen'in gazetelerde, haftalık ve aylık dergilerde, ayrıca çeşitli internet sitelerinde yer alan mülâkatlarının; akademik kariyerinde iz bırakmış hocalarına dair düşüncelerinin ve mahallî yayınlarda neşredilmiş makale, mütalaa ve görüşlerinin "kıyıda köşede kalma" durumundan kurtarılması amacıyla hazırlanan bu eser dört ana bölümden oluşmaktadır.

Eserin "Söyleşiler" başlıklı ilk bölümü, Feridun Emecen'in farklı konularda gerçekleştirdiği 19 söyleşiyi içeriyor. Genel olarak bakıldığında bu söyleşilerin tarih ve tarihçilik, Osmanlı'nın kuruluşu, İstanbul'un fethi, Kanûnî Sultan Süleyman ve hilâfet temalı oldukları görülür.

Macar asıllı Osmanlı tarihçisi Prof. Sandor Papp ile yapılan "Tarih Çerçevemi Nasıl Kurdum?" (s. 13-50) başlığını taşıyan söyleşide Emecen'in doğumu, eğitim

“Tarih Kendini Bilmektir” (s. 59-67); “Ol Mâhiler ki Derya İçredirler Deryayı Bilmezler” (s. 69-74) ve “Geçmişin Fay Hatları” (s. 169-173) söyleşileri, Osmanlı’nın erken dönemine dair dikkate değer analizler sunmakta; kuruluş sürecini siyâsî, askerî ve coğrafi unsurlar üzerinden değerlendirmektedir. Bu söyleşilerde Osmanlı Beyliği’nin yapılaşma süreci, askerî kurumların teşekkülü ve devletleşmeye geçiş gibi önemli konulara değinilmekle birlikte bu döneme dair tartışmaların merkezinde yer alan Paul Wittek’in 1938’de ortaya attığı “gazâ tezi”ne yer verilmemesi önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Özellikle Osmanlı ordusunun erken dönem yapısı ve savaş stratejisinin tartışıldığı bölümlerde bu askerî oluşumun ideolojik arka planının Wittek çerçevesinde irdelenmesi konunun bütüncül anlaşılmasına yardımcı olabildi.

Söyleşilerde yoğun olarak işlenen konulardan biri Fatih ve İstanbul’un fethine dairdir. Bu söyleşilerde (s. 75-106; 129-161; 191-196) fetih süreci stratejik ve kültürel boyutlarıyla ele alınır. Emecen, gemilerin karadan yürütülmesi, Çandarlı Halil Paşa’nın ihanet iddiaları, fetih hadisi gibi konuları efsaneleştirilmiş anlatılardan arındırarak eleştirel biçimde çözümler. *Fetih 1453* filmine yaptığı danışmanlık vesilesiyle tarihî filmlerin doğasına dair tartışmaları gündeme getiren Emecen, tarihsel gerçeklik ile sinematik kurgu arasındaki gerilimi irdeleyerek sinema filminin hem tarihî gerçekliği koruma hem de izleyenlere estetik bir deneyim sunma dengesine dikkat çeker. Bu söyleşi, tarihçinin sinema endüstrisiyle kurduğu ilişkinin sınırlarını ve imkanlarını sorgulaması bakımından değerli bir katkı sağlamaktadır. Bu nedenle tarihî filmler ne sadece bir belgesel ne de tamamen kurgu olarak değerlendirilmeli, bu iki kutup arasında eleştirel bir okumaya tabi tutulmalıdır.

Kanûnî Sultan Süleyman ve dönemi üzerine yapılan söyleşiler dönemin siyasal, mezhebî ve toplumsal boyutlarının incelikli bir şekilde değerlendirilmesine imkân sağlar. Safevîlerle ilişkiler konusunda Osmanlı yöneticilerinin cihanşümûl İslâm hükümdarlığı telakkisi doğrultusunda daha katı bir Hanefî-Sünnî çizgiyi benimsediği belirtilerek Osmanlı dinî kimliğinin, inançtan öte siyâsî bir strateji çerçevesinde şekillendiği vurgulanır. Ancak ulemâ-devlet iş birliğinin bu süreçteki rolünün yeterince detaylandırılmadığı görülür. Kanûnî’nin Viyana seferinin fetih amaçlı olmadığına yönelik tespitleri de Osmanlı’nın realist dış politikalarını ve lojistik sınırlarını vurgulayarak “cihan hakimiyeti” iddialarının pratikte sınırlarını gösterir. Hürrem Sultan’la evliliği ve bu ilişkinin Şehzade Mustafa olayındaki etkisi gibi meseleler, Emecen tarafından dönemin siyâsî koşullarına uyumlu bir şekilde değerlendirilir. Emecen’in Kanûnî dönemi üzerine yaptığı bu analizler, sultanın ve döneminin yalnızca savaşlar ve fetihlerden ibaret olmayıp derin siyâsî, dinî ve sosyal dinamiklerin etkileşim içinde olduğu karmaşık bir yapıya sahip olduğunu gösterir.

“Hilâfet” başlıklı kısa söyleşide (s. 197-200) Osmanlı Devleti’nin hilâfeti devralma süreci ve bu kuruma yaklaşımı incelenerek Yavuz Sultan Selim’in hilâfet haklarını şahsında toplamaktan ziyade halifelik makamını Osmanlı başkentinde koruma amacında olduğu; böylece hilâfeti bireysel otoriteden ziyade siyâsî ve idarî sisteme entegre bir yapı olarak konumlandırıldığı belirtilir.

Eserin “Raporlar, Notlar, Okumalar” başlıklı ikinci bölümü Osmanlı tarih yazımına metodolojik katkılar sunan dört ana metin üzerinden tarihçilik pratiğini derinleştirir. “Osmanlıların Avrupa Macerası” başlıklı raporda (s. 249-257) Osmanlıların Balkanlar ve Avrupa’ya açılmasında kilit rol oynayan Edirne’nin merkezî rolü vurgulanmakla birlikte,

şehrin bu tarihî rolünü daha görünür kılmak adına önemli mekânlar ve tarihî hadiselerin resim, gravür ve minyatür gibi görsel materyallerle desteklenerek bir müze konsepti çerçevesinde nasıl sunulabileceğine dair öneriler bulunur. Bu rapor tarihî mirasın korunması, tarihî olay ve mekânların somut ve anlaşılabilir şekilde kitlelere aktarımı konusunda yenilikçi bir yaklaşım önererek disiplinler arası iş birliğinin önemini ortaya koyar.

“Klasik Çağ Osmanlı Tarihçiliğinin Meseleleri”nde (s. 259-263) “Klasik Çağ” kavramının Osmanlılar için 15. ve 16. yüzyıllarla sınırlı tutulmayıp bilakis Tanzimat Dönemi’ne kadar genişletilmesi gerektiği savunulur. Bu öneri Batı merkezli dönemselleştirme kalıplarını kırmak açısından değerli olsa da kapsamlı bir çerçeve sunmaması bir eksiklik olarak göze çarpar. “XVII. yy. Değişim ve Dönüşüm Çağı mıydı?” başlıklı mütalaada (s. 259-277) Emecen, 17. yüzyılın Osmanlı klasik yapısında bir kırılma noktası olduğunu ileri sürerek bu dönemi, Osmanlı entelektüellerinin iç ve dış dinamiklerdeki değişimlere cevap olarak devletlerini yeniden tanımlama, yeni fikirler üretme ve pratik çözümlere odaklanma çabalarının öne çıktığı bir süreç olarak değerlendirir. Osmanlıların hasımlarıyla aralarındaki açığı kapatamamalarını ise teknolojik gerilikten ziyade, Avrupa’daki topyekûn mücadele anlayışına, merkantilist ekonomi politikalarına ve geniş askerî ittifaklara karşı Osmanlı’nın yeterli kurumsal ve altyapısal dönüşümü sağlayamamasıyla ilişkilendirir. Menâkıbnâmelerin tarihî bir kaynak olarak değeri ve bu tür metinlerin tarih çalışmaları nasıl kullanılabileceğinin ele alındığı “Tarih Okumaları: Menakıbnameler – Destân-ı Umur Paşa” başlıklı (s. 279-309) kısımda Yahşi Fakih, *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân* ve *Umur Paşa Destanı* gibi eserlerin tarihî olgulara doğrudan ulaşmak açısından değil, dönemin zihniyet dünyasını ve sosyal değerlerini anlamak açısından önemli olduğu vurgulanır.

Eserin üçüncü bölümü “Portreler – Hocalarım: Dört Portre” başlığını taşır ve bu bölümde bir vefa örneği olarak Emecen’in akademik kariyerinin şekillenmesinde önemli rol oynayan hocalarına yer verilir. Akademik hayatında iz bırakan ve tarihçilik anlayışının oluşumunda etkili olan hocalarının biyografileri, çalışma alanları ve akademik katkıları ele alınır. Bu bölüm aynı zamanda Türkiye’deki tarihçilik geleneğinin önemli temsilcilerine de bir saygı duruşu niteliği taşır. Emecen, hocalarının yalnızca akademik çalışmalarını değil, aynı zamanda bilimsel disiplinlerini, öğretim usûllerini ve tarihçiliğe olan tutkularını da aktararak bir neslin tarihçilik anlayışının nasıl şekillendiğini ortaya koyar.

Eserin dördüncü bölümü, Emecen’in tarih disiplini bağlamında kaleme aldığı makale ve mütalaaları ile güncel meselelere dair görüşlerini bir araya getirir. Osmanlı tarihinin farklı dönem ve coğrafyalarına dair değerlendirmeler; Edirne, Manisa ve Adalar’dan Kudüs’e uzanan tarihî süreç, Süleyman Çelebi ve Yavuz Sultan Selim dönemindeki siyasî ve kültürel gelişmeler ve “Müceddid/Ashab-ı Mie” kavramı gibi konular ayrıntılı bir şekilde incelenir. Ayrıca 6 Şubat 2023 depremi, bir tarihçi sorumluluğuyla yaşananları geleceğe aktarma düşüncesiyle bu bölümde ele alınan konular arasındadır.

“Osmanlılarda Hilafet Anlayışı Üzerine” adlı makalede (s. 357-371) Osmanlı sultanlarının hilâfetle ilişkisi geleneksel ve süreklilik çizgisinde ele alınarak Yavuz Sultan Selim ile birlikte Osmanlılara intikal ettiği görüşü sorgulanır. “Osmanlılara Orta Doğu’nun Kapılarını Açan Savaş: Mercidabık 1516”da (s. 373-383) ise savaşın iki sünî devletin askerî-ekonomik çekişmesinden öte, Osmanlıların İslâm dünyasındaki konumlarını pekiştirme ve meşruiyetlerini tahkim etme çabaları bağlamında okunması gerektiği ifade edilir.

Emecen, “Üniversitelerde Tarih Eğitimi” mütalaasında (s. 385-389), Bologna Süreci’ni ele alarak bu sürecin tarih eğitiminin yapısı ve işleyişindeki olumlu ve olumsuz etkilerini sorgular. Emecen, tarih eğitiminin yalnızca içerik değil pedagojik ve iletişim boyutlarıyla da ele alınması gerektiğine işaret ederek tarih eğitiminin hem niceliksel hem de niteliksel değişimler karşısında yeniden yapılandırılması gerektiğini önerir ve tarihçiliği yalnızca akademik üretimle sınırlı görmeyip eğitimsel sorumluluk bağlamında da değerlendirir.

Manisa, Edirne, Kudüs ve Gökçeada’nın tarihî gelişim evreleri ve buraların stratejik, siyasî, kültürel ve idarî önemini ele aldığı mütalaalarda (s. 391-431) bu merkezlerin Osmanlı coğrafyasındaki konumları ve devletin genişleme ve konsolidasyon süreçlerine katkıları detaylı bir şekilde irdelenir. “Tüfekli Yeniçeriler”de (s. 433-436) Osmanlı askeri başarılarının yalnızca yeniçerilere atfedilmesi eleştirilerek atlı birliklerin rolüne dikkat çekilirken “Doğu ve Batı Dünyasında Fethin Yankıları”nda (s. 437-441) İstanbul’un fethinin farklı coğrafyalarda meydana getirdiği algı incelenir.

“Yavuz Sultan Selim’in Son Yılları ve Vefatı” (s. 443-454), “Sultan Süleyman’ın Son Yılları” (s. 455-464) ve “Mevlid Müellifi Süleyman Çelebi’nin Yaşadığı Çağa Bir Bakış” (s. 465-472) başlıklı mütalaalarda bu şahsiyetlerin Osmanlı tarihindeki siyasî ve kültürel rolleri ele alınarak *Mevlid* gibi metinler üzerinden devletin meşruiyet arayışlarının hukukî-dinî temelleri incelenir. “Müceddid/Ashab-ı Mie Kavramı ve Etkileri” ise (s. 473-491) “tecdid” anlayışının Osmanlı ilmî çevrelerinde nasıl şekillendiği, bu kavramların düşünsel gelenekteki izleri ve fonksiyonları ayrıntılı bir şekilde tartışılır.

“İki İstanbul: Meş’um ve Mev’ud Arasında Bir Payitaht” (s. 493-531), İdris Bostan ve Uğur Demir’in ilk baskısı 2012’de yapılan *Fetih ve Kıyamet*¹ isimli eserini değerlendirirken yaptıkları eleştirilere Emecen’in cevabı niteliğindedir. Ancak Emecen’in konuyu ele alırken –bilhassa ikinci isme karşı– sergilediği sert üslup, bilimsel zemini zayıflatarak okuyucuda akademik tartışmadan ziyade kişisel hesaplaşma izlenimini uyandırmaktadır.

Eser Hakkında Genel Değerlendirme:

1. Güçlü Yönleri:

Eser, Feridun M. Emecen’in uzun yıllara yayılan akademik serüveninin farklı safhalarına dair söyleşi ve yazıları bir araya getirerek hem entelektüel birikimini hem de tarihçilik anlayışını yansıtır. Emecen, her ne kadar tevazu göstererek kendisini tarih alanında otorite olarak görmese de (s. 111) yarım asırlık birikimi ve katkısı, kendisinin sahadaki seçkin konumunu ortaya koyar. Dolayısıyla bu eser, sadece Emecen’in düşüncelerinin bir araya getirilmesi bakımından değil, geleceğin tarihçileri için önemli bir referans noktası oluşturması açısından da önemli ve kıymetli bir yere sahiptir.

Söyleşilerin, mütalaaların ve makalelerin teferruata girmeksizin ancak yüzeysel de kalmaksızın okuyucuyu sıkmayacak bir tarz ve üslupla kaleme alınması, metinlerin bir kitap okunuyormuş hissinden ziyade sanki yazarla sohbet ediyormuşçasına akıcı ve samimi bir şekilde aktarılması, kitabın göz korkutan fizikî hacmine rağmen okuyucunun metni ilgiyle takip etmesine imkân sağlar.

Eserde Fatih ve İstanbul’un fethine dair yazıların yoğunluğu dikkat çekmektedir. Ancak bu yoğunluk konunun sürekli olarak tekrar edilmesinden ziyade fethin farklı açılardan kapsamlı bir şekilde ele alındığını ve çok boyutlu bir perspektifle incelendiğini gösterir. Bu yazılarda hamasetten uzak durularak, olayların

1 Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet 1453* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012).

rasyonel ve analitik bir yaklaşımla ele alınması eserin akademik derinliğini ve bilimselliğini güçlendiren bir unsur olarak karşımıza çıkar.

Emecen'in genel olarak sakin ve dengeli duruşunun, yeri geldiğinde akademik objektiflik ve etiği korumak adına nasıl keskinleşip mücadelecı bir karaktere dönüştüğüne İstanbul'u ele aldığı makalede şahit olunur (s. 493-531). Bu makale vesilesiyle tarihçiliğin yalnızca bilgi aktarımı değil etik sorumluluk gerektiren bir disiplin olduğu da vurgulanmış olur.

2. Gözden Geçirilmesi Gereken Yönleri:

Her eser doğasında birtakım eksiklikleri ve kusurları barındırır. Bu eserde de gözden geçirilmesinin faydalı olacağı düşünülen birkaç hususu aktarmak yerinde olacaktır. Öncelikle eserin fiziksel hacmi her ne kadar derinliğini ve zenginliğini yansıtsa da günlük hayatın koşuşturmacası içerisinde kitaplara vakit ayırmakta zorlanan okuyucuların gözünü korkutabilir. Eserin yarısını oluşturan "Söyleşiler" kısmı ayrı bir cilt hâlinde basılsaydı, okuyucunun gözünü korkutan "bu kitap bitirilmmez" şeklindeki algının önüne geçilebilirdi.

İmlâ noktasından da eserin yeniden gözden geçirilmesi yerinde olacaktır. Aynı sayfada bir kavramın iki farklı yazımına tesadüf edilmektedir: "Çimbi" ve "Çimpi" (s. 250). Ayrıca "Çimpe" şeklinde yaygın bir kullanım da bulunduğundan bu konuda bir bütünlük ve tutarlılığın sağlanması gerekmektedir.

Eserde Edirne, Manisa, İstanbul ve Gökçeada gibi şehirlerin tarihî rollerini ele alan metinler harita, fotoğraf ve gravür gibi görsel materyallerle desteklenseydi anlatım hem akademik hem estetik açıdan güçlenirdi. Öte yandan "Portreler" kısmında zikri geçen hocaların resimlerinin eklenmesinin esere görsel zenginlik katacağı da muhakkaktır.

"Doğu ve Batı Dünyasında Fethin Yankıları" başlıklı mütalaada İstanbul'un fethinin Doğu'da, özellikle İslâm dünyasında Batı'daki hayal kırıklığı ile ölçülebilecek nispette büyük ve aleni sevinç gösterilerine dönüşmediği ifade edilmişken (s. 439), aynı mütalaanın son paragrafında İstanbul'un fethinin İslâm dünyasında Memlûk idaresi hariç genel bir sevinçle karşılandığı (s. 441) söylenmektedir. Anılan ifadeler arasında söylem düzeyinde göze çarpan tenakuz, eserin akademik tutarlılığı açısından gözden geçirilmelidir.

Emecen'in hamâsi anlatılara karşı duruşu net olmakla birlikte doğru tarih algısı oluşturabilmek için okunabilecek "birkaç iyi kitap" tavsiyesinde bulunmasına yönelik soruya (s. 108) spesifik bir tavsiyede bulunmak yerine sağlam akademik çalışmaların takip edilmesi gerektiği şeklinde muğlak cevap verilmesi özellikle genç okuyucular için yol gösterici olmaktan uzaktır. Bu bağlamda, kitap içerisinde veya ayrı bir çalışma olarak "sağlam akademik çalışmaların" isimlerinin ve tarih disiplini açısından taşıdıkları değerlerin aktarılması okuyuculara ve geleceğin tarihçilerine büyük katkı sağlayacaktır. Böyle bir yaklaşım Emecen'i tarih alanında otorite haline getiren bilimsel kaynakların daha somut bir şekilde gelecek nesillere aktarılması adına bir sadaka-i carie de olacaktır.

Yakut, Esra.
*Osmanlı Devleti'nin Son
 Yıllarında Meşihat, Adliye Maarif
 ve Hilafet (1918-1922).*

İSTANBUL: KİTAP YAYINEVİ,
 2020. 312 SAYFA.
 ISBN: 9786051052069.

ARZU GÜLDÖŞÜREN

ÖZ ABSTRACT

Bu yazı, Esra Yakut'un Osmanlı Devleti'nin *Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet (1918-1922)* eserini ele almaktadır. Yazıda kitabın bölümlerine değinildikten sonra araştırmanın yöntemi, kaynaklar ve literatüre katkısı değerlendirilecektir. Mütareke döneminde şeyhülislamlıkla bağlantılı kurumları inceleyen eser, adliye ve maarif nezâretleri ile hilafeti merkeze alarak dönemin siyasi-toplumsal dinamiklerini ortaya koymaktadır. Çalışma, kurumlarda yaşanan değişimleri aktarmanın yanı sıra, ardındaki aktörleri de anlatıya dahil ederek Osmanlı toplumunun dönüşümüne ışık tutmaktadır. Böylece kurumların işleyişindeki sosyo-politik dinamikleri aydınlatarak kurum tarihçiliği literatürüne katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Meşihat, Adliye, Medrese, Maarif, Hilafet.

This essay reviews Esra Yakut's *Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet (1918-1922)*. After outlining its chapters, the essay evaluates the book's methodology, sources, and scholarly contribution. Yakut explores institutions linked to the office of the Sheikh al-Islam during the Armistice period, with emphasis on the Ministries of Justice, Education, and the caliphate, to analyze contemporary political and social dynamics. By tracing institutional changes alongside the actors shaping them, Yakut highlights the transformation of Ottoman society and enriches the historiography of Ottoman institutional history.

Keywords: Judiciary, Madrasa, Maarif, Caliphate.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

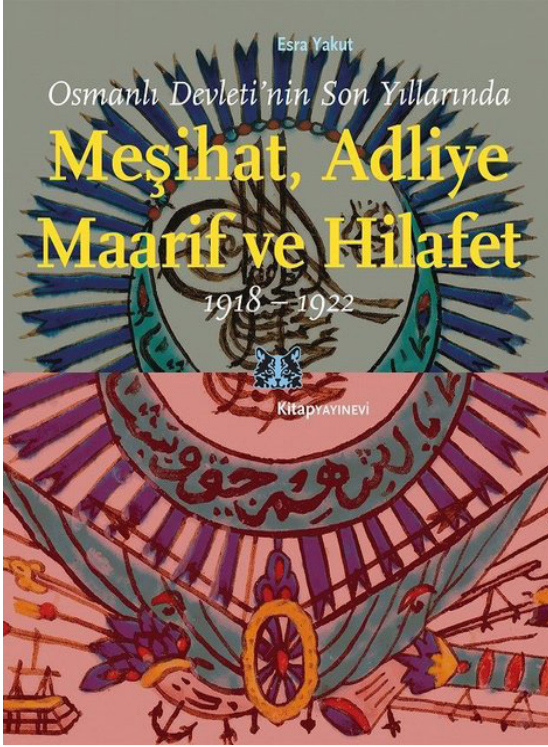
Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
 Geliş Tarihi: 10 Mart 2025 | Date Received: 10 March 2025
 Kabul Tarihi: 28 Eylül 2025 | Date Accepted: 28 September 2025

ATIF | CITATION

Güldöşüren, Arzu. "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye Maarif ve Hilafet (1918-1922)". *Kadim* 10 (Ekim 2025), 245-251.
doi.org/10.54462/kadim.1655162

* Doç. Dr., TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), arzuguldosuren@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2091-6791.

Osmanlı hukuku üzerine araştırmalarıyla tanınan Prof. Dr. Esra Yakut, 1789-1922 yılları arasında şeyhülislamlık kurumunda yaşanan dönüşümü ele aldığı *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din* adlı eserinin devamı niteliğindeki bu çalışmasında daha dar bir zaman aralığına, 1918-1922 dönemine odaklanmaktadır. Söz konusu eserde meşihat makamının yanı sıra adliye ve maarif alanındaki değişimleri inceleyen Yakut, bu süreçte kurumsal alanda gerçekleştirilmeye çalışılan düzenlemeler esnasında karşılaşılan sorunları, eski kurumlardaki yeniden yapılanma ve yenileşme çalışmalarına dair başarısız girişimleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tevarüs ettiği imkân ve meseleleri detaylı bir şekilde incelemektedir.

Kitap, giriş ve sonuç bölümleri hariç dört ana bölümden oluşmakta ve sınırlı da olsa bir dizin içers

mektedir. Giriş bölümünde yazar, öncelikle, eserin odaklandığı zaman dilimine dikkat çekerek Osmanlı toplumunu siyasi, ekonomik, askeri ve sosyo-psikolojik açılarından derinden etkileyen mütareke dönemini (1922-1918) ele almaktadır. Yazar, okuyucunun dönemin siyasi dinamiklerini daha kapsamlı bir şekilde kavrayabilmesi için, bu süreçte kurulan hükümetlere ve siyasi partilere kısaca değinir. Ayrıca, mütareke dönemi üzerine yapılan çalışmalarda büyük oranda siyasi olayların ayrıntılı analizine odaklanıldığı, gerçekleştirilmeye çalışılan kurumsal reformların ise ihmal edildiği tespitini yaparak literatüre bir eleştiride bulunur. Böylece eserin bu alanlardaki eksikliği gidermeye yönelik özgün katkısını ortaya koyar. Bu perspektiften hareketle, dönemin kurumları için tasarlanan ancak ya hiç uygulanmayan ya da kısmen uygulan reformlara ve mevcut kurumsal yapılar içindeki yeniden yapılanma süreçlerine odaklanır.

Kitabın, "Meşihat Dairesi ve Evkaf-ı Hümayun İçindeki Düzenleme Çalışmaları" başlıklı ilk bölümünde yazar, meşihat dairesinin kurumsal dönüşümünü, tarihsel süreklilik içinde inceler. Bölümün devamında mütareke döneminde ortaya çıkan Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'yi kuruluş nizamnamesi, merkez teşkilatı, faaliyet alanları ve taşra yapılanması üzerinden belirleyici bir çerçevede değerlendirir. Kurumun kamuoyu oluşturma faaliyetleri bağlamında üstlendiği işlevleri, özellikle yayımladığı beyannâmeleri ve üyelerin kaleme aldığı makaleleri ele alır. Ardından, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı akabinde belirli sancaklarda Müslüman halkın vakıf, maarif ve yetim işlerini düzenlemek amacıyla kurulan Cemâat-i İslâmiye Meclisleri'nin, Cemâat-i İslâmiye Teşkilatı'na dönüştürülmesi süreçlerine eğilir. Bu çerçevede

özellikle Evkâf-ı İslâmiye'nin idare ve denetiminin Cemâat-i İslâmiye'ye devredilmesi meselesine odaklanır.

Yakut, meşihat dairesinin kurumsal dönüşümünü, literatürde hâkim olan anlatılar üzerinden ele aldığı için süreci özgün bir analitik çerçeveye oturtamamıştır. Benzer şekilde Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye'yi incelerken de yayınlanan beyannâmeler ve üyeler tarafından kaleme alınan makaleler aracılığıyla yürütülen fikrî müdahaleler derinlemesine analiz edilmediğinden, kurumun dönemin entelektüel ve siyasal iklimindeki rolünün kavramsal düzeyde tartışılması sınırlı kalmıştır. Yazarın, Cemâat-i İslâmiye girişiminin Osmanlı Devleti'nin hukuki ve siyasal varlığının sona ermesi nedeniyle hayata geçirilemediği yönündeki açıklaması ise meseleyi sadece devletin çöküşüne indirgemektedir. Merkezî iktidarın tutumu, vakıf sisteminin yeniden yapılandırılması ve idari dönüşüm gibi önemli yapısal ve kurumsal dinamikler dikkate alınmadan yapılan değerlendirmeler meselenin derinlemesine açıklanması bakımından yetersizdir.

Eserde, Evkâf-ı Hümayun Nezâreti'ne ilişkin tartışmalar, kurumun müdüriyete dönüşürülerek meşihat makamına bağlanması yönündeki tasarı üzerinden ele alınır. Nezâretin, teşkilat yükü altında işlevselliğini yitirdiği ve bu nedenle dönemin yönetsel öncelikleri arasında yeniden yapılandırılmasının yer aldığı belirtilir. Müdüriyet statüsüne indirgenmesi süreci, Meclis-i Mebûsan'da gerçekleşen ve dönemin basınında geniş yankı uyandıran tartışmalar çerçevesinde değerlendirilir. Bu bağlamda Cemâat-i İslâmiye teşkilatına dair hazırlanan kanun tasarısının ardından, vakıf idaresine yönelik düzenlemeleri içeren ikinci bir tasarıya da değinilir. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin resmen sona ermesi, ilgili tasarının yürürlüğe girmesini engellemiş, tüm girişimleri sonuçsuz bırakmıştır. Yakut, söz konusu düzenlemelerin dönemin hukuk sistematigindeki yerini ya da uygulanabilirliğini değerlendirmemekte, Osmanlı Devleti'nin sonlanmasını başarısızlığın temel nedeni olarak konumlandırmakta, bu başarısızlığı dönemin bürokratik direnci, siyasî iktidar yapılarındaki dönüşüm ya da Evkâf Nezâreti'nin kurumsal sürekliliği bağlamında tartışmamaktadır. Bu yaklaşım, kurumsal dönüşüm süreçlerinin bütüncül bir analiz çerçevesinde ele alınması yönündeki beklentiyi karşılamaktan uzaktır.

Yazar, "Adli Alandaki Düzenleme Çalışmaları" başlıklı ikinci bölümde dinin kamusal ve özel alandaki konumunu yeniden şekillendirmeye yönelik faaliyetlere odaklanır. İttihat ve Terakki Partisi'nin hukuk alanındaki reform girişimleri bağlamında, şer'î mahkemeleri Adliye Nezâreti'ne bağlama teşebbüsünü ele alır. Yargı birliğini sağlamak amacıyla alınan bu kararın arkasındaki gerekçeler olarak fetva ve yargı yetkilerinin aynı mercide toplanmasının doğurabileceği sakıncalar, meşihat makamının dünyevi yaptırımlar uygulamaya başlaması nedeniyle dinî otoritenin zedelenmesi ve devlet içinde iki farklı makama bağlı mahkemelerin yol açtığı hukuki karmaşa gibi temel yapısal sorunlar sıralanır. Sonuçta, şer'î mahkemeler fiilen Adliye Nezâreti'ne bağlanmıştır ancak I. Dünya Savaşı sonrasında İttihat ve Terakki kadrolarının yurt dışına kaçması, siyasî iktidarın el değiştirmesi ve özellikle İslamcı çevrelerin yoğun muhalefeti nedeniyle, bu mahkemeler yeniden meşihata devredilmiştir. Bu çerçevede denilebilir ki Yakut, İttihat ve Terakki Partisi'nin yargı alanındaki kurumsal dönüşüm girişimini önemli bir tartışma başlığı olarak çalışmasına dâhil ederek değerli bir katkı sunmuştur. Bununla birlikte, bu sürecin yalnızca yapısal değil, ideolojik ve toplumsal boyutlarıyla birlikte analiz edilmesi, değerlendirmeyi derinleştirecek önemli bir imkân suna-

bilirdi. Fakat özellikle ulema çevrelerinden gelen tepkilerin mahiyeti, bu dönüşümün günlük yargı pratiğine yansımaları ve kararların siyasal arka planla ilişkisi gibi başlıklar, çalışmada sınırlı ölçüde ele alınmaktadır.

Yazar, özel hukuk alanında gerçekleştirilen ilk kodifikasyon girişimlerinden biri olarak değerlendirdiği Hukuk-ı Aile Kararnâmesi'ni de bu bölümde inceler. İttihat ve Terakki Partisi'nin yargı birliğini sağlama çabaları doğrultusunda 1917 yılında ilan ettiği ve şer'î mahkemelerde uygulanmak üzere hazırlanmış olan bu kararnâme, Müslümanlar arasındaki özel hukuk uyuşmazlıklarını çözmeyi hedeflemiş, ancak klâsik fıkıh literatürüne bağlı kalmaksızın, mezhepler üstü bir yaklaşımla kaleme alınmıştır. Yazar, söz konusu düzenlemenin kısa sürede yürürlükten kaldırılmasında gayrimüslim tebaanın olumsuz yaklaşımı yanında, İslamcı ulema çevrelerinin itirazlarının da rol oynadığını ifade etmektedir. Ancak bu itirazların içeriği, hangi zeminde ve hangi araçlarla (örneğin basın, meclis görüşmeleri, fetvalar) üretildikleri ve kamuoyunda nasıl karşılık buldukları gibi önemli hususları ayrıntılandırmamıştır.

İkinci bölüm, mütareke döneminde modern hukuk uygulamalarını yaygınlaştırma yönündeki girişimlerin arka planına ilişkin kısa bir değerlendirme ile sona erer. Buna göre, Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ağır siyasal koşullardan çıkış arayışları ile Sevr Antlaşması'nın ardından artan uluslararası baskılar doğrultusunda hazırlanan adli reform tasarımları, özellikle yabancı devletlerin Osmanlı adliye teşkilatını yeniden yapılandırmaya yönelik talepleriyle şekillenir. Ancak bu girişimler, saltanatın ilgası ve Osmanlı Devleti'nin fiilen sona ermesiyle birlikte uygulama alanı bulamadan sonuçsuz kalır.

"Medreseler ve Maarif Teşkilatı ile İlgili Yeniden Yapılanma Teşebbüsleri"nin ele alındığı üçüncü bölümde yazar, medrese eğitiminin nitelik kaybını açıklarken bilimsel durağanlık, kurumsal bağımsızlıktan yoksunluk, öğretim yöntemlerindeki gerileme, öğrenci sayısının kapasiteyi aşması ve aklı ilimlere yönelik tepkisellik gibi faktörleri sıralar. Yakut, bu genelleme tavrının bir benzerini medrese reform projelerinin büyük kısmını "özüne dönüş" anlayışıyla sınırlı bir yenilenme çabası olarak değerlendirerek gösterir ve bu çabaların esasen ders programları ile okutulan kitaplara yönelik yüzeysel müdahalelerle sınırlı kaldığını ileri sürer. Ancak Yakut'un bu tür genelleme yaklaşımları, medrese tarihine ilişkin literatürde daha önce tartışılmış ve onun görüşlerinin çok da geçerli olmadığı ortaya konulmuştur. Nitekim Ekmeleddin İhsanoğlu, II. Meşrutiyet döneminde medreselerdeki reform girişimlerini, Osmanlı Devleti'nin İslam dünyasındaki liderlik iddiasını pekiştirme ve hilafet kurumunu güçlendirme yönündeki politikası çerçevesinde ele almakta ve bu dönemde dini eğitimi modernleştirmeye yönelik bilinçli ve kurumsal bir iradeye dikkat çekmektedir. Ona göre medrese yapısına dair olumsuzluklar, genellikle Osmanlı idari sistemindeki çözümlerin yansıtıldığı bir anlatının parçası olarak inşa edilmiştir.¹ Yakut'un medrese reformlarıyla ilgili "özüne dönüş" yaklaşımı da benzer problemler içerir ve dönemin yapısal dönüşüm çabalarını göz ardı eder. Medreselerin ıslahı üzerine çalışmalarda bulunan Yaşar Sarıkaya da 1914 yılında yürürlüğe giren Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi sonrasında yalnızca müfredatta değil, idari ve teşkilat yapısında da köklü değişiklikler yapıldığını ortaya koymakta ve medreselerin mektep tipi kurumlara dönüştürülmesi yönünde güçlü bir iradenin varlığına işaret etmek-

1 Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)", *Belleten* 64/240 (2000), 580-581.

tedir. Bu değerlendirmeler, yazarın sunduğu reform algısının tarihsel verilerle tam olarak örtüşmediğini göstermektedir.²

Yazarın bu bölümde ele aldığı bir diğer konu, mütareke döneminde medrese yapısının dönüşüm sürecidir. Bu çerçevede, müderrislerin talepleri doğrultusunda kurulan Cemiyet-i Müderrisin'in, İttihat ve Terakki yönetiminin ilgisizliğine karşı bir tepki olarak ortaya çıktığı ileri sürülür. Yazar, medreselerle ilgili Ankara Hükümeti'ne yönelen beklentileri, İstanbul'un otoritesine alternatif olarak şekillenen yeni merkeze yönelen ulema ilgisi bağlamında değerlendirir. Ankara'nın yayınladığı nizamnâme ve talimatnâmeler ise yalnızca eğitim düzenlemeleri değil, ulemanın desteğini kazanmayı hedefleyen siyasal araçlar olarak görülür. Yakut'un öğretim programlarını yeniden düzenleme, müderrisleri görevlerine iade etme ve medrese sistemini çağın ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırma konusunda İstanbul hükümetinin etkin bir politika geliştiremediği yönündeki tespiti yerinde olmakla birlikte, bu yargı daha fazla belge ve uygulama örneğiyle desteklenmeye muhtaçtır. Buna ilaveten yazar, İstanbul ve Ankara'nın medrese politikalarını karşılaştırmalı biçimde analiz etmemiş, iki merkezin yaklaşımlarını yalnızca genel hatlarıyla sunmuştur. Bu eksiklik, dönemin eğitim politikalarının siyasi ve kurumsal bağlamda çok boyutlu olarak kavranmasını sınırlandırmaktadır.

Yakut, medreselerin ardından maarif teşkilatına ilişkin yenileşme sürecini de ele alır ve II. Mahmud döneminde sıbyan mekteplerinin zorunlu hale getirilmesini izleyen reformların, ulemanın muhafazakâr tutumu nedeniyle sekteye uğradığını öne sürer. Ancak bu iddianın gerçekleri yansıtmadığını örnekleriyle açıklayan Abdulhamit Kırmızı, 19. yüzyıl ulemasının kanunlaştırma hareketlerinde mülkiye mensuplarıyla iş birliği içinde çalıştığını ve bu süreçte aktif rol üstlendiğini belirtmektedir. Hatta ona göre Tanzimat döneminde ilmiye, yalnızca meşihat bünyesinde sınırlı bir alanla yetinmeyip devlet teşkilatının tüm kademelerinde bü-tünleştirici bir unsur haline gelmiş, reformların asli aktörlerinden biri olmuştur.³

Muallim meselesini ele alırken yazar, yalnızca yapısal sorunlara değil, aynı zamanda mesleğin niteliği, toplumsal konumu ve önemine de odaklanır. Siyasi ve ekonomik istikrarsızlık ortamında yaşanan maaş gecikmeleri, keyfi görevden almalar ve idari belirsizlikler mesleğe ilişkin krizi derinleştirmiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan ilk muallim grevleri, dönemin sosyal gerilimlerini yansıtan önemli bir gösterge olarak değerlendirilir. Eğitim alanındaki dönüşümün bir diğer boyutu ise Dârülfünun'daki gelişmelerle ilgilidir. Bu çerçevede, Ulûm-ı Şer'îye Şubesi'nin kapatılması, kurumun laikleşme süreci açısından önemli bir adım olarak görülür. Yazar, Dârülfünun içerisindeki siyasi ayrışmalara, Milli Mücadele aleyhinde görüş bildiren bazı hocaların neden olduğu iddia edilen boykota ve bu süreçte gençliğin Milli Mücadele'ye verdiği desteğe dikkat çekmektedir. Ancak muallim grevlerini değerlendirirken bu hareketin İstanbul'la sınırlı olup olmadığına ya da Anadolu'da nasıl karşılık bulduğuna temas etmemiş, mütareke dönemindeki düzenlemelerin daha çok pratik boyutuna odaklanmış, söz konusu politikaların ardındaki ideolojik yönelimleri ise analiz etmemiştir.

"Halifelik Kurumu ve Dinin Kamusal Hayattaki Yerinin Sorgulanması"na odaklanan dördüncü bölümde, halifeliğin tarihsel gelişimiyle Osmanlı siyasal yapısına eklemlenışı ele

2 Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 155.

3 Abdulhamit Kırmızı, "Şer'an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat", *Şahn-ı Semândan Dârülfünûna: XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 70.

alınmıştır. Yazar, halifelik kurumunun Osmanlı'ya intikal sürecini ağırlıklı olarak tarihsel süreklilik ve kurumsal aktarım perspektifinden değerlendirir. Bölümün ikinci kısmı, mütareke döneminde din-devlet ilişkileri ve hilafet tartışmaları çerçevesinde şekillenir. Dönemin gazetelerinde yer alan söylemler üzerinden kamusal alanda dinin yeniden konumlandırılmasına yönelik arayışlar ortaya konulur. Yazar, bu bölümde son olarak İngiltere'nin hilafet kurumuna yönelik müdahalelerine ve bu bağlamda ortaya çıkan tartışmalara yer verir; hilafetin hem politik bir araç hem de dinî bir otorite olarak taşıdığı ikili karaktere dikkat çeker. Ancak bu yapının Osmanlı siyasal meşruiyet sistemine etkisini ya da dönüştürücü gücünü yeterince tartışmaz. Bu yönüyle metin, halifeliğin ideolojik olarak nasıl yeniden üretildiğine dair derinlemesine bir analiz imkânını kaçırmaktadır. Devamında yazarın hilafet tartışmalarını ağırlıklı olarak basın üzerinden ele alması, tarihsel bağlamı anlamak açısından değerli olmakla birlikte, dönemin basın organlarının temsil ettiği siyasal yönelimler dikkate alınmadan yapılmış, bu sebeple içerik çözümlemesi eksik kalmıştır. Yazarın hilafet meselesini, daha geniş bir kurumsal çerçeveye yerleştirmeden, yalnızca dönemin entelektüel iklimine yansıyan düşünceler üzerinden tartışması, hilafetin iç siyasette ve uluslararası düzeyde nasıl araçsallaştırıldığına ilişkin eleştirel bir çözümlemeyi de sınırlandırmıştır.

Sonuç bölümünden de anlaşılacağı üzere bu çalışmanın temel hedeflerinden biri, mütareke dönemi ile Cumhuriyet'in kuruluş yılları arasındaki süreklilik ilişkisini ortaya koymaktır. Özellikle mütareke döneminde atılan adımların, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin kurumsal ve siyasal yapılanmasına nasıl zemin hazırladığı eserde vurgulanmaktadır. Eğitim reformları, dinin kamusal alandaki konumuna ilişkin tartışmalar, idarî yapının dönüşümü ve entelektüel kamunun yeniden teşekkülü gibi başlıklar, yalnızca mütareke döneminin krizlerini değil, aynı zamanda yeni rejimin oluşum sürecini de şekillendiren temel meseleler olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, mütareke döneminde kurulan hükümetler arasında her ne kadar yapısal ve işlevsel farklılıklar bulunsa da bu siyasal aktörlerin ortaklaştığı temel nokta, İttihat ve Terakki iktidarının mirasına ve giderek örgütlenen Müdâfaa-i Hukuk hareketine karşı takındıkları eleştirel ve mesafeli tutum olarak görülmektedir. Söz konusu siyasal mesafe, geçmişle bir hesaplaşma arayışı olması yanında Cumhuriyet rejiminin meşruiyet zeminini inşa eden ideolojik yönelimin bir parçası olarak da değerlendirilmektedir. Bu çerçevede mütareke döneminin, bir geçiş evresi olmanın ötesinde, yeni rejimin siyasal tahayyülünün ve kurumsal inşasının öncüllerini barındıran bir dönem olarak yeniden düşünülmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Çalışmanın genel bütünlüğü dikkate alındığında öne çıkan sınırlılıklardan biri, kurumların tarihsel gelişimlerinin gereğinden fazla ayrıntılı biçimde ele alınmasıdır. Yazar, bu yöntemin temel amacını belirli bir bağlamı derinlemesine kavratmak ve okuyucuya tarihsel süreci ayrıntılı biçimde sunmak olarak tanımlasa da bu detay yoğunluğu metnin anlatı akışını zaman zaman sekteye uğratmakta ve okuyucunun dikkatini dağıtmaktadır. Bu durum, özellikle mütareke dönemine özgü siyasal ve toplumsal gelişmeleri anlamaya çalışan okuyucular için temel tartışmaların ön plana çıkmasını geciktirebilmektedir.

Buna ek olarak, Osmanlı'nın son döneminde yaşanan gelişmeler ile mütareke dönemindeki kurumsal dönüşümler arasındaki bağlantının eserde yeterince güçlü biçimde kurulamadığı görülmektedir. Tarihsel arka plan aktarılırken söz konusu olayların erken Cumhuriyet dönemindeki kurumsal yapıların oluşumuna etkileri daha analitik bir yaklaşımla tartışılsay-

dı, çalışmanın tarihsel bağlamı daha ikna edici şekilde inşa edilebilir ve analitik derinliği artabilirdi. Bu çerçevede, salt tarihsel betimlemeye dayalı bir anlatı yerine, süreklilik ve kopuş ilişkisini merkeze alan bir çözümleme yaklaşımı, eserin analitik katkısını güçlendirebilirdi.

Kitabın giriş bölümünde yazar, dönemin basın yayın organlarını temel birinci el kaynaklar arasında değerlendirdiğini belirtmektedir. Ancak inceleme sürecinde bu kaynakların daha çok olay örgüsünü destekleyen, aktarıcı bir rol üstlendiği; farklı basın organları arasında karşılaştırmalı analizlerin yapılmadığı görülmektedir. Oysa dönemin gazeteleri yalnızca bilgi aktaran metinler değil, aynı zamanda ideolojik yönelimleri yansıtan ve kamusal söylemi şekillendiren araçlar olarak ele alınmalı; sansür koşulları, editoryal tercihler ve gazete yazarlarının siyasal pozisyonları gibi unsurlar dikkate alınarak içerik çözümlemeleri derinleştirilmeliydi. Böyle bir yaklaşım, çalışmanın hem metodolojik çeşitliliğini hem de eleştirel boyutunu güçlendirebilirdi.

Kitapta sınırlı da olsa bir dizine yer verilmiş olması olumlu bir özellik olarak değerlendirilebilir. Ancak görsel materyallerin (haritalar, belgeler, gazete kupürleri, istatistikî tablolar vb.) hiç yer almaması önemli bir eksikliktir. Özellikle tartışılan kurumlara ait belgelerin, arşiv malzemesinin veya döneme ait basın örneklerinin görsel olarak sunulması okuyucu ve metin arasındaki bağı güçlendirebilirdi.

Osmanlı tarihi alanında kurumlara odaklanan çalışmaların görece sınırlı olduğu dikkate alındığında, tüm bu eleştirilere rağmen eserin mütareke dönemi ve erken Cumhuriyet arasındaki süreklilik ve kırılma/kopuş hatlarını anlamaya yönelik literatüre önemli bir katkı sağladığını söylemek gerekir. Çalışma, yalnızca kurumsal değişimleri değil, bu dönüşümlerin arkasındaki siyasal ve toplumsal aktörleri de anlatıya dahil ederek dönemin sosyo-politik dinamiklerini görünür kılmaktadır. Bu yönüyle, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte devlet-toplum ilişkilerinin yeniden şekillenmesini anlamak açısından değerli bir kaynak niteliği taşımaktadır.

Ayrıca, hilafetin kaldırılmasına giden süreci analiz etmesi bakımından eser, yalnızca hukuk tarihçileri açısından değil, Osmanlı uleması, modernleşme tartışmaları ve eğitim sistemi üzerine çalışan araştırmacılar için de önemli bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Bu çok katmanlı yaklaşımıyla, kurum tarihçiliği literatürüne hem tematik hem metodolojik açıdan katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916-1965)". *Belleten* 64/240 (Ağustos 2000), 541-582.
- Kırmızı, Abdulhamit. "Şer'an Olamadığı Halde Kanunen ve Nizamen: Osmanlı Uleması ve Tanzimat". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a: XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*. ed. Hidayet Aydar, Ali Fikri Yavuz. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Sarıkaya, Yaşar. *Medreseler ve Modernleşme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Öztürk, Kurtuluş.
*Modern Bireyi Eğitmek:
 II. Meşrutiyet Dönemi'nde Tedrisat,
 Terbiye ve Eğitim.*

İSTANBUL: NOKTA KİTAP,
 2022. 445 SAYFA.
 ISBN: 9786258350302.

NERİMAN BEYZA KORU*

ÖZ ABSTRACT

Bu yazı, Kurtuluş Öztürk'ün *Modern Bireyi Eğitmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Tedrisat, Terbiye ve Eğitim* adlı eserini ele almaktadır. Kitap, 1908-1924 yılları arasında eğitim dergilerinde yayımlanan metinlerden hareketle II. Meşrutiyet dönemi eğitimcilerinin birey tasavvurunu ve bunun eğitim politikalarına yansımalarını incelemektedir. Çalışmanın, eğitimcilerin metinlerine dayalı çözümlemeleriyle literatüre özgün katkılar sunduğu; ancak kuramsal tartışmalardaki sınırlılıklar nedeniyle teorik derinliğinin görece dar kaldığı ve literatürle kurduğu ilişkinin de görece sınırlı bir kaynak çeşitliliğine dayandığı vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Eğitim Modernleşmesi, Modern Birey, Eğitim Dergileri, Eğitim Politikaları.

This review discusses Kurtuluş Öztürk's book *Educating the Modern Individual: Instruction, Discipline, and Education* in the Second Constitutional Era. Drawing on articles published in education journals between 1908 and 1924, the book explores how the people of the field in this period envisioned the individual and how their ideas shaped policies concerning education. It offers a valuable contribution with a detailed analysis of educators' writing. However, the book's theoretical discussions remain rather limited and its engagement with the wider literature relies on a relatively narrow range of sources.

Keywords: Second Constitutional Era, Modernization of Education, Modern Individual, Education Journals, Education Policies.

MAKALE BİLGİSİ | ARTICLE INFORMATION

Makale Türü: Kitap Değerlendirmesi | Article Type: Book Review
 Geliş Tarihi: 10 Mart 2025 | Date Received: 10 March 2025
 Kabul Tarihi: 28 Eylül 2025 | Date Accepted: 28 September 2025

ATIF | CITATION

Koru, Neriman Beyza. "Modern Bireyi Eğitmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Tedrisat, Terbiye ve Eğitim". *Kadim* 10 (Ekim 2025), 253-258.
doi.org/10.54462/kadim.1679889

* Bağımsız Araştırmacı, nbeyzaarslann@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8883-8355.

Modern Bireyi Eğitmek

*Meşrutiyet Dönemi'nde Tedrisat,
Terbiye ve Eğitim*

Kurtuluş Öztürk

Osmanlı siyasi tecrübesinde anayasal bir rejimin yeniden tesisi amacıyla 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet, Türk ulus-devletinin inşasında en kritik dönüm noktalarından biri olarak kabul edilir. Bu dönemde hukuk, idare, eğitim gibi pek çok alanda köklü reformlar hayata geçirilmiştir. Bu değişim sürecinin ayırt edici yönlerinden biri, yeni kimlik inşasıyla birlikte devlet ile tebaa arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanmasıdır.

Modern anlamda bir vatandaş tipolojisinin oluşturulmasında en kuvvetli araçlarından biri eğitim olarak görülmüş; II. Meşrutiyet'in çok sesli yapısı ve basın-yayın organları bakımından hareketli ortamı da bu çabayı etkinleştiren kanallardan biri olmuştur. Bu süreçte müfredatın ve ders kitaplarının muhtevası yeniden düzenlenmiş, modern pedagojik metotlar eğitim-öğretim uygulamalarına dâhil edilmiş ve süreli yayınlar

yoluyla ideal vatandaş ve birey anlayışı hem çocuklar hem de yetişkinler olmak üzere geniş halk kitlelerine ulaştırılmaya çalışılmıştır. Eğitim-öğretim uygulamalarındaki değişimin ve yeni bireyi tanımlamaya ve yetiştirmeye yönelik gösterilen olağanüstü çabanın, rejimin devamlılığını sağlama ve modern devleti inşa etmede stratejik bir önem arz ettiği aşikârdır. Tam da bu noktada, Osmanlı modernleşmesini anlamaya yönelik bir okumanın, kurumların dönüşümünü ele almanın yanı sıra söz konusu yeni bireyin teşekkülünü çözümlemeyi içermesi gerektiği söylenebilir.

Kurtuluş Öztürk'ün 2022 yılında yayımlanan *Modern Bireyi Eğitmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Tedrisat, Terbiye ve Eğitim* kitabı, Osmanlı modernleşmesini birey üzerinden anlamaya yönelik çabaların dikkate değer bir örneğidir. II. Meşrutiyet dönemi eğitimcilerinin birey anlayışı ve bu anlayışın dönemin eğitim politikalarına etkisini incelemek amacıyla kaleme alınan kitap, yazarın İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde 2020 yılında tamamladığı *II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcilerinin Modern Birey Tasavvuru ve Dönemin Eğitim Politikalarına Yansımaları* başlıklı doktora tezinin kitaplaştırılmış hâlidir. Çalışma kapsamında yazar, eğitimcilerin *Tedrisât-ı İbtidâiye [Tedrisât]*, *Terbiye ve Oyun*, *Terbiye*, *Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası*, *Muallim* ve *Mir'at-i Maarif* adlı eğitim dergilerinde 1908-1924 arasında yayımlanan yazılarına odaklanmaktadır. "II. Meşrutiyet döneminin önde gelen eğitimcileri nasıl bir birey modeli önermektedir?" sorusundan hareketle yürüttüğü çalışmada, birey düşüncesini iki ana tema altında ele almıştır. Bu temalar; eğitimcilerin bireyi doğrudan duygu, düşünce ve beden gibi açılardan tanımladığı görüşleri ile sahip oldukları eğitim düşünceleri, bu düşünceleri besleyen bilgi kaynakları, bireyin yetiştiği çevresel faktörler olmaları itibarıyla

okulu ve öğretmenini nasıl konumlandıkları gibi eğitim odaklı alanları kapsamaktadır. Ayrıca incelenen bir konu da eğitimcilerin ortaya koyduğu birikim ve tekliflerin eğitim politikalarına ne derece yansdığıdır.

Kitap, sonuç bölümü dâhil toplam yedi bölümden oluşmakta ve her bir bölüm çok sayıda alt başlık içermektedir. Doktora tezinde kullanılan başlıklandırma sisteminin kitapta da sürdürüldüğü görülmektedir. Bu yönüyle eserin tez formatına daha yakın bir yerde durduğunu söylemek mümkündür.

İlk bölümde, Türk eğitiminin modernleşme serüveni ele alınmaktadır. Bölüm boyunca Osmanlı modernleşme tecrübesini doğru anlamanın, yetiştirilmek istenen yeni insanı keşfetmek için bir ön şart olduğu düşüncesi hâkimdir ve bu düşüncenin, çalışmanın teorik zemininin oluşturulmasında önemli bir payı vardır. Bu bölümde, erken Cumhuriyet döneminde günümüze kadar konuya dair kaleme alınan metinlerdeki Türk eğitim modernleşmesine yönelik bakış açıları ve yaklaşımlar kısaca ele alınmıştır. Öztürk bu süreci; medrese-mektep veya ulema-aydın gibi birbirine zıt olarak konumlandırılan olgu ve kavramların karşı karşıya getirildiği çatışma yaklaşımının benimsenmesi, eğitimdeki modernleşme sürecinin salt bir sekülerleşme süreci olarak okunması, Osmanlı ve Cumhuriyet tecrübelerinin kıyaslanması ve eğitimin, iktidarın varlığını devam ettirmeye yönelik bir sosyal disiplin aracı hâline gelmesi olarak özetlemiştir. Ayrıca bir parantez açarak II. Abdülhamid devrinin, kendinden önceki ve sonraki dönemlere göre “baskı”, “zulüm” ve “irtica” gibi kavramlar üzerinden ayrıştırıldığını vurgulamıştır (s. 13).

Yazar, literatürde tespit ettiği bu yaklaşımlara karşı çıkar. Bilhassa Osmanlı eğitim modernleşmesinin seküler bir zihni yapı üzerine inşa edildiği fikrini benimsememiş, konuyla ilgili farklı bakış açılarının savunulduğu kaynaklara referansta bulunmuştur. Bu referanslar arasında Benjamin Fortna sıklıkla yer alır. Fortna’nın, Osmanlı eğitim sistemini dinci/laik olarak kategorileştirmenin, bugünün etkisiyle geçmişi inşa etme çabası olarak gördüğünü vurgulamıştır (s. 34). Bununla birlikte, Osmanlı’nın ikili bir müfredat kurgulayarak hem güçlü rakibin “sihirli” silahına sahip olmak hem de kendi içeriğini üreterek yenilenme ve devam etme arzusu olduğu yaklaşımının altını çizmiş ve eğitimde modernleşme hareketinin yalnızca Batı’ya dönük bir uğraş olmadığını dile getirmiştir (s. 28).

Osmanlı eğitim modernleşmesine ve bu sürece yönelik tartışmalara da yer verdiği bu başlık altında yazar; konuyu farklı kaynaklar ve perspektifler ekseninde ele almasına rağmen tartışmalarında ağırlıklı olarak literatüre dayalı bir yaklaşım benimsemiş, şahsi kanaat ve değerlendirmelerine ise sınırlı ölçüde yer vermiştir. Aslında kitabın diğer başlıklarının yazımında da benzer bir yaklaşımın devam ettiği görülmektedir. Bu yönüyle yazarın tezde uyguladığı anlayışı sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Ayrıca bu durum, metnin akıcı bir üslupta ilerlemesinin de önüne geçmiştir.

İkinci bölümde ise II. Meşrutiyet atmosferinde sürdürülen tartışmalar üzerinden dönemin eğitimcilerinin terbiye anlayışı ele alınmıştır. Bu başlıktan itibaren, çalışma boyunca incelediği dokümanlardan elde ettiği bulgular ekseninde bir anlatı inşa etmiştir. Eğitimcilerin “Terbiye nedir?” sorusuna yönelik arayışları ve hangi yaklaşımlar üzerine bir eğitim felsefesi benimseceğine dair konular, bu başlığın gündemini oluşturmaktadır. Bu kısımda, İsmayıl Hakkı (Baltacıoğlu) ve Ziya Gökalp başta olmak üzere Necmeddin Sadak, Ömer Seyfettin, Satı Bey, Mehmet Zekeriya, Mustafa Şekip (Tunç), Ali Canib (Yöntem) ve Sadrettin Celal (Antel) gibi

öne çıkan pek çok ismin görüşleri ve tartışmalarına yer verilmiştir. Öne çıkan tartışmaların başında, “eğitimde millilik ve fennilik dikotomisinin” geldiği görülür. Terbiye kavramına ikili bir fonksiyon yüklendiği görüşünü iddia eden yazar, ikili fonksiyonlardan birinin maddi ve manevi tüm birikimlere odaklanırken diğerinin ise dünyaya açılmaya yönelik bir fikir üzere şekillendiğini söyler. Bu doğrultuda eğitimciler terbiyeyi tanımlarken “millî ve fennî terbiye” ile “ferdin topluma uyumu” olmak üzere iki vurguya odaklanmışlardır (s. 87). Yazara göre “millî ve fennî terbiye” tartışmalarını, Batı’dan gelen teknik bilgi ile Osmanlı’nın ahlâki ve kültürel mirasını bir araya getirme çabası olarak görmek mümkündür.

Eğitimde fennilik ve millilik tartışması, Ziya Gökalp’in *Muallim Mecmuası*’ndaki yazılarıyla başlamıştır. Yukarıda bahsi geçen eğitimcilerin her biri, kendi zaviyesinden bir terbiye anlayışı geliştirmiştir. Bununla birlikte yazar, Sadrettin Celal’in yaklaşımını, diğer yaklaşımlardan belirgin bir şekilde ayırır. Çünkü o, terbiyenin millî ve beynelmilel boyutlarının olmadığını, o günün koşulları içerisinde yalnızca 20. asır medeniyetinin var olduğunu ve terbiyenin de bu medeniyete uygun olması gerektiğini savunmuştur (s. 112). Yazar bu başlık etrafında, eğitimcilerin terbiye tartışmaları çerçevesinde kullandıkları kavramları, farklı milletlerin kullandığı biçimiyle doğrudan çevirerek tanımlamadığı çıkarımına ulaşmıştır. Bu noktada ise “millî” kavramını örnek vermiştir. Eğitimcilerin kavramı, ırk anlamını taşıyan bir kullanimdan ziyade inanç, tarih, kültür birikimini muhafaza eden ve ıslahı amaçlayan bir anlamda kullandıklarını tespit etmiştir (s. 112). Bu tespit, dönemin millilik anlayışıyla tutarlıdır.

Terbiye tartışmalarını, üçüncü bölümde eğitimcilerin okul ve öğretmen anlayışı takip eder. II. Meşrutiyet eğitimcileri Batı tecrübesini yakından takip etmiş ve bu kapsamda Avrupa’ya ziyaretler gerçekleştirerek oradaki okul örneklerini inceleyip benzerlerini İstanbul’da da kurma girişiminde bulunmuşlardır. Okula da yine bu perspektiften yaklaşan eğitimciler için okul, milletin prototipini oluşturacak “adam”ın yetişmesinde en belirleyici kurum olma özelliğini taşımaktadır. Bu doğrultuda okulun yanı sıra müfredat, program ve kademeler ile okulun fiziki ve sıhhi boyutu da kritik işlev yüklenen tartışma konularıdır (s. 115).

Bu konularda, eğitimcilerin hemfikir olduğu ve klasik döneme nispeten değişim gösterdikleri mesele “disiplin”dir. Eğitimcilerin benimsediği pedagojik yaklaşım, onların disiplin sağlamaya yönelik görüşlerini de şekillendirmiş ve klasik dönemde ceza merkezli olarak sürdürülen disiplin anlayışının, yeni dönemde başka araçlarla sağlanması gerektiği savunulmuştur. Bu teklif ve düşünce eğitim tartışmalarında genişçe yer almıştır. Yazar, disiplin tartışma ve pratiğine yönelik tekliflerdeki değişimi ekonomik ve siyasi sistemdeki dönüşümle ilişkilendirmiştir. Ekonomik rekabetin, ferdi yetkinliklerin ve iletişim dinamiklerinin geliştiği bir ortamda bireylerin daha esnek ve yüksek inisiyatif alma becerisine sahip olma beklentisi vurgulanmıştır. Disiplin anlayışındaki bu tutumun, söz konusu insanı yetiştirme isteğinin bir sonucu olarak geliştiği dile getirilmiştir (s. 123). Bu tespit yerinde olmakla birlikte, dönemin çocukluk ve birey algısındaki değişimin de disiplin anlayışındaki dönüşümü etkileyen unsurlar arasında bulunduğu görüşü, literatürle desteklenerek eklenebilirdi. Her bir alt başlık, ele aldığı temalar itibarıyla derinlikli tartışmalara açık olsa da kitapta bu konular, daha çok ortaya koyulan bulgular düzeyinde ele alınmış ve kuramsal veya eleştirel bir tartışma alanına taşınmamıştır.

II. Meşrutiyet döneminin yeni birey anlayışına odaklanan dördüncü bölüm, çalışmanın temel sorusuna odaklanması itibarıyla ayrı bir öneme sahiptir. Burada yazar, yeni toplumun kurgulanmasında öne çıkan iki başat aktörün “çocuk ve kadın” olduğunu vurgular. Çocuk, taşıdığı geleceğin yetişkini olma potansiyeli doğrultusunda anlamlandırılırken kadın ise

çocuğun birey olma sürecinde rol üstlenen en önemli eğitimci olarak görülmektedir (s. 187). Eğitimcilerin çocuğa yönelik düşüncelerine yer verilmeden önce dönemin çocukluk anlayışındaki değişimden bahsedilmiştir. Ancak bu kısım oldukça sınırlı tutulmuş ve daha ziyade eğitimcilerin çocuğa yönelik görüşleri ele alınmıştır. Oysa çalışmanın temel sorusuna odaklanan bu bölümün, dönemin çocukluk anlayışına ilişkin literatürü daha kapsamlı bir şekilde tartışması beklenirdi. Nitekim Batı toplumlarında da 20. yüzyılın “çocuk yüzyılı” olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Araştırmada, çocukluğun yüzyılı olarak nitelendirilen zamana dair teorik tartışmaların daha zengin ve derinlikli olması anlamlı olurdu.

Bir sonraki bölümde yazar, eğitimcilerin fikir ve görüşlerinin politikaya ne ölçüde yansıdığı sorusuna cevap arar. Öncelikle II. Meşrutiyet döneminde sunulan tekliflerin bir kısmının dönemin uygulamalarında kısmen karşılık bulduğunu, önemli bir bölümünün ise Cumhuriyet döneminde uygulama imkânının olduğunu belirtir. Bu doğrultuda yazar belirgin bir şekilde, diğer birçok eğitim tarihçisinin de sıklıkla üzerinde durduğu gibi geç Osmanlı dönemi ile erken Cumhuriyet dönemi arasında sağlıklı bir sürekliliğin varlığına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte iki rejim arasındaki en büyük farklılığın eğitim felsefesinde gözlemlendiğini ifade etmiştir (s. 328). Bu çıkarımın döneme ait metinlere dayandırılarak yapılması ise önemli ve özgün bir katkıdır.

Çalışmanın esas tartışma ve değerlendirmeleri, büyük ölçüde sonuç bölümünde yoğunlaşmaktadır. Kitap boyunca öne çıkarılmak istenen noktalara bu bölümde yer verilmiştir. Bu doğrultuda kitabın ortaya koyduğu ana düşünce, Osmanlı modernleşmesine yön veren zihni yapı ve bakış açısıyla ilgilidir. Yazar, Osmanlı modernleşmesinde klasik ve geleneksel olmak üzere “çift başlı” bir eğitim anlayışı bulunduğuna dair hâkim görüşe karşı çıkmakta ve bunun yerine birbirini tamamlayan ve ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenen “çift yönlü” bir anlayışı savunmaktadır. Ona göre II. Meşrutiyet eğitimcileri, Batı tecrübesini yerel unsurlarla bağdaştıran özgün bir sentez oluşturmak için yoğun bir zihni mesai harcamışlardır. Nitekim bu düşünce kitap boyunca kendini göstermektedir.

Modern Bireyi Eğitmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Tedrisat, Terbiye ve Eğitim, Osmanlı modernleşmesinin daha çok birey merkezli bir okumasıdır. Esasında Tanzimat’tan itibaren Osmanlı aydını için merkezî bir gündem teşkil eden “yeni bireyin/ferdin” inşası meselesi, farklı disiplinlerde pek çok çalışma tarafından konu edilmiştir. Buradaki “yeni ferdin” ne kadar “modern birey” olduğu ya da verilen mücadelede ikincisinin hedeflenip hedeflenmediği ise oldukça karmaşık ve kuşkuludur. Kitap, birey tasavvurunu doğrudan eğitimcilerin metinlerinden hareketle çözümlemesi ve araştırmanın birincil kaynaklarına yönelik tematik bir okuma yürütmesi bakımından literatüre özgün bir katkı sunmaktadır. Bununla birlikte, elde edilen bulguların, tasnif edilmesi ve betimlenmesinin yanı sıra kuramsal tartışmalar içerisinde konumlandırılması beklenebilirdi. Kuramsal tartışmaların sınırlı ve yüzeysel kalmasının başlıca nedenlerinden biri ise teorik çerçevenin oluşturulmasında başvuru kaynakların görece dar bir yelpazeye dayanmasıdır. Yazarın sıklıkla Benjamin Fortna, Şerif Mardin ve Niyazi Berkes gibi sınırlı sayıda kaynağa referans vermesi, kitabın teorik derinliğini kayda değer ölçüde daraltmıştır.

Eserde, eğitimcilerin önerdiği birey modeli yalnızca eğitimsel değil toplumsal ve siyasî bir yeniden yapılanmanın parçası olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla çalışma, Osmanlı modernleşmesini tek boyutlu değil çok katmanlı bir süreç olarak değerlendirmeye imkân tanımaktadır.

kadim

VEFEYÂT / *OBITUARY*

Tarihçiliğimizin Gerçek Anlamda Özgün İsmi Mete Tunçay İçin*

TO METE TUNÇAY:
THE GENUINELY
ORIGINAL NAME IN OUR
HISTORIOGRAPHY

MEHMET Ö. ALKAN**

Mete Tunçay Hocamızın ve-fatını öğrendiğimde çok üzüldüm. Bir devir kapanmış gibi üzüldüm... Önce 1981 yılında karşısına öğrenci olarak oturduğum hocam, sonra ağabeyim, yoldaşım, akıl hocam ve 45 yıllık dostumdu.

Türkiye'nin hem sosyal bilimler alanında hem de tarih bilimi alanındaki önde gelen isimlerinden biri hiç kuşku yok ki Mete Tunçay'dır. Mete Hoca, 1981 yılında Şahin Alpay ile yaptığı bir söyleşide "Hani, Dostoyevski, Gogol için (çağdaş Rus edebiyatçılarını kastederek) 'Biz hepimiz onun Palto'sundan çıktık' demiş. Benim akranlarım ve daha genç araştırmacılar kuşağı (Sina Akşin, Selim İlkin, Zafer Toprak, Şükrü Hanioglu ve daha birçokları)

biz hep Tarık Zafer Hoca'nın Siyasi Partileri'nden çıktık. Onun yöntemini örnek aldık. Ama ideolojik tutumlarımız, tabiatıyla başka başka oluyor" [Şahin Alpay; "Mete Tunçay'la Sohbet" Cumhuriyet (1 Temmuz 1982).]

Rus edebiyatçısı Nikolay Vasilyeviç Gogol'ün (1809-1852), 1841'de bitirdiği ve 1842'de yayınlanan Palto adlı kısa hikâyesi hem kendi kuşağı üzerinde hem de Rus edebiyatında ciddi bir etki yaratmıştır. Sonraki kuşak ünlü Rus edebiyatçıları "Biz hepimiz Gogol'ün Palto'sundan

ATIF | CITATION

Alkan, Mehmet. Ö. "Tarihçiliğimizin Gerçek Anlamda Özgün İsmi Mete Tunçay İçin". *Kadim* 10 (Ekim 2025), 259-275.
doi.org/10.54462/kadim.1799934

* Mete Tunçay Hocam hakkındaki bu yazı, benim vefatından önce ve sonra yazdığım bazı yazılarımdan oluşmaktadır.

** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, moalkan@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3892-8982.

çıktık” derken, bu yapıtın kendi kuşakları üzerindeki derin etkisini dile getirirler. Aslında bu sözü kimin söylediği de tam olarak belli değildir. Turgenyeve (1818-1883), Dostoyevski (1821-1881) ya da Gorki’ye (1868-1936) atfedilir. En azından hepsinin aynı düşünceyi paylaştığını ve bu sözü tekrarladığını biliyoruz.

Mete Hoca’nın akademik çalışmalarında da benzer bir etki var. Mete Hoca, bir yandan “mektepli” bir yandan “alaylı” sayısız öğrenci yetiştirmekle kalmamış, eserleriyle de tarihle uğraşanlara örnek olmuş, yol göstermiş, kaynaklık etmiş ve etkilemiştir. Her biri özellikle birer “Magnum opus” olan Türkiye’de Sol Akımlar (1908-1936) ve Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931) adlı eserlerinin yanı sıra Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler, Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi, Sosyalist Siyasal Düşünceler Tarihi, Bilineceği Bilmek (ve elbette diğer eserleri) akademik etik, disiplin, yöntem ve ortak üretim konusunda da hem bir “ders” hem de örnek niteliğinde başucu kitaplarıdır. Dolayısıyla benim de dahil olduğum tarihçi kuşağının -ve hatta sonraki kuşağı da etkileyerek- Mete Tunçay’ın “palto”-sundan, eserlerinden çıktığını söylemek asla mübalağa sayılmaz

Mete Tunçay’ın Hocalığına Dâir dair...

Ben, Mete Hoca’nın Ankara Siyasaldaki, Mülkiye’deki son öğrencilerindenim. Mete Hoca’yı 1981 yılında Mülkiye’ye girdiğim yıl tanıdım. İkinci sınıfta Siyasal Düşünceler Tarihi dersimize geldi. Batı’da Siyasal Düşünceler Tarihi Seçme Parçalar adlı eserini o sırada aldık ve okumaya başladık. Okuduklarımızı anlamaya çalışıyorduk. İlk anladığımız, bir düşünürü birinci elden ve kendi yazdıklarından, eserlerinden okumanın önemi oldu. Kişinin kendi eserini doğrudan ve başkasının anlatım ve aktarım deformasyonuna uğramadığı şekliyle okumak. Üstelik seçilen parçalar birçok siyasal düşünceler tarihi kitabında özetlenen, atıf yapılan temel metinlerdi. -Kendisi okumadığını söylese de okuduğunu bildiğim- Marks’ın Kapital’ini de Mete Hoca’nın verdiği bu birinci elden okuma cesaretinin bir sonucu olarak okumaya başlamıştım. Mete Hoca dersi heyecanla anlatırdı. Yalnızca siyasal düşünceler tarihini anlatması değil, dersi eğlenceli kılacak misalleri de çok çarpıcı olurdu. Meselâ Eski Yunan toplumunda siyaset felsefesini anlatırken, Yunanlıların balıkları küplere doldurup çürüterek yaptıkları sosu anlatması hepimize çok ilginç gelmişti. Ama o arada anlattığı Atina ile Sparta arasındaki farkı da çoktan anlamış olurduk.

Derslerinde söz hakkı verir, değişik fikirlerin ifadesine zemin hazırlar, ortam yaratırdı. Fikirlerin ifade edilmesine değer verdiği gibi tahammül edilmesini önemser, hakaret edilmesine de müsaade etmezdi. Bilgimizle ukalâlık etmemize kızar, ama hava atmamıza da izin verirdi. Edindiği bir bilginin havasını atmak, buna hoca tarafından izin verilmesi bir öğrenci için çok hoş bir duygudur. Ders arasında, teneffüslerde sınıftan ayrılmaz, sınıfın kapısında bizlerle sohbet ederek cigara içer, biz de onun etrafını kuşatarak sorular sorardık. Hocalığı teneffüste de sürerdi. Sınıfta herkesin içinde soramayacağımız soruyu orada soracağımızı bilirdik. Kendisi buna zemin hazırlardı. Ham gençlik sorularına bile, incitmeden espiyle yanıt verirdi. Ciddiye alındığımızı hissetmek, özgüvenimizi arttırdı. Birçok arkadaşım gibi, liseyi dört ayrı şehirde okumuş taşralı mahcubiyete sahip benim için de kendime güven duymaya başlamamda çok büyük katkısı olmuştu. Karşınızda sizi azarlamayan, küçümsemyen, tepeden bakmayan, sorduğunuz soruya değer veren hocayı bulunca siz de kendinize çeki

düzen verirsiniz ve soru sorma cesareti edinirsiniz. Hakaret olmadığı sürece kendisi dahil her türlü eleştiriye açıktı. Bir kez derse gelmedi. (İyi ki gelmemiş zira onun yokluğunda Alaaddin Şenel geldi ve bu sayede ondan da tek ve keyifli bir ders alma fırsatı bulduk. Alaaddin Şenel de, 1402 uygulamasına yani üniversiteden atılmalara tepki göstererek istifa etme erdeminin gösterecek birkaç hocamızdan biriydi. İlber –Ortaylı- Hoca da o sıralarda ayrıldı.)

Mete Hoca'nın dersteki tutumu, anlatımı ve verdiği örnekler çoğumuzda bir tecessüs, bir merak uyandırır. Anlatılan konu üzerine uyanan merakımızla, ders sonrasında sınıf arkadaşlarımla fakülte kütüphanesinde, o gün anlattığı konuda kitap alırken karşılaştık. Akşamları da Siyasal'ın arkasındaki Cumhuriyet Yurdu'nun okuma salonlarında bu kitapları okurken birbirimizi görürdük. Öğrendiğimiz Yunanca, Latince deyimlerle birbirimize hava atardık. Mete Hoca'nın derslerindeki lezzet başkaydı. Bilmek için araştırmak, öğrenileni teyit etmek gereğini onun derslerinde ve o sıralarda öğrendim.

Şimdilerde mağdur edilen imzacılar gibi, o dönemde de 1402'likler diye bir kavram vardı. 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanunu'na göre işlerine son verilen memur, ama özellikle öğretim üyeleri için kullanılırdı. İkinci sınıfta, 1983 yılının 8 Şubat'ında, bizim sınıfa ders verirken, Mete Hoca o gün kendisi derse gelmedi, ama 1402'lik olduğu haberi hemen geldi, "atıldı" dediler. En sevdiği meslekten zorla koparılmıştı. Gerçekten üzüldük. Kendisinin de sıklıkla kullandığı "atılmak" tabiri, şimdi olumsuz bir anlam içerse de o dönem için olumlu bir "pâye" gibi kullanıldığını hatırlamak lâzım. Ertesi hafta derse Ömür Sezgin geldi. Tek tesellimiz ve sevincimiz final imtihanını Mete Hoca'nın yapmayacak olmasıydı. Yapsa acayip kazık bir soru soracağından hiç kuşumuz yoktu. Finaller geldiğinde Ömür Sezgin Hoca, en az Mete Hoca'nın sorabileceği kadar kazık bir soru sorunca şaşırdık. Hobbes, Montesquieu ve Rousseau'daki egemenlik kuramlarının karşılaştırılması ile ilgili bir soruydu. Sevincimiz kursağımızda kaldı. Sonradan öğrendik ki kazık soruyu soran bizzat Mete Hoca'nın kendisiymiş. Mete Hoca, akademik ahlâk örneği gösterip, dersi kendi verdiği için soruyu da kendi sormuş, ama kağıtları da bizzat kendisi okumuştur. Ancak verdiği notlar ise kendisinden beklenmeyecek kadar cömertti, adeta bir veda armağanı gibi bol keseden dağıtmıştı.

1402'lik olduktan sonra da okula gelip gitmeye devam ediyor, kütüphaneden yararlanıyordu. Onu gördükçe yanına yaklaşır, gözüne görünüp selam vermek bize gurur veriyordu. Aramızda dedikodu da yapardık, onun derste anlattıklarından, çapkınlıklarından söz ederdik. Ama itiraf edeyim beni ve arkadaşlarımı en çok yaralayan olay, kütüphaneyi kullanmayı sürdüren Mete Hoca'nın, dönemin yöneticileri Dekan Necdet Serin ve Dekan yardımcısı Güney Devrez tarafından Fakülte'ye girişinin ve kütüphaneden yararlanmasının da yasaklanması oldu.

Öğrencileriyle teması sonradan da kesilmemiştir. İlk dönem öğrencilerinden: Cengiz Çandar, Nuri Çolakoğlu, Şahin Alpay ve Ömer Madra'yı anardı.

Türkiye'de Sol Akımlar...

O sıralarda 12 Eylül döneminin Türkiye'deki ilk -öğrenci- boykotunu hem 2547 Sayılı Yüksek Öğretim Kanunu'nun (YÖK'ün) 6 Kasım 1981'de kuruluşunu hem de Anayasasının 7 Kasım 1982'de kabulünü birleştirip 7 Kasım 1983 Pazartesi günü boykot yaptık. Mülkiyeli ağabey ve ablalarımız organize ettiler. Bize öğlen her zamanki gibi yemek kuyruğuna

girmemizi sonra da işaret verilince herkesin elindeki tabldotları masalara bırakıp yemeden bahçede toplanmamızı söylediler. Ankara'da büyük bir telaş yaşandı. Ertesi gün, - şimdi İmge Yayınları'nın sahibi Refik Tabakçı ve Semih Özcan gibi arkadaşlarımız dahil- dekanlık tarafından hazırlanan 50 kişilik bir liste okul kapısına asılmış, boykot bahane edilerek atılmışlardı. Refik önce Mülkiyeliler Birliği'nin önünde kitap tezgâhı açmaya başladı, sonra da Mülkiyeliler Birliği'nin önündeki bodrum kata inen merdivenleri kullanmaya başladı. O sıralarda -1981'de- kurulmuş olan ve halen Tarih Vakfımızın yayını olarak devam eden Yurt Yayınları'nın sanırım 12 kitabı yayınlanmıştı ki hepsini senet karşılığında Refik'ten almıştım. Yaptığımız boykotun züğürt tesellisi hayırlı yanlarından biri Refik'i önce kitapçı, sonra yayıncı yapmasıydı. Andıkça tebessüm ederiz. Yurt Yayınları'nın 1 nolu kitabı Mete Hoca'nın kitabıydı. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* bizim Mülkiye'ye girdiğimiz yıl yayınlanmış ve çok ciddi ses getirmişti. Ama *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* adlı eserini daha önce okumuştum. Liseden getirdiğim naif solculuğum, Mülkiye'de kendi halinde mahcup bir sosyalizme dönüşmüştü. Şimdilerde birçok kişinin küçümseyeceği, George Politzer'in *Felsefenin Temel İlkeleri ve Felsefenin Başlangıç İlkeleri* adlı kitapları ile Zubritski, Mitropolski, Kerov'un Sol Yayınlarından çıkan *İlkel Topluluk, Köleciler Toplumu, Feodal Toplumu* kitabı, doktriner eserler olmakla birlikte, aklımdaki dağınıklığı toparlamama çok yardımcı olmuştu. O sayede kafamda oluşan insanlığın evrimi, sınıf çatışması, toplumsal ve ekonomik tarih bir kronoloji ve şablon olarak yeni okumalarımı yerli yerine oturtmamı sağladı.

Mete Hoca'nın *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* kitabını -Bilgi Yayınevi'nden 1978'de çıkan 3. Baskısının- metnini, çerçeve yazılarını, dipnotlarını, hatta dipnotların dipnotlarını, dipnotların çerçeve yazılarını ve ekler-belgelerini atlamadan büyük bir sorumlulukla ve sabırla o genç yaşında okudum. (Bu vesile ile Mete Hoca'ya bu kitabı okuyanlara, dolayısıyla bana, imzalı bir okuma sertifikası borçlu olduğumu zaman zaman hatırlatırdım, gülüşürdük.) [O sıralardaydı ki *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler* kitabı Belge Yayınlarından çıktı. Yayınlandığı gibi olay olmuş, hemen hakkında dava açılmış, piyasadan çekilmişti. Kitabı Mülkiyeliler Birliği'nin karşısındaki Dost Kitabevi'nden "tezgâh altından" almıştım.]

Mete Hoca'nın ilk önemli eseri olan ve 1967'de yayınlanan *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* eseri [sonra da 1925-1936 dönemini ilave etti] birçok bakımdan farklı ve değerlidir. Birinci olarak ilk kez soldan yazılan, solun objektif tarihiydi... O zamana kadar bazı sağ araştırmacıların, aşağılamak ve hedef göstermek için çoğunlukla gayri resmi bir şekilde -Emniyet -İkinci- Siyasi Şube'den- ve muhtemelen istihbarattan alınan/elde edilenlerle yazdıklarından çok farklı bir sol tarihi kitabıdır. Benim kuşağım da kitaptan çok etkilendi, çünkü bu kadar eskiye giden bir Türkiye solculuğu Mete Hoca gibi bizleri, okudukça hepimizi şaşırtmıştı. İkinci olarak araştırma yapmanın ciddiyeti, namusu, ahlâkı ve yöntemi de etkilemişti. Zira *Türkiye'de Sol Akımlar* aynı zamanda bilimsel bir yöntem kitabı gibidir. "Dipnot" ne işe yarar sorusunun bütün cevaplarını bulabilirsiniz. Kullandığı kaynağın hangi kütüphanede hangi numarayla kayıtlı olduğunu dahi görebilirsiniz. Zira tehlikeli bir alandır sol, ona dair kaynakların imha edilmesi bile mümkündür ve görülmüştür. Meselâ Yunus Nadi kendi yayınladığı *Anadolü'da Yeni Gün Gazetesi*'nin, Türkiye Komünist Fırkası'nın naşiri efkârı olarak yayınladığı dönemin TBMM'deki nüshalarını yırtıyor. Ama bir yerde var, Fethiye'li olduğu için Fethiye Çocuk Kütüphanesi'ne gönderilmiş düzenli olarak ve unutulmuş. Mete Hoca orada buluyor koleksiyonu. Kitabında dipnotta kayıt ve yer numarasını veriyor.

Mete Hoca, bu konuya çalışma hikayesini kendisiyle yaptığımız söyleşide şöyle anlatmıştı:

“...O zaman doçentlik için tez hazırlama işi var. Benim kafamda da İngiliz sosyalizmini anlatmak... Rahmetli Tahsin Bekir Balta, çok huysuz ama bilgili bir adamdı (...) O, kısa bir konuşmada “ne yapacaksın sen?” diye sordu... Dedim: İngiliz sosyalizmini çalışacağım. “Yeni bir şey söyleyebilecek misin?” dedi. Dedim ki, hocam sanmıyorum yeni bir şey söyleyebileceğimi ama Türkiye’de bu işler hiç iyi bilinmiyor, ben iyi bir şekilde bu konuyu anlatabilirim. Ee, dedi, Türk sosyalizm tarihini çalışsana! Dedim ki: var mı böyle bir tarih? Hakikaten, ne kadar biliyordum, bilmiyorum gerçekten. Piyasada Fethi Tevetoğlu, Aclan Sayılğan gibi birtakım adamlar komünizme kara çalmak için bir şeyler yazıyorlar. Onların yazdıklarını biliyorum ama... Yok, dedi, bu işin bir geçmişi var bizde. (...) 1925 öncesini keşfetmek, Aydınlık dergisini keşfetmek falan bana çok heyecan verdi.”

Ben Mete Hoca’nın kitabını okurken, II. Meşrutiyet’in sosyalistlerinden olduğunu öğrendiğim okuldaşım Mülkiyeli Baha Tevfik’ten çok etkilendim. Ateşin zekâlı bir delikanlı, sormaktan korkmayan bir üniversiteli ve ilk materyalistlerdendi. Benim ilk akademik çalışmam Baha Tevfik üzerinedir. Büyük bir heyecanla Baha Tevfik üzerine çalışıp bir makale hazırladım. Bulunabilecek bütün Türkçe kaynaklara baktım. Sonra da cesaret edip Mete Hoca’ya götürdüm. Okuyup görüşlerimi söylerim, dedi. Sonra beni çağırdı. Sanırım o vakit İletişim’in yeri Karanfil Sokak’taydı. Önce verdiğim emek ve çalışmada kullandığım tüketici kaynakça için beni tebrik etti, sevindim; ama yayınlayamayacağını söyleyince de üzüldüm. Neden? diye sorduğumda, “çünkü başkalarının söylediklerini, belki de yalanlarını tekrarlamışsın”, dedi ve ekledi, “Git Osmanlıca öğren, birincil elden kaynakları kullan, basayım.” Deddiği gibi yaptım, Osmanlıca’yı o yaz Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün bastığı Kalem Güzeli adlı kitaptan çalışarak öğrendim. O sırada 1985’te Mülkiye bitti ve ben İstanbul’a gelip 1986’da Yüksek Lisansa başladım. Hocamın sözünü tutmuş, Osmanlıca öğrenmiş ve Baha Tevfik üzerine çalışmıştım. Ayrıca ilk makalem de onun önerdiği şekilde Osmanlıca öğrenerek *Toplumsal Tarih* dergisinin 52. sayısında (Nisan 1988) “Düşünce Tarihimizde Önemli Bir İsim: Baha Tevfik” adıyla yayınlandı. Sonra da yüksek lisans tez konum, akademik ilk göz ağrım İlimden Bilime Geçişin Kritik Evreleri, Osmanlı Materyalizmi ve Baha Tevfik oldu.

Mete Hoca tarihçilik konusunda şu fikre sahipti:

“Şunu söylemek istiyorum: İki tür tarihçi var; işin esnaflığını yapan, bir kunduracı gibi monografik çalışma yapan, bir de başkalarının yazdıkları yazıları okuyup bunları anlamlandırmaya çalışan. Mesela Perry Anderson monografik bir çalışma hayatında hiç yapmamış, zaten pek akademik background’u da yok. Bizde de Halil Bertkay öyle sayılabilir. Ama çok bilgili, bu malzeme üzerine makro yorumlar kurmaya çalışan insanlar. Bir de hem monografik çalışma yapan hem de dönüp, “Ulan ne yapıyorum?” diyen insanlar var. Bir dereceye kadar Eric Hobsbawm, daha çok mesela Marc Bloch. Braudel böyle... Tabii ben kendimi asla böyle isimlerin yanında düşünmüyorum ama şunu görüyorum ki nihai tarih diye bir şey yok. Bir insan bir konuyu çalışsın, onu tüketsin artık bundan sonra sonsuza kadar bir daha kimsenin ona bakmasına ihtiyaç olmasın – böyle bir şey tarihçilikte söz konusu değil. Zaten her şeyin tarihini yapmak mümkün değil. Milyon kişi çalışsa yine de her şeyin tarihini yapmak mümkün değil. Gerekli de değil. Tarihçilik demek ki bir bakış açısı ve sürekli eleştirel duyguyu ayakta tutmayı gerektiren bir etkinlik.”

Türkiye’de Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931...

Mete Hoca’nın ikinci önemli kitabı 1981’de darbe döneminde yayınlanan ve Cumhuriyet’in ilk 100 yılında, kuruluş dönemine o güne kadar olmadığı şekilde, eleştirel ve akademik olarak bakan *Türkiye’de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)* adlı eserdir. Kendisi sol akımların içinde yeşerdiği ortamı anlamak için işe girdiğini söylese de tabu konuları ele alan ve anlatan bölümleriyle Türkiye tarihçiliğinde bir dönüm noktasıydı. Tek-adam anlayışına yönelik olarak da bir Bulgaristan ziyaretinin kendisi açısından önemini şöyle anlatmıştı:

“Ben bir tarihte Bulgaristan’a gitmiştim. Orada işte bir Bulgaryalı Türk profesör bana eşlik ediyor, Cengiz Hakov. Ben harfleri okuyabiliyorum ama Bulgarca bilmiyorum.

Dimitrov’un adını gördüm, “Ne yazıyor burada?” dedim. “Dimitrov Bulgaristan’ın yetiştirdiği büyük adamlardan biridir.” yazıyormuş. “Ne kadar kansızsınız.” dedim. “Biz olsak ‘superlative’ kullanırsız, ‘en büyüktür’”. Cengiz “Olmaz.” dedi. “Niye olmuyor?” dedim.

“Dimitrov en büyükse Jivkov eşeğin biridir mi demek istiyorsun?” dedi. O bana çok aydınlatıcı geldi. “Atatürk büyüktür.” demek sahiden 1939’dan itibaren İsmet Paşa muhaliflerinin başvurduğu bir şey. “Atatürk büyüktür.” diyorlar yani “Sen büyük değilsin.” Bunun şeyi de işte İsmet Paşa her cumhurbaşkanı gibi paraya pula resmini bastırmaya teşebbüs ediyor. Doğru bir şey, haklı bir şey.

Değişmez genel başkanlık, ebedi şeflik falan da Atatürk zamanında çıkan şeyler. Yani İsmet Paşa tamamen onun takipçisi olduğu hâlde “Atatürk büyüktür.” demek İsmet Paşaya “Sen o kadar büyük değilsin.” manasına geliyor. Bir süre sonra Halk Partisi uyanıyor, “Tabii, Atatürk büyüktür, bizim partimizi o kurdu zaten.” diye.

Böylelikle bir açık arttırma ile Atatürk kültü yükseliyor. Ne yazık ki bugün Türkiye’de Atatürk konusu böyle siyaset üstü -hele bu darbelerde hep kendisine gönderme yapıldığı için- sanki Atatürk bütün bu darbeleri onaylıyormuş gibi bir hava yaratılan bir duruma geldi.”

Türkiye’de Tek Parti Yönetiminin Kurulması kitabı da okuması kolay bir kitap değildir. Dipnotları, çerçeve yazıları, dipnotun çerçeve yazıları, dipnotun dipnotları, ekleri belgeleri birlikte okuman biraz yorucudur. Mete Hoca’nın hem tarzına alışmıştım hem de Sina Akşin’den “Türk Siyasal Hayatı” dersi almış olmanın getirdiği bir altyapım vardı. Ama Atatürk’ü olduğu kadar Cumhuriyet tarihini ve kurucu kadroyu bildiğimden, -daha doğrusu bilmediğimden- farklı anlatması merakı ve ilgiyi daha da arttırmıştı. Bir devlet memuru olan Babam da okudu ve çok etkilendi. Mete Hoca’nın daha önce çeşitli vesilelerle dokunduğu Atatürk ve Cumhuriyet’in kuruluş ve ilk yılları tabusu üzerine bir kitaptı. Üstelik darbe dönemi Atatürk kutsamalarının ve tabuların çok güçlü olduğu ve Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılı olarak ilan edilen 1981 yılında yayınlanmıştı. Atatürk’ün Doğumunun 100. Yılına Armağan gibi!

Türkiye’de Sol Akımlar’ın ilk baskısı 1908-1925 arasını kapsar, Türkiye’de Tek Parti Yönetiminin Kurulması. 1923-1931 kitabında da 1925 yılını bir dönüm noktası olarak özenle vurgular. Buna dair açıklamayı şöyle yapmıştır.

“Benim eğer bir “katkım” olduysa, 1925’in önemini vurgulamaktır. Herbalde ilk vurgulayanlardan biri ben oldum. Cumhuriyetin kurulması sembolik olarak çok önemli ama 29 Ekim 1923’ten birkaç ay öncesi ile birkaç ay sonrası arasında bir fark yok. Cumhuriyetin ilanı

sembolik bir nitelik taşıyor, oysa 1925 Mart'ında olanlar, Takrir-i Sükûn Kanunu, gerçek bir dönüm noktası. Buna hafif teorik bir çerçeve de getirdim. Daha önce dedim, Türkiye'de bir siyaset dönemi yaşanıyordu; en azından Meşrutiyetin ilanından itibaren. Bu çeşitli dalgalanmalarla 1925'e kadar devam etti ama 25'ten sonra idare dönemi diye bir başka devir açıldı ve siyaset fiilen rafa kaldırıldı. Bu 20 sene devam edecek bir şeydir, Atatürk ve İnönü'nün ebedi ve milli şeflikleri altında. Bu, dönemlendirme bakımından da önemli."

Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi ve Sosyalist Siyasal Düşünceler Tarihi

Mete Hoca ortak/kolektif çalışmaya çok önem verirdi. *Batı'da Siyasal Düşünceler Tarihi ve Sosyalist Siyasal Düşünceler Tarihi* derlemeleri bunun en güzel örneklerindendir. Ayrıca derlemeleri gibi kendi eserlerinde de bilginin kişisel sır ve marifet değil, kolektif bir eylem olduğunu kanıtlarcasına, kimden hangi kaynağı almışsa muhakkak belirtir, teşekkür eder. Dolayısıyla hem araştırma titizliği ve yöntemi hem de akademik ahlâk konusunda çok şey öğrendik ondan. Başkalarının hatalarına iğne batırırken, kendisine çuvaldızı eksik etmez. Osmanlıca "Hortlak" sözcüğünü "hür talak" diye okuduğu için kendisi ile dalga geçip güler meselâ.

Bilineceği Bilmek...

Üzerinde durmak istediğim bir eseri de *Bilineceği Bilmek*, Mete Hoca'nın 1983'te Üniversiteden atıldıktan! sonra o güne kadar –biri hariç– çeşitli dergilerde yer almış ve önem verdiği konulardaki yazılarının bir kısmını biraraya getirdiği eseri. (İstanbul Alan Yayınları, Kasım 1983) Kısaca kitap, Sunuş dışında 36 makale ve o güne kadar yaptığı yayınlarının listesinden meydana geliyor.

Yayınlanan makaleleri/yazıyı üçe ayırmak mümkün. Metinlerin bir kısmı siyaset felsefesi, bir kısmı Türkiye tarihi ve son kısmı da daha önce yayınladığı ve önem verdiği bilimsel yöneme dair iki çevirisinden oluşuyor.

Bu yazılar aslında Mete Hoca'nın hayata, felsefeye, bilime ve tarihe bakışını da özetliyor. Her zamanki gibi son derece yalın ve dolayumsuz bir biçimde ifade ediyor. Üstelik 12 Eylül faşizminin hüküm sürdüğü dönemde özgürlükten söz etmek daha da değerli bir hale gelmişken...

"Aydın Olmak..."

Kitaptaki "Aydının Sorumluluğu" adlı makalesinde "aydın" olmanın, bilmenin, öğrenmenin bir kibre vesile olmadığını, tersine insana aydın sorumluluğu yüklediğini düşünür. Halka tepeden bakıp gütmeye çalışanları, toplum sorunlarıyla ilgilenmenin ve yan tutmanın kendi işleri olmadığını söyleyenleri eleştirir. (s.9) Yan tutmazlığın/yansızlığın mümkün olmadığını, "Yaşamak yargılamaktır" gibi fiyakalı bir cümleyle ifade eder. (s.11) "Aydın düşünmekle ve doğru düşünmekle yükümlüdür" cümlesiyle insanı sorumlu tutar. (s.12) Bir anlamda aydına ödev ahlakıyla bakar.

“Bildığımızdan kuşkulamak...”

“Okumak Yazmakla İlgili Düşünceler” adlı makalesinde araştırmak, okumak ve öğrenmek konusundaki hükmünü “kitaplardan ancak bildiklerinizi öğrenebilirsiniz” şeklinde paradoksal bir şekilde ifade eder. Bu aslında, kendisinden, yakın Türkiye tarihi konusunda kaynakça isteyen bir öğrencisine verdiği yanıttır. Anlatmak istediği şudur.

“Bir şey okurken, kafamızdaki sorunsal yaklaşımın gelişmesi ya da değişmesi çok yavaş oluyor. Dolayısıyla daha önce kurulmuş olan ilişki çerçevemizin dışında kalan noktaları algılayamıyoruz göremiyoruz. Bir kitabı, aradan bir süre geçince kafamızdaki sorunsal geliş-tikten ya da değiştikten sonra bir daha okuyunca, ilk okuyuşumuzda dikkatimizi çekmeyen bir çok şey buluyoruz onda. (...)

Bilmediklerimizden değil, bildiklerimizden (yani bildiğimiz sandığımız şeylerden) şüphe edelim. Bilmediklerimizi –gerekliyse- nasıl olsa inceleyip öğrenmeye çalışırız. (s.14)

Onun derslerinde de kullandığı Descartes’ten aktardığı, işe, edinilmiş bilgilerinizden özellikle de en doğru bildiğimizden kuşkulunarak başlayın, önerisi, benim *Toplumsal Tarih*’te devam etmekte olan ilgi çekici bir dizi makaleme de ilham kaynağı ve üst başlık oldu.

“Ortak Çıkmaz Dogmatizm...”

Mete Hoca’nın en belirgin özelliklerinden biri dogmalara ve tabulara yönelik tepki-sidir. “Türk Siyasal Düşüncesinin Son Yüzyılında Üç Ana Yönelimin Ortak Çıkmazı: Dogmatizm” başlıklı makalesinde “Türkiye yüz yıldır, sırasıyla İslâmcı, Pozitivist-Batıcı ve Sosyalist olmak üzere üç düşünce ikliminde yaşamıştır” dedikten sonra ekler

“...çağdaş Türk düşüncesindeki üç ana akım içinde, dogmatizm ortak bir parantez meydana getirmektedir. Düşünürlerimizin benimsedikleri görüşlere dogmatikçe bağlanmaları, eleştirici ve dolayısıyla yaratıcı olmamalarına yol açmıştır. (...) Dogmatizm, kuşkuculuğun karşı kutbudur. (...) dogmatizm kavramının herhangi bir alanda herhangi bir kuram üstünde inatla direnmek anlamına geldiğini görüyoruz. (...) bilim alanında akıl, din alanında duygu egemen olduğu için, inanılan gerçekler yanılmaz, sarsılmaz gerçeklerdir; bilinen gerçekler ise, ancak yanlışlıkları ortaya çıkarılınca ya değin öyle imişler gibi kabul edilirler.. (...)”

Mete Hoca’ya göre “Türk batıcılığı pozitivisttir ve pozitivizm de dogmatiktir.” (s.17) “din yerine bilime inanılmıştır.” Hatta terminolojinin bile değişmesine gerek kalmadığı, yalnızca bazı kavramlara yeni anlamlar verildiğine işaret eder. Meselâ “hayatta en hakiki mürşit ilimdir” sözünü bu bağlamda örnek verir. (s.18) (ilim de mürşit de aslında dini kavramlardır ve pozitivizm de zaten bir din haline gelir) Kendini de içinde saydığı sosyalizmde de aynı sorunu görür ve 1970’li yıllarda sosyalist düşünceyi benimseyenlerin büyük bir bölümünün dogmatik tutumu seçtiğine işaret eder. Bizdeki batıcılığın laik bir islamcılık olması gibi, dogmatik sosyalizmin de aslında bir tür Batıcılık olabileceğine işaret eder. “Bir kurama ne yapılsa yapılsın yanlışlığının kanıtlanamayacağı bir esneklik vermek elbet yine dogmatizm olur.” (s.20)

“Dogmatik olmak için, çoğu kez, uslu bir çocuk gibi söz dinlemek yeter; dogmatik olmamak için ise, deneye yanıla düşünmeyi öğrenmek gerekir. Buysa, özgür bir siyasal toplumsal ortamın varlığına bağlıdır. Türkiye’de özgürlük sürekli olmamış, kısa dönemler halinde

parlayıp sönmüştür. Öte yandan bağımsız bir düşüncenin bir öngereği olan topluma başkaldırma eğilimi bile, bizde yine başkalarına öykünmeden ibaret kalmış, bir türlü kendimize özgü biçimler kazanamamıştır. Sırtı parkalı, ayağı postallı genç, nerede var diskotek düşkünü ekranları kadar özgünlükten yoksundur, adeta onun kadar kolayına kaçmaktadır.” , Mete Hoca doğru olanın dogmatizmin zincirlerini kırmak ve özgün yollar aramak olduğu vurgular. (s.21)

“Düşünce, Düşünme ve Anlatım Özgürlüğü...” “Fikir, tefekkür ve ifade...”

“Düşünce ve Anlatım özgürlüğü” adlı makalesi benim en sevdiğim makalelerinden biridir. Özgürlüğün değeri ve önemi üzerinde durur. Hegel’in izi açıktır, “tarih, özgürlüğün tarihidir” ifadesini eleştirerek benimser. Özgürlüğü geçici kullanılan bir araç değil, temel insan değerlerinin gerçekleştirilmesiyle ilgili sürekli bir araç olarak kabul eder.

Makaledeki şu satırlar Mete Hoca’nın özgürlüğe bakışını ifade eder.

“[kişi açısından] Düşünmek, yani düşünce üretmek, kişinin özünü, benliğini tanımlaması, oluşturması, gerçekleştirme –adına ne dersiniz deyin- kendi olması sürecinin önemli bir parçasıdır. Yalnız başkalarına öykünerek, onların düşüncelerini papağan gibi tekrarlayarak, kendisi bir yeni düşünce ortaya koyamadan yaşayan bir kimseye kişi demek bile güçtür. – o daha çok, bir robottur...” yeni” yani “başka” ya da “ayrı” düşünmeye, iyi-kötünün, hatta doğru-yanlışın ötesinde değer verdiğimi belirtmek isterim.. Toplum açısından ise, özgürce yeni düşünce üretimi ve bu düşüncelerin yayılma olanağı bulması daha bile önemlidir. (s.26).

“Bir toplumda varolanı eleştirmek ve olmayanı önermek özgürlüğü hem o topluma yeni yönelişler getirmeye hem de amaçlarla araçlar arasında işlemsel bir tutarlılık sağlamaya yarar. (s.27)”

“tarih boyunca, düşünce özgürlüğünün en büyük düşmanı olan toplumsal kuruma, yani dine dokunmadan geçemeyeceğim. Hemen belirtiyim ki, özgürlüğe aykırılık, yalnızca dinin örgütünden, din örgütünün bağnazca uygulamalarından ileri gelmemektedir. (Ben deistler gibi düşünmüyorum.) Tanrı fikri, kendi başına, özgürlüğü olanaksız kılan bir tasarımdır. Teslim etmek gerekir ki, insan toplumu dinsiz herhalde zor kurulurdu. Fakat dinler, insan toplumuna bir düzen verebilmek için insanları en zayıf yanlarından yakalamışlardır. Din denilen ortaklaşa aldatmaca,, ilk başlangıcından beri her zaman bir takım ayrıcalıklı sınıfların işine gelmiştir. (...) Kanımca, eskisinin yerine yenisini koymaya kalkmadan, dinin özgürlükleri boğucu etkilerine karşı savaşmak, Aydınlanma Çağından bugüne önemini korumakta. (s.27-28) “özgürlük engellerinin ana kaynağı kapitalist özel mülkiyettir... (s.28) ”

Bu noktada düşünce özgürlüğünü korumanın ve geliştirmenin yolu olarak kitle iletişim araçlarının özerk kuruluşların elinde olması gerektiğini önerir.

“Kanımca, ülkemizde gitgide daha etkili ve gelişkin teknolojik araçlara sahip olan tekelsel özel mülkiyet, düşünme, düşünce ve anlatım özgürlüklerinin başlıca sınırlandırıcısıdır... Tarih nasıl, olan değil, yazılansa; düşünce de –korkarım- düşünülen değil, yaygın anlatım olanağı bulandır.... Bence düşünce özgürlüğünü geliştirmenin en doğru yolu, bütün kitle anlatım ve sunu araçlarının özerk kamu kuruluşlarının eline verilmesidir.” (s.29)

Bence bir insana özgürlüğü, ancak başka özgür insanlar öğretebilir. (s.30)

Öteki insanlardan daha akıllı, daha bilgili, daha yürekli kişiler varsa –ki, bu çoğucası daha elverişli ortamlarda doğup büyümüş olmaktan ileri gelir- ben bu ayrıcalıklı durumlarının,

onlara –mânen- öteki insanların üstünde bir takım haklar sağlamadığına, olsa olsa onları öteki insanlara borçlu kıldığına inanıyorum. Oysa bizim seçkinlerimiz, en başta ekonomik çıkarları nedeniyle, bu ahlak yükümlülüklerine ihanet halindedirler. Toplumun yeni ve değişik düşüncelere karşı direnmesinde, seçkinlerin olumsuz tutumlarının , hatta iki-yüzlü kişikirticılarının sorumluluk payı azımsanamaz., sanırım. Ne var ki, tam özgür olamayan bir toplumda, seçkinlerin de yaşayabilecekleri ancak sahte bir özgürlüktür, bunalımlardan baş alamayacak bir kendi kendilerini aldatmadır.

Özgür olmak, özgür düşünmeyle başlar; özgür düşünmeyse, ancak eşitlikçi bir özgür toplumda olanaklıdır.” (s.31)

“Bilineceği Bilmek...”

“Bilineceği Bilmek, İnanılacağı İnanmak” adlı makalesi bir tür uyarı niteliğindedir.

“Soylu değerlere, ileri inançlara ve bilimsel çözümlemelere dayanan toplumcu ideolojileri benimseyen kişilerin, bilinecek şeyleri bilmek, inanılacak şeylere inanmak ve düşüncesizlikleriyle düşmanlarına fırsat vermemek boyunlarına borçtur.” (s. 35)

“Büyüyen Özgürlük”

“Büyüyen Özgürlük” de benim çok sevdiğim makalelerden biri. Yazımı/konuşmamı bu makaleden bir alıntı ile bitirmek istiyorum. Günümüze de uygun düşünüyor.

“Bugün dünden iyi, ama yarın bugünden kötü olabilir; ne var ki, öbür günün iyisi, bugünün iyisinden daha iyi olacaktır.

Hegel, “Tarih, özgürlüğün tarihidir” demişti. (s.32)

Özgürlük büyüyor. Bu gidişi durdurmaya hiç kimsenin gücü yetmemiş tarihte. Ne despotlar, ne kurnaz siyasetçiler gelmiş geçmiş. Hiçbiri gelişmeyi göğüsleyememiş.(...)

Özgürlüğün gelişmesinde önemli bir nokta var. Zorbalık, kişisel başına buyrukluğa yerine, çoğunluklara da dayanabilir. Biz bugün halâ, ilkel azınlık zorbalılarından çekiyoruz, çektiklerimizi. Ama zorbalık çoğunluklara da dayansa, yine özgürlükleri boğucu olur. Kendileri azınlıktayken zorbalıların her türlüünü eleştirenler, çoğunluk oldukları zaman da özgürlük-çü kalabilmeli. Çünkü büyüyen özgürlüğün sonu yoktur. Bugünün en ileri özgürlükçüsü, yarın mutlaka aşılabacaktır. Gerçekten özgürlüğe inanmak, bunu bilmekle olur.” (s.33)

Tarih ve Toplum - Toplumsal Tarih...

Mete Hoca'nın Türkiye’de eleştirel tarihin kurumlaşmasında dergi çıkarmak gibi de çok önemli bir işlevi oldu. Üniversiteden atıldıktan bir süre sonra, kendisinin öncülüğünde ve yayın yönetmenliğinde İletişim Yayınları’ndan *Tarih ve Toplum* dergisinin ilk sayısı 1 Ocak 1984’te yayınlandı. Sonra da 1 Ocak 1994’te Tarih Vakfı’nda halâ yayınlanmakta olan *Toplumsal Tarih* dergisini çıkardı. Her iki dergi de Türkiye’de popüler tarih dergiciliği anlayışını değiştirdi, bizim kuşağın yetiştiği, adeta içinden çıktığı dergiler oldu. Unutmamak gerekir ki Tarih Vakfı da onun, *Tarih ve Toplum* ile açtığı yol ve zeminde daha rahat kurulmuş, neşvünema bulmuştur. Her iki dergi de “mefâhîr-i milliye ve diniye” dışında hem

yeni bir –eleştirel- tarihçilik anlayışının yerleşmesine katkı yaptı, adeta birer okul gibiydiler. Gerçekten de önce *Tarih ve Toplum*, sonra da *Toplumsal Tarih* “alaylı öğrencileri” dahil hepimizin yetiştiği, adeta akademik staj yaptığımız ortam oldu. Şu anda tarihçi olup da yolu *Tarih ve Toplum* veya *Toplumsal Tarih*’ten geçmemiş az kişi vardır. Üstelik ilk kez solun tarihe de yönelen bir yayın olmakla birlikte, ideolojik olarak farklı kesimlerden İslamcı, milliyetçi ve muhafazakâr sağıın değerli isimleri ve tarihçileri de bu dergide her zaman yazdılar, yazmaya da devam ediyorlar. Yukarıda söz ettiğim gibi *Tarih ve Toplum* benim de matbuat alemine ilk arz-ı endâm ettiğim dergiydi. Şimdi onun kardeşi ve 2. sayısından itibaren yazdığım ve Türkiye’nin en uzun süreli popüler tarih dergisi olan *Toplumsal Tarih*’in aynı zamanda yıllardır yayın kurulundayım.

Mete Hoca *Tarih ve Toplum* dergisini çıkarma hikayesini şöyle anlatmıştı:

“1983 yılının Şubat’ında, galiba 8 Şubat’ta “1402’lik” oldum. Daha önce araştırma görevlisi, yardımcı doçent falan konumunda olan insanların sözleşmelerini uzatmayarak tasfiye ettiler. Biz o zaman “istifa edelim” diye konuşmuştuk. Ben o zaman ona muhalefet ettim. Hayır, dedim, bizi atmak isteyen insanların işini kolaylaştırmanın manası yok. Ellerini kana bulasınlar, bizi atsınlar. Nitekim bir süre sonra da o yazı geldi. Benim bakımından hayırlı olan tarafı, sekiz, on ay içinde Murat Belge’nin yönetimindeki İletişim Yayınları ile bir ilişki kurup, bir aylık tarih dergisi çıkarmaya başlanması oldu.”

“Tarih ve Toplum, History and Society diye Batı’da da yeni başlamış radikal, sol-liberal bir yayın organı vardı. Ben o zaman ne kadar farkındaydım bilmiyorum ama dünyada tarih anlayışında, historiography anlayışında bir kayma çoktan başlamıştı. Tam o sıralarda biz Tarih Vakfı’nı da kurarken, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı adını tercih ettik. Klasik siyasi tarihten kaçma fikri, daha geniş bir tarih anlayışı. Giderek sosyal tarih ve iktisat tarihinin de dépasser olduğu [aşıldığı] söylenebilir. Bugün artık bir total tarihten bahsediliyor. Özellikle de kültür tarihi... Bununla çok kafam meşgul çünkü bu yaz Peter Burke’nin “Kültür Tarihi Nedir?” diye bir küçük kitabını tercüme ettim. Eskiden kültür tarihi deyince yüksek kültür kastediliyordu. Büyük kamu binaları, mimarlık eserleri, tablolar, klasik müzik falan, yüksek kültür kastediliyordu. Oysa yeni kültür tarihinde yüksek kültür hemen hemen dışlanıyor. Bundan kimsenin söz ettiği yok, tabii bunun politik bir tarafı da var. Demokrasinin ve sıradan halkın önem kazanması demek bu. Artık insanlar “ulan padişah ne yiyormuş” değil, bilmem neredeki köylü, bilmem neredeki işçi ne yiyormuş, nasıl yaşıyormuş merak etmeye başladılar. Gastronomi tarihi belki daha eskiden vardı ama dediğim gibi yüksek kültür tarihi içindeydi. Sıradan insanın ne yaptığı, ne ettiği, ne yediği, ne içtiği, ne düşündüğü merak konusu değildi. Bu, 70’lerden 80’lerden bu yana müthiş değişti, belki sona bile erdi eski kültür tarihi denen şey. Öyle en akla gelmedik konularda monografiler yazılmış. Her şeyin tarihi var. Düşünce tarihinde bile; mesela matbaa tarihi... Neler çıkmış? Neler okunuyor? Dipnotunun tarihi falan gibi noktalara gidilmiş. Daha tuhaf şeyler de var... Penisin tarihi, cinselliğin tarihi, tuvaletin tarihi, her şey böyle gelişmiş vaziyette. Benim tabii Tarih ve Toplum’u çıkartırken böyle bir bilincim yoktu. Ama dergi olunca ister istemez sadece böyle büyük adamların karıştıkları büyük olaylar değil, daha sıradan şeyler de işin içine girdi. Edebiyat tarihinde olsun... daha curiosité [tuhafliklar, ilginçlikler] denebilecek şeyler...”

Hatta *Tarih ve Toplum* dergisini çıkarırken tarih öğretmenleriyle daha yakın bir ilişki kuracağını düşünmüş ama başaramamıştı: “Ama bir noktada büyük bir hayal kırıklığımız oldu. Özellikle ortaöğrenim yani lise tarih öğretmenlerinin üzerinde etkili olmayı umuyorduk. Onların ilgisini çekemedik. Çok küçük bir oran dışında ilgisini çekemedik. Rahmetli

Nurullah Ataç edebiyat öğretmenlerine edebiyat memuru diyordu. Tarih öğretmenlerinin de büyük bir kısmı tarih memuru.”

Solculuğu ve İkinci Cumhuriyetçilere İtirazı...

Onun, iktidara ve muhalefete yönelik eleştirileri zaman zaman yanlış anlaşıldı. Hatta onun solcu, sosyalist olmadığını, liberal olduğunu, Cumhuriyet’e karşı olduğunu iddia edenler, hatta bir suçlama gibi ifade edenler oldu. Bazen İkinci Cumhuriyetçi olarak da nitelendi, FETÖ’cülerin toplantılarına katıldığı için itham edenler oldu. Oysa Mete Hoca agnostik olduğu gibi, bu konuda yanlışmış olduğunu zaten söylemişti. Mete Hoca kendisini her zaman solcu ve demokratik eleştirel bir sosyalist olarak tanımladı:

“Bugünden bakınca bir kere benim sosyalist değerlere, sosyal adalete bağlılığım herhalde hiç değişmedi. Ama hiçbir zaman Stalinist hatta Leninist bir eğilime sempati duymadım. Her zaman o konularda eleştirel bakmak ihtiyacı duydum.”

“Solculuk, benim için hep sosyal adalet ve eşitlik demek oldu. Bu ilkeleri gerçekleştirecek bir “devrim” için, ne proletaryaya ne de öğrenci hareketlerine umut bağladım. Zaman içinde kimi düşüncelerim değişmiş olabilir, ama anladığım gibi bir solculuktan hiç vazgeçmedim. İkinci Cumhuriyetçi denilen kişilere saygım var, fakat ben kendim İkinci Cumhuriyetçi değilim ve bunu her yerde söyledim. Kısacası, onlar siyasal özgürlükler için, bizim “ekonomik liberalizm” adı altında, kapitalizmin isteklerine kayıtsız şartsız teslim olmamızı şart koşuyorlar. Bense, “serbest ticaret”in kendiliğinden liberal demokrasiyi getireceğine inanmayacak kadar solcuyum.”

İnandığı değerler konusunda da iki yüzlü değildi. Daha iyi ve adil bir dünya için solun, sosyalist uygulamaların da eleştirilmesinden yanaydı. Garip bir şekilde, çevirdiği için suçlandığı Karl Popper’e dair şunları ifade edecekti: “Çevirdiğim kitaplar arasında Açık Toplum ve Düşmanları önemlidir. Solcular ihanet ettiğimi düşünüyorlardı Karl Popper gibi bir adamı çevirmemle. Anti-Marksist olduğu inkâr edilecek bir şey değil. Ama ben onun önemli olduğuna inandım.”

Mete Hoca her zaman adil olmaya çalışır, emeğin hakkını teslim eder. Teşekkür etmeyi de özür dilemeyi de bilirdi. Bazen ona “ayaklı musahhah” diye takılırdım. Türkçe veya İngilizce anonsları dinlerken bile yapılan yanlışları kendi kendine söylenerek düzelttiğini yakaladığım çok olmuştur. Hatalarını kabul etmek konusunda hiç tereddüt etmezdi.

En son, Tarih Vakfı olarak, Mete Hocamızın 80. yaşını, kendisinin de katılımıyla her biri kendi alanında ilk ve hâlâ birer temel kaynak olma niteliğini sürdüren eserleri üzerine bir toplantıyla kutlamıştık.

Tarih Vakfı başkanlığına seçilmemin ardından kendisine Yönetim Kurulu üyeliği teklif ettim. Memnuniyetle kabul etti. Kendisine hem Vakfın işleriyle ve işleyişiyle ilgili hem Toplumsal Tarih dergisinin basımı ve satışı gibi konularda danıştım. Örneğin, bana ilk uyarılarından biri *Toplumsal Tarih* dergisinin ne kadar sattığı değil, ne kadar iade aldığına dikkat etmem ve buna uygun bir basım planlaması yapmam konusundaydı. Geçmiş bilançolarından da görüleceği üzere, bu sayede dergimiz hiç zarar etmedi.

Son dönemde önce La Paix’de sonra Etiler Huzur Ev’inde kaldı. Mümkün olduğunca

düzenli ziyaret ettim. Her ziyaretimde kendisine *Toplumsal Tarih Dergisi*, Vakfımızın yeni yayınlarından veya ilgi duyacağı kitaplardan götürdüm. Her seferinde beni tanıdı ve etrafındakilere de gururla tanıttı. Götürdüğüm kitap ve dergileri de merakla inceledi. Eşi Gönül Paçacı, bir eş olmanın ötesinde kendisinin hastalığı ve durumuyla hep çok yakından ilgilendi ve ele aldı.

Ödenmez bir borç olarak, üzerimdeki emeğine ne kadar layık olmuşumdur bilmiyorum, ama kendimi, Mete Tunçay gibi bir hocanın öğrencisi ve dostu olduğum için şanslı sayarım. Çeşitli vesilelerle kendisine minnettarlığımı ifade etme fırsatı buldum. Onu çok özleyeceğim.

EKLER

Mete Tunçay, Mehmet . Alkan Tarih Vakfı 11. Genel Kurulu, 17 Mayıs 2015.
Fotoğraf: İlhami Mısırlıoğlu

Zafer Toprak, Mete Tunçay, Mehmet . Alkan
Tarih Vakfı 11. Genel Kurulu, 17 Mayıs 2015.
Fotoğraf: İlhami Mısırlıoğlu

Mete Tunçay'ı Ziyaret, 6 Ocak 2019.
Fotoğraf: Mehmet . Alkan

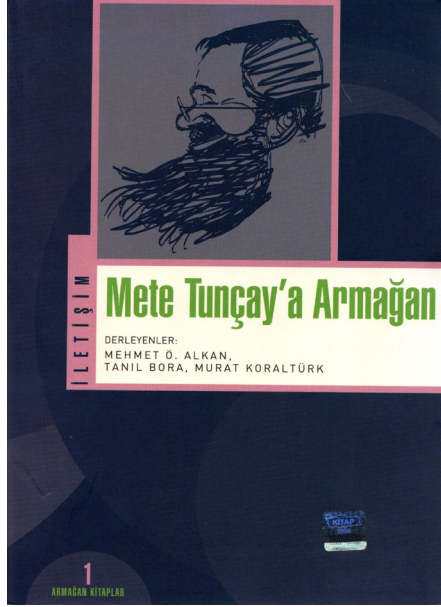
Mete Tunçay Ziyareti, 24 Aralık 2017.
Fotoğraf: Mehmet . Alkan

İsmail Kara ile 27 Haziran 2007

18 Kasım 2012, TÜYAP – Mete Tuncay, Erik Zürcher, Ahmet Demirel”

Mete Tunçay'a Armağan

15 Haziran 2016 Çarşamba • Saat: 18.00
Rundevi Mah. Saygı Çiğdemci Cad.
No: 18 Etiler/Beşiktaş/İstanbul Tel: (0212) 122 80 82

Mete Tunçay'a saygı

Bir Hocadan Fazlası: Avangart Tarihçi Mete Tunçay Hoca ile Geçen Yıllar

MORE THAN A MENTOR:
YEARS WITH THE AVANT-
GARDE HISTORIAN METE
TUNÇAY

BÜLENT BİLMEZ*

Mete Tunçay'ı kaybettiğimiz 18 Ağustos 2025 gününden bu yana, belleğimde onunla ilgili sahneler yeniden canlanıp duruyor. Onu yalnızca Türkiye'nin en önemli tarihçilerinden, siyasal düşünce tarihinin öncülerinden biri olarak anmak yeterli değil. Mete Hoca birçok meslektaşı ve öğrencisi gibi benim için de bundan çok daha fazlasıydı: Düşünmenin önemini, zevkini, ciddiyetini ve özgürlüğün değerini entelektüel cömertliğiyle, zarafetiyle ve bazen mizahıyla öğreten bir yol göstericiydi. Hayatımın birçok dönüm noktasında anlamlı müdahaleleriyle belirleyici olmasının küçük bir örneğini, genç bir akademisyen iken 2000'lerin başında yazmaya başladığım köşe yazılarımda ilk örneklerini fikir almak için kendisine gönderdiğimde aldığım cevap oluşturur: *"Oğlum, bunlar iyi, ama bunları yazarken bir yandan Şemsettin Sami araştırmaya başla olmak üzere akademik çalışmalarını sürdürebilecek misin?!"* Bu imalı sorunun içerdiği

dolaylı uyarının bende uyandırdığı farkındalık, yeni girdiğim bir yoldan hemen vazgeçmeme yol açmıştı.

1936'da İstanbul'da doğan Mete Hocamız, 1961'de siyasal bilimler doktoru olarak genç yaşta akademik hayatın içinde yer aldı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde okuduğu yıllarda siyasal düşünce tarihine ilgi duymaya başlamış, özgürlük ve demokrasi kavramları üzerine çalışmaya yönelmişti. Henüz otuz yaşında doçent oldu fakat sonraki

ATIF | CITATION

Bilmez, Bülent. "Bir Hocadan Fazlası: Avangart Tarihçi Mete Tunçay Hoca ile Geçen Yıllar". *Kadim* 10 (Ekim 2025), 277-281.
doi.org/10.54462/kadim.1798789

* Prof. Dr., İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, bulent.bilmez@bilgi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9828-2813.

otuz yıl boyunca profesörlüğe yükselmedi. Bu durum, onun kişisel yetersizliğinden değil, Türkiye’deki siyasal baskıların ve akademik özgürlüklerin sınırlı tabiatından kaynaklanıyordu. Bir ara DİSK’te araştırma uzmanlığı deneyimini de içeren bu uzun “doçentlik dönemi”nde yaşadıkları, aslında onun kuşağının içinde bulunduğu sıkışmanın da bir simgesiydi.

Kendisiyle ilk karşılaşmada edinilen izlenim, mutlak hakedilmiş bir otoriteydi. Duruşunda sertlik değil, dingin bir ağırlık vardı. Ne karşısındakini yükseltir ne de kendini öne çıkarırdı. Öğrencilerine yukarıdan bakan bir hoca değil, birlikte düşünmeye davet eden bir entelektüel figürdü. Sohbetlerde ağzından çıkan spontane her sözü bile üzerinde uzun uzun düşünülmüş gibiydi.

Olgusal bilgiye düşkünlüğüne rağmen onunla sohbetlerde ve derslerinde kronolojilerden çok sorular, ezberlerden çok tartışmalar vardı. Dinlediğimiz şey yalnızca bilgi değil, bir düşünme edimiydi. Dinleyenlerden biri “...ama hocam, bu doğru değil mi?” diye sorsa Mete Hoca’nın cevabı, sakın bir gülümsemeyle “Olabilir, ama önce sorunun doğru olup olmadığını konuşalım” olurdu. Bu tavır, aslında onun bütün öğretim tarzının özeti gibidir. Sorulara asla tepeden bakmaz, cevabı asla kesinlik içinde vermezdi. Onun sınıfında veya yanında bilgi nihai değil, sürekli sorgulanan bir süreçti. Ancak en detay konularda bile olgusal bilgi yanlışlarına tahammülü yoktu. Kendisinininkiler de dahil olmak üzere, fark ettiği anda önemsiz veya detay da olsa müdahale etmekten kendisini alamazdı.

1980 Askeri Darbesi’nden sonra 1402 Sayılı Yasa ile üniversiteden uzaklaştırılması, onun yaşamındaki en dramatik kırılmalardan biriydi. O dönemde birçok akademisyen işsiz bırakıldı, susturulmaya çalışıldı. Mete Hoca da bu baskının hedeflerinden biri oldu. Ancak bu süreci bir tür geri çekilme değil, üretkenliğini yeni biçimlerde sürdürme fırsatına dönüştürdü. *Tarih ve Toplum* dergisini kurarak, resmi anlatının dışında kalan tarihin konuşulabileceği ve eleştirel mesafeli dilin kullanılabilceği bir alan açtı. Daha sonra kuruluş sürecine katıldığı Tarih Vakfı tarafından onun yönetiminde yayınlanan *Toplumsal Tarih* dergisi aracılığıyla da eleştirel popüler tarihçiliğin gelişmesi için yeni kuşaklara yol göstermeye devam etti. Onun bu faaliyetleri, gençler için çok şey ifade ediyordu. Çünkü bizlere bilgi üretiminin ve kullanımının yalnızca bir meslek olmadığını, aynı zamanda bir özgürlük alanı olduğunu öğretiyordu. Üniversiteden uzaklaştırılmak, onun zihinsel enerjisini azaltmadı. Tam tersine, çoğulcu ve eleştirel bir tarih yazımını kurumsallaştırmak için daha büyük bir motivasyon sağladı.

Mete Hoca’yı anlatırken mizahını unutmamak gerekir. Çoğu zaman en ağır meseleleri bile bir esriyle hafifletirdi. Kendisine yöneltilen eleştirileri tebessümle karşılar, hassas tartışmalarda zekice bir esriyle konuyu açardı. Aynı zamanda olağanüstü bir titizliğe sahipti. Belki de bu yüzden araştırmalarının maalesef önemli bir kısmını monografiye dönüştüremedi. Ancak özellikle siyasi düşünce tarihi ve Cumhuriyet tarihi bağlamında geçerli olan bu ‘tamamlanmamışlık’ veya çalışmalarının yayına dönüşmemesi, aslında onun bilgiyi hafife almadığının göstergesiydi, çünkü yazma faaliyetine saygısı, aşırı özen ve yaptığı işin sorumluluğu, ‘rahat’ kitap yazması önünde engel oluşturmuyordu sanırım.

Diğer yandan büyük ağırlık verdiği çevirilerinde gösterdiği titizlik üretkenliğine engel olmadı. Aristoteles’ten Popper’a, Hume’dan Burke’e kadar çevirdiği metinlerde kavramların Türkçe karşılıklarını bulmak için uzun uzun düşündüğü; esasen kavramlarla muhabbeti-

nin iyi olduğu dostlarınca ve meslektaşlarında iyi bilinirdi. Onun çevirileri, yalnızca metni aktarmak değil, aynı zamanda kavramsal bir sözlük inşa etmek anlamına geliyordu.

Türkiye tarihinde eksiliğı en çok hissedilen iki eğilim olduğunu düşündüğüm liberalizm ve sosyal demokrat düşüncayı tüm derinliğı ve bütünselliğıyle mükemmelen kendi zihniyet dünyasında sentezleyen Mete Hoca'nın düşünsel çizgisi için belki de en uygun tanım "liberal sosyal demokrat" olurdu. Burada söz konusu olan piyasacı bir liberalizm değil, özgürlüğe ve çoğulculuğa inanan bir ideolojidir. Sosyal demokrasi derken de bu kavramın Marksist temeller üzerinde yükselen 19. yüzyıldaki anlamını kastediyorum. Bu temellere rağmen özellikle kariyerinin son aşamasında modernist paradigmaya eleştiri ve alternatif arayışlarıyla yakından ilgilenmiş, ancak 1990'lardan itibaren moda olan postmodern heveslere kapılmamıştır. Modernist paradigmaya yöneltilen eleştirileri ve bunun tarihyazımına yansımalarını ciddiye almış ve önemsemiştir, ancak bu eleştirilerin yol açtığı savrulmalara kapılmadan objektiflik ve rasyonalizm konusunda ısrarlı olmuştur. Örneğin her fırsatta tarafsızlık ve objektiflik arasındaki farkı açıklamayı önemserdi. Bu bağlamda, tarihçiler için objektifliğin anlamını ve gerekliliğini özellikle gençlere anlatmak için çaba harcadığına çok tanık oldum. Jakoben modernizmin ve onun üzerine inşa edilmiş devletin dine yaklaşımındaki kaba pozitivist tavra eleştirel yaklaştığı gibi 1990'lar sonrası yaygınlaşan dinle ve dinci politikalarla romantik ilişki kurma eğilimlerine de kendisini kaptırmamıştır. Her zamanki seküler tutumuna, yaşamına ve açıkça ifade ettiğı agnostik inancına rağmen, Osmanlı ve Türkiye bağlamında jakoben modernist 'laikçi' sığıla düşmemiştir. Ezcümle, ne Kemalist resmi anlatının düşünsel esiri oldu, ne de romantize ederek muhafazakâr ya da İslamcı ideolojilere meyletti. Mesafeli ama meraklı, eleştirel ama yapıcı bir bakış açısına sahipti.

2000'li yıllardan itibaren kültürel çoğulluk ve çoğulculuk sorunsalıyla ilgilenmiş, ama maalesef bu konu hiçbir zaman çalışmalarının odağına oturmamıştır. Burada "maalesef" dememin nedeni tamamen öznel: Aynı bölümde görev yaptığımız yıllarda çalışmalarımı giderek odağına oturan bu alandaki faaliyetlerimle ilgilendi, çoğu zaman çalışmalarımı destekledi, ama kendisi bu konuda ampirik çalışma yapmadığı için bu alanda ortak mesai olanağıımız olmadı. Ancak gerçek bir "İstanbullu" olarak kültürel çoğulluğun ve özellikle çoğulculuğun kıymetini bilir, farklı kültürlerle ilgili sorular sorar ve sohbet etmek isterdi. Ona göre gerçek demokrasi, farklı kimliklerin eşit yurttaşlık temelinde tanınmasıyla mümkündü. Uzun süredir çalıştığım Kürtlerin ve Alevilerin tarihsel deneyimlerine ve özellikle kendi içlerindeki çeşitliliğe ve özgünlüklere duyduğu ilgi, bu çoğulculuk anlayışının ve idealinin bir yansımasıydı.

Tarihyazımıyla ilgili tartışmalara özel ilgi gösteren Mete Hocamızın, sözlü tarih ve özellikle etnografik çalışma içeren mikro tarih araştırmalarını yakından takip etmesi, tarihin yalnızca "büyük anlatılar" üzerinden değil, bireysel ve mekansal boyutuyla somut anlatılar ve farklı hafızalar üzerinden de yazılması gerektiğine inandığını gösteriyordu.

Çok geniş entelektüel ilgi yelpazesine rağmen akademik ilgi alanlarının dışında bıraktığı konular da vardı. Nitekim toplumsal cinsiyet meselesi bunun başında gelmekteydi. Ancak bu, odaklandığı alanların önemini azaltmamış; geniş zihinsel angajmanın yoğunlaştığı özgürlük, çoğulculuk ve eleştirel tarihçilik alanları her zaman belirgin kalmıştır.

Kendi akademik yolculuğumda Mete Hoca'nın etkisi büyüktür. Doktora öğrenciliğim sırasında ilk yazılarımın yayımlanmasına onun yönettiği dergiler aracılık etti. Çoğu zaman bu yazıları okuyup kıymetli eleştirileriyle son halinin oluşmasına katkı sundu. Sonraki yıllarda doktora tezim, onun desteğiyle Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından yayımlandı. Bir süre sonra kendisiyle aynı bölümde çalışırken Tarih Vakfı tarafından yayınlanan *Toplumsal Tarih* dergisinin yayın kurulunda görev almamda önemli rol oynadı. Daha sonra Vakfın yönetim kurulunda görev aldığım ve özellikle Yönetim Kurulu Başkanlığım sırasında uyarı ve eleştirileri ile benim için adeta mentörlük rolü üstlenirken özellikle kriz anlarındaki sohbetlerimizde esirgemediği desteği ile hem hayati bir denetim-kontrol kriterim hem de motivasyon kaynağım oldu.

Kurucusu olduğu İstanbul Bilgi Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı iken 2005 yılında öğretim üyesi olarak göreve başladığım aynı bölümde kendisiyle yıllarca birlikte çalışmak hayatımda en kıymetli deneyimlerden biri oldu. Sadece akademik değil, kişisel yaşamının da önemli dönüm noktalarında (önerileri değil ama) uyarıları ve iğneleyici eleştirileri ile öne çıkan yol göstericiliği, sadece benim için değil çevresindeki pek çok kişinin hayatında önemli rol oynamıştır.

Mete Tunçay'ın ardında bıraktığı en önemli miras, hiç kuşkusuz eleştirel akıl ve özgürlük sevgisidir. Geride bıraktığı eserleri, yazıları, çevirileri ve öğrencileri aracılığıyla Türkiye'de siyasal düşünce tarihine kalıcı katkılar yaptı. Ancak bunların ötesinde, onun yaşam biçimi de bir dersti: Bilginin titizlikle ele alınması, dogmatizme mesafe, nezaketle birleşen bir mizah duygusu.

Benim için Mete Hoca, bir hocadan fazlasıydı. Yol gösterici bir entelektüel, birlikte düşünmenin keyfini öğreten bir dost, özgürlüğün ve çoğulculuğun yaşama geçirilebileceğini hatırlatan bir insandı. Eksikliği büyük, lakin onun bıraktığı miras, yalnızca kitaplarda değil, biz meslektaşları ve öğrencilerinin düşünme biçiminde de varlığını hissettirmeye devam edecektir.

SEÇME ESERLER:

- Akbulut, Erden – Tunçay, Mete. *Beynelmilel İşçiler İttihadı*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2009.
- Akbulut, Erden – Tunçay, Mete. *İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisi'ne (1919–1926)*. 3 Cilt. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları, 2012–2013.
- Akbulut, Erden – Tunçay, Mete. *Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (1920–1923)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Tunçay, Mete. *1923 Amele Birliği*. İstanbul: BDS Yayınları, 1989.
- Tunçay, Mete. *Bilineceği Bilmek*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983.
- Tunçay, Mete. *Bilineceği Bilmek: Türkiye'de Siyasal Gelişmenin Evreleri ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sol Akımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Tunçay, Mete. *Cihat ve Tehcir: 1915–1916 Yazıları*. İstanbul: Afa Yayınları, 1991.
- Tunçay, Mete. *Eleştirel Tarih Yazıları*. Ankara: Liberte Yayınları, 2006.
- Tunçay, Mete. *Eski Sol Üzerine Yeni Bilgiler*. İstanbul: Belge Yayınları, 1982.
- Tunçay, Mete. *Mustafa Suphi'nin Yeni Dünyası*. İstanbul: BDS Yayınları, 1995.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923–1931*. Ankara: Yurt Yayınları, 1981.
- Tunçay, Mete. *Türkiye Sol Tarihine Notlar: Tarih ve Toplum Yazıları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar 1908–1925*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1967.
- Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar II, 1925–1936*. İstanbul: BDS Yayınları, 1991.
- Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar 1908–1925 ve 1925–1936*. 2 Cilt. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Machiel Kiel: A Memoir*

MACHIEL KIEL: VEFEYÂT

GÜL ŞEN**

Between 2014, when Machiel Kiel had just returned from his visiting fellowship in Istanbul, and 2018, I had the privilege of working closely with him. I retain vivid memories of our frequent meetings during those years, conducted both in person and by telephone. Preparing a new volume series, the *Otto Spies Memorial Series* at EB-Verlag in Berlin, I initially contacted him to use a photograph of the aqueduct near Skopje (North Macedonia) he took in 2005. He kindly granted permission, and since 2015, the photograph has served as the cover image of our volume series. The aqueduct was built by Mustafa Pasha in the 1490s and formed part of a long-distance water supply system. Every photograph he took was accompanied by a detailed story illuminating the Ottoman heritage it captured.

Following his outstanding lecture “Urban Development in the Ottoman Balkans (15th-19th Century)” in November 2015 in Bonn, I signed up to edit his substantial manuscript for publication, which involved frequent consultations. He often stopped by my office, sometimes to work together, sometimes just to chat. Together, we reviewed hundreds of his photographs and drawings to select the most suitable for publication.

ATIF | CITATION

Şen, Gül. “Machiel Kiel: Memoir”. *Kadim* 10 (October 2025), 283-289. doi.org/10.54462/kadim.1794947

* I am indebted to Hedda Reindl-Kiel for reviewing Machiel Kiel's certificates and other official documents, and for her assistance in ensuring the accuracy of the data.

** PD Dr. Middle East Studies and Languages, Institute of Oriental and Asian Studies, University of Bonn, gsen@uni-bonn.de, ORCID: [0000-0002-0364-0682](https://orcid.org/0000-0002-0364-0682).

Each image, whether photograph or sketch, was brought to life by his anecdotes, which revealed both his wit and his depth of knowledge. He disliked my scrolling through the files too quickly. Instead, he preferred to check every file carefully. He repeatedly emphasized his objection to the widespread narrative of the rapid decay of towns and villages following the Ottoman conquest. With a wealth of drawings, statistics, and photographs from nearly every significant site in the Balkans, he convincingly demonstrated that this account was unfounded. In doing so, he challenged prevailing assumptions and opened new perspectives in the study of architectural and urban history.

Wandering through the streets of Sofia with Machiel Kiel in July 2017, together with his wife Hedda Reindl-Kiel, remains one of the most indelible experiences of my life. Each evening, on the way from the conference hall back to our hotel, Kiel would turn the walk into a small adventure. With infectious enthusiasm, he showed us not only the Ottoman buildings that still stood (such as the Kadı Seyfullah Efendi Camii, built 1567) but also the places where vanished monuments had once risen. We were spellbound by his vast knowledge and by the way he moved through those streets — not as a visitor, but as if Sofia had always been his home.

In recent years, I was unable to meet him—first because of the pandemic, and later because he spent his final years in the Netherlands. Yet I was always kept posted through his beloved wife, Hedda Reindl-Kiel, whose thoughtful updates were always given with warmth and care. When we last spoke, she had to cancel our upcoming meeting and shared with me that, according to the doctors, Professor Kiel was most likely approaching the end of his life. A few days later, in July 29, 2025, he in fact passed away peacefully in Heemstede. He was indeed an eminent scholar, but first of all a beloved husband, dear father, father-in-law, grandfather, and great-grandfather.

Machiel Kiel was born on February 25, 1938, in Wormerveer, Netherlands. He attended primary school at his birthplace. The foundations of his highly unusual and extraordinary career were already evident, marked by his tireless industry and his passion for history and architecture: He not only trained and worked as a stonemason from 1958 to 1976, but also worked numerous different jobs while learning languages. Among his stations were, for a year, a hotel in Sweden, for a while a farm in England, where he learned English, cooking on a North Sea ferry operating between Holland and England, and for a while a mental asylum in Toulouse in France, where he, of course, learnt French. He worked in various countries volunteering for *The International Voluntary Aid Service* (IVH), an organization originally dedicated to the reconstruction and rebuilding of European buildings destroyed in World War II. It was also active in other countries, such as Morocco, where architectural heritage had been damaged by an earthquake. It is not clear where he had acquired his command of the German language, but he had visited the neighboring country several times, for the first time during a bike trip to Cologne at the age of 14. Several trips to Germany were related to his connection to a youth organization for natural studies, the *Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie* (NJN), which indicates that he was not only a friend of architecture, but also one of nature and forests. His special and lifelong interest in the Balkans started in 1959 during a work camp of the IVH at a place near Ioannina (Ott.-Turk. Yanya), when he became aware of the cultural and linguistic variety, as well as the historical buildings that remained

from the Ottoman period in the region.

From the 1970s onward, Machiel Kiel conducted extensive field research in Istanbul, Ankara, Sofia, and across Bulgaria, Greece, Albania, and today's Macedonia, Serbia and Bosnia with the travel stipends of the National Service of Historical Monuments of the Netherlands (ZWO), the predecessor of the Netherlands Organisation for Scientific Research, NWO). During this time, he also embarked on archival research, made possible by his dedicated study of Turkish. As a result, he had already published articles from 1970 onwards, even before taking up academic studies. His first article, "Notes on the history of some Turkish monuments in Thessaloniki," published in *Balkan Studies* in 1970, is still widely read.

Contrary to what is frequently stated in the literature, the disruption of his work in 1976 was not caused by a work accident, but by a severe case of jaundice, contracted either during a sojourn in Syria or by a botched dental surgery. After being confined to the hospital for three months in the Netherlands, he was unable to pursue any manual work. This marked a turning point in his life: he began studying Art History at the University of Amsterdam, to which he was enabled due to his earlier publications and language skills. He obtained his Ph.D. in 1983 with a dissertation on "Ecclesiastical Architecture and Mural Painting of Bulgaria in the Ottoman Period."

After working at the Ludwig-Maximilians-University in Munich and an academic semester at the EHESS (École des Hautes Études en Sciences Sociales) in Paris, in June 1992, Kiel received an honorary doctorate from Ege University in Izmir at the Archaeology and Art History Department. In 1993, he began to teach at Utrecht University, and later was appointed professor of Art History. For the summer term of 1998, he worked at Durham University (UK). He also spent an academic year as a visiting professor at Harvard University in 1999–2000. After retiring from Utrecht University in 2003, Kiel served as director of the Netherlands Institute in Turkey (NIT) in Istanbul until 2005, and during the fall semester of 2005–2006 as a lecturer at the Istanbul Technical University (ITU). Finally, in 2009, he received an honorary doctorate from Kyrgyz-Turkish Manas University in Bishkek.

Throughout his career, he actively served on a number of international scholarly committees, including his long-standing membership in the International Committee of Dutch Byzantine Studies from 1972 onwards, at IAOSSEH (The International Association for Ottoman Social and Economic History), and at Türk Sanat Tarih Kongresi (Congress of Turkish Art History). In 2013–2014, he was a fellow in ANAMED, the Koç University Research Center for Anatolian Civilizations in Istanbul. From 1998 to 2004, he was an advisor to the UNESCO committee for the reconstruction of the Old Bridge/Mostar Bridge in Bosnia and Herzegovina. From 2013 onwards, he was an honorary member of the Türk Tarih Kurumu (Turkish Historical Society).

He first met his wife and closest collaborator, Hedda Reindl-Kiel, in Istanbul in the 1980s. They quickly developed a great love for each other; it was the beginning of a long journey with a common interest in the Ottoman heritage. They traveled together to numerous countries, and would regularly go to Istanbul twice a year, usually first for a sojourn during

the spring semester break, and then for a second r̥g k c in autumn, to pursue their studies. Also, after their retirement, they would still continue with their studies and field trips, some of them undertaken along with his former students. One important aspect of these journeys was Kiel's interest not only in the Ottoman heritage in the Balkans but also in the entire Islamicate world. This particular aspect and his field studies in Syria, focused on a gigantic 16th-century caravanserai in Ma'arrat an-Nu'man and a waqf complex in Sa'sa', resulted in a publication in 1999. In the second half of the 1990s, Kiel traveled several times to Jordan for collaborative field work with Hedda Reindl-Kiel, after he had created a collection of Ottoman construction invoices for pilgrimage buildings. They studied all sites along the Ottoman pilgrimage route, sldmprs l_rcjw this work f_q lmr qqcl publiar_gml. Still, his scientific interest went beyond the bounda-ries of the former Ottoman regions, including Central Asia (though he made no discoveries there), to India, and to Sub-Saharan Africa. His studies in India resulted in the article "Vom Muslim-Sultan zum Hindu-Gott: Kulturelle Synthese und religiöse Toleranz unter den türk-ischen Dynastien Mittelindiens in Mittelalter und früher Neuzeit," ("From Muslim Sultan to Hindu Deity: Cultural Synthesis and Religious Tolerance under the Turkish Dynasties of Central India in the Middle Ages and Early Modern Period"), published in 1993. Though he never published anything on Sub-Saharan Africa, he frequently related to both _pc_q during his lectures at Utrecht University.

His life was devoted to the hitherto ignored, unknown Ottoman architectural heritage in the Balkan Peninsula, but it also coincided with the Cold War, and so his research was conducted under precarious and sometimes dangerous circumstances when the Balkan Ottoman past was either ignored or considered problematic by nationalists and other rising regimes. Machiel Kiel's methods were also new and pioneering; he not only did the fieldwork but also searched for documentary evidence in the Ottoman archives. He never followed the conventional academic path; not out of a thirst for adventure, but out of a rare fearlessness that led him to pursue fieldwork in places across the Cold War world, often in the face of restrictions and authoritarian regimes.

He produced a prolific body of publications documenting Ottoman architecture in the Balkans and authored over 300 publications in nine languages. He was fluent in Dutch, German, English, and French. Later, he taught himself Turkish, Serbian, and Bulgarian, and other Balkan languages. He was particularly good at Bulgarian. Among his most influential works is *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans* (1990), a landmark publication that brings together decades of field research and archival analysis. The book is not merely a survey of buildings; it is a cultural cartography of the Ottoman world as it unfolded across Greece, North Macedonia, Albania, Serbia, Bosnia, Bulgaria, and Romania. Among his most well-known monographs are *Art and Society in Bulgaria in the Turkish Period: A New Interpretation* (1985), the edited version of his above-mentioned doctoral dissertation, and *Ottoman Architecture in Albania, 1385–1912* (1990). This one is a landmark study for Albania. That he was able to complete such work under the communist regime, during the height of the cultural revolution, is a testament to his brilliance and perseverance—an achievement that remains astonishing and still seems almost impossible today.

Each of these monographs is distinguished by the inclusion of his own photographs, plans, and drawings, all executed by the author. In addition, he produced landmark studies

focused exclusively on the construction of fortifications, distinguished by his masterful use of Ottoman administrative sources, including building orders and detailed post-construction accounts such as “The Construction of the Ottoman Castle of Anavarin-i Cedid according to the orders of the Imperial Council as Preserved in the *Mühimme Defters* 19–31: from 2 Safer A.H. 980 to Receb A.H. 985 (June 1572–November 1577)” (2005).

Machiel Kiel was an incredibly eager scholar. I have never met a colleague who, having encountered Kiel for the first time, was not profoundly impressed by his personality and knowledge. His rare sensibility and his unwavering dedication to the study of Ottoman architectural history in the Balkans left an enduring impression, not only on those who knew him personally but also on the academic field as a whole. First of all, he has left a lasting legacy in the field of Balkan architectural history. His work shaped the field, and his legacy will stay alive through future generations of researchers he has mentored and inspired.

Machiel Kiel (1938–2025) will be missed—not only as a scholar but as a generous and humane presence.

APPENDIX:

Photo 1: Machiel Kiel during field work in the 1970s

Photo 2: Machiel Kiel during the ceremony of receiving an honorary doctorate at Ege University in Izmir, 1992

Photo 3: Machiel Kiel observing the Roman remains in the underground of the subway station in Sofia, 2014

Photo 4: Machiel Kiel together with Hedda Reindl-Kiel in front of the Kadı Seyfullah Efendi Mosque in Sofia. The photo was captured by the author on September 13, 2018.

kadim

“Kadim oldur ki
evvelin kimesne bilmeye”

Kadim is that no one knows what came before.